

ՀԱՃԱՌՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ԼԵԶՎԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԳԻՏԱԿԱՆ ՀՈԴՎԱԾՆԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

ԵՐԵՎԱՆ - 2016

ՀԱՃԱՌՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ԼԵԶՎԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԳԻՏԱԿԱՆ ՀՈԴՎԱԾՆԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

Նվիրվում է Հրաչյա Աճառյանի ծննդյան

140-ամյակին

ԵՐԵՎԱՆ – 2016

ՀՏԴ 801

ԳՄԴ 80

Գ 602

Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ Հ.Աճառյանի անվան լեզվի
ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ

Տպագրվում է ՀՀ ԿԳՆ գիտության պետական
կոմիտեի ֆինանսական աջակցությամբ

Խմբագրական խորհուրդ՝ Բ.Գ.Թ. Վ.Լ. Կատվալյան(նախագահ)

Բ.Գ.Դ., պրոֆ. Լ. Շ. Հովհաննիսյան

Բ.Գ.Դ., պրոֆ. Ա.Ե. Սարգսյան

Բ.Գ.Դ., պրոֆ. Վ.Գ. Համբարձումյան

Բ.Գ.Դ., պրոֆ. Լ.Ս. Հովսեփյան

Բ.Գ.Դ., պրոֆ. Գ.Կ. Խաչատրյան

Բ.Գ.Դ., պրոֆ. Գ.Գ. Գևորգյան

Բ.Գ.Դ. Ռ.Մ. Թոխմախյան

Բ.Գ.Թ., դոց. Ն.Շ. Սարգսյան

Բ.Գ.Թ., դոց. Լ.Գ. Թեյլան

Բ.Գ.Թ., դոց. Ս.Վ. Պապիկյան

Գիտական հոդվածների ժողովածու.– Եր.:

Գ 602 «Աստղիկ» հրատ., 2016.- 398 էջ:

Գրքում գետեղված հոդվածներում քննվում են արդի հայերենի,
հայոց լեզվի պատմության, բարբառագիտության տեսական և
գործնական նշանակություն ունեցող մի շարք հարցեր, անդրադարձ է
կատարվում նաև լեզվի նորմավորման գործընթացին:

Ժողովածուն նախատեսված է բանասերների, ուսանողության,
առհասարակ հայոց լեզվի հարցերով հետաքրքրվողների համար:

ՀՏԴ 801

ԳՄԴ 80

ISBN ISBN 978-9939-50-338-7

© ՀՀ ԳԱԱ Հ.Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտ, 2016

INSTITUTE OF LINGUISTICS OF NAS OF RA AFTER H. ACHARYAN

COLLECTION OF SCIENTIFIC PAPERS

ИНСТИТУТ ЯЗЫКА ИМ. Р. АЧАРЯНА НАН РА

СБОРНИК НАУЧНЫХ СТАТЕЙ

Yerevan 2016
Ереван 2016

- Ավագյան Ինգա, Հասմիկ Հմայակյան** - Հայոց ցեղասպանությունը վերապրած Գևորգ Հմայակյանի «Իմ կյանքը» հուշապատումը և մեծ եղեռնը արտացոլող «Թզբեհը» ստեղծագործությունը-----7
- Ավետիսյան Յուրի** - Ժամանակակից հայերենի ենթաշրջանը Գ. Ջահուկյանի շրջանաբաժանման «սխեմայում»-----23
- Բառնասյան Ջեմմա** - Բարբառների ուսումնասիրության աճառյանական մեթոդը՝ ըստ «Քննություն Նոր- Ջուղայի բարբառի» աշխատության-----32
- Բարխուդարյան Ալվարդ** - Նոր կտակարանի իգական անձնանունները հունարեն-գրաբար բնագրում-----44
- Բարսեղյան Ամալյա** - Թվականի, բայի, մակբայի կապակցական արժեքը տեքստում-----56
- Գալստյան Աշոտ** - Արևելահայ գեղարվեստական վավերագրության լեզվական հիմքերը-----65
- Գյուրջինյան Դավիթ** - *Ռուսահայ* բառի բառարանագրական քննությունը-----81
- Գրիգորյան Գոհար**-Հայերենում և անգլերենում հուզագնահատողական արտահայտությունների իմաստային առանձնահատկությունների մեկնաբանման որոշ մեթոդական հարցեր-96
- Գրիգորյան Սուսաննա, Պարոնյան Նաիրա**-Նոր բառեր Վարդան Արևելցու «Ճառք»- ում-----105
- Գրիգորյան Սուսաննա**-Գրիգոր Տաթևացու բառավկայությունները Հրաչյա Աճառյանի «Արմատական բառարանում»-----114
- Դիլբարյան Նարինե**-Անձնանունների կազմության և ընտրության տեղաշարժերն արդի գրական արևելահայերենում-----131
- Դուլիսանյան Աելիտա** -Հրաչյա Աճառյանը գրականագետ--149

Զաքարյան Հովհաննես - Արդի հայերենի լեզվաշինության և կանոնարկման սկզբունքներն ու եղանակները-----	170
Հանանյան Գաղթովի - Կիլիկյան բարբառների աճառյանական ուսումնասիրությունները-----	187
Ղամոյան Լուսինե - Ժողովրդական առած-ասացվածքների «հագուստ» իմաստային դաշտի բառաշերտը.ստուգաբանական վերլուծություն-----	202
Միքայելյան Ժաննա - Աճառյանի օրենքի գործառությունը Աբովյանի տարածաշրջանի (Կոտայքի մարզ) մի քանի խոսվածքներում-----	217
Միքայելյան Սոնա -Վասպուրականի տարածքի խոսվածքների՝ արաբերեն փոխառյալ բառերի ձևաիմաստային քննություն-230	
Մկրտչյան Գարիկ - Հրաչյա Աճառյանը որպես հայ-թուրքական լեզվական առնչությունների առաջին տեսաբան-----	243
Ներսիսյան Վարսիկ - Հոդակապի արժեքը ժամանակակից հայերենի ածանցավոր բառերում-----	258
Շահումյան Մայրանուշ - Արևմտահայերենի բառապաշարի հարցերի քննությունը Հրաչյա Աճառյանի աշխատություններում-----	270
Չոլաքեան Յակոբ - Աւանդական ուղղագրութեան <i>ոյ</i> տառակապակցութեան հնչիւնական չորս արժեքները-----	284
Պապիկյան Սիլվա - Արևմտահայերենի կրոնական բնույթի որոշ բառերի մասին-----	289
Սարգսյան Արմեն -Հայերենի և օտար լեզուների փոխհարաբերությունների զավեշտալի դրսևորումները անեկդոտներում-----	298
Սարգսյան Նվեր - Լեզվի և հասարակության փոխհարաբերության մի քանի արդիական խնդիրներ-----	314

Սաֆարյան Տաթևիկ - Լևոն Խեչոյանի «Արշակ արքա Դրաստամատ ներքինի» վեպի լեզվաոճական առանձնահատկությունները-----328

Վարդանյան Նարինե-Ուղղախոսական նորմերի ապանորմավորման գործընթացը հայերենում և դրանց դասավանդման մեթոդական որոշ հարցեր (ըստ Էլեկտրոնային լրատվամիջոցների)-----339

Վարդանյան Մերգեյ -Թուրքիայի կրոնափոխ համշենահայերից գրառված մի երգի մասին-----353

Տիոյան Սուսաննա-Համաձայնումը արևմտահայերենում---367

Քումունց Մհեր -«Գորիս» տեղանվան ստուգաբանություն---378

Ավագյան Ինգա (ՇՀՀԿ, ԿՊՄԱԹ),
Հմայակյան Հասմիկ (ՀՀ ԳԱԱ ԱԻ)

**ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՎԵՐԱՊՐԱԾ ԳԵՎՈՐԳ
ՀՄԱՅԱԿՅԱՆԻ «ԻՄ ԿՅԱՆՔԸ» ՀՈՒՇԱՊԱՏՈՒՄԸ ԵՎ ՄԵԾ
ԵՂԵՌՆԸ ԱՐՏԱՑՈՒՆԴ «ԹԶԲԵՀԸ» ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆԸ**

Պատմական գրականության մեջ Եղեռնը թվագրվում է 1895-1923 թթ.: Հայ ժողովրդի հիշողությունից անհնար է ջնջել այդ օրերին կատարված եղերական իրադարձությունները: Մեծ եղեռնը արտացոլված է ժողովրդական բանահյուսական ստեղծագործություններում և Մեծ եղեռնը վերապրածների հուշապատումներում: 1915թ. Արևմտյան Հայաստանում կատարված դեպքերի մասին հուշերը դաջված են ոչ միայն վերապրածների, այլև նրանց սերունդների գենետիկ հիշողության մեջ: Վերջին տարիներին հրապարակված գրականության մեջ կարևոր տեղ են գրավում պատմական հիշյալ իրադարձությունների անմիջական մասնակիցը դարձած ականատես վկաների և Մեծ եղեռնը վերապրածների պատմած ու գրի առած հիշողությունները: Հուշապատումները աչքի են ընկնում իրենց եզակիությամբ, բայց իրարից անկախ, գրեթե նույնությամբ պատկերում են պատմական նույն իրողությունները, իրար նման պատմական դեպքերը, կերպարները և իրադարձությունները, նույն ահասարսուռ տեսարաններն ու դաժանությունները, որոնք զուգակցվելով հաստատում, շարունակում, լրացնում և ընդհանրացնում են միմյանց՝ անձնականից վերածվելով ընդհանուր, ապա և համազգային ողբերգության, Մեծ եղեռնի ու հայոց ցեղասպանության: Ականատես-վկաների պատմած կամ գրի

առած հուշերը իրենց կառուցվածքով կա՛մ հակիրճ են ու սեղմ, կա՛մ ծավալուն ու երկարապատում: Այս դեպքում հիշողությունները ծավալուն ու երկարապատում են և ներառում են զանազան երկխոսություններ, մեջբերումներ, ժողովրդական բանահյուսություն՝ երգ, վիպերգ, զրույց, առած-ասացվածք, օրհնանք, անեծք, աղոթք, երգում, ավանդույթներ¹:

Մեծ եղեռնը վերապրած Գևորգ Հմայակյանը ծնվել է 1915թ. ապրիլին, պատմական Բյուրանիայի² (Նիկոմեդիա) Մերդիգյոզ գյուղում: Ըստ Մինաս Գասապյանի (Ֆարհատ) և Միհրան Թումաճյանի՝ գյուղը հիմնադրվել է 1600թ., XX դարի սկզբին ունեցել է 240 տուն հայ և 7 տուն թուրք բնակչություն, որոնք խիստ սահուն կերպով խոսել են տեղական հայկական բարբառով: Ըստ ավանդության՝ գյուղի հայ բնակիչները գաղթել են Մերտինի, Խարբերդի և Կիլիկիայի կողմերից: Գյուղի ավետարանը ունի հիշատակարան. «Գրեցավ հայոց ՌԺԶ [1567] թվին ի թագավորության տաճկաց Սուլթան Սելումին և հայրապետության տ. Խաչատուրին ձեռամբ Հովհաննես երեցի ի գյուղն Մանճըլըխ, ընդ հովանեավ ս. Թորոսի և ս. Հակոբա»։ Գիրքն իր հալալ վաստակով գնել է Ղուլիճանը և նվիրել Ղալընկ գյուղին: Գյուղը Մերտիգյոզ ձևով հիշատակվում է XVIII դ. Սիմեոն կաթողիկոս Երևանցու Ջամբռում³: Գյուղը

¹ Հուշապատումների այդպիսի վերլուծություն կատարել է Վ.Սվազյանը, ուստի և մենք առաջնորդվում ենք նրա առաջադրած սկզբունքներով և օրինաչափություններով: Տե՛ս **Վ.Սվազյան**, *Հայոց ցեղասպանությունը և պատմական հիշողությունը*, Ե., 2003, էջ 14:

² **Սիմեոն Լեհացի**, *Ուղեգրություն, Թարգմանությունը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Արշակ Մադոյանի*, Ե., 1997թ., էջ 34-39:

³ **Սիմեոն կաթողիկոս Երևանցի**, *Ջամբռ*, Եր., 2003, էջ 62:

պատկանում էր Էջմիածնի կաթողիկոսության երկրորդ նվիրական վիճակին⁴:

Գևորգը հուշերում գրում է, որ մոր՝ Ալմաստի առաջին ծնունդը շատ ծանր է լինում, և նրան տեղափոխում են Կոստանդնուպոլիս, որը գտնվում էր Մերդիգյոզից հարյուր կմ արևելք: Ետ վերադառնալով՝ ընտանիքը գյուղում չի գտնում մոր հարազատներից ոչ մեկին: Պարզվում է, որ տասը օր առաջ բոլորը հեռացել են գյուղից, և ընտանիքը ստիպված միանում է մեկ այլ, երեք հարյուր հոգուց բաղկացած հայ գաղթականների խմբին: Գևորգը իր հուշերում գրում է. «Ես իմ կյանքովս պարտական եմ մեծ մորս և ավագ հորեղբորս: Մի օր ինձ տանում էր մեծ մայրս, երեք օր՝ հորեղբայրս: Ճանապարհը տևել է վեց ամիս: Զարմանալի է, թե ինչ ահավոր զրկանքներ է կրել մեր խումբը: Այդ օրերին մեզ փրկել են մեծ մորս ունեցած ոսկիները»: Անապատ տարվող քարավանից ընտանիքը փախչում է Կոնիա ու հանգրվանում Կոնիայի գյուղերից մեկում⁵: Հրաշքով փրկված ընտանիքին ապաստան է տալիս մի թուրքական ընտանիք:

Գ. Հմայակյանի հայրը՝ Կարապետը, եղել է Մերդիգյոզի փահլևանը, նրա թիկունքը երբեք գետնին չի դիպել: Կարապետը ծառայել է թուրքական հեծելազորում, ապա դարձել գերմանացի գնդապետի թիկնապահ: Մեկ տարի ծառայելուց հետո նա զորացրվում է, սակայն ամուսնությունից մեկ ամիս անց սկսվում է Առաջին աշխարհամարտը: Մյուս

⁴ Նախապես գյուղը պատկանել է առաջին՝ Կ.Պոլսի վիճակին, սակայն վիճակի երկու մասի բաժանումից հետո գյուղը հայտնվել էր երկրորդում: Զամբոի մեկ այլ տեղում գյուղը հիշատակվում է Մերտեգյոզ անվամբ:

⁵ Էնկյուրիի, Գասթեմունիի և Կոնիայի վիլայեթներում ըստ 1882թ. Կ.Պոլսի պատրիարքարանի կանոնավոր վիճակագրության տվյալների բնակվում էր 120000 հայ, իսկ Իզմիրի սանջակում՝ 65000: Տե՛ս **Գևորգ Մեսրոպ, Հայաստան. աշխարհագրական, պատմական, ցեղագրական, վիճակագրական և մշակութային տեսակետներով**, Կ.Պոլիս, 1919, էջ 64:

ազգականների հետ գորակոչվում է նաև Կարապետը, մասնակցում Գալիպոլիի⁶ ճակատամարտին: Տեղեկանալով հայոց տեղահանության և ջարդերի մասին՝ նա և իր հայ ու հույն ընկերները լավ զինվում և փախչում են թուրքական բանակից: Նրանք ստեղծում են չեթեական խումբ և պայքարում են՝ լուծելով հայ և հույն կոտորված բնակչության վրեժը: Խմբի հիմնական հարվածը ուղղված էր դատարկված հայկական և հունական գյուղերը զավթած նորաբնակ թուրքերի դեմ: Այստեղ մենք կարող ենք դիտարկել նաև թուրքերի կողմից հույն ժողովրդի տեղահանության ու կոտորածի փաստը, և պատահական չէ, որ Կարապետի խմբում նաև հույն ֆիդայիներ էին կռվում: Խմբապետ Կարապետի չեթենների խումբը զիջերները հարձակումներ է գործում Այոլոս, Նորգեղ, Յալադ-դերե, Վարգեղ գյուղերի վրա, իսկ ցերեկները՝ թաքնվում: Խումբը, ընդհարումների ժամանակ զոհեր տալով, նոսրանում է, ի վերջո, երեք հոգուց բաղկացած ջոկատը բացահայտվում է, ձերբակալվում ու բանտարկվում է Իզմիրի⁷ բանտում: Կարապետը հույն է ձևանում ու մի կերպ խուսափելով մահապատժից՝ մյուս երկու հույն չեթենների հետ դատապարտվում է Երզնկայի քարհանքերում ցմահ տաժանակրության: Այստեղից փախչելով, սոսկալի փորձություններ ու դժվարություններ կրելով՝ Կարապետը իր ընտանիքը գտնում է Կոնիայի Քավաքը գյուղում: Մեծ մոր՝ Անուշի հիվանդության մասին գրելիս Գևորգը անդրադառնում է օսմանյան կառավարության նախարարների և Արդուլ Համիդ սուլթանի պալատական բժիշկների՝ Հովսեփ էֆենդու և Արբին

⁶ Գելիպոլի ձևով հիշատակվում է Միմեոն Լեհացու Ուղեգրության մեջ, որպես մեծ քաղաք ու մեծ նավահանգիստ: **Միմեոն Լեհացի, Ուղեգրություն, Թարգմանությունը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Արշակ Մարդյանի, Ե., 1997թ., էջ 37:**

⁷ Նշվ. աշխ., էջ 36:

էֆենդու հայազգի լինելու փաստին: Ներկայացնում է Բալկանյան առաջին պատերազմը կանխելու համար Եվրոպա մեկնած, օսմանյան արտգործնախարար Տատուրյանին:

Պատերազմի ավարտից հետո ընտանիքը կրկին վերադառնում է «Երկիր»՝ Մերդիգյոզ, սակայն Թուրքիայում բռնկվում է «... Քեմալի շարժումը», և Կարապետին սկսում են փնտրել հին հաշիվների պատճառով: Ընտանիքը ստիպված գաղթում է Կոստանտնուպոլիս, այստեղից էլ ներգաղթում է Բուլղարիա:

Գևորգը ակամա շոշափում է Բուլղարական սփյուռքում ծառացած հայապահպանման խնդիրները, համայնքի քաղաքական և մշակութային կյանքն ու գործունեությունը, ազգային դպրոցի խնդիրները: Մասնավորապես գրում է, որ Վառնայում բուլղարական և հայկական դպրոցները բաժանված էին մի բարակ միջնորմով, և հաճախ ազգայնական բուլղար երեխաների և հայերի միջև տեղի էին ունենում ընդհարումներ: Բուլղար երեխաները հայերին անվանում էին եկածներ՝ **«գեքմեղեր»**: Այս իրադրությունը քիչ բարվոք կարելի է համարել բուլղարական գյուղերում հաստատված հայ ընտանիքիների դրության հետ համեմատած, որտեղ գործում էին միայն բուլղարական քառամյա դպրոցներ: Գևորգը գրում է. **«Եկավ սեպտեմբերը, ես պետք է նորից դպրոց գնայի, հիմա էլ հայերենն էի մոռացել: Եթե մեծ մայրս բուլղարերեն գիտենար հայերեն խոսելն ալ կմոռանայինք»**: Նա Բուլղարիայի Վառնա քաղաքի և հարևան գյուղերի կրթական համակարգը, Վառնայի հայկական դպրոցը ներկայացնելուց բացի, պատմում է հայկական եկեղեցու գործունեության մասին, որը ջանում էր պահպանել մեր ազգային սովորույթները: Այս օտար միջավայրում միշտ չէ, որ դա հաջողվում էր: Ուշագրավ են բազմազգ Բուլղարիայում ապրող ազգերի միջև եղած

փոխհարաբերությունների նկարագրությունը: Բուլղարների, թուրքերի, հույների և հայերի միջև մի շարք ազգային սովորույթները այնուամենայնիվ չէին կանխում խառնամուսնությունները: Այսպիսին է պանդխտության մեջ հայտնված հայի ճակատագիրը:

Գևորգը գրում է Վառնայում գործող Ազգային միություն, Հնչակյան, Ռամկավար և Դաշնակցական կուսակցությունների և Գարեգին Նժդեհի մասին, որի Վառնայում գտնվելու ժամանակ ՀՅԴ-ն ժողով է կազմակերպում: Բուլղարիայում՝ Վառնայում, գործում էին զանազան միություններ, որոնց անդամագրվում էին սփյուռքում հայտնված հայ երիտասարդները: Այսպիսի միություններից էր Բանվորական երիտասարդական միությունը, ՀՕԿ-ը (Հայաստանի օգնության կոմիտե): Անհրաժեշտ է նշել Մեծ հայրենադարձության մասին, որի ընթացքում 1946թ. Բուլղարիայից առաջին քարավանով Հմայակյանների ընտանիքը ներգաղթեց Հայաստան: Հուշապատումը արտահայտում է հայրենադարձության խնդիրները և հայրենադարձների ծանր դրությունը Խորհրդային Հայաստանում: Ոչ բոլոր հայրենադարձներն էին, որ կարողանում էին իրենց գտնել Խորհրդային Հայաստանում:

Գ. Հմայակյանը շնորհաշատ մարդ է, նա երգիչ է և ստեղծագործող: Նրա ստեղծագործությունները արևմտահայերենից փոխադրվել են արևելահայերենի: Գևորգը հիմնականում ստեղծագործել է էպիկական ժանրում: Նա գրել է մի քանի պատմվածքներ, որոնցում հաճախ օգտագործել է էպիկական ժանրի մի քանի ձևեր: Պատմվածքներից «Տարգանը» և «Ցանկատորը» իրական հենքի վրա գրված ստեղծագործություններ են, որտեղ արտացոլված է դժվարություններով և արկածներով լի ծովայինի կյանքը:

«Հիվանդապահը» պատմվածքը Գևորգի կյանքից մի փոքր հատված է, որը ամբողջությամբ ներկայացնում է նրա մարդկային կերպարը և հային բնորոշ մարդասիրությունը, մտերիմին կարեկցելու ունակությունը: Այս պատմվածքը կարելի է համարել «Իմ կյանքը» հուշապատման մի փոքր հատվածը: «Մարիամը» պատմվածքում արտացոլված է Մեծ եղեռնը վերապրածի բողոքը և ընդվզումը՝ ուղղված ամենակարող աստծուն: Այս երևույթը բնական է, քանի որ Հայոց ցեղասպանությունից բոլոր մազապուրծ եղածները պարբերաբար դիմում են ամենակարող աստծուն և հարց տալիս, թե ինչու՞ այդպես եղավ, ինչպե՞ս նա հանդուրժեց անմեղ հայության կոտորածը: Այստեղից էլ ի հայտ է գալիս աստծու գոյության ժխտման ձգտումը, Հիսուսի մարդածին էության ընդունումը: Աստվածաշնչյան այս թեմայով զրված պատմվածքում Գևորգը Մարիամի մեջ տեսնում է Հերովդեսի ծառային ու հարճին, որը ի վիճակի չէ մերժելու արքային և հղիանում է նրանից: Հիսուսի հրաշքները նա մեկնաբանում է որպես Եգիպտոսում ապրած տարիներին հեքիմներից մեկին աշակերտելու և հիպոկրատի տիրապետելու արդյունք: Հանգուցյալներին բժշկելու հանգամանքը Գևորգը փորձում է մեկնաբանել մարդկային զանազան տարրական հնարքներով: Նա պատմվածքը գրել է 1988 թ.:

Շատ հաճախ նրա ստեղծագործություններում առկա է տարբեր ժանրերի միաձուլումը (ժանրային ներթափանցում): Այս երևույթը հատկապես բնորոշ է «Թզրեհը» վիպակին: Գևորգը թարգմանաբար ներկայացնում է մի շարք բուլղարական ազգագրական երգեր, բուլղարական, թուրքական և հայկական ժողովրդական սովորույթներ, առակներ ու ասացվածքներ:

Բուլղարական ժողովրդական երգերը սիրո և հավատարմության մասին են՝

Երկու արցունք թափիր սիրո համար,
Եվ հետո ասա, որ իմն ես դու, փոքրի՛կս,
Եվ ամեն ինչ պիտի ներեմ քեզ, սիրելի՛ս,
Հավատարիմ մնա, մեզ համար կգան երջանիկ օրեր,
Շուտով նորից երջանիկ պիտի ըլլանք մենք,
Մինչև ուշ գիշերը պիտի շոյեմ քո այտերը, փոքրի՛կս,
Քնքուշ համբույրով պիտի սփռվիմ քո սիրտը,
Հավատարիմ մնա, շուտով երջանիկ օրեր կգան մեզ համար:
Երկու արցունք թափիր սիրո համար,
Եվ հետո ասա, որ սիրում ես ինձ,
Եվ ես ինձ երջանիկ կզգամ, սիրելի՛ս,
Եվ ամեն ինչ կներեմ քեզ, փոքրի՛կս:

Շուրջ մեկ տասնյակի հասնող այս երգերը բուլղարերենից թարգմանվել են արևմտահայերեն, ապա փոխադրվել արևելահայերեն: Ժանրային ներթափանցման վառ օրինակներից են Գևորգի պատմած առակները: «Թզբեհը» վիպակում վերապրածը ամփոփում է մի շարք առակներ, որոնց բովանդակային սյուժեները հայտնի են համաշխարհային բանահյուսության մեջ⁸, օրինակ՝ «Խորամանկ հրեաների վերջը», «Անթաց մարդը», «Հաճի աղան»⁹:

Ուշագրավ է **«Խորամանկ հրեաների վերջը»** առակը: Գևորգը գրում է. «Մի հայ, որ շատ փող ուներ, ուզում է խանութ բանալ, որ իր փողը ավելացնի: Երկու խանութների միջև մի դատարկ խանութ է նկատում: Մտնում է դատարկ

⁸ Տե՛ս **Ս.Գ.Խաչատրյան**, *Գիրք դատաստանների և դատավորների մասին: Արևելքի ժողովուրդների հեքիաթների ու առասպելների թեմատիկ ժողովածու*, Ե., 1991:

⁹ Տե՛ս նշվ.աշխ., էջ 439, «Տուգանք վիրավորելու համար» տաջիկական առակը:

խանութներից մեկը և բարևելով հարցնում, թե ով է այս պարապ խանութի տերը: Խանութի տերը նայում է մարդուն և հարցնում. «*Ինչի՞ դ է պետք այդ խանութը*»: «*Ուզում եմ մի գործ բռնել*»: «*Հիմա կկանչեմ*»: Նա գնում է պարապ խանութի մյուս կողքի խանութպանին կանչելու: Երկու խանութպաններն էլ հրեա էին: Առաջինը ամեն ինչ պատմում է երկրորդին: Իմանալով, որ հայ է, որոշում են գլխին մի խաղ խաղալ: Միասին գալիս են հայի մոտ, ու երկրորդ խանութպանը ասում է, որ խանութը իրենն է: Հայն ասում է. «*Այս խանութը վարձով ինձ տուր*»: «*Տամ, բայց ի՞նչ ես վաճառելու*»: «*Չգիտեմ, մի բան կվաճառեմ*»: «*Արի դու մեզ լսիր, այս **չարշում**¹⁰ գիշերանոթ ծախող չկա, այնպես, որ շատ եկամտաբեր ապրանք է: Գիշերանոթ արտադրող հրեան մեզ ծանոթ է, ինչքան կուզես, ապրանք կառնես: Մենք քեզ կծանոթացնենք*»: «*Համաձայն եմ: Վաղը կգամ, խանութը ինձ կհանձնես ու կծանոթացնես ապրանքատիրոջ հետ*»: «*Վաղը ամեն ինչ կարգին կլինի*»: Եվ այսպես կիրակի, աղան իր ողջ փողը՝ հինգ հարյուր ոսկին, բերում է ու մուրհակ է ստորագրում և այդ հսկա խանութը լցնում գիշերանոթով: Օրական մի քանի հատ անգամ չի վաճառվում: Աղան հասկանում է, որ իրեն խաբել են: Մի առավոտ նա տխուր տրտում նստած է լինում իր խանութի առաջ: Բարևելով ներս է մտնում մի պատկառելի մարդ և զարմանում: Նայելով խանութպանին՝ նա հարցնում է. «*Խանութում ուրիշ բան չկա, որ լցնեիր խանութը*»: «*Խաբեցին*»: «*Ո՞վ*»: «*Այս կողքի հրեա խանութպանները*»: «*Հա՞յ ես*»: «*Հա՛, հայ եմ*»: Այդ մարդը թողնում ու հեռանում է: Նա **խացից** Հարությունն էր՝ սուլթանի սիրելին: Նա, գնալով պալատ, սուլթանին խնդրում է, որ իրեն մի ամսով առևտրի մինիստրի պաշտոն տա: Սուլթանը զարմանում է. «*Ուրիշ պաշտոն չկա՛*

¹⁰ Շուկա:

գլխացավանքն ես ուզում»: «Չէ՛, ուրիշ չեմ ուզում»: Սուլթանի հրամանով խացից Արթինը մի ամսով առևտրի *մինիստրի*¹¹ պաշտոնն է ստանում: Նա, գնալով Կիրակոս աղայի խանութը, նրան տալիս է հազար ոսկի ու ասում, որ գնա ու ֆաբրիկայից գնի բոլոր գիշերանոթները ու բերի լցնի խանութը, որը շատ մեծ էր: Կիրակոս աղան զարմանում է. «*Դու էլ ես ինձ նման պակաս, ա՛յ մարդ*»: «*Քո գործը չի, դրամներն իմն են*»: Կիրակոս աղային ուիշ անելիք չի մնում: Անում է այնպես, ինչպես ասում է օտարականը, հրեա խանութպանները ծիծաղում են: Խացից Արթինը հրաման է արձակում, որ գիշերանոթի ֆաբրիկան երկու ամսով փակվի, որը Պոլսում միակն էր, և գիշերանոթի գինը հարյուր տոկոսով ավելացնում է: Երբ այդ ամիսը վերջանում է, նա գնում է սուլթանի մոտ ու ասում. «*Վերցրու ինձնից առևտրի մինիստրի կոչումը*»: «*Վերջացրիր գործդ*»: «Չէ՛, մի ուրիշ բան եմ խնդրելու»: «*Ի՞նչ ես ուզում*»: «*Տաս օրով ներքին գործերի մինիստրությունը տուր ինձ*»: «*Ա՛յ գործ է, -ասելով հրամանը տալիս է*»: Ամսի մեկին՝ առավոտ, գնալով մինիստրություն, մի շատ հետաքրքիր հրաման է արձակում ու թմբկահարներին տալով պատճենը՝ հրամայում է կարդալ բոլոր հրապարակներում, փողոցներում, շուկաներում, ամեն տեղ: Ահա հրամանը. «*Ամսու ութին ողջ հրեա բնակչությունը՝ տղամարդ, թե կին, չորս տարեկանից մինչև իննսուն տարեկանը, առավոտ ժամը ութին պիտի գա Ելտց հրապարակ: Յուրաքանչյուր ոք գլխին գլխարկի տեղը պիտի գիշերանոթ ունենա: Ով չկատարի հրամանը, հինգ տարի բանտարկվելու է: Գիշերանոթը վաճառվում է **զարալ չարսում**, վեցերորդ խանութում: Ներքին գործերի մինիստր*»: Ապա խացից Արթինը, վերցնելով տաս հոգի իր հավատարիմ մարդկանցից, գնում է Կիրակոս աղայի խանութը և հրամայում. «*Այս աղային կօգնեք*

¹¹ Նախարար:

առևտրի մեջ»: Արդեն առևտուրը սկսվել էր: Հրեաները խառնվել էին իրար: Մի մասը գնացել էր ֆաբրիկա, բայց ֆաբրիկան փակ էր: Խացից Արթինը, անցնելով մի անկյուն, նայում է, թե ինչ է կատարվում: Երկու օր հետո խանութում ոչ մի ապրանք չի մնում: Ամսու վեցին գնում է Կիրակոս աղայի մոտ ու վերցնում երկու հազար ոսկին, ապա Կիրակոս աղայի ականջին ասում. «*Հավաքի փասափուսաղ ու գնա այստեղից, որտեղ որ եկար, մեկ ալ Պոլիս ոտք չկոխես*»: Ամսու ուրին՝ առավոտյան գնում է պալատ ու սուլթանին ասում՝ գնանք: Հետևելով Արթինին՝ բարձրանում է պալատի ամենավերին հարթակը, որտեղից ամբողջ Ելոց հրապարակը երևում էր ինչպես ափի մեջ: «*Սուլթա՛ն, նայիր այն հրապարակին*»: Սուլթանը նայում է Ելոց հրապարակի կողմը: Զարմանում է. «*Այդ ի՞նչ է*»: «*Պոլսո հրեա բնակչությունն է*»: «*Գլուխներին ի՞նչ են դրել*»: «*Գիշերանոթներ*»: «*Ինչի՞ համար*»: «*Բողոքում են, որ գինը հարյուր տոկոսով ավելացրի*»: «*Ե՞րբ ավելացրիր*»: «*Երբ առևտրի մինիստր էի*»: «*Չի կարող պատահել, դրա համար ինձնից բան խնդրիր, նորից նայելով այն կողմ, գահ, գահ, ծիծաղեց, ասա՛, ինչն է պատճառը, որ այս մարդկանց այսօրին բերիր*»: Խացից Արթինը պատմեց ամբողջ պատմությունը: Սուլթանը նորից՝ քահ-քահ, ծիծաղեց: Սուլթանը շատ ազահ մարդ էր: «*Արթի՛ն, այս գործի համար քեզ հազար ոսկի տուգանում եմ*»: «*Վերցրու*»: Այսպես պատժվեցին հրեաները»:

Գևորգը օգտագործում է մեծ քանակով օտար և բարբառային բառեր և արտահայտություններ: Դա պայմանավորված է այն միջավայրով, որում նրա ընտանիքը ապրել է երկրում և սփյուռքում: Մեծաքանակ են թուրքերեն, բուլղարերեն, ռուսերեն բառերն ու արտահայտությունները, տեղանուններն ու անձնանունները: Նա հատկապես շատ է օգտագործում օտար լեզուներից փոխառված տիտղոսներն ու կոչումները:

Թուրքերենից՝ *աղա, հաճի, բեյ, վալի, փաշա, սուլթան, էֆենդի, խայմախամ, խան, խոջա, սեիդ, հանում, գելին* տիտղոսները և բառերը: Դրանցից մի քանիսի ռուսերեն և բուլղարերեն, լատիներեն, ֆրանսերեն համարժեքները նույնպես օգտագործվում են հեղինակի կողմից՝ *պայ, գիրի, դայդայ, դրուժնիկ, գոսպոդին, պատրիկ, պատրոն, մայո*: Ֆիդայական շարժումը ներկայացնելիս Գևորգը օգտագործում է իմաստով համարժեք *ֆիդայի, հայդուկ, չեթե և չեթնիկ, պարտիզան* բառերը: «Երկրի», Բուլղարիայի, Խորհրդային Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական գործառույթի մասին գրելիս Գևորգը հիշատակում է թուրքական դրամը՝ *մեճիդիե*¹², *դուրուշ*¹³, բուլղարական *լևան*, Խորհրդային *ռուբլին, կոպեկը (բարբառային)*: Օգտագործում է անգլիական՝ *ֆունտ ստերլինգը*¹⁴, *շիլլինգը և ցենտը*¹⁵ (*արևմտահայերեն՝ սանտիմ ձևով*) և մի քանի չափի միավորներ՝ *օխա, վարել (բարել), փութ*¹⁶, *միլ*¹⁷, *կիլո (խոսակցական), դյուժին (12 հատ)*: Մասնավորապես օխա չափի միավորի հետ կապված մեջբերենք «Իմ կյանքը» հուշապատումից հետևյալ հատվածը. «...Այն ժամանակ թրքական բանակը գերմանացի սպաներն էին մարզում: Գերմանացի գնդապետը տեսնում է հորս, որը շատ դուրեկան երիտասարդ էր և ասում է. «Ես վերցնում եմ Հմայակ օղլու Կարապետին»: Թուրքական փաշան առարկում է, ասելով, թե 90 օխան (118 կգ) հեծելագորայինի համար շատ ծանր քաշ է: «Ես նրա նմանների համար ձի ունեմ», - պատասխանում է գերմանացի սպան ու հայրս նրա մոտ մի տարի ծառայելուց

¹² Արաբերեն՝ քսան դուրուշ արժեք ունեցող արծաթե դրամի անվանում:

¹³ Թուրքական լիրայի հարյուրերորդ մասը: Մանրադրամ Օսմանյան կայսրությունում:

¹⁴ Մեկ ֆունտ ստերլինգը հավասար է 20 շիլլինգի:

¹⁵ Դոլլարի 1/100 մասը:

¹⁶ Մեկ փութը հավասար է 16 կգ:

¹⁷ Մդոն, աշխարհագրական մդոն (7420 մետր), ծովային մդոն (1852 մետր):

հետո վերադառնում է գյուղ»: Կոստանտնուպոլսի, Վառնայի և Բուլղարիայի մասին գրելիս նա մի շարք տեղանուններ է օգտագործում՝ **Մորսկայա Կրատինա (ծովային պարտեզի անվանում), Զլատնի Պյասկի (Ոսկե ավազներ), Ստարայա Բլանինա (լեռնանցքի անվանում), Սվետի Վրաչ, Փոփոլեունա քանկ, Ալաջա մոնաստիր, Ուսկիտար գաբալը չարշը (Սկյուտառ թաղամասի տոնավաճառ-շուկա), Ելոց հրապարակ:** Գևորգը անտարբեր չէ կրոնական թեմայի նկատմամբ: Նրա խոսվածքում առկա են **պրոտեստանտ**¹⁸, **մոնաստիր**¹⁹, **մեջիդ**²⁰, **մինարե, այա Սոֆյա, դերվիշ**²¹, **սինագոգ**²² և այլ բառեր: Այս մեծաքանակ փոխառությունները ամփոփված են օտար բառերի և արտահայտությունների բառարանում:

Նուրբ հոգեկերտվածք ունեցող Գևորգը «Թզբեհը» վիպակում արտահայտել է պանդիստության խնդիրը, երբ հայ շինականը բռնում էր օտար և ամայի ճամփաները բարեկեցիկ կյանք գտնելու նպատակով և ակամա լքում հայրենիքը՝ Արևմտյան Հայաստանը:

Վարդանը հենց ինքը Գևորգն է, անչափ զգայուն, երազկոտ, բարի, գեղեցիկ մի երիտասարդ, ով երագում է տեսնել Եվրոպան: Պատմվածքի կերպարները իրական են, նրանք կրում են Գևորգի հարազատների անունները: Վերապրածի մեծ մայրը՝ Անուշը, որ կատարյալ հայ կնոջ մարմնացում էր, կարծես իր շարունակությունն է գտնում վիպակի հերոսուհի Վարդանի հորաքրոջ մեջ: Վահանի կինը՝ Արշալույսը, կարծես նույն Արշո քույրիկը լինի, որ, Գևորգի

¹⁸ Բողոքական:

¹⁹ Վանք:

²⁰ Մզկիթ:

²¹ Պարսկերեն մահմեդական՝ դերվիշ, մուրացկան, աղքատ, չքավոր, հասարակ, համեստ:

²² Վկայարան:

երկրորդ մայրը դառնալով, ավելի շատ քույր էր և ընկերուհի, քան խորթ մայր: Գևորգ Հմայակյանը «Թզբեհը» վիպակում վեր է հանում «խառնամուսնության» խնդիրը, երբ բուլղարական միջավայրում հայտնված երիտասարդը աղջկա ծնողների արգելքի պատճառով չի կարող ետ վերադառնալ իր հայրենիքը և պսակադրվում է օրթոդոքս եկեղեցում՝ ստիպված բավարարվելով միայն մի արևելաուղղափառ քահանայի ներկայությամբ: Վիպակում յուրահատուկ կերպար է Վարդանի և Նելիի որդու՝ Անդրանիկի՝ Անտոյի կերպարը: Պատանին քաջակորով է, առնական և անվախ, նա իր մեջ կրում է երկու ազգերի՝ բուլղարների և հայերի բոլոր ազնվակորով բնավորության գծերը, նա իր մեջ է ամփոփում Բուլղարիայի ազգային հերոս Անդրանիկ Օզանյանի՝ հայերի ամենասիրած զորավարի կերպարը: Սակայն սյուժեի մեջ հային ցնցող մի կարևոր հանգամանք կա. դա կտտանքների ենթարկված անմեղ հայուհիների մարմնի մասերից՝ կրծքի պտուկներից պատրաստված թզբեհն է, որի համար Վարդանի որդին՝ Անդրանիկը, դաժան դատաստան է տեսնում արյունաբեռ թուրք ջարդարարի հետ, բայց չի սպանում, այլ դատապարտում տանջանքների մինչև մահ: Թզբեհը այն թեման է, որ ցնցում է թե՛ հայերին, թե՛ բուլղարներին, թե՛ շատ, թե՛ քիչ մարդկային բնավորություն ունեցող թուրքերին: Ակնհայտ է սյուժեում իրական հենքի առկայությունը: Վերապրածը ծանոթ է եղել թզբեհի իրական պատմությանը: Թզբեհի հետ կապված նա հիշում է մի շարք դիվանագետների, որոնց մեջ նշանավոր է Լ. Կարախանը՝ ԽՍՀՄ դեսպանը Թուրքիայում (1934-37թթ.), Բուլղարիայի ցար Ֆերդինանդը, ցար Բորիս III-ը, Մուստաֆա Բեմալը: Վիպակում ինքնատիպ է հայերից կազմված ֆիդայական ջոկատի պայքարը, որ վերապրածը անվանում է

պարտիզանական և հայոց մեջ խոր վերք թողած Մեծ եղեռնը, որի արդյունքում ծնվում է այդ պայքարը:

Инга Авагян, Асмик Амаякян -Воспоминания пережившего Великий геноцид Г.Амаякяна «Моя история» и его произведение «Четки».-В статье представлен очередной том из серии «Пережившие Великий геноцид» в котором к очередному юбилею Геноцида будут изданы воспоминания Г.Амаякяна «Моя история». Воспоминания были написаны в 1980-ых гг., состоят из 6 рукописных тетрадей и содержат важные сведения и факты об исторических событиях 1915-20 гг. и представляют масштабы этой страшной трагедии. Во время депортации 1915 г. новорожденного Геворга спасли бабушка и дядя. Едва избегнув смерти от голода, холода и резни его семья обосновалась в селе Каваклу близ Кони, затем переехала в Константинополь, а потом в Варну. На протяжении всей жизни Г. Амаякян пытается психологически преодолеть ужасы прошлого, он пишет несколько произведений: «Тарзан», «Цанкатор», «Мария», «Ухаживающий за больным», «Четки». Сюжет повести «Четки» сразу увлекает читателя. Автор представляет события первой половины прошлого столетия, где герои напоминают членов семьи и родственников автора, где события совпадают с реальными и развивается тема скитающихся по свету и оставшихся без родины армян.

Inga Avagyan, Hasmik Hmayakyan - G. Hmayakyan's memories of "My history" and his work "Chaplet" devoted to Great genocide .-The article presents one of the series of "Those who have survived the Great Genocide" where the memories of G. Hmayakyan's "My history" will be published for the next anniversary of Genocide.

The memories were written in the 1980-s and consisted of 6 handwritten copy-books and contained important facts of historical meetings of 1915-20-s and presented the scales of that drastic tragedy. In the course of the deportation of 1915, the new-born baby was saved

by his grandmother and uncles. Escaping from hunger, cold and massacre his family settled in the village of Qavaqlu near Qonia, then the family moved to Konstantnupolis, then to Varna. Throughout his life G. Hmayakyan has psychologically tried to overcome the horror of the past - he wrote some works: “Tarzan”, “Tsankator”, “Maria”, “Nurse”, “Chaplet”. The plot of the work “Chaplet” attracts the reader at once. The author presents the meeting of the first half of the last century, where the hero remembers his family members and relatives where events correspond to real facts and the issue of Armenians without motherland is touched upon.

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԵՆԹԱՇՐՁԱՆԸ

Գ. ԶԱՀՈՒԿՅԱՆԻ ՇՐՋԱՆԱԲԱԺԱՆՄԱՆ

«ՄԽԵՄԱՅՈՒՄ»

Գրական հայերենի այսպես կոչված պերիոդիզացիայի հարցերով **Գևորգ Զահուկյանը** սկսել է զբաղվել իր գիտական գործունեության առաջին տարիներից: Հարցի վերաբերյալ առաջին ուսումնասիրությունը՝ որպես գիտական զեկուցում, կարդացել է 1951թ. Երևանի պետական համալսարանի հայոց լեզվի ամբիոնի ընդլայնված նիստում և ապա՝ 1956 թ. թեթևակի շտկումներով հրատարակել համալսարանի գիտական ժողովածուներից մեկում՝ «Հայոց լեզվի պատմության պերիոդիզացիայի հարցեր» խորագրով: 1964-ին այն որոշ փոփոխություններով հրատարակվել է՝ որպես դասախոսություն: Հինգ տարի անց զետեղվել է «Հայոց լեզվի զարգացումը և կառուցվածքը» գրքում: Աշխատանքը միշտ վերատպվել է առանց էական փոփոխությունների. հաշվի է առնվել այն հանգամանքը, որ «աշխատության մեջ առաջ քաշված սկզբունքները հիմնականում բռնել են ժամանակի քննությունը, և նրա մեջ տրված շրջանաբաժանման սխեման ընդհանուր ընդունելություն է գտել հայագիտական շրջաններում»²³:

Մի կողմ թողնենք այն հարցը, թե գիտականորեն որքանով է պատճառաբանված գրական հայերենի զարգացման պատմական շղթայում միջին հայերենը հավասարի իրավունքով զետեղել գրաբարի ու աշխարհաբարի կողքին

²³ Գ. Զահուկյան, *Հայոց լեզվի զարգացումը և կառուցվածքը*, Ե., 1969, էջ 3:

որպես գրական լեզու: Ձեր ուշադրությունը ուզում եմ հրավիրել նոր հայերենի երրորդ փուլի, այսինքն՝ նոր շրջանի երրորդ ենթաշրջանի ջահուկյանական ձևակերպման վրա: Այն կոչվում է «Ժամանակակից հայերենի ենթաշրջան (1920 թ. մինչև մեր օրերը)»:

Ջահուկյանի այս սահմանագծումը բացատրության կարիք ունի, քանի որ հեղինակը շատ համառոտ է բնութագրում այս ենթաշրջանը և, մեր կարծիքով, առիթ տալիս տարակարծությունների:

Տասնամյակներ շարունակ հաճախակի գործածության և ավանդույթի ուժով հայ լեզվաբանության մեջ **Ժամանակակից հայերեն** կամ **Ժամանակակից հայոց լեզու** հասկացությունը նույնացվել է գրական արևելահայերենին. ապացույց մեր կեսդարյա լեզվաբանական ժառանգությունը, ակադեմիական քերականության և բուհական դասագրքերի վերնագրերը՝ «Ժամանակակից հայոց լեզու», հ. 1, Եր., 1979, հ., 2, Եր., 1974, հ. 3, Եր., 1976, **Մ. Ասատրյան**, Ժամանակակից հայոց լեզու, Եր., 1987, **Ա. Մարգարյան**, Ժամանակակից հայոց լեզու, Եր., 1990, **Գ. Գաբեգինյան**, Ժամանակակից հայոց լեզու, Եր., 1991, **Ա. Սուքիասյան**, Ժամանակակից հայոց լեզու, Ե., 1999: Կարելի է շարունակել այս ցանկը: «Ժամանակակից հայոց լեզու» անվանված բոլոր այս աշխատանքների բովանդակությունը ներառում է բացառապես արևելահայերենի լեզվական նյութը:

Ավելին: 1987 թ. հրատարակված «Հայերենագիտական բառարան»-ում ուղղակիորեն նշվում է, որ **Ժամանակակից կամ արդի հայոց լեզու** ասելով ըստ էության հասկանում ենք արևելահայ գրական լեզուն: Բառարանի համապատասխան բառահոդվածում կարդում ենք. «ԱՐԵՎԵԼԱՋԱՅ ԳՐԱԿԱՆ ԼԵԶՈՒ.... ասում են նաև **Ժամանակակից** կամ **արդի արևելահայ գրական լեզու**, արևելահայ գրական աշխարհաբար, գրական արևելա-

հայերեն, կամ պարզապես՝ **արևելահայերեն**... այժմ մեզ մոտ սովորական է այն կոչել **Ժամանակակից՝ արդի գրական հայերեն** կամ **Ժամանակակից հայոց լեզու**»²⁴: Այս միտքը ընդգծվում է նաև բառարանի **ՀԱՅԵՐԵՆ** կամ **ՀԱՅՈՑ ԼԵԶՈՒ** հոդվածում. «Հայ ազգային լեզվի բոլոր էական գործառնությունները այժմ փաստորեն իրականացնում է արևելահայ գրական լեզուն, որը միտում է դառնալու ընդհանուր հայության գրական լեզուն: Այժմ **Ժամանակակից** կամ **արդի հայոց լեզու** ասելով՝ ըստ էության հասկանում ենք այդ լեզուն»²⁵:

Այլ կիրառություններում **արդի հայերեն**-ը՝ որպես արևելահայ և արևմտահայ տարբերակների միասնական անվանում, խիստ պայմանականորեն հակադրվել է **Ժամանակակից հայոց լեզու** հասկացությանը: «Արդի հայերենի բացատրական բառարան»-ի «Առաջաբան»-ում Է. Աղայանը փորձում է ներկայացնել գրքի համար որպես խորագիր ընտրված **արդի հայերեն** հասկացության իր ընկալումներն ու մոտեցումները: Միանգամայն ընդունելի համարելով այն տեսակետը, որ «**արդի հայերեն** ասելով հասկանում ենք աշխարհաբար կամ նոր հայերեն գրական լեզուն իր երկու գրական տարբերակներով, որոնք մեր ազգային գրական լեզվի գոյության երկու ձևերն են», բառարանագիրը միաժամանակ առաջարկում է **Ժամանակակից հայերեն** տերմինը գործածել միայն արևելահայերենի համար. «Արևելահայերենը,– գրում է նա,– Հայաստանում սովետական իշխանության հաստատման ու պետականության ստեղծման շնորհիվ աննախընթաց կերպով ընդարձակեց իր գործառնությունները, բարձրանալով պետական լեզվի աստիճանին և զարգանալով դեպի համազգային լեզվի բարձունքը: Այս բնութագրությամբ,–

²⁴ **Հ. Պետրոսյան**, *Հայերենագիտական բառարան*, Ե., 1987, էջ 62:

²⁵ Նույն տեղում, էջ 333:

շարունակում է Աղայանը, - «արդի հայերեն» անվանումը տարբերակվում է «ժամանակակից հայերեն» տերմինից, որով մեզ մոտ անվանում են մեր գրական և խոսակցական լեզուներից (ազգային լեզվի տարբերակներից) միայն մեկը՝ արևելահայերենը»²⁶:

Կարելի է արձանագրել մի շատ ուշագրավ իրողություն. արևմտահայ քերականները, հավանաբար հետևելով ավանդույթին, հակված են արևմտահայերենին նվիրված իրենց աշխատասիրությունները, լինեն դրանք դասագիրք թե գիտական հետազոտություն, անվանակոչելու **արդի հայերեն, արդի հայ լեզու** և նման տերմինաբանությամբ, ինչպես՝ **Ն.Ռուսինեան**, Ուղղախօսություն արդի հայ լեզուին, Կ. Պոլիս, 1853, **Ա. Այտընեան**, Քննական քերականություն աշխարհաբար կամ արդի հայերեն լեզուի, Վիեննա, 1866, **Մ.Դաթեան**, Տարրական քերականություն արդի հայերենի, Կ. Պոլիս, 1894:

Բերված փաստերը վկայում են, որ պայմանականորեն թե անպայման գիտական շրջանակներում կա այդպիսի մոտեցում. **ժամանակակից հայերեն տերմինով անվանվում է մեր ազգային լեզվի միայն մեկ տարբերակը՝ արևելահայերենը:**

Հարցի այսպիսի դրվածքը և ժամանակակից հայերեն տերմինի այսօրինակ ընկալումը ջահուկյանական շրջանաբաժանումը, ըստ էության, տանում են փակուղի, քանի որ եթե **ժամանակակից հայերեն** կամ **ժամանակակից հայոց լեզու** ասելով՝ հասկանում ենք միայն արևելահայերենը, ապա այդ հորջորջումը ենթաշրջանից դուրս է մղում արևմտահայերենը կամ այլ կերպ ասած՝ **սփյուռքահայերենը:**

Մտայնությունը, թե հայոց մեջ իշխող միակ լեզուն ի վերջո լինելու է արևելահայերենը, 1950-ական թվականներին

²⁶ **Էդ. Աղայան**, *Արդի հայերենի բացատրական բառարան*, հ. 1, Ե., 1976, էջ VII-VIII:

գիտական շրջանակներում ինչ-ինչ արծարծումներ ունեցավ: Այդ թվականներին արևելահայերենը աննախադեպ զարգացումներ ունեցավ, արագորեն ընդլայնեց իր գործածության ոլորտները, հարստացավ և մշակվեց՝ Է. Ադայանի խոսքերով՝ «բարձրանալով պետական լեզվի աստիճանին և զարգանալով դեպի **համազգային լեզվի բարձունքը**» (ընդգծումը մերն է - Յու. Ա.): Արևմտահայերենը չունեցավ այդ հնարավորությունները: Եվ նրա հեռանկարի վերաբերյալ կարծիքները, մեղմ ասած, հուսադրող չէին: Ուշագրավ է Հրաչյա Աճառյանի կարծիքը: 1946-1948 թթ. զանգվածային ներգաղթը ազգային զարթոնքի հզոր ալիք բարձրացրեց համայն հայության շրջանում: Ինքը՝ ճակատագրի բերումով նույնպես տարագիր Հր. Աճառյանը, հայրենադարձության առիթով դիմելով սփյուռքահայությանը, «Սովետական Հայաստան» թերթի 1945 թ. դեկտեմբերի համարներից մեկում գրում է. «Ձեր սրտի իղձը կատարվեց. դուք իրավունք և արտոնություն ստացաք հայրենիք վերադառնալու: Մեր սրտերը հույզերով, մեր աչքերը լույսով, մեր հոգիները անձկալի կարոտով ու մեր ձեռքերը ծաղկի պսակներով լցված՝ սպասում ենք ձեզ»²⁷:

Հայրենասիրական այս մտայնության հիմքի վրա հաճախ քննության էին առնվում նաև գիտության, լեզվի, մշակույթի հարցեր: Փորձում էին լուծումներ գտնել նոր ձևավորվող հարաբերությունների համակարգում: Դրանց մեջ, սակայն, ավելի շատ ընդհանուր ոգևորվածություն կար, քան գիտական մոտեցում: Հավանաբար տուրք տալով ժամանակի այս ընդհանուր տրամադրություններին՝ Հր. Աճառյանը, իբրև զանգվածային ներգաղթի հետևանք, տխուր վախճան էր կանխատեսում արևմտահայերենի համար: «Հայոց մեծամաս-

²⁷ Տե՛ս **Հ. Մելիքսեթյան**, *Հայրենիք-Սփյուռք առնչությունները և հայրենադարձությունը*, Ե., 1985, էջ 185:

նությունը հավաքված է Խորհրդային Հայաստանում, որ է և կմնա իբրև հայոց բնակավայրը,– գրում է նա,– նրան կից է Կովկասի և Ռուսաստանի հայությունը, որ գործածում է արևելահայ գրական լեզուն: Նույնը նաև ամբողջ Պարսկաստանի հայությունը: Գաղութներից Ամերիկայի հայերը լեզուն կորցնելու նախօրյակին են: Ֆրանսիայի, Ռումինիայի, Բուլղարիայի, Հունաստանի, Տաճկաստանի և Եգիպտոսի հայ գաղութները փոքր թիվ են կազմում: Սիրիայի հայությունն էլ թեև բավական բազմաթիվ է, բայց էլի Երևանի կեսից ավելի չէ: Իսկ երբ, ինչպես ծրագրված է, սփյուռքի հայերը հայրենադարձ լինեն, կարճ ժամանակում նրանք էլ կամ նրանց որդիները կփոխեն իրենց լեզուն, և **արևելահայ գրականը միակ տիրոջը կդառնա** (ընդգծումը մերն է - Յու. Ա.)»²⁸:

Հայրենադարձած հայությունը, իհարկե, թեև ոչ կարճ ժամանակում, բայց փոխեց իր լեզուն: Սակայն մեծ գիտնականի մյուս կանխատեսումները չիրականացան: Նախ՝ հայրենադարձությունը սպասվող կամ ենթադրվող ծավալները չունեցավ: Հետո՝ Սփյուռքի հայության ջանքերը և ազգային զարթոնքը հզոր դեր կատարեցին արտերկրում հայության ինքնությունը և ամենից առաջ լեզուն պահպանելու համար: Եվ ապա՝ ավելի ուշ, տեղի ունեցավ հակառակ գործընթացը՝ արտագաղթ դեպի սփյուռքահայ կենտրոններ, մասնավորապես՝ Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներ: Ակնհայտ դարձավ, որ արևմտահայերենը դեռ երկար ժամանակ կոչված է իրականացնելու իր գործառույթները Սփյուռքում և մասամբ նաև հայրենիքում՝ որպես մեր ազգային գրական լեզվի տարբերակներից մեկը²⁹:

²⁸ **Հր. Աճառյան**, *Հայոց լեզվի պատմություն*, մաս II, Ե., 1951, էջ 553:

²⁹ Տե՛ս նաև «1946-1948 թթ. հայրենադարձությունը և դրա դասերը....: Զեկուցումների ժողովածու», Ե., 2008, էջ 169-170:

Անշուշտ, քիչ հավանական կարող է համարվել, որ Գ. Ջահուկյանը, տուրք տալով ժամանակի (հիշենք, որ զեկուցումը կարդացվել է 1951 թ.) մտայնությանը, գրական հայերենի շրջափուլերը ուրվագծելիս, **ժամանակակից հայերեն** ասելով, ի սկզբանե նկատի է ունեցել միայն արևելահայերենը՝ արևելահայ գրական լեզուն: Թեև այդպիսի մոտեցման օգտին կարող է խոսել նաև հնարավոր մեկ այլ փաստարկում, որը վերաբերում է նոր գրական հայերենի երկրորդ ենթաշրջանի ջահուկյանական ձևակերպմանը: Իր շրջանաբաժանան սխեմայում XIX դ. կեսերից սկսված **երկճյուղ աշխարհաբարի ենթաշրջան** անվանված փուլը Ջահուկյանը ավարտում է 1920 թ.³⁰: Ասել է թե՛ շրջանաբաժանման այդ «սխեմայով» նոր գրական հայերենի երրորդ շրջափուլը, որը ներառում է 1920 թ. հետո ընկած ժամանակաշրջանը, դադարում է երկճյուղ լինելուց: Մինչդեռ գրական հայերենի նոր շրջանի իրական պատմությունը բնավ էլ այդպիսին չէ: Նոր գրական հայերենը ի սկզբանե ներկայացել է և այսօր էլ ներկայանում է երկու տարբերակներով՝ կամ ճյուղերով՝ արևելահայերեն և արևմտահայերեն: Հետևապես ավելի ճշգրիտ լինելու համար թերևս կարելի է փոքր-ինչ հստակեցնել շրջանաբաժանան տերմինաբանությունը. XIX դ. կեսերից մինչև 1920 թ. կարելի է համարել ոչ թե **երկճյուղ աշխարհաբարի ենթաշրջան**, այլ **երճյուղ գրական աշխարհաբարի կազմավորման և նորմավորման ենթաշրջան**, քանի որ այս ժամանակահատվածում հայերենի երկու ճյուղերը մշակվեցին ու նորմավորվեցին որպես գրական լեզվի երկու տարբերակներ:

³⁰ Տե՛ս Գ. Ջահուկյան, *Հայոց լեզվի զարգացումը և կառուցվածքը*, Ե., 1969, էջ 64:

Բոլոր դեպքերում, հակված չենք կարծելու, որ գրական նոր հայերենի երրորդ ենթաշրջանի ջահուկյանական ձևակերպումը նկատի ունի արդի հայերենի միայն մի հատվածը՝ հայոց լեզվի զարգացման ծիրից դուրս թողնելով արևմտահայերենը: Այդ մասին է թերևս վկայում նաև վերը նշված այն հանգամանքը, որ տասնամյակներ հետո իր աշխատանքը վերահրատարակելիս Ջահուկյանը այնուամենայնիվ էական փոփոխությունների չի ենթարկել հայոց լեզվի պատմության «պերիոդիզացիայի» իր առաջարկած «սխեման»:

Հարցի տրամաբանական եզրահանգումի մեկ ճանապարհ կա. պիտի ընդունել, որ Գ. Ջահուկյանի կողմից ներկայացված շրջանաբաժանման մեջ **Ժամանակակից հայերեն** տերմինը գործածված է լայն առումով և ներառում է մեր ազգային լեզվի երկու տարբերակները՝ արևելահայերենը և արևմտահայերենը: **Ժամանակակից հայերեն** հասկացության այլ մեկնաբանությունները պարզապես ավանդույթի ուժով տարածված ձևակերպումներ են, որոնք ճշգրտման կարիք ունեն:

Ե՛վ ժամանակակից հայերեն, և՛ արդի հայերեն տերմինները գործածելիս, կարծում ենք, մշտապես պետք է նկատի ունենալ գրական նոր հայերենը՝ իր երկու տարբերակներով: Միայն այս մոտեցմամբ Ջահուկյանի ձևակերպումը կընկալվի ճշգրիտ և հստակ:

Юри Аветисян - Период современного армянского языка в схеме периодизации Г. Джаукяна- В своем известном исследовании о периодизации литературного армянского языка («Вопросы периодизации истории армянского языка») Г. Джаукян третий период ашхарабара или новоармянского языка определяет как

«Период современного армянского языка». В армянской лингвистике под этим понятием традиционно имелся ввиду лишь литературный восточноармянский. Таким образом, из понятия был исключен другой вариант литературного армянского языка – западноармянский. В докладе подчеркивается идея о том, что джаукяновская формулировка, все-таки, касается обоих вариантов армянского языка – восточноармянского и западноармянского.

Yuri Avetisyan- The subperiod of Modern Armenian According to C. Jahoukyan's "Periodization Scheme"- In G. Jahukyan's famous study dedicated to the Literary Armenia titled "The issues of periodisation of the Armenia language history", the third subperiod of the new Armenian language was called "Modern Armenian language subperiod". According to the linguistics, only the literary Eastern Armenian has been traditionally perceived as included in that subperiod, and thus, the version of the other literary Armenian i.e. the Western Armenian was left out. The paper emphasizes the idea that according to Jahukyan both the Eastern and Western Armenian languages were meant to be included in that subperiod.

**ԲԱՐԲԱՌՆԵՐԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ԱՃԱՌՅԱՆԱԿԱՆ
ՄԵԹՈԴԸ՝ ԸՍՏ «ՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆ ՆՈՐ- ՋՈՒՂԱՅԻ
ԲԱՐԲԱՌԻ» ԱՇԽԱՏՈՒԹՅԱՆ**

Հայ մեծանուն լեզվաբան Հ.Աճառյանի անվան հետ է կապվում հայ բարբառագիտության՝ որպես լեզվաբանական մի առանձին և ինքնուրույն գիտակարգի կազմավորման ու զարգացման խնդիրը: Հայերենի տասնյակ բարբառների քննությանը նվիրված մենագրությունները, 3 տասնյակից ավելի բարբառների ամփոփ նկարագրությունը, բարբառային բառերի ընդարձակ բառարանները ուղեցույցի դեր ու արժեք ունեն հայ բարբառագիտությամբ զբաղվողների համար: Այդպիսի ծավալուն աշխատանքներ կատարելու համար մեծ գիտնականը առավելագույն չափով օգտվել է ամեն հնարավորությունից, կարողացել է հայոց լեզվի ուսուցչի աշխատանքին զուգընթաց քաղել տեղեկություններ իրեն հանդիպած բարբառախոսների խոսքից, առիթը ներկայանալիս այցելել հայ գաղթօջախներ և հին ու նոր գաղթածներից գրառել ամենատարբեր իրողություններ իրենց մայրենի բարբառներից: Հեռավոր գաղթօջախներում մայրենի բարբառների արձագանքները փնտրելը հետագայում Հ.Աճառյանը որակել է որպես ոչ այնքան արդյունավետ աշխատանք և այդ մասին իր «Հայոց լեզվի պատմություն» հիմնարար աշխատության մեջ ցավով նշել է. *«Մենք չգիտենք, թե մեր ո՛ր գաղութը Հայաստանի ո՛ր գավառից դուրս եկավ. միայն գիտենք, որ այսօրվա մեր ոչ մի արտաքին բարբառ ոչ մի*

ներքին բարբառի հետ ամբողջապես նույնը չէ»³¹: Պատմական ճակատագրի բերումով մեր ժողովրդին պատուհասած անթիվ-անհամար տեղաշարժերը, տեղահանություններն ու բռնագաղթերը նպաստել են բարբառների կորստին: Լավագույն դեպքում առաջեցել են միջբարբառային խոսվածքներ: Մեծ գիտնականը տարիների տքնաջան աշխատանքի ընթացքում հմտություններ է ձեռք բերել անգամ այդ պարագայում բարբառային երևույթները հայտնաբերելու, գրառելու և քննության առնելու համար: Ավելի հանգամանորեն քննելով տեղահանության և գաղթականության հարցը՝ Աճառյանը ցավով է նշում, որ այդ կարևոր հարցերի մասին հավաստի տեղեկությունների ու փաստերի վրա հենվող ուսումնասիրություններ չկան, և լեզվական իրողությունները միայն կարող են կողմնորոշել հավաքչական աշխատանքի որոշակի փորձ ու հմտություններ ունեցող ուսումնասիրողին: Վերոհիշյալ աշխատության մեջ Աճառյանը գրում է. «Այս հարցում մեզ լուսաբանող պիտի հանդիսանան լեզվական այն հազվագյուտ երևույթները, որոնք հասարակաց են արտաքին այս կամ այն բարբառի և ներքին այս կամ այն բարբառի միջև»³²:

«Քննություն Նոր-Ջուղայի բարբառի» մենագրության առաջաբանն իրենից ներկայացնում է մի յուրատեսակ ծրագիր՝ նպատակաուղղված որևէ բարբառի՝ ըստ ամենայնի լիակատար ու ճշգրիտ նկարագրությանը: Ու թեև Աճառյանն ուղղակիորեն չի նշում, թե ինչ կարգի տեղեկատու անձանցից պիտի գրառել անհրաժեշտ նյութերը, այնուհանդերձ, այս և ցանկացած այլ մենագրությունների առաջաբանում առկա տեղեկություններից կարելի է պատկերացում կազմել այդ մասին: Նկատելի է, որ լեզվաբանը սիրով օգտագործել է

³¹ Տե՛ս **Հ.Աճառյան**, *Հայոց լեզվի պատմություն*, մաս 2, Ե., 1951, էջ 438:

³² Նույն տեղում:

հայագիտական որոշակի պատրաստություն ունեցող մտավորականների առաջարկած նյութերը: Սակայն նշենք, որ այդ տեղեկություններին անվերապահորեն չի վստահել և դրանք ճշգրտել է՝ համեմատելով տեղեկատու այլ աղբյուրներից քաղած տվյալների հետ: Գիտակցելով գործի կարևորությունը՝ Աճառյանին օգտակար լինելու հարցում նախանձախնդիր այդ բարձր մտավորականները սիրահոժար լծվել են հավաքչական աշխատանքներին՝ մեծ ծառայություն մատուցելով այդ կարևոր գործին: Նոր Զուղայի բարբառի ուսումնասիրությունն իր լրումին հասցնելուց հետո էլ Աճառյանը շարունակում էր այդ տեղեկատու անձանցից ստանալ նորանոր տվյալներ, բարբառով գրառված բանահյուսական նյութեր:

Մեր այս անդրադարձը մեծ լեզվաբանի բարբառագիտական գործունեությանը առաջին հերթին վերաբերում է բարբառների ուսումնասիրության կատարելու աճառյանական մեթոդին, հավաքչական աշխատանքներ իրականացնելու հմտություններին, որոնց միջոցով էլ Աճառյանին հաջողվել է աշխարհաքաղաքական այդ բարդ ու խառնակ ժամանակաշրջանում գրառել, ուսումնասիրել ու նկարագրական եղանակով ներկայացնել հայերենի բազմաթիվ բարբառներ: Նմանատիպ ուսումնասիրություններ իրականացնելու համար անհրաժեշտ միջոցներն ու եղանակները Հ.Աճառյանը շարադրել է 1940 թ. լույս տեսած «Քննություն Նոր-Զուղայի բարբառի» մենագրության առաջաբանում: 1919 թվականին շատ սեղմ ժամանակահատվածում Աճառյանի կողմից գրառված այդ բարբառը շարունակաբար մշակվել, ճշգրտվել և ուսումնասիրվել է մինչև լույսընծայումը:

Հարկ է նշել, որ Նոր Զուղայի և նրա հենքի վրա էլ՝ Հին Զուղայի բարբառը քննության առնելու ցանկությունը

Աճառյանը վաղուց էր փայփայում: 20-րդ դարասկզբին Լազարյան ճեմարանի հրատարակած Էմինյան ազգագրական ժողովածուի 8-րդ հատորում (հատոր Ը) հայ բարբառների դասակարգումը տալով՝ Հ.Աճառյանը ներկայացնում է նաև Ջուղայի բարբառը՝ հիմք ունենալով Ք.Պատկանյանի ուսումնասիրությունը, ինչպես նաև այդ բարբառով գրված մի քանի բնագրեր³³:

«Քննությունն Նոր-Ջուղայի բարբառի» աշխատության մեջ՝ բարբառի պատմությանն ու վիճակագրությանը վերաբերող հատվածում, Հ.Աճառյանը ներկայացնում է 17-րդ դարասկզբին Շահ-Աբասի իրականացրած մեծ ողբերգություններից մեկի՝ Ջուղայի բռնագաղթի հետևանքով ցաքուցիվ եղած ջուղայեցիների բարբառը «վերականգնելու» և հայ բարբառների շարքում նրա տեղն ու դիրքը ուսումնասիրելու անհրաժեշտությունը: Սկզբնապես Սպահան քաղաքի մոտակայքում բնակություն հաստատած և իրենց փոքրիկ գաղթօջախը Նոր Ջուղա անվանած ջուղայեցիները, որոնք արհեստավարժ էին վաճառականության և առևտրի մեջ, շատ արագ շեն բնակավայր դարձրին այդ արվարձանը: Աստիճանաբար այդտեղ հաստատվեցին նաև Արարատյան նահանգի տարբեր գյուղերից գաղթածներ: Համակեցության ընթացքում նրանց խոսվածքների տարբերությունները նվազագույնի էին հասել՝ առաջացնելով միջբարբառային մի խոսվածք: Այդ մասին Աճառյանը գրում է. «Նոր Ջուղայի թեմը, որն սկսվում է Կասպից ծովի եզերքում գտնվող Էնզելի քաղաքից և փովելով Պարսկաստանի ամբողջ արևելյան և հարավային գավառներով՝ հասնում է մինչև Հնդկաստան, Բիրմա և Ջավա: Այս լայնածա-

³³ Տե՛ս Էմինեան ազգագրական ժողովածու, հատոր Ը, Մոսկուա-Նոր-Նախիջևան, 1911, էջ 87-91:

վալ տարածության մեջ հայերի հիմնական բնակավայրերն էին՝ Էնգելի, Թեհրան, Համադան, Սուլթանաբադ, Բուրվան, Սպահան, Շիրազ, Հնդկաստան, Բիրմա և այլն։ Այդ բարբառը կարելի է կոչել **պարսկահայ** անունով։ Սկսած Նոր Ջուղա քաղաքից մինչև Ջավա խոսվում է մի ուրիշ բարբառ, որ կոչվում է **Նոր Ջուղայի բարբառ** և տեղացիների մեջ հայտնի է **ջուղցիար** անունով»³⁴։ Ըստ Աճառյանի՝ այդ երկու բարբառների միջև արդեն 300 տարի առկա է մրցակցություն։ Պարսկահայ բարբառով խոսող հատվածը Համադանի Սուլթանաբադի և Սպահանի շրջակա գյուղերի գաղթականությունն էր, որը, թվով գերակշռելով Նոր Ջուղայի բարբառով խոսողներին և հետզհետե ծավալվելով, գրեթե դարձել էր միակ տիրապետողը։ Աճառյանն իր առջև նպատատակ էր դրել բավական մեծ տարածքում սփռված ջուղայահայության տարբեր խոսվածքները դասդասելու, համեմատելու միջոցով հնարավորինս վերականգնել Ջուղայի բարբառը։ Իր այդ նպատակին նա ձեռնամուխ եղավ Թեհրանում որպես ուսուցիչ պաշտոնավարելու հենց առաջին տարվա ամառային արձակուրդի ժամանակ։ Գրքի առաջաբանում Աճառյանը գրում է. *«Մօտիկ գտնուելով Նոր-Ջուղային, որոշել էի անցնիլ այդտեղ և ուսումնասիրել տեղական բարբառը, ինչ որ իմ վաղեմի ցանկությւնն էր։ 1919 յունիսին 11-ին (հ.տ.) ես ճանապարհ ընկայ Թեհրանից և 6 օր անդադար գիշեր – ցերեկ ճանապարհորդելով՝ ծանր չարչարանքներով անցայ այդ անապատային վայրերը և յունիսի 17-ին հասայ Նոր-Ջուղա։ Նոր-Ջուղայում մնացի մինչև յուլիս 15-ը»*³⁵։

«Քննություն Նոր-Ջուղայի բարբառի» աշխատանքը բացառիկ է հավաքչական աշխատանքները և անհրաժեշտ

³⁴ Տե՛ս **Հ.Աճառյան**, *Քննություն Նոր-Ջուղայի բարբառի*, Ե., 1940, էջ 14։

³⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 2։

բարբառային նյութերն ու լրացուցիչ տեղեկությունները շատ կարճ ժամանակահատվածում՝ ընդամենը 28 օրում, իրականացնելու տեսակետից: Կարծես կանխելով այդքան կարճ ժամանակամիջոցում նման դժվարին խնդիր իրականացնելու հարցում թերահավատներին՝ Աճառյանը գրում է. «Այդքան ժամանակը շատերի համար անբաւարար պիտի թուի մի ամբողջ բարբառի ուսումնասիրութեան համար: Սակայն իմ ունեցած փորձառութիւնը այդ ասպարէզում, մշակած **հեշտ մեթոդս** որնէ զբաղմունքից ազատ՝ իմ ամբողջ ժամանակը նոյն գործին տրամադրելւս, մանաւանդ բարբառի պարզութիւնը և քաղաքին ու բարբառին քաջածանօթ մի քանի անձերի լայն աջակցութիւնը թոյլ տուին ինձ բաւարար չափով ուսումնասիրելու Նոր-Ջուղայի բարբառը՝ այդ միամսեայ ջրջանում»³⁶:

Այդ **հեշտ մեթոդ** հասկացությանը հետաքրքիր մեկնաբանություն է տվել ճանաչված բարբառագետ Ա.Խաչատրյանն իր «Աճառյանը և հայ բարբառագիտությունը» ուսումնասիրության մեջ՝ նշելով, որ մեծ գիտնականը «մեթոդ» ասելով տվյալ դեպքում հասկանում է ինչպես նյութերի հավաքման հաջորդական ընթացքը, այնպես էլ ուսումնասիրությունը կառուցելու և շարադրելու սկզբունքները³⁷: Ա.Խաչատրյանը դրան հավելում է նաև աճառյանական զարմանալի աշխատասիրությունը, տարիների ընթացքում ձեռք բերած հմտությունները և տեղեկատու անձանցից օգտվելու փորձառությունը, ինչպես նաև Աճառյանի՝ դեռևս 1911թ. լույս տեսած «Հայ բարբառագիտություն» աշխատության ներածականում առկա այն ծրագիրը, որով կարևորվում է բարբառախոսներից անհրաժեշտ տեղեկություններ քաղելու և

³⁶ Տե՛ս **Հ.Աճառյան**, *Քննություն Նոր-Ջուղայի բարբառի*, Ե., 1940, էջ 2:

³⁷ Տե՛ս *Հայերենի բարբառագիտական առլյաւ*, պրակ 1, Ե., 1982, էջ 70:

գրանցելու գործն սկսելուց առաջ **գրաբար-բարբառ** բառարանի կազմումը: Հայտնի է, որ Աճառյանի բարբառագիտական ուսումնասիրություններում առաջին հերթին ու հիմնականում քննության նյութ են դառնում բարբառի՝ գրաբարում ավանդված բառերը: Այդ առիթով Ա.Խաչատրյանը գրում է. «*Բարբառի քննության նպատակով նախապես գրաբար-բարբառ բառարանի կազմումը և այն էլ՝ քերականական համապատասխան ձևերի նշումով, որքան էլ դժվար աշխատանք լինի, հարցի ամենահարմար ու ճիշտ լուծումն է: Նախ, ինչպես էլ ընթանա նյութերի հավաքումը, ի վերջո այն պիտի հանգի բարբառի շատ թե քիչ լիակատար բառարանի ստեղծմանը, քանի որ առանց դրա հնարավոր չէ ներկայացնել բարբառի ամբողջ համակարգն իր օրինաչափություններով ու բացառություններով: Իսկ բառարան ստեղծելու ամենակարճ ուղին Աճառյանի նշածն է, մանավանդ որ բարբառներում պահպանված գրաբարյան բառերի թիվը քիչ է և, դատելով հեղինակի աշխատություններից, չի անցնում երեք հազարից: Մյուս կողմից, միայն գրաբար-բարբառ բառարանի առկայության դեպքում է հնարավոր հնչյունաբանության պատմական քննությունը*»³⁸:

Բարբառագիտական իր բոլոր ուսումնասիրություններում Աճառյանն ունի ներածական հատվածներ, որոնք սովորաբար հանդես են գալիս հետևյալ հաջորդականությամբ՝ **առաջաբան**, որում խոսվում է բարբառի գրառման հանգամանքները, **պատմական հայացք և վիճակագրություն** բաժինը, որը շատ կարևոր է տվյալ բարբառի տարածման սահմանները, բարբառախոսների մոտավոր թիվը, գաղթերի ու տեղահանությունների մասին առկա տվյալները ներկայացնելու տեսանկյունից: Հաջորդ՝ **մատենագիտական տվյալներ** բաժնում

³⁸ Տե՛ս նույն տեղում:

հանգամանորեն նշվում են գրավոր տեղեկություններ տվյալ բարբառի քննությանն առնչվող այլ ուսումնասանսիրությունների մասին: Ապա տրվում է **բարբառի ընդհանուր նկարագիրը**՝ ճյուղային պատկանելությունը, գլխավոր տարբերակիչ հատկանիշները, առնչակցություններն այլ բարբառների հետ, օտար ազդեցությունները և այլն: Ինչպես հայտնի է, Հ.Աճառյանն իր բարբառագիտական մենագրություններում յուրաքանչյուր բարբառի նկարագրությունը սովորաբար ներկայացնում է 3 հիմնական բաժիններով՝ **ձայնախոսություն** (հնչյունախոսություն), **ձայնաբանություն** (հնչյունաբանություն) և **ձևախոսություն** (ձևաբանություն): Շարահյուսական օրենքների մասին գաղափար կազմելու նպատակով էլ ցանկացած ուսումնասանսիրության մեջ ներկայացնում է բավարար քանակությամբ բանահյուսական նյութեր:

«Քննություն Նոր-Ջուղայի բարբառի» մենագրության առաջաբանում Աճառյանը կարևորում է նաև բարբառին քաջածանոթ անձանց ջերմ աջակցությունը: Նոր Ջուղայի բարբառը և դրա հենքի վրա՝ Հին Ջուղայի բարբառային իրողությունները քննելու նպատակով գրաբար-բարբառ բառարանը ստեղծելու գործին սիրահոծար մասնակցել է գրաբարագետ **Զոհրաբյանցը**, որն ինքնաբուխ կերպով կազմել էր իր մայրենի բարբառի բառարանը: Պրպտուն մտքի տեր այդ անձնավորությունը նաև ստեղծագործում էր բարբառով: Անտիպ այդ նյութերից հատվածներ տեղ գտան Աճառյանի գրքում:

Ջուղայի բարբառն ուսումնասիրելիս Աճառյանին շատ է օգնել նաև Կալկաթայում ճեմարանական կրթություն ստացած բնիկ նորջուղայեցի երիտասարդ ուսուցիչ **Հովհաննես Տեր-Գրիգորյանը**: Վերջինս նպաստել է նաև բարբառի հնչյունական ու քերականական օրենքներն ուրվագծելուն:

Բարբառային իրողությունները քննելիս Աճառյանը խիստ կարևորել է նաև բանահյուսական նյութերից քաղած տեղեկությունները: Այդ հարցում նրան շատ մեծ ծառայություն է մատուցել նորջուղայեցի բանագետ *Տիգրան Աբգարյանցը*, որը տարիներ առաջ գրանցել էր վկայություններ ու անմիջական տեղեկություններ իր հայրենակիցների սովորույթների մասին, գրառել էր ծեփերից լսած բանավոր ավանդություններ, բանահյուսական պատառիկներ, որոնք հուսալի շտեմարան են ծառայում բարբառի հիմնական օրինաչափությունները ուսումնասիրելիս: Ի դեպ՝ հետագայում Աբգարյանցի ժառանգները Թեհրանում հրատարակել են *«Նոր-Ջուղայի անգիր գրականություն»* ժողովածուն, որում ընդգրկված են հնաբնակ ջուղայեցիներից գրառած տեղեկություններ իրենց նախնիների բարքերի, հավատալիքների, ծեսերի, սնոտիապաշտության մասին, ինչպես նաև բարբառին հարազատ դարձվածքներ, ասացվածքներ, օրհնանքներ, թևավոր խոսքեր, գվարձախոսություններ և այլն³⁹: Իրենց կարճատև համագործակցության շրջանում Աբգարյանցը բանահյուսական առատ նյութեր է տրամադրել լեզվաբանին: Այդ շփումների ընթացքում Աբգարյանցն Աճառյանի խորհրդով նաև կազմել է բարբառային բառերի բառարան: Բերենք Աբգարյանցի ժողովածուում առկա բառերից մեկը՝ *արդակ՝ գլխի մազերի ճեղք* (մազբաժան գլիծ) նշանակությամբ⁴⁰: Աճառյանն իր ուսումնասիրության մեջ այդ բառին անդրադառնում է բարբառի առանձնահատուկ բառամթերքի մասին խոսելիս: Այլ բարբառներում գործառում են *խազ, ճեղք, բախտ, ոջլի ծառ* և նմանատիպ բառանվանումներ, որոնք, ինչպես Աճառյանն է նշում, *«Բոլորն էլ անյարմար ու նոյնիսկ*

³⁹ Տե՛ս **Տ.Աբգարեանց**, *Նոր-Ջուղայի անգիր գրականություն*, Թեհրան, 1966:

⁴⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 14:

տգեղ են: Շատ սիրուն բառ է **արդակ**, որ ծագած պետք է լինի **արդ** «ձև» բառից. հմմտ. յարդարել, արդուզարդ»⁴¹: Աստիճանաբար ընդլայնելով ուսումնասիրության շրջանակը՝ Հ.Աճառյանն անհրաժեշտ տեղեկություններ է քաղել նաև Ջուղայից Հնդկաստան գաղթածների ժառանգներից: Վերջիններս հիմնականում ճանաչված ու հարուստ վաճառականներ էին: Փորձառու հասարակական գործիչ Հարություն **Հորդանանյանը** պրպտուն գիտնականին տրամադրել է տեղեկություններ նաև հնդկահայոց խոսվածքի մասին: Ըստ այդ փաստերի՝ Աճառյանը կարողացել է համեմատության արդյունքում տեսնել բազմաթիվ ընդհանրություններ դարերով միմյանցից հեռու ապրած հնաբնակ նորջուղայեցիների և հնդկահայերի խոսվածքներում: Համեմատությունը շատ հետաքրքիր իրողություններ է բացահայտում՝ նպաստելով Հին Ջուղայի բարբառը վերականգնելու գործին: Վաղնջահայերենից սերող և միայն այդ խոսվածքներում հանդիպող բառաձևերը, անվանական համակարգում առկա իրողությունները վկայում են, որ հնդկահայերը պահպանել են Հին Ջուղայից բերած բարբառի հատկանիշներից շատերը: Ինչպես և սպասելի էր, բայի ներկա ժամանակաձևի, հոգնակերտ մասնիկների հավելման մեջ նույնպես նկատելի է այդ իրողությունը: Մինչդեռ ակնհայտ են Նոր Ջուղայի հին և նոր գաղթականության լեզվական տարբերությունները՝ չնայած համահարթեցման միտումներին:

«Քննություն Նոր-Ջուղայի բարբառի» աշխատության առաջաբանում էական հանգամանք համարելով վիճակագրական տվյալները՝ համապատասխան բաժնում Աճառյանը ներկայացնում է հնաբնակներից քաղած տեղեկություններ

⁴¹ Տե՛ս **Հ.Աճառյան**, *Քննություն Նոր-Ջուղայի բարբառի*, Ե., 1940, էջ 26 :

քաղաքի բոլոր 8 թաղերի բնակչության տեղաշարժերի, տարածաշրջանի գյուղերից մշտական համալրման մասին: Արարատյան դաշտի գյուղերից Սպահանի շրջակա գյուղերում հաստատվածները գերադասում էին բնակություն հաստատել հայաբնակ այդ շեն բնակավայրում՝ Նոր Ջուղայում: Նրանք հաղորդակցվում էին իրենց մայրենի խոսվածքներով՝ համակեցության ընթացքում հետզհետե համահարթեցնելով բարբառային տարբերությունները: Աստիճանաբար նոր գաղթածները թվով գերակշռեցին հնաբնակներին: Աճառյանի այցելության ժամանակ նրան տրամադրեցին փաստաթղթի արժեք ունեցող մի տեղեկագիր այն մասին, որ 3748 հայ բնակիչներից 3000-ը ոչ վաղ անցյալում գյուղերից գաղթածներն էին: Հավաքչական աշխատանքների ժամանակ պարզ դարձավ, որ հնաբնակ ջուղայեցիներից սերող հատուկենտ ծերերունիներն էին միայն պահել իրենց նախնիների լեզուն, որն էլ, հավանաբար, Ջուղայի հին ու հարագատ բարբառն էր: Այդ առիթով Աճառյանը ցավով նշում է, թե *«կանցնի մեկ-երկու սերունդ, և բարբառը կանհետանա ասպարեզից»*⁴²:

Այսպիսով՝ քննության առնելով Նոր Ջուղայի բարբառի պատմությունը, վիճակագրությունը, բառապաշարը և հնչյունական ու ձևաբանական իրողությունները՝ Աճառյանը դատողություններ է անում բարբառի նախնական վիճակի մասին՝ փաստորեն վերականգնելով Հին Ջուղայի բարբառը: Բարբառի ուսումնասիրությունից պարզ է դառնում, որ Նոր Ջուղայի բարբառի նախահայրենիքը Հին Ջուղայում է՝ Ագուլիսի և Ղարաբաղի բարբառային միջավայրում:

Джемма Барнасян- Ачаряновский метод изучения диалектов в научной работе “Исследование диалекта Нор-Джути” - С именем

⁴² Տե՛ս Հ.Աճառյան, *Քննություն Նոր-Ջուղայի բարբառի*, Ե., 1940, էջ 18 :

знаменитого армянского лингвиста Р.Ачаряна связан вопрос формирования и развития армянской диалектологии как отдельной и самостоятельной лингвистической категории. Наше обращение к диалектологической деятельности великого лингвиста в первую очередь относится к ачаряновскому методу проведения исследования диалектов.

Предисловие к монографии “Исследование диалекта Нор-Джуги” представляет собой своеобразную программу, направленную по возможности на полное и точное описание какого-либо диалекта

Jemma Barnasyan- Acharyan Method of the Study of Dialects According to “the Study of NOR - Jugha Dialect” Research Work-

The task of the formation and development of Armenian dialectology as a separate and self-reliant science is associated with the eminent Armenian linguist H.Acharyan. Our come-back to the dialectological activity of great linguist first and foremost refers to the Acharyan method of the study of dialects.

The preface of “Nor-Jugha dialect study” monograph is a peculiar program targeting apparently at a complete and precise description of a certain dialect.

ՆՈՐ ԿՏԱԿԱՐԱՆԻ ԻԳԱԿԱՆ ԱՆՁՆԱՆՈՒՆԵՐԸ
ՀՈՒՆԱՐԵՆ - ԳՐԱԲԱՐ ԲՆԱԳՐՈՒՄ

Նոր կտակարանի անձնանունների՝ անթրոպոնիմների (anthroponyms) մեծ մասը եբրայերեն-արամեերեն ծագում ունեցող, Հին կտակարանում վկայված արական անուններ են: Սակայն քիչ չեն նաև իգական անձնանունները՝ Մարիամ, Եղիսաբեթ, Մարթա և այլն: Մեր ուսումնասիրության թեման ենք դարձրել Նոր կտակարանի իգական անունների գրաբար համարժեքները՝ հունարենից դրանց տառադարձման, հունարենի շունչի և հայերեն հազագավորման զուգադրությունները, ձևաբանական առանձնահատկությունները, ինչպես նաև Հր. Աճառյանի Անձնանունների բառարանում արձանագրված Նոր կտակարանի⁴³ իգական որոշ անձնանունների ստուգաբանական առնչությունները: Որպես հունարենի բնագիր՝ վերցրել ենք Nestle-Aland-ի The Greek-English New Testament-ը⁴⁴, իսկ գրաբար բնագրի՝ «Աստվածաշունչ Մատեան Հին եւ Նոր Կտակարանաց»⁴⁵ 1997թ.-ի հրատարակությունը:

Նոր կտակարանի կանանց կերպարներին նվիրված բազմաթիվ աշխատություններ կան, որոնք հիմնականում աստվածաբանական բնույթի են և անդրադառնում են Մարիամ Աստվածածնի, Մարիամ Մագդաղենացու, Ղազարոսի քույրերի՝ Մարթայի և Մարիամի, Փրկչի մյուս աշակերտու-

⁴³ Այսուհետև՝ ՆԿ:

⁴⁴ Nestle-Aland, *The Greek-English New Testament*, 28-th Edition, Stuttgart, 2012:

⁴⁵ *Աստվածաշունչ Մատեան Հին եւ Նոր Կտակարանաց*, Հայաստանի Ատվածաշնչային ընկերություն, Ե., 1997:

հիների առաքելությանն ու գործունեությանը: Կան նաև լեզվահամեմատական աշխատություններ Նոր կտակարանի անթրոպոնիմներին նվիրված: Որքան էլ զարմանալի, բայց հայ Աստվածաբանության, բանասիրության կամ լեզվաբանության մեջ թեմային առնչվող որևէ աշխատություն մեզ ծանոթ չէ: Սույն հոդվածով կփորձենք սահմանափակ շրջանակում թեմային առնչվող որոշ դիտարկումներ անել:

Թեև լատիներեն հայտնի ասացվածքի համաձայն՝ *Nomen est omen* (Անունը խորհուրդ է) ՆԿ հայտնի անունների կողքին կան նույնքան հայտնի անանուն կերպարներ՝ Պետրոսի զոքանչը, սամարացի կինը, այրին եւ այլն, որոնց սակայն սույն հրապարակման մեջ չենք անդրադառնում: Մեզ հետաքրքրում է ՆԿ հունարեն բնագրի իզակյան անունները եւ նրանց գրաբար համարժեքները: Բայց նախ ասենք, որ մեր դիտարկմամբ ավետարանիչներից Հովհաննես առաքյալը «ամենաժլատն» է կանանց անուններ հիշատակելու առումով, իսկ ամենաշատ հիշատակումները «Գործք առաքելոց»-ում և Պողոս առաքյալի «Թղթերում» են: Բնականաբար, ամենահաճախ հիշատակվողը Մարիամ Աստվածածնի անունն է՝ 63 անգամ: Հայտնի է, որ Մարիամ (եբր. Միրիամ) անունը Պաղեստինի հրեաների մոտ ամենատարածվածն է եղել: Այդ ժամանակաշրջանում հրեա կանանցից հինգից մեկը, այն է 21,34 տոկոսը Մարիամ անունն էր կրում, իսկ Մարթան հրեական ամենահաճախ օգտագործվող անունների թվում չորրորդն էր⁴⁶: Նոր կտակարանի յոթ (ոմանք՝ 6) կանայք կրում էին Մարիամ անունը՝ Հիսուսի մայր Մարիամը, Հիսուսի աշակերտուհին՝ Մարիամ Մագդաղենացին եւ եւս չորս-հինգ Մարիամներ: Աստվածամոր անունը ամենահաճախ

⁴⁶ **Richard Bauckham**, *The Testimony of the Beloved Disciple*, Baker Academic, 2007, էջ 175:

հիշատակում է Ղուկաս ավետարանիչը, իսկ Մարկոս առաքյալը Աստվածամոր անունն ընդհանրապես չի տալիս, այլ միայն «մայր» է անվանում Նրան⁴⁷ καὶ ἔρχεται ἡ μήτηρ αὐτοῦ – Գան եղբարք եւ *մայր* նորա (Մկ. Գ.31): Ուշագրավ է, որ Հովհաննու ավետարանի գործող անձանց թվում հիմնականում հիշատակվում են Հիսուսի աշակերտները, մյուս երեք ավետարանիչների նման Հովհաննեսը ամենահաճախ վկայակոչում է Հիսուսի աշակերտներ Պետրոսի, Մարիամ Մագդաղենացու անունները, ինչպես նաեւ Հուդա Իսկարիոփտացու անունը՝ «հայտնի պատճառով»:⁴⁸ ՆԿ-ում հունարեն բնագրում Մարիամ անվանը զուգահեռ հանդիպում ենք նաեւ Մարիա անունը (թեւեւ Աստվածամոր անունը Նոր կտակարանում գրեթե միշտ Մարիամ է), հայերեն բնագրում թե՛ ուղղական, թե՛ թեք հոլովներում ունենք միայն Մարիամ անունը՝ ὁ υἱὸς τῆς Μαρίας- որդի Մարեմայ (Մկ. 2.3), Մարիամ ἡ Μαγδαληνὴ καὶ ἡ ἄλλη Μαρία – Մարիամ Մագդաղենացի եւ մեւս Մարիամն (Մտթ.ԻԷ.56), ἀπογοράψασθαι σὺν Μαρίᾳ -մտանել յաշխարհագիր Մարեմաւ հանդերձ (Ղուկ. Բ.5): *Ըստ մեր դիտարկման՝ հայերեն բնագրի Մարիամ անվան սեռականի Մարեմայ - Մարեմու տարբերակները պայմանավորված են Աստվածամոր անունը մյուս Մարիամներից տարբերակելու հանգամանքով: Այսպես՝* ἡλθεν ἐπὶ τὴν οἰκίαν τῆς Μαρίας τῆς μητρός Ἰωάννου – եկն ի տուն Մարեմու, մօր Հովհաննու (Գործք ԺԲ.12): Հր. Աճառյանը Մարիամ անունը հանգեցնում է եբրայերեն Mariām կամ Miryām անվանը՝ հունարեն Մարիամ տառադարձության

⁴⁷ Այս հարցի շուրջ կան տարբեր տեսակետներ, որոնց այս հրապարակման մեջ չենք անդրադարձնում:

⁴⁸ Տե՛ս **Richard Bauckham**, նույն տեղում, էջ 176:

միջոցով: «Նույնից են նաեւ հունարեն Μαρία, ասորերեն Maryam... անունները: Հայտնի են այս անունով բազմաթիվ անձեր, որոնցից նշանավոր են Մարիամ՝ քույր Մովսէս մարգարէի և Մարիամ Աստուածածին՝ մայր Յիսուսի: Բուն նշանակում է «լուսավորեալ», -նշում է Աճառյանը⁴⁹:

«Հայոց գրերը» աշխատության մեջ հայերենում և թուրքերենում նույն բառի տարբեր արտասանության վերաբերյալ Աճառյանը դիպուկ նկատում է. «Եթէ միեւնոյն քաղաքում կողք կողքի ապրող ժողովուրդները կարող են տարբեր հնչյուններ գործածել, որչափ ավելի՝ երկրից երկիր, Ասորիքից Հայաստան»⁵⁰: Եվ, իրոք, հունարենով միջնորդավորված եբրայերեն/արամերեն անձնանունները հայերեն բնագրի համարժեք էին դառնում երբեմն նույն, երբեմն տարբեր հնչյունների շնորհիվ: Հունարենից օտարալեզու անձնանունների տառադարձումը հայ թարգմանիչների համար առանձնակի խնդիր չէր նախ և առաջ հայերեն այբուբենի հարուստ հնչյունական համակարգի շնորհիվ, որն ընդգրկում էր հունարեն բոլոր, իսկ եբրայերեն և արամերեն գրեթէ բոլոր տառերը: Հին հունարենում բառերը սովորաբար ավարտվում են ձայնավորներով կամ -v, -ρ, -ς և բարդ՝ -ψ, -ξ բաղաձայններով, բառավերջում այլ բաղաձայններով բառերը օտարալեզու են:⁵¹ Հաշվի առնելով, որ հին հունարենը բառավերջում չէր դնում բաղաձայններ, ինչը, հակառակը, բնորոշ է սեմական լեզուներին, և չունէր հագագային տառեր, կարող ենք ասել, որ հայերեն տառադարձված անձանունները ավելի համարժեք են բնագրային օրինակներին, քան

⁴⁹ Տե՛ս **Հր. Աճառյան**, *Հայոց անձանունների բառարան*, էջ 249՝ www.nayiri.com/imagedDictionaryBrowser.jsp?dictionaryId=35

⁵⁰ Տե՛ս **Հր. Աճառյան**, *Հայոց Գրերը*, Ե., 1984, էջ 584:

⁵¹ **Erik G. Lay**, *New Testament Greek*, University Press, Cambridge, 1987, էջ 9:

հունարենը՝ Ἰωάννης - Յովհաննէս, Ἀβραάμ - Աբրահամ,
 Ἰωάννα - Յովաննա, Σουσάννα – Շուշան:

Հունարեն բնագրի անձնանունների արտասանությունը տարբեր է այսպես կոչված Orthodox (հունարեն, բուլղարերեն, ռուսերեն) և Catholic (լատինական ավանդույթին հետևող) լեզուներում՝ այն է հունարեն Β-ն հայերեն Բ, բայց ռուսերեն В (Վ) են տառադարձվում, Θ-ն՝ հայերեն Թ, ռուսերեն Ф (Ֆ), իսկ η-ն՝ հայերեն Է, ռուսերեն й և այլն:

Βαρθολομαῖος	Բարթողոմէոս	Варфоломей
Γαβριήλ	Գաբրիէլ	Гавриил, Гаврил
Θαμάρ (fem.)	Թամար	Фамарь, Тамар
Ἐλισάβετ	Եղիսաբէթ	Елизавета
Ἰάκωβ	Յակոբ	Яков
Μάρθα	Մարթա	Марфа

Հունարենի ձայնավորները թեև ըստ ավանդույթի դասակարգվում որպես երկար – ω, η եւ կարճ ο, ε, սակայն նրանց հնչեղության իրական պատկերը մեզ անհայտ է: Այս առնչությամբ Աճառյանը իր «Հայոց գրերում» նշում է. «Այբուբենի համեմատության մեջ գտնում ենք ե= ε, է= η, որով սրանց տարբեր բաներ լինելը շեշտվում է... Հին հունարենի մեջ (նաև Մեսրոպի ժամանակ) ε հնչում էր կարճ, η-ն հնչում էր երկար: Սակայն հունարենի η-ն միշտ չէ, որ տառադարձվել է -է ... Գիտենք արդեն, որ Ե և Է-ն չեն կարող ունենալ տևողական տարբերություն. Ե կարտասանվեր ավելի բաց և է կարտասանվեր ավելի գոց»:⁵² Որպես օրինակ Հր. Աճառյանը բերում է եկեղեցի - εκκλησια բառը: ՆԿ անձնանունները ևս հաստատում են նրա այս դրույթը՝ Քαχήλ - Հոաբէլ, Քόδη - Հոովդէ, Φοίβη - Փիբէ, բայց Ἰεζάβελ - Յեզաբէլ, Քησά - Րեսա, Δημήτριος - Դեմետրիոս (վերջին երկուսը արական անուններ

⁵²Տե՛ս Հր. Աճառյան, *Հայոց Գրերը*, Ե., 1984, էջ 564:

են): Նկատենք սակայն, որ հունարենի բառավերջի **η**-ն հայերենում միայն **է** է դառնում: Հայերենի բնագրի անձնանունները հաստատում են նաև, որ *կոյնէ* հունարենի ժամանակ երկբարբառները այլևս մեկ հչյունով էին արտասանվում՝ **օ**-ը հնչում էր **-h** **Φοίβη** – **Փիբէ**: Հունարենից հայերեն տառադարձման վերաբերյալ ուշագրավ են Աճառյանի դիտարկումներից ևս մի քանիսը, ի մասնավորի՝ հունարենի **օ**ս-ի և **ս**-նի վերաբերյալ: Մետրոպ Մաշտոցի այբուբենում **ու** հնչյունին համապատասխան գիր չկա եւ Աճառյանը հիրավի այն համարում է հունարենի ընդօրինակում. «Ու ձայնավորը առանձին տառով ներկայացված չլինելով, այբուբենի մեջ չի մտցրել (Մետրոպ Մաշտոցը- Ա.Բ.): Մետրոպը այս ձևն է ստեղծել հետևելով հունարենին»⁵³ : **Րοῦθ** – **Հռութ**, **Σουσάννα** – **Շուշան**, **Ῥουβήν** – **Ռութեն**, **Λουκᾶς** – **Ղուկաս** (վերջին երկուսը՝ արական): Ինչ վերաբերում է հունարեն **ս** տառին, ապա Աճառյանը առանձնացնում է նրա երկակի բյուրթը՝ ձայնավոր եւ բաղաձայն, եւ իրոք, այս հնչյունը կոյնէ ժամանակաշրջանում որպես ձայնավոր հնչել է հայերեն ի հնչյունի պես՝ **Λυδία** – **Լիդիա**, **Διονύσιος** **Դիոնիսիոս** (արական), սակայն **Ἀκύλας** – **Ակիւղաս** (արական):⁵⁴ Հունարենի **ս**-ը միշտ ունի թանձր շունչ՝ *spiritus gravis*, որը հայերեն տառադարձվել է հազագային հնչյունով՝ **Ῥμέναιος** – **Հիմենոս** (արական): Բաղաձայն հնչյունների տառադարձման առնչությամբ միայն մեկ

⁵³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 578:

⁵⁴ Բայն այն է, որ **Ἀκύλας** – **Ակիւղաս**-ը հռոմեական անուն է (*Aquila*- արծիվ) եւ լատիներեն գո-ն արտասանվել է – կվ, այդ պատճառով էլ, ենթադրում ենք, հայերեն տառադարձվել է ոչ թե –ի, ինչպես **Λυδία** – **Լիդիա** անվան մեջ, այլ **իւ**: Պողոս առաքյալի վկայությամբ ազգգությամբ հրեա Ակիւղասը եկել էի Իտալիայից. *καὶ εὐρών τινα Ἰουδαῖον ὀνόματι Ἀκύλαν Ποντικὸν τῷ γένει προσφάτως ἐληλυθότα ἀπὸ τῆς Ἰταλίας* – Եւ եգիտ գումն Հրեայ, անուն Ակիւղաս, յազգէ Պոնտացի, այն ինչ եկեալ յԻտալիա (Գործք. 18.2):

դիտարկում առանձնացնենք. հունարեն ϕ բաղաձայնը հայերեն տառադարձվել է ψ -ով՝ $\Phi\omicron\beta\eta$ – $\Phi\eta\rho\epsilon$, $\Phi\iota\lambda\epsilon\iota\mu\omega\nu$ – $\Phi\eta\lambda\mu\omega\nu$ (արական): Համառոտ՝ հունարենի շունչի մասին: Հունարենում ձայնավորով, երկրաբառներով, υ -ով, և ϵ -ով սկսվող բառերում դրվում է շունչի նշան: Հայերենի հազագային հնչյունները մոտ են հունարենի շունչին, և դրսևորվում են երկու առանձին գրերով, սակայն միշտ չէ որ հայերենի Θ -յ-ին, համապատասխանում է հունարենի թեթև շունչին spiritus levis – ին, իսկ Σ , h - հունարենի թանձր շունչին spiritus gravis -ին: Այսպես՝ *յարենեն Աբելի արդարա* – (եբր. *Habhel* ⁵⁵) – $\acute{\alpha}\pi\omicron\delta\ \tau\omicron\upsilon\ \acute{\alpha}\iota\mu\alpha\tau\omicron\varsigma\ \acute{\Lambda}\beta\epsilon\lambda\ \tau\omicron\upsilon\ \delta\iota\kappa\alpha\iota\omicron\upsilon\varsigma$ (Մտթ. ԻԳ.35), հունարենի թանձր շունչը հայերեն որևէ հազագային հնչյունով չի արտահայտված, բայց ահա եբր. Hagar անունը հունարենում թանձր շունչ ունի՝ $\acute{\Lambda}\gamma\alpha\rho$ եւ հայերեն Հագար է տառադարձվել: Հետաքրքրական է, որ հունարեն Av -ով սկսվող անձնունները կարող են ունենալ և՛ թեթև, և՛ թանձր շունչ, բայց հայերեն տառադարձվել են առանց հազագային հնչյունի՝ $\acute{\Lambda}\nu\delta\rho\epsilon\alpha\varsigma$ -Անդրեաս, $\acute{\Lambda}\nu\nu\alpha\varsigma$ (արական- եբր. Hannah)- Աննա (քահանայապետ) և $\acute{\Lambda}\nu\nu\alpha$ - Աննա (մարգարե)⁵⁶, $\acute{\Lambda}\nu\alpha\nu\iota\alpha\varsigma$ – Անանիա (Անանիա): Հունարենի ρ -ն ունի միայն spiritus gravis եւ հայերեն բնագրում տառադարձվում է երեք ձևով՝ Σ , Γ , O ՝ $\text{P}\omicron\upsilon\theta$ - Հուրթ, $\text{P}\alpha\chi\acute{\alpha}\beta$ – Հոեբաբ, $\text{P}\alpha\chi\eta\lambda$ – Հոաբել – իգական անուններ եւ $\text{P}\eta\varsigma\acute{\alpha}$ – Γ եսա, $\text{P}\omicron\beta\omicron\alpha\mu$ - Γ ոբովան, $\text{P}\omicron\upsilon\beta\eta\nu$ – O ուրեն - արական:

⁵⁵ Եբրայերեն անունների տառադարձումը այսուհետ ըստ [Dictionaries - Easton's Bible Dictionary](http://www.biblestudytools.com/dictionary/abel/)
/http://www.biblestudytools.com/dictionary/abel/.

⁵⁶ Հունարեն մարգարե բառը ունի արական եւ իգական սեռ՝ $\acute{\eta}\pi\rho\phi\eta\tau\iota\varsigma$ - իգական եւ $\acute{\omicron}\pi\rho\phi\eta\tau\iota\varsigma$ – արական, որոնք տարբերվում են հոդերով եւ վերջավորություններով:

Հունարենի բաղաձայնների տառադարձումը անձնանուններում հետաքրքիր իրողություններ կարող է պարզել նաև կոյնե ժամանակաշրջանի հունարենի հնչյունային համակարգի մասին: Այսպես հայերեն փ-ն ոչ միայն հունարենի ֆ-ի համարժեքն է՝ **Φοίβη – Φίρե**, ընդ որում նաև տառի գծագրային պատկերի առումով, այլև հունարեն երկբաղաձայն **π**-ֆ-ի, որը ևս տառադարձվել է փ-ով՝ **Ἀπφία – Ափիա**, **Σαπφίρα-Սափիրա**՝ *σὺν Σαπφίρῳ τῇ γυναικὶ αὐτοῦ* - հանդերձ կնաւ յւրով Սափիրաւ (Գործք.Ե.1): Հունարեն այս անձնանունը *σαπφείρος* թանկարժեք քարի անվանումից է սերում, որի եկրբարբառ *ει-ը* կոյնե հունարենում դարձել է պարզ *ι* ձայնավոր: Այս անվան վերաբերյալ Աճառյանը գրում է. «Սափիրա հրեական անուն է, որ հայտնի է Ս.Գրքից: Սափիր հուն. *Σαπφείρος* (կամ լատիներեն *sapphiros*) բառից է, որ մի պատվական քարի անունն է, հայերեն կոչվում է շափիւղայ, որի իւ ձայնավորը ազդել է Սափիր ձեւի վրա... Սպասելի չէր, որ այսպիսի մեղավոր կնոջ անունը գործածական դառնար, բայց արդարանում է ինքնանվաստացման ոգով: Հմմտ. Անգէտ, Գէշ⁵⁷»: Սափիրայի անունը հետաքրքիր է նաև որպես ամուսնական գույգերի անուններից մեկը, ինչպիսիք շատ չեն ՆԿ-ում: Նա ազարակը վաճառած Անանիայի կինն էր, որը իր ամուսնու և իր սեփական մահվան պատճառը դարձավ: Այստեղից էլ Աճառյանի խիստ գնահատականը կնոջը, որն արժանի չէր *Σαπφίρα-Սափիրա* պատվավոր անունը կրելու: Բավականին հետաքրքրություն են առաջացնում Նոր կտակարանի անձանունների թարգմանությունները, ընդ որում թե՛ իզական, թե՛ արական անունների: Մենք համեմատել ենք որոշ թարգմանված անձնանունները լատիներեն թարգմանության հետ, որպես առաջին թարգմանություններից

⁵⁷ Տե՛ս **Հր. Աճառյան**, *Հայոց անձանունների բառարան*, էջ 468:

մեկը⁵⁸ եւ եկել այն եգրակացոյթյան, որ շատ դեպքերում լատիներենը պահպանել է եբրայերեն-արամերեն անձնանունների հունարեն ձևը, թեև դրա համարժեքները լատիներենում կային: Բերենք մի քանի օրինակ. **ἔπεν οὖν Θωμᾶς ὁ λεγόμενος Δίδυμος** - Ասէ Թովմաս անուանեալ **Երկուորեակ** - Dixit ergo **Thomas** qui dicitur **Didymos** (Հովհ. ԺԱ.16): **ἐν Ἰόππῃ δέ τις ἦν μαθήτρια ὀνόματι Ταβιθά ἣ διερμηνευομένη λέγεται Δορκάς** - Եւ ի Յոպպէ էր կին ոմն աշակերտեալ անուն **Տաբիթա** (որ թարգմանեալ կոչի **Այծեմնիկ**) - En Ioppe autem erat quaedam discipula nomine **Tabitha**, quae interpretata dicitur **Dorcās** (Գործք. Թ.36): Հրաշա Աճառյանը, մեջբերելով Գործք-ից այս տողը, Այծեմնիկ հայկական անունը բնորոշում է «իբր թարգմանություն օտար անվան», որը նշանակում է «այծեամն, gazelle, թեև հին հայոց մեջ ավանդված չէ, բայց այժմ գործածվում է Այծեմնիկ, փաղաքշական է Այծիկ»:

Σουσάννα καὶ Ἰωάννα γυνὴ Χουζᾶ ἐπιτρόπου Ἡρώδου καὶ Σουσάννα - Եւ Յովաննա կին Քուզա՝ հազարապետին Հերովդի եւ Շուշան - Et Ioanna uxor Chuza, procuratoris Herodis et Susanna (Ղուկ. Ը.3): Այս անվանը Հր. Աճառյանը անդրադառնում է և՛ «Հայոց գրերում», և՛ «Հայոց անձնանունների բառարանում», նշելով, որ անունը *շուշան* ծաղկանունից է, ասորական կամ պահլավական փոխառություն է «եւ ըստ այդմ գուգադիպում է ասոր. Šōšan եւ պահլավ. Šōšan անուններին (= հունարեն Σουσάννα կամ Σωσάννα) անունների հետ: Հայերեն անձնանունների սեռային պատկանելիությունը բառի վերջավորությամբ հնարավոր չէ որոշել, այս առումով

⁵⁸ Լատիներեն մեջբերումներ ըստ **Nestle-Aland**, *Novum Testamentum Graece et Latine*, Stuttgart, 1983:

հայերենը նման է եբրայերենին/արամերենին՝ **Քησά – Բեսա** (արական), **’Απφιά – Ափիա** անուններին: Հունարեն անձնանունների սեռային պատկանելիությունը պայմանավորված է վերջավորություններով և հոդերով՝ արական **ὁ**՝ **ὁ**’Ιωάννης, իգական **ἡ**՝ **ἡ** Μαριάμ: Եբրայերենից/ արամերենից փոխառյալ անձնանունների մեծ մասը առանց սեռային վերջավորության չթեքվող անձնանուններն են, որոնցից մի մասը հունացվել է համապատասխան վերջավորություններով: Հայերենում որոշ դեպքերում արական և իգական անձնանունները նույնանում են՝ **’Αννας**(արական) – **’Αννα** (իգական) – հայերեն՝ երկուսն էլ Աննա: Հունարեն **ᾱς/ ις, ης/α** արական/իգական վերջավորությամբ անձնանունները հետևել են հունարենի օրինակին **’Αρτημᾱς** – Արթեմ**ա**ս (արական) եւ **’Αρτημις** – Արթեմ**ի**ս (իգական), **’Ιωάννης** – Յովհանն**է**ս, **’Ιωάννα** – Յովանն**ա**: Հունարեն **ις /ας** արական/իգական վերջավորություններով անձնանուններում գրաբար բնագրում իգական սեռի **ς** վերջավորությունն ընկել է **’Ηρώδης**– Յերովդ**է**ս (արական), **’Ηρώδις** – Յերովդ**ի**ս (իգական), հռոմեական անունները **’Ιούλιος**– Յուլի**ո**ս և **’Ιουλίς** (լատիներեն Julia) – Յուլի**ա**, **Κλαύδιος** (Claudius)– Կղաուդի**ո**ս և **Κλαυδίς** Կղաուդի**ա** (Claudia):

Նոր կտակարանի անձնանունների հունարեն-գրաբար բնագրերում զուգահեռամետաղական վերլուծությունը մեզ թույլ է տալիս որոշ կարեւոր եզրահանգումներ անել: ՆԿ թարգմանության շրջանում հունարենի հնչյունաբանական ակնհայտ փոփոխությունները արտահայտվել են հայերեն բնագրում՝ **ս** – **ի**

կամ իւ, օ –ով՝ ‘Իրօծից- Յերովդէս, միշտ թանձր շունչ ունեցող ‘Ք-ն երբեմն հազագային հնչյունով է տառադարձվել, երբեմն էլ ոչ, ‘Ρούθ – Հռութ, ‘Ρησά – Բեսա: Որոշ անձնանուններ թարգմանվել են «ի հայ բարբառ»՝ Շուշան, Այծեմնիկ, ինչը վկայում է թարգմանիչների ինքնուրույնության, ինչպես նաև, հավանաբար, այդ անունների տվյալ ժամանակաշրջանում հայերիս մեջ արդեն օգտագործման մասին: Մենք չենք բացառում նաև, որ Մարիամ անունը ևս տարածված է եղել մեզանում մինչ Սուրբ գրքի թարգմանությունը: Անձանունների վերլուծությունները Հրաչյա Աճառյանի երկու վերոնշյալ աշխատություններում մեծ մասամբ հաստատում են կոյնե ժամանակաշրջանի հունարեն լեզվի զարգացման նոր փուլի և հայ թարգմանիչների հունարենին փայլուն տիրապետելու փաստը՝ կրկին ապացուցելով Սուրբ գրքի հայերեն թարգմանության արժեքն ու կարևորությունը:

Алвард Бархударян- Женские личные имена в Новом Завете в переводе с греческого на грабар - Библия, несомненно, один из самых широко распространенных письменных памятников человечества и переведена почти на все языки мира. Армянский перевод (5 в. от Р.Х.) в числе самых ранних и значимых из них. В то время как Ветхий Завет был написан на Древнееврейском, частично на Арамейском языке, именно греческий язык был Lingua franca на Ближнем Востоке в период появления Нового Завета. В данной статье рассматриваются некоторые аспекты женских новозаветных личных имен в оригинальном /греческом тексте Нового Завета и их эквиваленты в древнеармянском (грабаре), в частности грамматический аспект - транслиттерация (Φοίβη – Փիբէ), придыхание в греческом и армянском языках (‘Ρούθ – Հռութ, Ἰεζάβελ – Եզաբէլ, склонение собственных

имен и несклоняемые собственные имена в переводе с греческого/ первоначально еврейского/арамейского на армянский: Ταβιθά - Δορκάς - Թաբիտա- Այծեմնիկ, а также особенности эленизированных ветхозаветных и римских личных имен Μαριάμ- Μαρία - Մարիամ, Κλαύδιος - Կլաւդիոս, Կղաւղիոս, Κλαυδία - Կղաւղիա:

Alvard Barkhudaryan-The Greek New Testament Female anthroponyms in New Testament Armenian version- Undoubtedly the Bible is one of the most widely-translated written works in the history. While the Old Testament was originally written in Hebrew, as well as in parts in Aramaic, Greek was Lingua franca - the widest used language in the Near East by the time the New Testament came around. Armenia version of the Bible (V cen. AD) is one of the earliest and best translations at that time. Our presentation will touch upon some aspects of female anthroponyms in the Greek New Testament and its Grabar version, such as transliteration` Φοίβη - Փիբէ, breathing`Πούθ - Հռութ, 'Ιεζάβελ - Յեզաբէլ, declinable and indeclinable names` Μαριάμ- Մարիամ, ), some Hebrew/Aramaic personal names translated from Greek into Armenian such as` Ταβιθά - Δορκάς - Թաբիտա- Այծեմնիկ, and some aspects on Hellenized Hebrew` Μαριάμ- Μαρία - Մարիամ, and Latin anthroponymes` Κλαύδιος - Կղաւղիոս, Κλαυδία - Կղաւղիա:

**ԹՎԱԿԱՆԻ, ԲԱՅԻ, ՄԱԿԲԱՅԻ ԿԱՊԱԿՑԱԿԱՆ ԱՐԺԵՔԸ
ՏԵՔՍՏՈՒՄ**

Տեքստի լեզվաբանությունը (ըստ Գ. Ջահուկյանի՝ հենքագիտությունը) ուսումնասիրում է տեքստին ներհատուկ օրինաչափությունները:

Տեքստը (հենքը) կազմված է ոչ սահմանափակ պարբերություններից (հինություններից), իսկ պարբերությունը՝ մեկ կամ մի քանի նախադասություններից (հենք, հինույթ տերմինները Գ. Ջահուկյանինն են):

Տեքստի նվազագույն միավորը պարբերությունն է, որը միայնակ կարող է տեքստ կազմել:

«Եթե հինույթը և հենքը միավորներ են և ունեն համապատասխան կառուցվածքային կադապարներ, ապա նրանք պետք է ունենան միջուկ և աոմիջուկային անդամներ և բնութագրվեն համապատասխան հարացույցներով: Պետք է նշել, որ բարձր ենթամակարդակի միջուկի հարաբերիչները քննվում են ստորին ենթամակարդակում՝ որպես ստորին ենթամակարդակի հարացույցի բաղադրիչների ստորին մակարդակի միավորներ»:⁵⁹

Պարբերությունը կազմող նախադասությունների միջև առկա են միևնույն հարաբերությունները, ինչ բարդ նախադասության (լիասույթի) նախադասությունների միջև: Սակայն այս դեպքում կապը ավելի սերտ է, քան

⁵⁹ Գ. Джаукян, *Универсальная теория языка*, Москва, 1999, с. 201.

պարբերությունների միջև եղած կապը: Պարբերությունն էլ նախադասության նման ունի իր ներքին և արտաքին կապերի արտահայտման միջոցները: Պարբերության միջուկային անդամ է այն նախադասությունը, որը զուրկ է այլ պարբերությունների հետ տվյալ պարբերության կապն արտահայտող միջոցներից, «ոչ նշակիր» է, ի տարբերություն «նշակիր» նախադասությունների, որոնք պարբերության առմիջուկային անդամներ են: Տեքստի (հենքի) համար որպես միջուկ («բնահենք») առանձնացվում է «այն հինույթը կամ հինությունների ամբողջությունը, որի մեջ բացահայտվում է հենքի (տեքստի) բուն առարկան, նրա թեման»:⁶⁰

Տեքստում նյութական իմաստ ունեցող բառերից կապակցական արժեք ունեն նաև թվականը, բայր, մակբայր՝ հարաբերության մեջ մտնելով տեքստ կազմող նախադասությունների հետ: Սրանք, ի տարբերություն շաղկապների, նախադասության մեջ շարահյուսական դեր են կատարում:

Գործառական տարբեր ոճերում՝ կախված կառուցման եղանակներից, թվականով կապակցումները տարբեր արտահայտություն ունեն: Այսպես՝ Ե. Չարենցի ստեղծագործություններում թվականով թվարկումները ունեն տառային, բառային, թվանշանային արտահայտություն, որոնց կապակցական արժեքը նույնն է («Դանթեական առասպել», «Կապուտաչյա հայրենիք», «Վահան Տերյանի հիշատակին», «Չարենց նամե»՝ I, II, III, IV և այլն, «Գիրք ճանապարհի» պոեմների գլուխները՝ այբուբենի տառերով՝ Ա, Բ, Գ և այլն, անտիպ բանաստեղծությունների բացատները նշվում են աստղանիշերով՝ **, արաբական թվանշաններով՝ 1, 2, 3,... են կապակցվում աշնանային բանաստեղծությունները, «Ամենա-

⁶⁰ Գ. Զահուկյան, *Շարահյուսական ուսումնասիրություններ*, Ե., 2003, էջ 76:

պոեմն» սկսվում է նախահենքային սկիզբ և ավարտվում վերջահենքային վերջ առմիջուկային միավորներով, իսկ մասերը կապակցվում են՝ գլ. Ա, գլ. Բ, գլ. Գ, գլ. Դ, գլ. Ե այբուբենի տառերով և գլուխ բառի կապակցությամբ):

Տեքստում թվականով կապակցված նախադասությունները թվարկմանը նախորդող նախադասության նկատմամբ գտնվում են մասնավորման կամ ընդհանրացման հարաբերության մեջ:

Մասնավորման հարաբերության ձևավորման մեջ կարևոր դեր ունեն թվարկման արժեք ունեցող դասական թվականները:

Այսպես՝ «Հանրակրթական ոլորտում մեր տեսլականն է՝ առաջինը. պահել ազգային դպրոցի ավանդույթները և ստեղծել ազգային բովանդակությամբ դպրոց: Երկրորդը. պահպանել խորհրդային դպրոցի այն ավանդույթները, որոնք դեռ կարող են պիտանի լինել, մասնավորապես, գիտելիք և մանկավարժի արժևորումը, բնագիտական առարկաների կարևորությունը և այլն: Եվ երրորդ՝ կրթական համակարգը պիտի լինի նաև ժամանակակից: Այսինքն՝ ազգային, միաժամանակ ժամանակակից դպրոց՝ սա է մեր տեսլականը,- նշեց Արմեն Աշոտյանը» (ՀՀ, 12. 9. 2015 թ.):

Այստեղ թվականները ունեն նաև փոխարինման գործառույթ (առաջինը, երկրորդը): Վերջին նախադասությունը *այսինքն* շաղկապական բառով մեկնական հարաբերությամբ է կապակցված նախորդող նախադասությունների հետ:

Դասական և քանակական թվականները կապակցական դեր կատարելիս կարող են գուգակցվել թվարկման իմաստ ունեցող այլ բառերի հետ: Ինչպես՝ «Կ. Աղամյանը ասաց, որ որպես նկարիչ ինքը Իսաբեկյանի աշակերտը չի եղել, սակայն շատ բան է նրանից սովորել: Նա առաջին հերթին ի նկատի

ուներ նկարչի կոմպոզիցիան, կտավների կառուցվածքը, ինչպիսի վարպետություն ինքը չի տեսել այլ հեղինակների մոտ: Ապա՝ թեմատիկայի ընդգրկումը՝ գործերի ազգային արմատները և հայրենասիրական թափը: Այս երկուսի համար ես շնորհակալ եմ հղուարդ Իսաբելյանին», - ասաց նա» (ՀՀ, 4.11. 2015 թ.):

Բերված նախադասություններում առաջին հերթին և ապա բառերը միավորական հարաբերություն են ձևավորում, սակայն միաժամանակ այդ բառերից յուրաքանչյուրը մասնավորում է այս երկուսի համար բառակապակցության իմաստը, որը իր հերթին ընդհանրացման հարաբերությամբ է կապված նախորդող նախադասությունների հետ:

Կամ՝ «Դեռ չէինք ծովել մյուս փողոցը, որ այնտեղից դուրս եկան երեք կին և գալիս էին մեր կողմը: Մեկը շատ պառավ էր՝ երկուտակված մեջքով և հագիվ էր քայլում ձեռնափայտը ձեռքին: Մյուսը միջին տարիքի կին էր, իսկ երրորդը շատ ջահել, թխադեմ, ժպտուն, կրակոտ աչքերով: Երեքն էլ հագնված էին վրացնակ, անխուսափելի չիստիկոպիով և թշերի վրա կախված կավիքներով» (Նար-Դոս, Տանտիրոջս աղջիկը):

Այս օրինակում մեկը (քանակական թվական), մյուսը (դերանուն), երրորդը (դասական թվական)՝ փոխարինման գործառույթով, թվարկում արտահայտող բառերը մասնավորում են երեք կին բառակապակցության իմաստը, իսկ երեքն քանակական թվականը, որը միաժամանակ ունի փոխարինման գործառույթ, ընդհանրացման հարաբերությամբ է կապված նախորդող նախադասությունների հետ:

Տեքստի բնույթով պայմանավորված՝ ծանոթությունները, մեկնությունները, որպես առմիջուկային բաղադրիչներ,

գտնվում են տեքստի մեջ կամ վերջում: Մրանք ևս կարող են կապակցվել թվարկման հարաբերությամբ:

Այսպես՝ «Ժամանակակից գրական հայերենում գործառու ժխտական եղանակավորիչն է ոչ-ը, որը

Ծան. 1 – Որպես ժխտական եղանակավորիչ գործածվում է նաև չէ-ն, որը, սակայն, գրական չէ:

Ծան. 2 – Բնավ, ամենևին բառերը հատկապես որպես պատասխանական բառեր գործածվելիս հարում են ժխտական եղանակավորիչներին: Օրինակ՝ – Դու սկսում ես ծաղրել: – Բնավ (ՆԴ) (Ս. Աբրահամյան, Ժամանակակից գրական հայերեն):

Այսպիսով՝ տեքստում թվականով կապակցվող նախադասությունները թվարկմանը նախորդող նախադասության նկատմամբ գտնվում են մասնավորման կամ ընդհանրացման հարաբերության մեջ:

Թվականների տառերով, թվերով, բառերով թվարկումները նույն կապակցական արժեքը ունեն:

Տեքստում բայի դիմավոր ձևերը կապակցական դերով քիչ են հանդիպում: Բայը դիմավոր ձևով կարող է կապակցվել, երբ ընդհանուր երևույթին հաջորդում է մասնավոր գործողությունը կամ հակառակը:

Այսպես՝ «Բուքը խաղում էր ձորում: Մրսած գայլերը իջնում էին Դրնգանի անտառից, հոտոտում մարդկանց հետքերը, մոտենում քարայրին» (Բակ., Բրուտի տղան):

«Լուսադեմին քարանձավի մարդիկ մեկ-մեկ ցրվում էին: Նրանք նեղ առապարներով և այգիների ճանապարհով գնում էին դեպի քաղաքի լուռ փողոցները: Գնում էին և հետքերը կորցնում: Ձորն իսպառ ամայանում էր» (նույն տեղում):

«Խավար մի ամպ շղարշում է գիրքը և նրա պատմությունը:

Մի դարու պատմություն: Ոչինչ չի երևում ուրիշ» (Դեմիրճյան, Գիրք ծաղկանց):

Կապակցական դերով աչքի են ընկնում բայի դերբայական ձևերը, հատկապես՝ ենթակայական, հարակատար, անորոշ դերբայների գոյականաբար գործածությունը:

«Մի պարզ բեմահարթակ, գետնատարած պատուհան ժուժկալ լուսավորություն՝ առանց տեսանելի գործողության: Միայն մութն է թանձրանում: Գործողության նպատակը սա է: Թանձրացող մութն ամենակատարյալ բանն է, որ հայտնաբերել է Լռություն-Գոյը:Շարժում կամ ձայն և կամ պատկեր՝ մութը կործանել է բոլոր պատվանդանները: Փլգումն այդ կատարյալ է, ինչպես ամենայն անխուսափելին (Մերուժան Սիմոնյան, Մեծ հավատաքննիչի ժամանակը):

Բերենք մի օրինակ էլ Ե. Չարենցի ռուբայաթներից. «Ծնվում է, աճում է մի բան յուրաքանչյուր վայրկյան կյանքում. Մեռնում է, կորչում է մի բան յուրաքանչյուր վայրկյան կյանքում.

Բայց ծնվողը ծնվում է պայքարով, պայքարով է մեռնում և մեռնողը.

Եվ այսպես – կոփվում է ապագան յուրաքանչյուր վայրկյան կյանքում»:

Կամ՝ «Գիրքը ծախում էին: Ծախողը մի արաբ զինվոր էր, բարեղեմ և անհոգ: Նա ձեռք էր բերել այդ իր արշավանքի ժամանակ և հիմարություն էր արել բերելու մինչև Դամասկոս... (Դեմիրճ., Գիրք ծաղկանց):

Տեքստում մակբայները հաճախ են հանդիպում կապակցական դերով, որով կապ են ստեղծում տվյալ և նախորդող նախադասությունների, պարբերությունների միջև:

Բերենք օրինակներ Ավ.Իսահակյանի ստեղծագործություններից.

–Այո, հիմա (ժամ. մակբայ) արդար է և ճշմարիտ քո կամքը, սրտահոժար ասաց Ուշինարան,- սիրով կտամ ո՛վ անգղ, իմ մարմնից փոխարենը

Եվ հանկարծ (ձևի մակբայ) դահլիճի ձեղունից մի կշիռ կախվեց:

Ուշինարան աղավնուն դրեց մի նժարում, իսկ մյուս նժարում՝ իր մարմնից մի փերթ, բայց աղավնին դեռ (ժամ. մակբայ) ծանր էր կշռում: Նորից (չափի մակբայ) կտրեց մսի մի փերթ, և աղավնից նորից (չափի մակբայ) ծանր էր:

Դարձյալ (չափի մակբայ) նորանոր փերթեր կտրեց դրեց, և սակայն աղավնին ավելի և ավելի ծանր էր կշռում (Իս. Ուշինարա):

«Ուշինարա» զրույցից բերված հատվածը բաղկացած է երեք պարբերություններից.

Առաջին պարբերությունը ուրիշի ուղղակի խոսքն է, որին կապակցված է հեղինակի խոսքից առանձնացված պարբերություն-նախադասության հանկարծակի մակբայով: Երրորդ պարբերությունն էլ հեղինակի խոսքն է, որը դեռ, նորից, դարձյալ մակբայներով կապակցվում է նախորդող նախադասությունների և պարբերությունների հետ:

Բերենք մի հատված «Լիլիթ» լեգենդից, որտեղ հերոսների ուրիշի ուղղակի խոսքերն սկսվում են նոր պարբերությամբ՝ սկզբից ունենալով անջատման գիծ:

–Օ՛հ, նորից (չափի մակբայ) նույն հիանալի պտուղները, որ գտա տաղավարիս առաջ:

–Միշտ (ժամ. մակբայ) նույն գեղեցիկ տեղերից եմ բերել:

Հիմա (ժամ. մակբայ)

պիտի գնանք, չէ՞, հոգիս:

–Կերթանք, դեռ (ժամ. մակբայ) ժամանակ կա,- ասաց Լիլիթ և նստեց նախաճաշի:

Բերված օրինակում միշտ մակբայով երկրորդ և առաջին պարբերություններն են կապակցվում: Երրորդ պարբերությունը դեռ մակբայով կապակցվում է երկրորդ պարբերության վերջին նախադասության հետ:

Բերենք մի հատված էլ Դ. Դեմիրճյանի «Դադար» պատմվածքից:

«Մինչև վերջին վայրկյանը, դեռ (ժամ. մակբայ) էլի սովորական հոգսի հետ էր, այդ բարերար, մտերիմ հոգսի հետ: Հանկարծ (ձևի մակբայ) կտրվեց այդ հոգսի թելը:

Հետո՞ ... (ժամ. մակբայ) Հիմի (ժամ. մակբայ) ի՞նչ է լինելու իր հոգսը: Առանց հոգսի՞: Տարօրինակ վիճակ:

Հանկարծ մակբայով կապակցվում է առաջին նախադասության հետ, երկրորդ պարբերությունը հետո, հիմի մակբայներով կապակցվում է առաջին պարբերության հետ, միաժամանակ կապակցումը կատարվում է հոգս բառի կրկնությամբ:

Ինչպես տեսնում ենք, տեքստում կապակցական դերով հաճախ են հանդես գալիս ձևի, չափի, ժամանակի մակբայները:

Амалы Барсегян – Связующее значение имени числительного, глагола, наречия в тексте. – Связывание выполняется:

1. В тексте предложения связанные именем числительным находятся в отношении конкретизации или обобщения касательно предложения предшествующего перечисления.
2. Перечисления с именем числительным имеют буквенные, числовые, лексические выражения, которые имеют одно и то же связующее значение.
3. В тексте редко встречаются личные формы глагола в связующей роли.

4. Связующей ролью отличаются неличные формы глагола, особенно субстантивные употребления субъективного и результативного причастий и инфинитива.

В тексте в связующей роли часто выступают наречия образа действия, меры и степени, времени.

Amalya Barseghyan – Value of Connecting of Numeral, Verb and Adverb in the Text- The connection is done by:

1. In the text the clauses connected with a numeral are in specification and generalization correlation with the clause proceeded by the numeral.
2. The enumerations with numerals have letter, word and number expressions which have the same connective value.
3. In the text the verb forms are rarely used as connectives.
4. Participial forms of verbs used as nouns (mainly subjective, indefinite, resultative) are more popular as connectives.
5. In the text the adverbs of manner, degree and time are very often used as connectives.

ԱՐԵՎԵԼԱՀԱՅ ԳԵՂԱՐՎԵՍՏԱԿԱՆ ՎԱՎԵՐԱԳՐՈՒԹՅԱՆ
ԼԵԶՎԱԿԱՆ ՀԻՄՔԵՐԸ

Գիտական գրականության մեջ գեղարվեստական վավերագրության մետաժանրը⁶¹ հաճախ անվանում են մեմուարային գրականություն, որի մեջ մտնում են հուշագրությունը, ուղեգրությունը և օրագիրը: 20-րդ դարում արևելահայ գեղարվեստական վավերագրության մեջ բուռն զարգացում ունեցավ նաև խոհագրությունը (Էսսեն)⁶²:

Գեղարվեստական վավերագրությունն ինքնուրույն և առանձին ժանր է, որի լեզվաբանական հետազոտությունը զգալի հետաքրքրություն է ներկայացնում: Այս ժանրի լեզվական քննությունը տեքստի ոճաբանության ուրույն բնագավառ է, որն ուսումնասիրության լուրջ կարիք ունի:

Գեղարվեստական վավերագրության ժանրում առավելաբար երևում են լեզվական անհատը՝ հեղինակը՝ իր լեզվամտածողությամբ, և բնորոշները՝ մարդիկ, որոնք, անհատական լեզվական պատյան ունենալով հանդերձ, սովորաբար հեղինակի լեզվական ազդեցության ոլորտում են:

⁶¹ Մետա- (հուն. meta-հետո, համար, միջոցով) եզրույթը տրամաբանության մեջ նշանակում է կառուցվածքային որոշակի ամբողջություն, որը կարող է հիմք հանդիսանալ այլ կառուցվածքների նկարագրությանը, օրինակ՝ *մետալեզու*, *մետատեքստ*, *մետատեսություն* և այլն: Այս ժանրի անգլիագիր եզրաբանության մեջ հուշագրության, օրագրության համար իբրև ընդհանրական հասկացություն կիրառվում է *non fiction* եզրույթը:

⁶² Էսսեի ժանրն իր անվանումով առաջացել է, երբ ֆրանսիացի գրող-փիլիսոփա Միշել դը Մոնտեյնը 1580թ. լույս ընծայեց իր երկը, որը կոչեց *Essais* (Փորձեր), և որի վրա աշխատեց շուրջ քսան տարի:

Մեր նպատակն է կատարել առաջադիր ժանրի լեզվական հիմքերի քննություն՝ սկսած 19-րդ դարի 60-ական թվականներից:

19-րդ դարի երկրորդ կեսի արևելահայ գեղարվեստական վավերագրության լեզվատիրությունում առավել ուշագրավ են Պ. Պոռոշյանի «Հուշիկների», Ղազարոս Աղայանի «Իմ կյանքի գլխավոր դեպքերը» մեմուարային երկի, ինչպես նաև Բաֆֆու ուղեգրությունների բառապաշարային առանձնահատկությունները:

Ինչպես Պ. Պոռոշյանի «Հուշիկներում», այնպես էլ Բաֆֆու «Ճանապարհորդություն Պարսկաստանի» ուղեգրության մեջ ակտիվ գործածվում են հատկապես գրաբարյան հոլովման դերանվանական ձևեր: Գործածության հաճախականություն ունի *յուր* պակասավոր դերանունը. «Խեղճ հայրս անդադար կրկնում էր *յուր* ազնվական ծագման մասին»⁶³: «Մեսրոպը ավելի կատաղեց, երբ լսեց *յուր* համար միշտ պիղծ համարված նրա անունը»⁶⁴:

Ակտիվ են նաև *սա, դա, նա* դերանունների գրաբարյան հոլովաձևերը, որոնք փոխարինում են գոյականին, օրինակներ՝ *սորա*-«Ես լսում էի Առաքել վարժապետի ինքնագովություններն ու հեգնական ժպիտով համեմատություն անում *սորա* և Հակովբ վարժապետի մեջ» [4,182], *դորա*-«Բայց ո՞ւր է այսօր մեր մեջ *դորա* շավղով գնացող» [4,182], *նորանց*-«Հարձակվում են ճանապարհորդների վերա, կողոպտում են *նորանց*» [5, 10] և այլն:

Ակտիվ գործածություն ունեն գրաբարյան հոգնակիական բառաձևերը: Համակարգային բոլոր կազմավորումների

⁶³ Պ. Պոռոշյան, *Երկերի ժողովածու*, հ. 7, «Հայաստան» հրատ., Ե., 1964, էջ 38: Այսուհետ հղումները կկատարվեն տեքստի մեջ՝ մեծ փակագծերում:

⁶⁴ Բաֆֆի, *Երկերի ժողովածու*, հ. 9, Ուղեգրություններ, պատմական երկեր, «Սովետ. գրող» հրատ., Ե., 1987, էջ 14:

հոգնակիակազմ հիմքն ուղղականում գուգորդվում է *ք* հոգնակերտ-հոլովակերտի հետ՝ *հոգաբարձուք, տիրացուք, իշխանուհիք, ծերունիք, երեխայք* և այլն:

Պ.Պռոշյանի «Հուշիկներում» առկա է *առարկայք-առարկաներ* գուգաձևությունը: Երկուսն էլ գործածվում են հերոսների խոսքում՝ որոշակի ոճավորում ստեղծելու նպատակով: Այսպես՝ «...Նոր *առարկայք* էլ չես ուզում մտցնել» [4, 38]: Երկրորդ դեպքում խոսողը Ներսիսյան դպրոցի ուսուցիչ Շանշյանցն է. «Թայիրյանը... հառաջ համակարծիք էր ինձ հետ նոր դասարաններ բանալու և *առարկաներ* մտցնելու համար...» [4, 127]:

Բնագրային օրինակներից նկատելի է, որ 19-րդ դարի 60-ական թվականներից սկսած՝ նույն բովանդակությունը լեզվական մի քանի ձևերով արտահայտելը սովորական երևույթ էր դարձել: Ստեղծվել էր լեզվական գուգաձևությունների մի քառս, որից անհրաժեշտ էր ընտրել և «քաղաքացիություն» տալ լեզվական այնպիսի ձևերի, որոնք համապատասխանում էին ժամանակի լեզվագագոդությանը: «Հուշիկներում» գործածական են նաև *եկեղեցվո-եկեղեցու* գուգահեռները: Նույն բառագույգը գործածական է նաև Բաֆֆու ուղեգրություններում:

Այսպիսի գուգաձևություններ առկա են ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանի հուշագրական այլ աղբյուրներում ևս: *Կյուրակի-կիրակի* բառագույգը գործածված է Ե. Շահազիզի «Ստեփանոս Նազարյանցը» հուշագրության մեջ. «Մի *կյուրակի* օր էլ, երբ նա գրոսնում էր բակում, ես իմ սովորական բարես մատուցի»: «Հորեղբայրս պատվիրեց ինձ *կիրակի* և տոն օրերն իր տան եղած ժամանակները միշտ իր մոտ ճաշելու»⁶⁵:

⁶⁵ Ե. Շահազիզ, *Հիշողություններ և դիմաստվերներ*, Ե., ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1980, էջ 12-14:

Լեզվական ձևերի այսպիսի ակնհայտ նմանությունները թույլ են տալիս այն կարծիքը ձևակերպելու, որ մեզ հետաքրքրող շրջանում աշխարհաբարն իր լեզվատարբերով արդեն տիրապետող լեզու է՝ չնայած գրաբարյան ձևերի առկայությանը:

Ի տարբերություն Պ. Պոռշյանի «Հուշիկների»՝ Դ. Ադայանի «Իմ կյանքի գլխավոր դեպքերը» հուշագրության մեջ գրաբարյան կազմությունները համեմատաբար սակավ են գործածված, չնայած հոգնակիակազմության ձևեր այդուհանդերձ առկա են. օրինակներ՝ *նամականիք, տղայք, ծնողք, մանկունք*⁶⁶ և այլն:

Ինչպես նշում է Գ. Սևակը, գրական աշխարհաբարը խարսխված է երկու սյուների վրա՝ գրաբարի և բարբառների, որոնցից առաջինն է տվել նրա բառակազմը կամ ատաղձը⁶⁷:

Բարբառային բառերը գրական լեզուն սնուցող կարևոր երակներ են, որոնք ըստ էության 19-րդ դարի երկրորդ կեսի գեղարվեստական-վավերագրական երկերի էատարրերից են:

Այդ ստեղծագործությունների բառապաշարի գրական շերտին հանդիպադրվում են բարբառային շերտեր: Դրանք գործածվում են և՛ հեղինակային խոսքում, և՛ հերոսների երկխոսություններում: Ինչպես նշում է Լ. Եզեկյանը, «արձակի լեզուն հիմնականում սնվում, հարստանում և համապատասխան ռճավորում է ստանում բարբառների, ժողովրդախոսակցական լեզվի միջոցներով, որի բառապաշարն ավելի գործուն է, հյութեղ, կենդանի ու կենսունակ, որը և միշտ ու անընդհատ փոփոխության է ենթարկվում»⁶⁸:

⁶⁶ Դ. Ադայան, *Երկերի ժողովածու*, հ. 4, Հայպետհրատ, Ե., 1963, էջ 345-464:

⁶⁷ Գ. Սևակ, *Ժամանակակից հայերենի համառոտ պատմություն*, Ե., 1948, էջ 118:

⁶⁸ Լ. Եզեկյան, *Հրանտ Մաթևոսյանի արձակի խոսքարվեստի մի քանի հարցեր*, Երևանի համալս. հրատ., 1986, էջ 44:

Պ.Պռոշյանի «Հուշիկների» լեզուն հազեցած է բարբառային լեզվատարրերով: Այստեղ բարբառային բառերը մեծ մասամբ գործածվել են նկարագրություններում, որոնք երկին հաղորդում են պարզություն և ճկունություն:

Բնագրային օրինակներ՝ «*Տերտերը* յուր կարգովն երդվում է, որ ինքը ոչինչ չգիտե» [4,59]: «*Թվանքչի* Սարոն եկավ և Ներսես կաթողիկոսի հրամանով ձիու վրա դրեց ինձ ու տարավ» [4,61]: «Կեսգիշերին մոտ կլինեք, և մենք մտանք տեր-Մանվելի գոմի *օղեն*» [4,58] և այլն:

Շատ հաճախ բարբառային բառերին դիմելը հեղինակի ոճական հնարանքն է՝ հերոսներին տիպականացնելու, նրանց անմիջականությունը ցուցադրելու համար:

Ղ. Աղայանն աշխարհաբարի գրական մշակման հարցում նույնպես մեծ տեղ է տվել բարբառներին՝ նրանց ամենամեծ արժանիքը համարելով ազգային լեզվամտածողությունը: Ղ. Աղայանը մտահոգված էր աշխարհաբարի գրական մշակմամբ: Նա առաջարկում էր մի կողմից աշխարհաբարը աղերսել հայերենի խոսակցական տարբերակի, մյուս կողմից բարբառների հետ⁶⁹:

Ղ. Աղայանի «Իմ կյանքի գլխավոր դեպքերը» հուշագրության առաջին էջերից գործածական են բարբառային բառամիավորները՝ *մհալ, ճըղպրե, դիփ, դսմաթ, թամահ անել, դելը տալ* և այլն:

Գեղարվեստական վավերագրության լեզվում քննության են արժանի օտար լեզուներից անցած և բարբառում արմատավորված փոխառյալ բառերը: Ինչպես նշում է Լ. Հովհաննիսյանը, «չկա մի լեզու, որ կատարելապես զերծ լինի օտար ազդեցություններից: Լեզվի հասարակական բնույթը, լեզուն ստեղծող ու կրող ժողովրդի՝ այլ ժողովուրդների հետ

⁶⁹ Ղ. Աղայան, Նույն տեղում, էջ 360:

ունեցած բազմաթիվ ու տարաբնույթ հարաբերությունները պայմանավորում են օտար ազդեցությունների անխուսափելիությունը, որը, վերջին հաշվով, նաև լեզվի զարգացման ազդակներից մեկն է»⁷⁰:

Բաֆֆու ուղեգրություններում բարբառային բառամիավորների մի մասը փոխառյալ կազմություններ են, այսպես՝ *փենջարե*, պարս. *pencere* «պատուհան, լուսամուտ», *սարվազ* (սարբազ), պարս. *sarvaz*, *sarbaz* «պարսիկ զինվոր», *սալամ*, արաբ. *salam* «ողջույնի խոսք, փրկություն, խաղաղություն», *բայաթի*, պարս.-արաբ. *beyt*, «արևելյան երաժշտության տիտուր եղանակ», *հաջի*, արաբ. *hag*, *hagi* «մահմեդական, որ ուխտի է գնացել Մեկկա» և այլն:

Հատկանշական է այն փաստը, որ Բաֆֆու ուղեգրություններն առավել աչքի են ընկնում բառապաշարի հարստությամբ ու գեղեցկությամբ: Հեղինակի՝ բարբառների (Թիֆլիսի, Ղարաբաղի, Մշո և այլն) և ժողովրդական ոճերի օգտագործումը հարստացրել է ուղեգրությունների լեզուն: Հերոսների լեզվում զգալի են բարբառի համն ու հոտը, կենդանի, հոգեհարազատ շունչը: Ինչպես նշել է Հ. Հարությունյանը, «գրողը պետք է քրքրի բարբառը, պեղի, գտնի այդ զենքերը, մաքրի ժանգից (եթե կա), փայլեցնի ու նոր ուժ, հնչեղություն տա երկին»⁷¹:

20-րդ դարի գեղարվեստական վավերագրության հեղինակները, ընդարձակելով ժանրի լեզվական տիրույթները, արձանագրել են լեզվաոճական նոր հատկանիշներ: Այս համապատկերում զգալի կշիռ ունեցան հուշ-դիմանկարները, որոնց էական առանձնահատկություններից մեկը խոսքային

⁷⁰ Լ. Հովհաննիսյան, *Հայերենի իրանական փոխառությունները*, Ե., ԳԱՍ հրատ., 1990, էջ 34:

⁷¹ Հ. Հարությունյան, *Գրողի լեզվի և ոճի հարցեր*, «Սովետ. գրող» հրատ., Ե., 1979, էջ 51:

կադապարների և յուրահատուկ կառույցների առկայությունն է, դրանցից են՝ «*առաջին անգամ տեսա...* կամ *հանդիպել եմ*», «*ծանոթացա, ծանոթացել էի, ծանոթությունն սկսվեց...* կամ *տեղի ունեցավ*», «*հանդիպեցի կամ հանդիպեցինք...*», «*այսօրվա նման (պես) հիշում եմ*», «*հիշում եմ, ինչպես այսօր*», «*տարիներ են անցել*» արտահայտությունները:

Նկարագրություններում հաճախադեպ գործածություն ունեն տարածական իմաստ արտահայտող *մեր առջև, դեպի վերև, դեպի աջ, աջ կողմում, երեք կողմից* կառույցները:

Նկարագրական հատվածներում նկատելի են լեզվաբանական տարբեր կարգերի դրսևորումների միջև եղած ընդհանուր գծեր: Միննույն կամ նման գաղափարները հաճախ հանդես են գալիս տարբեր կարգերի պատկանող իմաստներն արտահայտելու համար: Այսպես՝ տեղի կարգին հատուկ *առջև, տակ, կողքին, հետևում* (պատերի տակ, եկեղեցու կողքին) իմաստներին հարաբերակից են ժամանակի կարգին հատուկ *այժմ, հետո* (այժմ նկարագրեմ, հետո նետիր) իմաստները, թվի կարգին հատուկ *մեկ, երկու, քիչ* (մեկ օր, երկու սենյակ, քիչ ժամկոր) իմաստներին՝ հաճախականության կարգին հատուկ *շատ անգամ, շարունակ* իմաստները: Նկատելի է, որ այս կարգերի միջև կան ներքին կապեր:

Ժամանակակից ճանաչողական լեզվաբանության հիմնահարցերից մեկը տիպաբանական **հասկացությունների** իրացումն է: Հասկացույթը մտքի կառուցվածքային միավոր է, որը կոդավորված է լեզվատիրույթում:

Վ. Կարասիկը դիտարկում է որոշակի սոցիալական խմբի ներսում լեզվական մշակույթ կրող անձի հասկացություններ, որոնք ըստ էության դառնում են անհատի վարքի և արժեքային

համակարգի բնութագրիչներ⁷²: Հասկացույթի կարևոր բաղադրիչներից մեկը բառի իմացական հիշողությունն է, լեզվական այդ նշանի իմաստային բնութագրությունը, որն ըստ էության կապվում է բառի արմատական նշանակության և լեզուն կրողների հոգևոր արժեքների համակարգի հետ: Այս առումով հուշերում և ուղեգրություններում ուշագրավ է *մանկություն, հիշողություն, ճամփորդություն, հանդիպում* հասկացույթների հաճախակի գործածությունը. «Ձորի այս տարածության ծոցում է անցել Հովհաննես Թումանյանի *մանկությունը*»⁷³: «Բաֆֆին իր *մանկության* օրերում եղել է շատ հանդուգն և շատ սրամիտ»⁷⁴: «Մեկ-մեկ *հիշողությանս* հատորները թերթելիս իմ մտքի մոխիրների տակից կայծին էին տալիս Ժեներայի վառվռուն աչքերը»⁷⁵: «Իհարկե, ժամանակը *հիշողությունիցս* ջնջել է մեր *հանդիպումների* մանրամասնությունները»⁷⁶:

Գեղարվեստական վավերագրության լեզվում մեծ թիվ են կազմում բնակավայրերի անունները: Դրանք առավել շատ են հուշերում և ուղեգրություններում: Նվարդ Թումանյանի՝ Հ. Թումանյանին նվիրված հուշերում զգալի գործածություն ունեն պատմական տեղանունները՝ *Արասթուման, Ալեքսանդրապոլ, Ալեքպոլ, Քոլագերան, Ղարաքիլիսա* և այլն:

⁷² **В. И. Карасик**, *Языковой круг: личность, концепты, дискурс*, Волгоград, Перемена, 2002, с. 37.

⁷³ *Թումանյանը ժամանակակիցների հուշերում*, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Ե., 1969, էջ 76:

⁷⁴ *Բաֆֆին ժամանակակիցների հուշերում*, Ե., ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1986, 358 էջ:

⁷⁵ **Վաղարշյան Վ.**, *Ընկերներս, բարեկամներս և ես*, Հայպետհրատ, Ե., 1959, էջ 109:

⁷⁶ *Գոմիտասը ժամանակակիցների հուշերում և վկայություններում*, Ե., Սարգիս Խաչենց, 2009, էջ 250:

Պատմական տեղանուններ կան նաև Ե. Շահագիզի հուշերում՝ *Հանավանք, Բերդաթաղ, Ուլատիտիկ, Այդրգոլ, Երեք*⁷⁷ և այլն:

Գեղարվեստական-վավերագրական արձակի էջերում երբեմն բացատրվում է հատուկ անվան ծագումը: Այս երևույթը՝ որպես բառարանային գործառույթ, հատուկ է գեղարվեստական վավերագրության կառուցվածքային ոճին: Հր. Աճառյանը «Կյանքիս հուշերից» գրքում բացատրում է որոշ բնակավայրերի անվանումներ՝ *Ղարիբ-դոստ*՝ «պանդուխտի բարեկամ», *Կուրի-ցոլ*՝ «չոր լիճ», *Կարաչիման*՝ «սև մարգ», *Խուր-րեմդերե*՝ «ուրախ ձոր» և այլն⁷⁸:

Հետաքրքրական իրողություններ են վեր հանում գեղարվեստական վավերագրության ձևաբանական գոյավիճակները: Հեղինակները հիմնորեն են օգտվել գոյականի թվի քերականական կարգի ընձեռած հնարավորությունից: Հուշ-դիմանկարներում ոճական հատուկ նպատակադրմամբ երբեմն տրվում են հատկանունների հոգնակիի կիրառության օրինակներ: 5-րդ դարի երևելիների անունների հոգնակիի գործածությունը ընդհանրական իմաստով է կիրառվում. «*Եղիշեները, Խորենացիները, Մեսրոպները* չեն կարող սրբել նրանց նախատինքը» [5, 31]:

Հ. Շիրազը նրբանուրբ ձևով է կիրառում *Նարեկացի* անվան հոգնակին. «Այսօր ազգային համբուրելի հպարտությամբ է լցվում իմ սիրտը, երբ... հայոց *Նարեկացիները* բարձրանում են իրենց իսկական գահին՝ համաշխարհային ճանաչման»⁷⁹:

⁷⁷ Պատմական տեղանունները Բ. Ռասելն անվանել է թերի սիմվոլներ, որոնք սովորաբար ունենում են իրենց ծագման պատմությունը:

⁷⁸ Հր. Աճառյան, *Կյանքիս հուշերից*, «Միտք» հրատ., Ե., 1967, էջ 9:

⁷⁹ Հ. Շիրազ, *Մի փետուր իմ արծիվ կյանքից*, «Հայաստան» հրատ., Ե., 1984, էջ 33:

Որպես հատկանշային հասկացություն արտահայտող բառերի կարգ՝ ածական անունն իր գնահատողական դերով գեղարվեստական վավերագրության լեզվում ունի ոճական բազմապիսի կիրառություն:

Էսսեններում առկա է ածականի յուրահատուկ դրսևորում՝ *ամենա-* նախածանցի կրկնությամբ, որն արտահայտում է հատկանիշի իմաստային սաստկացում. «Բաշին-ջադյանի «Արարատը» իմ *ամենա-ամենասրտամոտ* նկարներից է. միշտ կարոտով ու թախիծով եմ մտաբերում այդ հուզիչ կտավը»⁸⁰:

Հուշագրության լեզուն հյուսվում է նաև ածականի գերադրականի արտահայտման շարահյուսական միջոցներով՝ ածականի կրկնություն՝

ա) սեռական հոլովաձևով. «Արվեստ, որ հասնում էր *նրբերի նրբին*»:

բ) բացառական հոլովաձևով. «Երեկոյան *լավերից լավը* «Քայլերգն» էր»⁸¹:

Գեղարվեստական վավերագրության լեզվում յուրահատուկ ոճավորում են ստեղծում արմատի կրկնությամբ ածականները, որոնք քաղաբերել ենք Կոստան Ջարյանի ուղեգրությունից. «Մեկը մնացել է թաղված զգացմունքների և ապրումների *ծանրածանր* շերտերի տակ»: «... Մենք՝ Արարատի նայվածքը և Արագածի *ջերմաջերմ* ձեռքերը, նոր օրերի առաքյալներն ենք»⁸²:

Ածականը գործածության ակտիվություն ունի դիմանկարներ կերտելիս: Ստ. Զորյանի «Հուշերի գրքում»

⁸⁰ Գ. Գուրզադյան, *Խոհեր... խոհեր...* : Էսսեներ, Ե., Զանգակ-97, 2007, էջ 6:

⁸¹ Վ. Փափագյան, *Հետադարձ հայացք*, գիրք երկրորդ, Ե., «Սովետ. գրող» հրատ., 1981, էջ 173-174:

⁸² Կ. Զարյան, *Միացյալ Նահանգներ* (Երկրներ և Աստվածներ), Ե., Սարգիս Խաչենց, 2002, էջ 228:

գործածությամբ աչքի են ընկում *հասակ* վերջնաբաղադրիչով ածականները, որոնք բնութագրում են բնորդի արտաքին հատկանիշը՝ *միջահասակ, հաղթահասակ, բարձրահասակ, կարճահասակ*, պարթևահասակ⁸³ և այլն:

Հարաբերական ածականների շարքում զգալի հետաքրքրություն են ներկայացնում *գույն* բառով բաղադրված ածականները: Հաճախադեպ են «ծաղկի անուն + գույն», «կենդանու անուն + գույն» կաղապարներով գունանունները: Վ. Վաղարշյանի հուշերում գործածական են *վարդագույն, մանուշակագույն, մկնագույն, փղոսկրագույն* և այլ ածականներ:

Գեղարվեստական վավերագրության բայական համակարգը բազմաբնույթ և բազմազան կիրառություններով առանձնահատուկ համապատկեր է ստեղծում:

Հուշերում և ուղեգրություններում հեղինակները հաճախ են դիմում բայերի կուտակման: Ինչպես ընդգծում է Պ. Պողոսյանը, համակուտակումը այնպիսի գաղափարների յուրօրինակ թվարկում է, որոնք միասնաբար թողնում են շատի և ուժեղի տպավորություն⁸⁴: Բայերի համակուտակումը լայն գործածվում է Հ. Թումանյանին բնութագրող բնագրերում: Բնորդի ակտիվությունը ներկայացվում է բայերի միջոցով. «Թումանյանը վազում էր կետից կետ, վրանից վրան, խմբից խումբ... Կարգադրում էր, հրամայում, կշտամբում, ժպտում, շոյում, զայրանում» [14, 136]:

Ջուտ բայերի համակուտակում է Վ. Վաղարշյանից այս քաղաբերումը, որտեղ հաճախ հակոտնյա գործողություններ են իրականացվում. «Ապրում ես, *սիրում, ատում... կռվում*,

⁸³ Մտ. Զորյան, *Հուշերի գիրք*, Ե., «Հայաստան» հրատ., 1991, էջք 8, 11, 14, 185, 309:

⁸⁴ Պ. Պողոսյան, *Խոսքի մշակույթի և ոճագիտության հիմունքներ* (խոսքի տեսություն), գիրք երկրորդ, Երևանի պետ. համալս. հրատ., 1991, էջ 7:

հաշտվում» [17, 260]: Բայերի այսպիսի համակուտակումը ոճաբանության մեջ կարելի է կոչել **հակադրական համակուտակում**:

Ընթերցողի ուշադրությունը գրավելու համար նույն պարբերության մեջ մի քանի անգամ կարող է գործածվել միևնույն բայը. «Եկեղեցում բազմաթիվ ժամավորների հետ կողք կողքի կանգնած ենք ես և Ոստանիկը: Ես *նայում եմ* կանթեղներին՝ պաճուճված պես-պես ու շողշողուն ապակիներով. սրբապատկերներին *եմ նայում* և նրանց առջև պլպլացող մոմերին. ծաղկանկար շուրջառ հագած քահանային *եմ նայում*, որ, ծխարձակ բուրվառը գցելով, անցնում է աղոթողների շարքերով. *նայում եմ* շուրջս ամեն-ամեն ինչին՝ շլացուցիչ ու խորհրդավոր...»⁸⁵ :

Գ. Զահուկյանը «Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքներ» գրքում վերաբերողական բառերի ու բառախմբերի շարքում դիտարկել է նաև այնպիսի միավորներ, որոնք հանդես են գալիս որպես բարդ ստորադասական նախադասության գլխավոր կառույցներ ⁸⁶: Հուշերում, օրագրերում, էսսեներում այդպիսի բայերից հաղորդակցական արժեքով գործածության հաճախականություն ունեն *ասում են (որ, թե)*, *պատմում են (որ, թե)* բայաձևերը, որոնք համարվում են անդեմ նախադասության արժեք ունեցող միադեմ ձևեր. վերջիններս կիրառվում են խոսքն ամբողջացնելու և առավել համոզիչ դարձնելու համար. «*Ասում են*, թե ապրած տարիների խարույկից մարդ պետք է կրակները վերցնի, այլ ոչ թե մոխիրը...»⁸⁷: «... «*Պատմում են*, թե ինչպես մեկ անգամ Գևորգյան ճեմարանում, ուր

⁸⁵ Մ. Խերանյան, *Երկար-երկար մի ճանապարհ*, Ե., 1983, էջ 20:

⁸⁶ Գ. Զահուկյան, *Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքներ*, Ե., ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1974, էջ 380:

⁸⁷ Վ. Պետրոսյան, *Ընտիր երկեր*, 2 հատորով, հ. 1, Ե., Սովետ. գրող, 1983, էջ 232:

պաշտոնավարում էր Մանանդյանը այդ տարիներին, Խրիմյան Հայրիկն... ասում է.

- Ախր, ինչպես ես այդքան փոքր գլխիդ մեջ այդքան գիտելիք ամբարել»⁸⁸:

Հուշագրական արձակում կիրառության հաճախակա-
նություն ունեն *ասել, խոսել, տեսնել, լսել, հանդիպել, ծանոթա-
նալ, գրավել, թվալ, պատմել, ապրել, հիշել, նկարագրել* և այլ
բայեր:

Նկարագրություններում ակտիվ են գործողության
շարունակականություն արտահայտող բայերը՝ *բարձրանալ, տարածվել, գնալ* և այլն:

Գեղարվեստական վավերագրության լեզվում զգալի
գործածություն ունեն շրջասությունները, որոնք քաղել ենք
վերոբերյալ աղբյուրներից. ակտիվ են *աշխարհ* բաղադրիչով
կառույցները, օրինակ՝ *աշխարհի թագուհի* - Հոռոմ, *աշխարհի
ամենահռչակավոր սրբավայրը* - Բեթղեհեմ, *բուրգերի աշխարհ*
- Եգիպտոս, *կախարդական աշխարհ* - Հնդկաստան:

Շատ են *հայ* բաղադրիչով շրջասական բնութագրու-
թյունները՝ «*Հայոց վշտի*» *մեծ երգիչ* - Հովհաննես Թումանյան,
Ամենայն հայոց բանաստեղծուհի - Սիլվա Կապուտիկյան, *հայ
քնարերգության նահապետ* - Հովհաննես Հովհաննիսյան,
հայերի նորօրինակ Արշակավան - Երևան և այլն:

Հուշերում և ճամփորդական նոթերում շատ տեղանուն-
ներ արտահայտվում են շրջասական կապակցություններով,
որոնք բնութագրական արժեք ունեն, այսպես՝ *Ֆլորենցիա-
բացօթյա թանգարան*, Երուսաղեմ-*Սուրբ քաղաք*, Կոստանդնու-
պոլիս-*Արևելքի դուռ*, Ֆրանսիա-*իրավունքների և ազատության*

⁸⁸ **Հ. Ղանալանյան**, *Հուշ-դիմանկարներ, Անմարելի անուններ*, Ե., Լույս, 1987, էջ 6:

երկիր, Շիրազ-վարդի, երգի և գինու քաղաք, Հայաստան-Փոքր Ասիայի Շվեյցարիա և այլն:

Հուշագրության լեզվում գործածական են երկու և ավելի անձանց բնութագրող շրջասության օրինակներ. Ալեսանդր Սպենդիարյանը և Շերամը բնութագրվել են *արվեստի քուրմեր* շրջասությամբ, Վիլյամ Սարոյան, Վիկտոր Համբարձումյան, Վազգեն Առաջին - *20-րդ դարի երեք մեծ հասակակիցներ*, Մարտիրոս Սարյան, Հարություն Կալենց, Մինաս - *Աստվածներ գույների:*

Այսուհանդերձ, ո՞ր ոճին է պատկանում գեղարվեստական վավերագրության լեզվատիրույթը: Այն ըստ էության գեղարվեստական գրականության երակն է համարվում: Միանշանակ չենք կարող հստակ գատորոշել, թե ո՞ր ոճի հատկանիշներն են իշխում այս ժանրում: Սակայն մի բան ակնհայտ է. այն առավելաբար գեղարվեստական և հրապարակախոսական ոճերի հատկանիշներն է կրում: Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ 21-րդ դարի գեղարվեստական վավերագրության լեզվատիրույթում՝ հատկապես խոհագրության լեզվում, առկա են և՛ գեղարվեստական ոճի, և՛ գիտական ոճի տարրեր:

Ашот Галстян - Языковые основы восточно-армянской художественной документалистики. - Восточно-армянская художественная документалистика является самостоятельным и отдельным жанром, лингвистическое исследование которого представляет значительный интерес.

В языковой сфере художественной документалистики второй половины 19-го века активно употреблялись особенно местоименные формы склонения грабара. Литературному пласту словарного запаса произведений противопоставлены диалектические пласты.

В панораме художественной документалистики 20-го века значительную роль имели мемуары-портреты, одной из существенных особенностей которых является наличие речевых шаблонов и своеобразных конструкций, каковыми являются: «*առաջին անգամ տեսա*» (впервые увидел), «*ծանոթությունս սկսվեց*» (знакомство началось), «*առաջին անգամ հիշում եմ*» (как сегодня, помню) и подобные иные выражения.

Занимательные факты обнаруживают морфологические состояния художественной документалистики. В описаниях активны глаголы, выражающие продолжительность действия: *подниматься, распространяться, идти и т.д.*

В языке художественной документалистики активное употребление имеют инверсии с компонентом *мир и армянский*, например: *королева мира – Рим, мир пирамид – Египет, волшебный мир – Индия, новоиспеченный Аршакаван армян – Ереван* и т.д.

Жанр художественной документалистики несет на себе свойства преимущественно художественного и публицистического стилей.

Ashot Galstyan - The Linguistic bases of Eastern Armenian Fiction Documentary.- The Eastern Armenian fiction documentary is a distinct and independent genre the linguistic study of which raises considerable interest.

The pronoun forms of grabar cases are actively used in the linguistic field of 19th century fiction documentary. Dialect layers can be met in the layers of literary vocabulary very often.

Memory-portraits have a considerable weight in the background of 20th century fiction documentary. One peculiarity observed in them is the presence of speech matrixes and unique structures, such as the expressions "saw the first time", "acquaintance started", "remember as today".

Existing syntactic situations raise interesting realities. Verbs denoting continuing actions such as "raise", "spread", "go" and so on, are very active in descriptions.

There are many idioms with the roots "ashkarh" meaning world

and "hay" meaning Armenian, in the language of fiction documentary writings. For example, queen of world-Rome, world of pyramids-Egypt, magical world- India, new Armenian Arshakavan- Yerevan.

Fiction and public speaking style elements prevail in the genre of fiction documentary.

Գյուրջինյան Դավիթ
(Վ. Բրյուսովի անվան ԵՊԼՀ)
gyurjidav@mail.ru

ՌՈՒՄԱՀԱՅ ԲԱՌԻ ԲԱՌԱՐԱՆԱԳՐԱԿԱՆ ՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Դարեր շարունակ Հայոց աշխարհից արտագաղթի, տարբեր բռնագաղթերի հետևանքով Հայաստանին աշխարհագրորեն մոտիկ և հեռավոր տեղերում հիմնադրվել են հայկական գաղութներ, իսկ 1915-1923 թթ. Օսմանյան կայսրությունում թուրքերի իրականացրած ցեղասպանությունից փրկված արևմտահայությունը սփռվեց աշխարհով մեկ՝ ծնունդ տալով նոր գաղթավայրերի, համայնքների: Կազմավորվեց հայ սփյուռքը: Ինչպես նախասփյուռքյան, այնպես էլ սփյուռքյան ժամանակաշրջանում կազմվել են բազմաթիվ բառեր, որոնք ունեն **հայ** վերջնաբաղադրիչը, ինչպես՝ **տաճկահայ, թուրքահայ, պարսկահայ, ռուսահայ, եգիպտահայ, լեհահայ, հնդկահայ, անգլիահայ, արգենտինահայ, քրազիլահայ** և այլն: Հայ վերջնաբաղադրիչով բառերի ճնշող մեծամասնությունը միավորվում է «արտերկրի հայ» իմաստային խմբում:

Ռուսահայ-ը XIX դ. վերջին քառորդից սկսած՝ հաճախադեպ է մամուլի և հրապարակախոսության, գեղարվեստական գրականության լեզվում: Օրինակներ՝ «*Բոլոր թեմերից յետ մնացածն է Երևանի թեմը, որի բնակիչը կազմում է կեսը ռուսահայերի թուի*» («Պսակ», 24.05.1880), «*Եթէ կարելի լինէր բոլոր ռուսահայերին հավաքել մի տեղ...*» («Մշակ», 04.04.1884), «*Ոչ մի ռուսահայ յոգուտ իւր սոված եղբոր իւր*

լումայն նուիրելիս մտքովն անգամ անցուած չէ տրիտուրը ստանալու» («Մեղու Հայաստանի», 03.07.1886), «Վիպագրությունը **ռուսահայերի** մեջ» (Բաֆֆի, 1887/8), «Հայրիկն յուր գողտրիկ բառերով այնպիսի քաղցր զգացմունքներ է ներշնչել մեր **ռուսահայ** եղբարց մասին» (Պ. Պոռշյան, «Սկիզբն երկանց», 1892): Բառը գործածվել է նաև գիտական խոսքում. ահա գրքերի վերնագրեր՝ «**Ռուսահայոց** գրականությունը սկզբից մինչև մեր օրերը» (Լեո, 1904), «**Ռուսահայ** գրականության պատմություն» (Լ.Մանվելյան, 1909), «**Ռուսահայերի** հասարակական զարգացումը» (Դ.Անանուն, 1916):

Գրական արևելահայերենում խորհրդային տարիներին այս բառի գործածությունը խիստ սահմանափակվեց, այժմ՝ Հայաստանի անկախացումից հետո ընկած ժամանակաշրջանում, այն կրկին գործածության մեջ է հայտնվել: Գրական արևմտահայերենում **ռուսահայ**-ը գործածման նման ընդհատում չի ունեցել:

Նախքան **ռուսահայ** բառի բառարանագրական քննությանն անցնելը (քննության ծիրի մեջ են առնվել հայերեն միալեզու և թարգմանական տպագիր բառարանները) պետք է անդրադառնալ պատմական երկու կարևոր իրողության, որոնք հանգեցրին համապատասխան հասկացության առաջացմանը, բառի կազմությանը և իմաստային կառուցվածքի ձևավորմանը:

Առաջինը կապվում է Ռուսաստանի հայ գաղթավայրերի և համայնքների գոյության, այդ երկրում հայ մնայուն բնակչություն ունենալու իրողության հետ: X-XI դդ. Հին Ռուսիայի Կիև քաղաքում գոյություն է ունեցել հայկական փոքրիկ գաղթօջախ⁸⁹: XIII-XIV դդ. Կիևի հայերն ավելացել են Ղրիմից, Կիլիկյան Հայաստանից, Բալկաններից եկած գաղ-

⁸⁹ Ա.Գ. Աբրահամյան, *Համառոտ ուրվագիծ հայ գաղթավայրերի պատմության*, Ե., 1964, էջ 112-119:

թականներով: Մոնղոլների արշավանքների պատճառով հայությունը տեղաշարժվել է դեպի արևմուտք՝ Բուկովինա և Գալիցիա (հետագայում դառնալով լեհահայ գաղութի հիմքը): XIII-XIV դդ. հայկական գաղութներ են հիմնվել Մոսկվայում, Նովգորոդում, Կազանում, Աստրախանում և այլուր:

XVII դ. վերջին և XVIII-ի սկզբին հայ ազգային-ազատագրական շարժումը ռուսական կողմնորոշում ստացավ, ռուսական պետությունն ընդառաջ գնաց հայերին. Պետրոս Առաջին կայսեր օրոք Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականության մեջ կարևորվեցին հայերը: Դա նպաստեց հայկական գաղթավայրերի ստեղծմանը և հզորացմանը: 1711-ին կայսեր հրամանագրով ամրապնդվեցին Մոսկվայի հայ վաճառականների դիրքերը: 1717-ին կազմավորվեց Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու Աստրախանի թեմը, որը միավորում էր Ռուսաստանի բոլոր հայերին (հայկական եկեղեցիներ կային հայաբնակ գրեթե բոլոր բնակավայրերում), ծավալվեց լուսավորական շարժում, 1780-ականներից սկզբնավորվեց հայկական գրատպությունը:

1726-ից մեծաթիվ հայեր մշտական բնակություն հաստատեցին Հյուսիսային Կովկասում՝ Ղզլարում, իսկ դարավերջին՝ նաև Մոզդոկ, Աստրախան քաղաքներում, Ղզլարի շրջանում հիմնեցին մի քանի գյուղեր: Դրիմից գաղթած հայերը 1779-ին Դոն գետի ափին հիմնադրեցին Նոր Նախիջևան քաղաքը, շրջակայքում՝ հինգ հայկական գյուղեր, որոնք XIX դարի սկզբին ունեին 12 000 հայ բնակիչ⁹⁰: Հայերը 1799-ին հիմնեցին Սուրբ Խաչ քաղաքը (այդպես է կոչվել մինչև 1920 թ., ներկայումս Բուդյոնովսկ, ՌԴ Ստավրոպոլի մարզում), 1791-ին՝ Եղեսիա գյուղը (ըստ մարդահամարի պաշտոնական

⁹⁰ Հայ ժողովրդի պատմություն, հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը, Մ. Գ. Ներսիսյանի խմբագրությամբ, Ե., 1972, էջ 328:

տվյալների՝ 2010-ին ուներ 5377 հայ բնակիչ) և այլ բնակավայրեր:

XIX դարում շարունակվել է հայկական գաղութների կազմավորման գործընթացը: 1839-ին չերքեզահայերը հիմնադրեցին Արմավիր քաղաքը: 1877-ից հայերը սկսեցին հաստատվել Կուբանում, մոտ տասը տարի անց այստեղ արդեն հազարավոր հայ գյուղացիներ էին ապրում: 1890-ական թվականներին աճեց Սև ծովի կովկասյան ափի քաղաքների հայ բնակչությունը, նաև գյուղեր հիմնվեցին:

1915 թվականի հայոց ցեղասպանությունից հետո հազարավոր հայեր ապաստան գտան Ռուսաստանում, որի հետևանքով կտրուկ աճեց հայության թիվը, նոր համայնքներ հաստատվեցին Ռուսաստանի հարավի բոլոր խոշոր քաղաքներում:

Ռուսաստանի հայության թիվը զգալապես աճեց XX դարի վերջերին՝ Սպիտակի երկրաշարժից և հատկապես Խորհրդային Միության փլուզումից հետո: Հայերի մեծ հոսք եղավ ինչպես Հայաստանից, այնպես էլ Ադրբեջանից և նախկին խորհրդային այլ հանրապետություններից, Աբխազիայից:

Փաստորեն հայերը դարեր ի վեր և հատկապես վերջին երեք հարյուրամյակում մշտական ներկայություն ունեն Ռուսաստանում: Ներկայումս Ռուսաստանում երկու միլիոնից ավելի հայեր են ապրում: Ռուսաստանի հայերին անցյալում և հիմա երբեմն կոչում են **ռուսահայեր**: Ի դեպ, ասենք, որ **ռուսահայ** բառը վերաբերմունքային լրացուցիչ իմաստ չի արտահայտում, ոճականորեն չեզոք է (բառի առաջին բաղադրիչը ոչ թե ռուսն է, այլ Ռուսիան), թեպետ հազվադեպ բառիմաստի սխալ ընկալում է լինում, իբր «ռուսականացած՝ ռուսացած հայ»: Նման ընկալումից խուսափելու համար է

թերևս, որ մամուլում, համացանցային տարբեր կայքերում գործածվում է նաև **ռուսաստանահայ** բառը:

Պատմական մյուս նշանակալից իրադարձությունը Արևելյան Հայաստանի միացումն էր Ռուսական կայսրությանը, որ իրականացվել է երկու փուլով: 1804-1813 թթ. ռուս-պարսկական առաջին պատերազմից հետո Ռուսաստանին են անցնում Շիրակը, Լոռի-Փամբակը, Շամշադինի և Ղազախի գավառները: 1826-1828 թթ. ռուս-պարսկական երկրորդ պատերազմից հետո Ռուսաստանին են անցնում Երևանի և Նախիջևանի խանությունները, որոնց հիման վրա կազմվում է Հայկական մարզը (1828-1840), ապա՝ Երևանի նահանգը (1849-1918. ընդգրկում էր Երևանի, Նախիջևանի, Ալեքսանդրապոլի, Նոր Բայազետի և Օրդուբադի գավառները)⁹¹: Արևելահայաստանի մյուս տարածքները՝ Ուտիքը, Արցախն ու Սյունիքի հարավը, Շաքիի հետ կազմում են Ելիզավետպոլի նահանգը (1868-1918), Լոռին ու Ջավախքը մնում են Թիֆլիսի նահանգի մեջ (1846-1918): Այսպիսով՝ XIX դ. առաջին երկու տասնամյակներում Արևելյան Հայաստանը, ազատվելով պարսկական տիրապետությունից, միանում է Ռուսաստանին:

Ռուսաստանի տիրապետության տակ անցած արևելահայերին սկսեցին կոչել **ռուսահայեր**, ինչպես որ Տաճկաստանի կամ Թուրքիայի հպատակ արևմտահայերին՝ **տաճկահայեր** կամ **թուրքահայեր**:

Պատմական վերոհիշյալ իրողությունների հիման վրա էլ ձևավորվել են **ռուսահայ** բառի հիմնական իմաստները:

Ինչպես տեսանք, **ռուսահայ** բառը գործածության մեջ հայտնվել է XIX դ. վերջին քառորդից, սակայն նրա «բառարանային կենսագրությունը» ավելի ուշ է սկսվել: Հիմնական պատճառներից մեկն այն է, որ աշխարհաբարի

⁹¹ Հմմտ. Հայ ժողովրդի պատմություն..., էջ 341:

բացատրական բառարաններ բավական ուշ կազմվեցին, այնինչ ժամանակի ընթացքում հայերեն-օտար լեզու մի շարք բառարաններ տպագրվեցին: Ուստի զարմանալի չէ, որ հայերեն առաջին բառարանը, որն արձանագրել է **ռուսահայ** բառը, թարգմանական է:

Ռուսահայ-ն առաջին անգամ հայտնվել է Հ. Դադբաշյանի կազմած հայ-ռուսերեն ընդգրկուն բառարանում⁹²: Այստեղ **ռուս** հիմքով կազմություններն առհասարակ տրվել են հնչյունափոխությամբ՝ **ռսահայ**, այդպես էլ **ռսաբանութիւն**, **ռսերէն**, մի իրողություն, որ բնորոշ էր ժամանակի խոսակցական հայերենին: Մամուլից և գրականությունից վերը բերված օրինակները հստակ ցույց են տալիս, որ գրական լեզուն որդեգրել էր **ռուսահայ** ձևը, սակայն բառարանագիրը շրջանցել է այդ հանգամանքը: **Ռսահայ** ձևն այդպես էլ եզակի մնաց հայ բառարանագրության մեջ:

Բառարանում արձանագրվել են **հայ** վերջնաբաղադրիչով ուրիշ բառեր ևս՝ **եգիպտահայ**, **թուրքահայ /թրքահայ**, **կովկասահայ**, **պարսկահայ**, **տաճկահայ** : Երկու մասի բաժանված Հայաստանի հայությունը XIX դ. վերջերից սկսել էին անվանել այն տերության անունով, որի կազմում գտնվում էր հայոց բնօրրանի տրոհված մասը: Ռուսական կայսրության, ինչպես նաև այդ տերությանը միացած Արևելյան Հայաստանի հայերին անվանում էին **ռուսահայ** (մասնավորապես Կովկասի հայերին՝ **կովկասահայ**), Օսմանյան Թուրքիայի կամ Տաճկաստանի, այդ թվում նաև Արևմտյան Հայաստանի հայերին՝ **թ(ու)րքահայ** կամ **տաճկահայ**: Այս բառերը ժամանակի

⁹² **Յ. Դադբաշյան**, *Լիակատար բառարան հայերենից ռուսերեն*, Թիֆլիս, 1911: Ս. Գաբամաճեանի «Նոր բառագիրք հայերեն լեզուի» (Կ. Պոլիս, 1910) բառարանը, որ սրանից ընդամենը մեկ տարի առաջ է լույս տեսել, **ռուսահայ**-ը, ինչպես և **հայ** վերջնաբաղադրիչով այլ բառեր առհասարակ չունի:

ընթացքում ձեռք բերեցին նաև «արևելահայ» և «արևմտահայ» իմաստները:

Ռուսահայ-ը երկարժեք է համարվել (ինչպես որ **թրքահայ** և **տաճկահայ** բառերը). 1. ած. русско-армянский, **ռուսահայ գրականությունը** – литература русских армян (հմմտ. **թրքահայ գրականություն**-турецко-армянская литература նույն բառարանում), 2. գոյ. русско-армянинъ:

Քննարկվող բառը արդեն անհնչյունափոխ՝ **ռուսահայ** ձևով և arménien de Russie «Ռուսաստանի հայ» թարգմանությունից հանդիպում է նաև Մ.Հովհաննեսյանի հայերեն-ֆրանսերեն բառարանում⁹³: Հասկանալի է, որ բառացանկում կա նաև **տաճկահայ**-ը: Այս երկու բառերը ներկայացնում են հայության երկու խոշոր հատվածների՝ արևելահայության և արևմտահայության ներկայացուցիչներին: Հայերենի բառարաններում մի օրինաչափություն ենք նկատում. այնտեղ, որտեղ գրանցված է **ռուսահայ**-ը, գրեթե միշտ⁹⁴ առկա է կա՛մ **տաճկահայ**-ը, կա՛մ **թ(ու)րքահայ**-ը (երբեմն երկուսն էլ): Այսինքն՝ դրանց առկայությունը ասես փոխադարձաբանական է և հետևանք է «արևելահայ» և «արևմտահայ» իմաստների անմիջական հանդիպադրման:

Հարկ է նշել, որ հայերեն-ֆրանսերեն բառարանները չշարունակեցին **ռուսահայ**-ը գրանցելու բառարանագրական այս փորձը⁹⁵:

⁹³ Մ. Յովհաննեսյան, *Բառարան հայերեն-ֆրանսերեն*, Կ.Պոլիս, 1925:

⁹⁴ Բացառություն է, օրինակ, Գր. Շահինեանի կազմած հայերեն-ֆրանսերեն բառարանը (տե՛ս **Քիւրքճեան – Շահինեան, Գործնական բառարան ֆրանսերեն-հայերեն, հայերեն-ֆրանսերեն**, Բեյրութ, 2000), որտեղ կա **տաճկահայ**-ը, սակայն բացակայում է **ռուսահայ**-ը:

⁹⁵ **Ռուսահայ**-ը չկա, օրինակ, Ս. Գասպարյանի «Հայ-ֆրանսերեն բառարանում» (Ե., 1999, 37 հազար բառ), Ա. Բարլեզիզյանի «Հայերեն-ֆրանսերեն բառարանում» (Ե., 2009, 40 հազար բառ) և այլն:

Հայերեն միալեզու բառարանը, որտեղ առաջին անգամ արձանագրվել է **ռուսահայ** բառը, Մտ. Մալխասյանցի «Հայերեն բացատրական բառարանն»⁹⁶ է:

Ռուսահայ-ն այստեղ ներկայացվում է երկու իմաստով և արժեքով (գոյ./ած.): Առաջինը գոյականի արժեքն է՝ «ռուսահայատակ հայ» բացատրությամբ: Բառի գործածությունը ցուցադրվում է ինքնահնար նախադասությունների միջոցով (սա բնորոշ է ողջ բառարանին), որոնցից առաջինը՝ *«Հայերն ըստ հայատակութեան բաժանվում էին երեք խոշոր հատուածի, ռուսահայեր, տաճկահայեր և պարսկահայեր»*, միաժամանակ ճանաչողական նշանակություն ունի. նման նախադասության առկայությամբ երկրորդը՝ «Նա ռուսահայ է», ավելորդ է թվում:

Չի ներկայացվում **ռուսահայ**-ի երկրորդ՝ ածականի իմաստը (մոտավորապես այսպիսի ձևակերպմամբ՝ «ռուսահայերին հատուկ՝ վերաբերող»), ինչպես, օրինակ, **կովկասահայ**-ի դեպքում է («կովկասահայերին յատուկ, վերաբերեալ»), այլ սոսկ նշվում է՝ *«իբրև ածական՝ Ռուսահայ մամուլ»*:

Մտ. Մալխասյանցը, որ **հայ** վերջնաբաղադրիչով բառերի (մասնավորապես «արտերկրի հայ» իմաստային խմբի) շրջանակում հիմնականում ճիշտ է լուծել «այսինչ երկրում / տարածաշրջանում բնակվող / ապրող» և «այսինչ երկրի հպատակ» իմաստային բաղադրիչների հարցը (հմմտ. **թուրքահայ** բառահոդվածում՝ «Թիւրքիայում բնակող հայ. թիւրքահպատակ հայ»), **ռուսահայ**-ի դեպքում նշում է միայն Ռուսաստանին հպատակ լինելու գաղափարը, բացակայում է «Ռուսաստանում բնակվող»-ը:

Ռուսահայ-ի համար Մտ. Մալխասյանցը քերականական օգտակար նշում է տալիս, որ հոգնակի ուղղական հոլովը կազմվում է **-էր** վերջավորությամբ, սեռականը՝ **-երի** կամ **-ոց**

⁹⁶ Մտ. Մալխասեանց, *Հայերեն բացատրական բառարան*, հ.հ. 1-4, Ե., 1944-45:

(այսինքն՝ **ռուսահայերի** կամ **ռուսահայոց**): Նմանատիպ մի քանի բառերի համար այդ բանն արված չէ:

Հր. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտի «Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարանում»⁹⁷ **ռուսահայ** բառահոդվածի մշակումը բավական լավ է կատարված: Նշվում են բառի զույգ իմաստները՝ 1. (գոյ., ած.) «Ռուսաստանում ապրող հայ, ռուսահպատակ հայ», 2. (ած.) «ռուսահայերին հատուկ՝ վերաբերող, ռուսահայերի»: Բառարանային մշակման համակարգայնության թերություն պիտի համարել այն, որ բառահոդվածում «արևելահայ»-ի որևէ ակնարկ չկա, ինչպես որ **թուրքահայ**-ի դեպքում «արևմտահայ»-ն է հիշատակվում:

Բառի երկու իմաստների համար կան բնագրային օրինակներ (երկուսն էլ Վ. Տերյանի գիտահրապարակախոսական լեզվից): Բառարանագիրները կարող էին օրինակներից մեկն ուրիշ հեղինակից բերել. **ռուսահայ**-ի բազմիցս հանդիպում է Շիրվանզադեի, Ե. Չարենցի, Վ. Թոթովենցի, Գ Մահարու, Ն. Զարյանի լեզվում:

Էդ. Աղայանի բացատրական բառարանում⁹⁸ **ռուսահայ**-ին վերագրվել է հինգ իմաստ (Մալխասյանցի և ակադեմիականի երկուսի դիմաց), որոնցից երեքը մեր կարծիքով արհեստականորեն մանրատված են: Հմմտ. մի կողմից՝ «ռուսահայերին հատուկ՝ վերաբերող, ռուսահայերի» (կրկնում է ակադեմիական բառարանին) և մյուս կողմից՝ «ռուսահայերի գաղութին հատուկ՝ վերաբերող»: Կամ «Ռուսաստանում ապրող հայ» և դրա կողքին՝ «ռուսական հայ

⁹⁷ *Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան*, հ.հ. 1-4, Ե., 1969-1980:

⁹⁸ **Էդ. Աղայան**, *Արդի հայերենի բացատրական բառարան*, Ե., 1976:

գաղութում ապրող հայ»։ Հանդիպադրված իմաստների երկրորդ եզրերն ավելորդ են թվում։

Ռուսահայ-ն արձանագրվել է արևմտահայերենի բացատրական բառարաններում ևս, քանի որ բառը կենսունակ է հայերենի այս տարբերակում։ Առաջինը Պետրոս վրդ. Ճիզմեճյանի բացատրական բառարանն⁹⁹ է։ Այստեղ **ռուսահայ**-ը տրվել է միայն գոյականի արժեքով՝ «Ռուսիոյ մէջ բնակող հայ, ~ հպատակ» նշանակությամբ։

Ա. Տեր-Խաչատուրյանի, Հ. Գանգրունու և Փ. Կ. Տոնիկյանի կազմած բացատրական բառարանում¹⁰⁰ **ռուսահայ**-ը ներկայացված է գոյականի արժեքով։ Առաջին իմաստով բացատրվել է որպես «Ռուսիոյ մէջ ապրող հայ», երկրորդով՝ «արևելահայ»՝ «արևելեան Հայաստանի մէջ ապրող հայ»։

Գ. արք. Ճերեճյանի, Փ. Կ. Տոնիկյանի և Ա. Տեր-Խաչատուրյանի «Հայոց լեզուի նոր բառարանում»¹⁰¹ գրանցված **հայ** վերջնաբաղադրիչով կազմված բառերի մեջ բառարանագրական մշակման առումով ամբողջական է **ռուսահայ** բառաձևովը. «1. գ. ռուսահպատակ հայ, արևելահայ, 2. Ռուսաստանի մէջ ապրող հայ, 3. ած. Ռուսաստանի հայ գաղութին վերաբերող»։ Արդի հայերենի բացատրական մյուս բառարանների համեմատությամբ **ռուսահայ** բառի իմաստների և ձևաբանական արժեքների այս ներկայացումը թերևս ամենահաջողվածն է։ **Ռուսահայ** բառը կա Ա. Սուքիասյանի հոմանիշների բառարանում¹⁰², սակայն ոչ իբրև գլխաբառ։ **Հայ** հենաբառից հետո տրվում են հոմանիշները՝ **հայազգի**,

⁹⁹ Պետրոս վրդ. Ճիզմեճեան, *Հայերէն աշխարհաբար լեզուի լիակատար բառարան*, հ.հ. 1-2, Հալէպ, 1954-1957։

¹⁰⁰ Ա. Տեր Խաչատուրեան, Հ. Գանգրունի, Փ. Կ. Տոնիկեան, *Հայոց լեզուի նոր բառարան*, Բեյրութ, 1968։

¹⁰¹ Գ. Արք. Ճերեճեան, Փ. Կ. Տոնիկեան, Ա. Տեր Խաչատուրեան, *Հայոց լեզուի նոր բառարան*, հ. 1-2, Բեյրութ, 1992 (այսուհետև կնշվեն հատորը և էջը)։

¹⁰² Ա. Սուքիասյան, *Հայոց լեզվի հոմանիշների բառարան*, Ե., 1967։

հայկազն, հայագարմ, հայագուն և այլն, այնուհետև՝ սփյուռքահայ, արևելահայ, արևմտահայ, ռուսահայ, վրացահայ, վիրահայ, ամերիկահայ, եգիպտահայ, հնդկահայ, պարսկահայ, իրանահայ, ռումինահայ, բուլղարահայ, ֆրանսահայ, թուրքահայ, լեհահայ, հունգարահայ, կովկասահայ, դրիմահայ, չեքքեզահայ, տաճկահայ: Թվարկված բառերն իրականում հոմանիշներ մեջ չեն, այլ պարզապես իմաստային ընդհանուր կողմ ունեն, հիմնականում «արտերկրի հայ» նշանակությամբ մասնավոր անուններ¹⁰³: Իր հաջորդ մեծ բառարանում բառարանագիրն այս բոլորը գեղջել է՝ թողնելով միայն **արևելահայ, արևմտահայ, սփյուռքահայ** բառերը:

Բառերի դասավորությունը դժվար է մեկնաբանել: Եթե հաշվառվեր, օրինակ, ընդհանուրի և մասնավորի հարաբերությունը, ապա իրար կողքի կլինեին **ռուսահայ**-ը և **կովկասահայ**-ը: Ճիշտ կլիներ, որ իմաստային ընդհանրության հիման վրա **ռուսահայ**-ը դրվեր գոնե **արևելահայ**-ի կողքին: Ի դեպ, լիարժեք չի հաշվառվել նույնանշության հանգամանքը. **թուրքահայ - տաճկահայ**-ն իրարից հեռու են, այնինչ **պարսկահայ – իրանահայ**-ը՝ իրար կողքի:

Ռուսահայ-ը հանդիպում է գրողի լեզվի բառարաններից մեկում: Պ. Սևակի լեզվի բառարանում¹⁰⁴ այն գրանցվել է՝ ելակետ ունենալով գրողի լեզվի ընձեռած նյութը: Այդ հիմքով է **ռուսահայ**-ը ներկայացվել իբրև «Ռուսաստանում ապրող հայերին վերաբերող, ռուսահայերի» իմաստով ածական. այդ է հուշում միակ գործածությունը՝ «Քանի լուսավոր գլուխներ են տվել ռուսահայ այդ գաղութները»:

¹⁰³ **Ա. Սուքիասյան**, *Հայոց լեզվի հոմանիշների բացատրական բառարան*, Ե., 2003:

¹⁰⁴ **Արտ. Հ. Պապոյան**, *Պարույր Սևակի աշխատությունների և թարգմանությունների բառարան*, Ե., 1986:

Հանգաբառաբանում **ռուսահայ**-ը հայտնվել է **հայ** վերջնաբաղադրիչով մեկուկես տասնյակ բառերի շարքում¹⁰⁵: **Ռուսահայ**-ը հանդիպում է հայերենի այլ՝ ուղղագրական և քերականական բառարաններում¹⁰⁶ ևս, որտեղ տրվում է նաև հոգնակիի մասնիկը՝ **-եր**:

Ռուսահայ-ը, որի «բառարանային կենսագրությունն» սկսվել է թարգմանական բառարանից, հանդիպում է հայերենի թարգմանական տարբեր բառարաններում:

Մ. Գույումճյանի հայերեն-անգլերեն բառարանում **ռուսահայ**-ը թարգմանվել է Russian-Armenian¹⁰⁷, համանման կառուցվածք ունեցող այլ բառերի պես, «օտար երկրանունը / ազգության անունը+հայ» բանաձևով՝ **ռումանահայ** – Rumanian Armenian, **պարսկահայ** – Persian Armenian: Կան, իհարկե, այլ մոտեցմամբ թարգմանվածներ՝ **ամերիկահայ** – Armenian-American, («հայ+օտար երկրանունը / ազգության անունը»), **եգիպտահայ** – Armenian living in Egypt («այսինչ երկրում ապրող հայ»), **տաճկահայ** – Armenian of Turkey, Armenian living in Turkey («այսինչ երկրի հայ» և «այսինչ երկրում ապրող հայ»):

Մ.Գույումճյանի բառարանի սեղմ տարբերակում¹⁰⁸ անփոփոխ պահպանվել է **ռուսահայ**-ի Russian-Armenian թարգմանությունը, այսինչ **թրքահայ**-ի Armenian-turk անհաջող թարգմանությունը լիովին փոխվել-շտկվել է. նկատի են առնվել

¹⁰⁵ **Հայոց լեզվի հանգաբառարան**, Ե., 1976:

¹⁰⁶ **Հովհ. Բարսեղյան**, *Հայերեն ուղղագրական-ուղղախոսական, տերմինաբանական բառարան*, Ե., 1973, **Ռ. Նազարյան, Ս. Գյոդակյան**, *Հայերեն ուղղագրական դպրոցական բառարան*, Ե., 2004, **Դ. Գյուրջինյան**, *Անուն խոսքի մասերի թվի կարգը արդի հայերենում. քերականական բառարան-տեղեկատու*, Ե., 2007: Ուղղագրական մի շարք բառարաններ չեն գրանցել **ռուսահայ**-ը:

¹⁰⁷ **Մ. Գույումճեան**, *Ընդարձակ բառարան հայերենէ անգլիերէն*, Կահիրե, 1950: Անգլերեն համարժեքներում գործածված գծիկը բառարանագրին է:

¹⁰⁸ **Մեսրոպ Կ. Գույումճեան**, *Գրպանի նոր բառարան. անգլերեն-հայերեն, հայերեն-անգլերեն, այժմէականացուց* **Լ. Թորոսեան**, Բեյրութ, 2002:

բառի երկու իմաստներն էլ՝ Western Armenian («աբևմտահայ»), Armenian from Turkey («հայ Թուրքիայից»):

Ի տարբերություն Մ. Գույումճյանի բառարանում նկատվող թարգմանական խայտաբղետության՝ Ն.Բարաթյանի բառարանում¹⁰⁹ հայ վերջնաբաղադրիչների թարգմանության միասնական մոտեցում է ցուցաբերվել՝ **ռուսահայ** - Russian Armenian, **ամերիկահայ** - American Armenian, **ռումանահայ** - Roumanian Armenian և այլն:

Հր. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտի կազմած «Հայ-ռուսերեն բառարանում»¹¹⁰ **ռուսահայ**-ի առաջին իմաստը ածականականն է՝ русско-армянский թարգմանությամբ, որ հասկացվում է *ռուս-հայկական*, *ռուս-հայերեն* (այդպես է մեկերկու այլ դեպքերում՝ **հունահայ** - греко-армянский, **ռումինահայ** - румынско-армянский), իսկ գոյականական իմաստը երկրորդն է՝ российский армянин, армянин, проживающий в России: Նկատելի է Դադրաշյանի բառարանի ազդեցությունը:

Հայ-ադրբեջաներեն բառարանը¹¹¹ բառերի խոսքիմասային արժեքները չի նշում, այլ միայն թարգմանությունն է տալիս, հիմնականում միևնույն մոտեցմամբ: Այսպես. **ռուսահայ** – Русия ермәниси, **սպուսահայ** – Стамбул ермәниси, **պարսկահայ** – Иран ермәниси և այլն:

Հայ-բուլղարերեն բառարանում¹¹² **ռուսահայ**-ը և համանման կառուցվածք ունեցող մյուս բառերը թարգմանելիս երկու մոտեցում է դրսևորվել՝ ա) «այսինչ երկրի՝ այսինչյան

¹⁰⁹ Ն. Ռ. Բարաթյան, *Հայերեն-անգլերեն բառարան*, Ե., 2002:

¹¹⁰ **Հայ-ռուսերեն բառարան**, Ե., 1984: Լեզվի ինստիտուտի աշխատակիցների կազմած հայ-ռուսերեն նախորդ բառարանը՝ Ա. Ղափբյան, Ե. Տեր-Մինասյան, Մ. Գևորգյան, *Հայ-ռուսերեն բառարան*, Ե., 1960, **ռուսահայ** գլխաբառ չունի, ինչպես նաև **հայ** վերջնաբաղադրիչով այլ բառեր, այդ թվում՝ **սփյուռքահայ**:

¹¹¹ Ռ. Բադրամյան, Ի. Խալիլով, *Հայ-ադրբեջաներեն բառարան*, Ե., 1978:

¹¹² Մ. Թերգյան, *Հայ-բուլղարերեն, բուլղարերեն-հայերեն բառարան*, Ե., 2006:

հայ»՝ **ռուսահայ** – ռուսի արմեն, **ամերիկահայ** – ամերիկացի արմեն, ք) «այսինչ երկրում ապրող հայ»՝ **ֆրանսահայ** – արմեն լիվեշ ՎՐ Փրանցիա: **Ռուսահայ**-ը և մյուսները համարվել են գոյական (բացի **ամերիկահայ**-ից, որ դիտվել է ածական, թեև թարգմանությունը մյուսների նման է):

Ամփոփենք:

1. **Ռուսահայ** բառը բառարանային առաջին գրանցումն ստացել է **ռուսահայ** ձևով Հ. Դադբաշյանի բառարանում՝ «Լիակատար բառարան հայերենից ռուսերեն» (Թիֆլիս, 1911): **Ռուսահայ**-ն արձանագրած հայերեն միակեզու առաջին բառարանը Ստ. Մալխասյանցի «Հայերեն բացատրական բառարան» է (Երևան, 1945):

2. **Ռուսահայ**-ն արձանագրված է հայերենի (արևելահայերեն և արևմտահայերեն) տարբեր բառարաններում՝ միակեզու (բացատրական, ուղղագրական, հակադարձ, գրողի լեզվի, հոմանիշների, քերականական) և թարգմանական (հայերեն-ռուսերեն/ ֆրանսերեն /անգլերեն /ադրբեջաներեն /բուլղարերեն):

3. Հայերեն բացատրական ընդարձակ բոլոր բառարանների բառացանկում **ռուսահայ**-ն ընդգրկված է: Հայերենից որևէ լեզու (ռուսերեն, ֆրանսերեն կամ անգլերեն) թարգմանական բառարաններում նման ավանդույթ չի ձևավորվել:

4. Միակեզու և թարգմանական բառարաններում **ռուսահայ**-ն ընկալվել է խոսքիմասային մեկ (իբրև գոյական) և երկու արժեքներով (գոյական և ածական):

5. Տարբեր բառարաններում **ռուսահայ**-ը ներկայացվել է մեկից մինչև հինգ իմաստներով: Բառարաններում կարևորվել են իմաստային հետևյալ բաղադրիչները՝ «Ռուսաստանում ապրող՝ բնակվող հայ», «Ռուսաստանի հայ», «Ռուսաստանի

հպատակ հայ», «Ռուսաստանի հայերին հատուկ՝ բնորոշ՝ վերաբերող»:

6. Այն բառարաններում, որտեղ գրանցված է **ռուսահայ**-ը, գրեթե միշտ կա **տաճկահայ** և **թ(ու)րքահայ** բառերից մեկը. դրանց առկայությունը բառարաններում գրեթե փոխադասանավորված է:

Давид Гюрджинян- Лексикографический анализ слова **ռուսահայ (“российский армянин”)-** В статье исследуется лексикографическая история слова **ռուսահայ** “российский армянин”, выявлен словарь армянского языка, впервые зафиксировавший эту лексему, анализируются семантическая структура слова **ռուսահայ**, его морфологическая значимость, оформление словарной статьи в однопольных словарях армянского языка (толковые, орфографические, обратный, грамматический и т.д.), а также переводы данного слова на иностранные языки в переводных словарях - армяно-русском / французском / английском / азербайджанском / болгарском.

Davit Gyurjinyan- Lexicographical Analysis of the Word **ռուսահայ (“russian armenian”)-** In the article lexicographical history of the word **ռուսահայ** “Russian-Armenian” is being examined . The dictionary of Armenian language that first recorded this lexeme is also identified. The semantic structure of the word **ռուսահայ** is being analyzed, as well as its morphological value, formalization of dictionary entries in monolingual dictionaries of the Armenian language (explanatory, orthographical, reverse, grammatical, etc.), and translations into foreign languages in translation dictionaries - Armenian-Russian / French / English / Azerbaijani / Bulgarian.

Գրիգորյան Գոհար
(ՀՀ ԳԱԱ գիտակրթական
միջազգային կենտրոն)
gohargrigoryan2011@yandex.ru

**ՀԱՅԵՐԵՆՈՒՄ ԵՎ ԱՆԳԼԵՐԵՆՈՒՄ
ՀՈՒԶԱԳՆԱՀԱՏՈՂԱԿԱՆ ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ԻՄԱՍՏԱՅԻՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՄԵԿՆԱԲԱՆՄԱՆ ՈՐՈՇ ՄԹՈՂԱԿԱՆ ՀԱՐՑԵՐ**

Օտար լեզուների դասավանդման գործըթացում հուզագնահատողական արտահայտությունների (այսուհետ՝ ՀԳԱ) իմաստային առանձնահատկությունները մեկնաբանելիս առանցքային դեր ու նշանակություն է ձեռք բերում վերջիններիս համեմատությունը հայերենում և անգլերենում: ՀԳԱ-ներն իրենց իմաստային առանձնահատկությամբ խիստ տարբերվում են լեզվի մյուս միավորներից: Այդ տարբերությունն արտահայտվում է նրանով, որ դրանք ոչ միայն հասկացություններ են արտահայտում, այլև ընդհանուր անորոշ ձևով դրսևորում են խոսողի զգացումն ու կամքը: Այս առումով, միջլեզվական հաղորդակցման ժամանակ դրանք ըմբռնելի են դառնում անգամ տվյալ լեզուն չիմացող զրուցակիցների համար: Թեպետ և տարբեր ՀԳԱ-ներն իրենց արտահայտչականության շնորհիվ հասկանալի են օտար լեզվով խոսողներին, բայց և այնպես ամեն լեզու ունի իրեն հատուկ իմաստային ենթաշերտերը: Ահա թե ինչու, ընդհանուր առմամբ հասկանալի լինելով հանդերձ, օտար լեզու դասավանդելիս ակնառու է դառնում, որ դասավանդման ընթացքում ուսանողները դժվարանում են դրանք գործածել:

Պատճառն այն է, որ ՀԳԱ-ները սահմանվում են կիրառության շնորհիվ: Յուրաքանչյուր ՀԳԱ ընկալվում է որպես այդպիսին՝ կոնկրետ լեզվամշակութային և համատեքստային իրավիճակում բազմակի կիրառությունների շնորհիվ: Հաճախ համարվում է, որ ՀԳԱ-ների հիմնական գործառույթը հույզեր արտահայտելն է, օրինակ՝ վիշտ և ամսոսանք, զարմանք և այլն (*alas, oh*): ՀԳԱ-ները, այնուամենայնիվ, կարող են ունենալ նաև այլ գործառույթներ, օրինակ, *ողջունի և հրաժեշտի* (*hello, goodbye*), *ուշադրության* (*hey, say*), *պատասխանի ձևեր* (*yes, no, okay, mhm*), *հրամաններ* (*psst, sh, hush*), *հայհոյանք և երդում արտահայտող բառեր* (*gosh, gee, Christ, damn, bloody hell*), որոնք պարունակում են զգացական վերաբերմունքի տարրեր և ունեն օգտագործման բարձր հաճախականություն: Ինչպես հայտնի է, Մ. Աբեդյանը, անդրադառնալով միջարկություն հասկացությանը¹¹³, այն բնորոշել է գրեթե նույն մեկնաբանությամբ, որը մենք տալիս ենք ՀԳԱ-ներին: Տարբերությունն այն է, որ մենք, ժամանակի զարգացումներից օգտվելով, հնարավորություն ունենք ավելի հանգամանալից բացատրելու խոսքային այս երևույթը: Իսկ, ըստ էության, բացականչական ձայնարկություններն արտահայտում են մեր զգացմունքները՝ անկախ լեզվից և մշակույթից: Այդ զգացմունքներն են.

Վիշտ, ցավ, տառապանք, օրինակ՝

Էլ ո՛նց... չտրտմենք ու լաց չլինենք...

Ի՜նչ ազնիվ հոգի փչացավ այսպես:

Վայ իմ օրին, իմ արևին:

Oww, I hit my thumb.

Damn! I lost all I had!

Damn it all, it's your studio. That's his look-out.

¹¹³ Տե՛ս՝ Մ. Աբեդյան, *Հայոց լեզվի տեսություն*, Մխթ, Ե., 1965, էջ 140:

դժգոհություն, անբավականություն, բարկություն,
օրինակ՝

Է՛հ, դե հաշիվը մի խառնի Է՛... Էս տասներմին մանեթ, վեց շահի... Մկրտո՛ւմ, մի՛ տղ պահի... Էս երկու արասի, տասնչորս կոպեկ:

Նաչալնիկը հինգ մանեթանոցը մեկնեց Գևորգին:— Տո՛ւ, Էս թղթի կտորն ինձ ի՞նչ պտի տաքացնի, աղա ջա՛ն, սաղ օրը ջրումը թրջված մուկն եմ դառել, մրսել եմ, մի քո օրհնած բերանովդ հրամայես մի թաս քրտնքի դեղ տան, ոսկորներս տաքանա, ավելի լավ ա:— Արտեմ Սերգեյիչ, մեր Գևորգին մի թելի բաժակով արադ:

Argh, the car won't work!, Bah, I never liked him anyways. Boo, get off the stage! Darn it! I've lost my keys!

Tsk-tsk, he is late for work again

Ծաղր, հեգնանք, քնծիծաղ, օրինակ՝

Պա՛հ-պա՛հ-պա՛հ, մի-երկու օրից, արդեն ճանապարհի բոլոր պատրաստությունները տեսած, ուղի ընկար, հա՛, Առաքել:

Փահ, փահ, փահ, - ինչպես որ մերկ նեգրուհու դեմ հին գյուղացին ծափ կտար, - փահ, փահ, փահ:

A seven layer wedding cake? Ooh-la-la!

Oh, you wanted sugar, not milk.

Ախտոսանք, կարեկցություն, ցավակցություն, օրինակ՝

Ա՛խ, Անի քաղաքը մեկ կարգավորի անեծքով խաբարա եղավ. հապա դուք՝ իմալ չեք վախնար կարգավորի դեմ գեշ զուրցելուց:

Մա այն մարդն է, որ տակավին պատանի և Մուշից նոր փախած, օգնել է լուծելու ձեր երկու գյուղերի սահմանային վեճը: Բայց, ալվա՛դ, ավեր է Ֆրանկ-Նորշենի տունը: Քանդված է ամեն սահման ու սրբություն:

Eep! I didn't mean to say that!

That's a pity jest indeed! Od's heartlings.

Ha, I knew he was hiding something.

Զգվանք, խորշանք, տհաճություն, արհամարհանք, օրինակ՝
-Թյո՛ւհ, հողս գլխիդ,- նրանց հետևից ասում էր մի կյորեսեցի պառավ,- տեսնես բուլվարում քանիսին ես պաչպչել:

Հետո Սոփին գրկած ետ էր բերում ու ասում՝ փո՛ւ Տաշքենդ, փո՛ւ՝ հալիկ, այսինքն՝ Տաշքենդը լավը չի:

Ewww, this apple is rotten!

Yuk, I wouldn't want to touch that!

What a damned Epicurean rascal is this!

Զարմանք, անսպասելիություն, անակնկալություն, օրինակ՝
Չկարողացավ իրեն պահել, այգու ներսի վրա ընկավ, ետ բարձրացավ ու մեզ երես երեսի եկավ, իբր թե մեր ներկայությունից տեղյակ չէր, զարմացավ. «Վա՛յ: Պահո՛ւ»:

-Երազը էս երեխան ի՞նքն է տեսել, թե՞ իմ հին երազն է պատմում,- ասաց պառավը,- վայ-մեե՛ն, ես տեսա՝ իմ իշխան հայրիկը կատարեց:

Oh, my dear, remember what we've just heard!

Whoa, I just looked at it and it broke!

Oops, I knocked over your cup!

Ուրախություն, հրճվանք, բավականություն, բավարար-վածություն, օրինակ՝

-Ու -ո՛ւիս, վերջապես նրան տեսա:

-Ջա՛ն, քեզ տեսա ու սիրտս հովացավ:

-Օխա՛յ... էսպես փափուկ տեղ վաղուց չեմ քնել:

-Ո՛ւ, էն ինչ օր էր,- ասաց կինը:

Cheers, she said, raising her glass.

Good tidings!

What, ho! God bless your house here!

Հիացմունք, գմայլանք, հուզմունք, օրինակ՝

-Այդպիսի մտքեր... Հիանալի՛ է, հիանալի։ Ձարմանալի է. դուք
հենց ամենահետաքրքրական կտորը չէիք ուզում կարդալ։

Gee, Linda looks great at fifty!

God bless them and make them his servants!

Մպառնալիք, սաստում, սրտնեղություն, օրինակ՝

-Կամաց, Շուքուֆե՛ քույրիկ, հանկարծ մայրիկն ու հայրիկը
քնած չեն լինի և կլսեն։ Տես, հա՛, չլինի հանկարծ նրանց մոտ
բերանիցդ խոսք թոցնես։

-Երեխա՞ ես։

-Չէ՛, -ականհայտորեն ընկնում էր տրամադրությունը. «Էն, էն
անպետքի անեծքն է, հա՛, վայ քրքրվես դու...»։ «Դուրս գնա՞ց էդ
ճիպոտը, — ինքն իրեն խոսեց տեղից, — մի դրան տես, որ խոսք
էլ է ասում, է, խելք էլ է սովորեցնում»։

Մարսափ, երկյուղ, վախ, օրինակ՝

-Ախ-վա՛ իս, Ախ-վա՛ իս, տի սպանե՛ն զԴավիթ.

-Վա՛յ, ամա՛ն, քիչ մնաց մեկ էլ Էդ քարին դիպչի։

Ամաա՛ն, մեր վերջն եկել է՛։

Oh, dear! What have they done to your eyes!

Անտարբերություն, համակերպում, հուսահատություն,
օրինակ՝

-Էհ, ուղտի պոչի նման բան է, — հիասթափված բացականչեց
Գագիկը։

-Օ՛ֆ-օ՛ֆ, ծաղկած ծառին գնաս՝ կշորանաս։

Meh, whatever you think is best.

So she dumped you, huh?

Huh, you were right.

Խրոխտանք, պարծանք, օրինակ՝

-Հայ-հո՛ւյ, որ հիմա գալլ գա, տեղնուտեղը կսատկացնես, չէ՞։

-Հայ-հու՛յ, -ասաց, -սա գլխարկ չի, է՛, այլ սրբած թուր է,
ժողովրդին ճղում, միջով գեներալի նման անցնելն է։

How brave of you! How honest you are!

Խրախուսանք, օրինակ՝

Հետո զգալով, որ իր խոսքը տեղ չհասավ, հմուտ պառավը հուսալքված ձեռքը անփույթ թափահարեց և կանչելով իր հանձնակատար Տոնիկին, կարգադրեց.

-Դե՛, Տոնի՛, քեզ տեսնեմ, հյուրերին տար ճամփի: Ախր իմ աչքերը լավ չեն տեսնում:

Երկմտություն, ներքին հարցում, օրինակ՝

-Հը՛ւ, լավ, էդ ակները գնացինք բերեցինք. հիմա դնելու ե՞նք, թե՞ չենք դնելու:

-*Բա տեսնես տուն ունի՞: Հը՞:*

-Հը՛ւ, ես գիտեմ, սրանք ինձ էլ են ուտելու մի օր:

Ձայնարկությունների այս նշանակությունները սպառնիչ չեն կարող համարվել, քանի որ դրանք մեծ կախում ունեն հնչերանգային մեկնաբանությունից ևս: Մյուս կողմից էլ, դրանք շատ դեպքերում պայմանավորված են լինում շարահյուսական շրջապատով ընդհանրապես և նախադասությունից նախադասություն տարբեր են լինում: Օրինակները վերցված են հայ և բրիտանական գեղարվեստական գրականությունից, նաև համապատասխան ազգային կորպուսներից: Դրանք դասավորված են հուզականից դեպի գնահատողական կամ զգացականից դեպի կամային բաղադրիչի աճող աստիճանականությամբ: Բիարկե, օրինակներով չեն սպառվում հայերենի կամ անգլերենի բոլոր ձայնարկությունները: Սակայն հարկ համարեցինք թվարկել օրինակների այս սովոր քանակը՝ ցույց տալու համար նաև, որ ձայնարկությունները բավականին անկախ կարող են հանդես գալ ՀԳԱ- ների հետ և առանց դրանց:

Գ. Զահուկյանն իր «Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները» գրքում դիտարկում է եղանակավորության

կարգն ամբողջությամբ, հուզականից դեպի գնահատողական-
իմացականը գնացող իր աստիճանակարգությամբ: Մկսելով
բառային առոգանությունից, որը կազմված է հնչերանգի և
շեշտի զուգակցումից, Գ. Ջահուկյանը կարևորում է դրանց
ինչպես հաղորդակցական, այնպես էլ ճանաչողական կողմը:
Ուրեմն ակնհայտ է, որ առանց հաճախականության տվյալների
միանշանակորեն հնարավոր չէ տարբերակել այս արտահայ-
տությունների իմաստային կայունությունը:

Ուսումնառողների կողմից հայերենում և անգլերենում
ՀԳԱ-ների համեմատության և իմաստային ընկալման
վերաբերյալ հետադարձ կապի վերձանման արդյունքում
դիտարկել ենք հետևյալը. երբեմն, այս բոլոր իմաստներն ու
գործառույթները կարող են պարփակված լինել մեկ ՀԳԱ-ի մեջ,
այսինքն՝ տարրական իմաստներ նշանակող ՀԳԱ-ները կարող
են լինել նաև բազմիմաստ, այսինքն՝ կարող են արտահայտել
տարբեր, երբեմն հակառակ իմաստներ: Թե՛ հայերենում և թե՛
ժամանակակից անգլերենում, օրինակ, **oh-ը** կարող է
արտահայտել **ուրախություն Oh, how nice**, ինչպես նաև
հիասթափություն և զայրույթ **Oh, how awful**:

ՀԳԱ-ները, ունենալով համամարդկային բնույթ, ըստ ծագման
լինում են՝

Ա. Մարդու բնագոյական ձայների ընդօրինակում, օրինակ՝

Հայ. *զկրտոց, հազ՝ հա՛ - հա՛ - հա՛ , փռշտոց՝ հա՛ փ-չի, թռ՛ւհ, փռ՛ւհ*

Անգլ. *hic, cough, ha ha ha, atchoo, achoo, Doh, Phew*

— Հա՛ -հա՛ -հա՛ : Դու, իհարկե, կատակ ես անում:

Ha ha ha ha ha ha! (laugh) I'm a bush.

**Բ. Բնության երևույթների, անշունչ առարկաների արձակած
ձայների՝ բնաձայնությունների ընդօրինակում, օրինակ՝**

Հայ. դը՛մբ -դը՛մբ, խը՛շտ- խը՛շտ, շըը՛փ- շըը՛փ, շը՛պ, շը՛պ, շը՛պ, շը՛պ, շը՛պ, տո՛ւկ-տո՛ւկ-տո՛ւկ, չըըը՛խկ-թըըը՛խկ, թը՛խկ- թը՛խկ- թը՛խկ...

Անգլ. boom, bang, gurgle, ding, dong, dung, dipp dopp dopp, rat-tat-tat, thump, plonk, crash, wham, knock knock, caboom, snip.

-Տո՛ւկ-տո՛ւկ-տո՛ւկ, — քախում են նորից զգուշավոր մատներով դուռը ավելի պարզ ու որոշակի:

Ritchie lifted the brass knocker, which was a replica of a castle, and gave a sharp rat-tat-tat with it.

Գ. Ձայնարկությունների կամային տեսակը հայտնի է որպես կոչական ձայնարկություններ, որոշիչ-որոշյալ կապակցությամբ, որոնք գործածվում են ուրիշի ուշադրությունը գրավելու համար՝ նրան մի բան հաղորդելու, որևէ գործողության մղելու և այլ նպատակներով, ինչպես՝ *հե՛յ, է՛յ, ա՛յ, տո՛ւ, քա՛, դե՛, դե՛հ* և այլն: Սրանք սովորաբար գործածվում են կոչական բառերի կամ հրամայական բայաձևերի հետ: Կոչական ձայնարկությունների խմբում են զետեղվում նաև կենդանիներին կանչելու կամ քշելու, վանելու ձևերը, ինչպես՝ *ջո՛ւ-ջո՛ւ, բիժո՛ւ- բիժո՛ւ, հո՛ւ-հո՛ւ, քը՛շ, քշա՛, փի՛շտ* և այլն: Օրինակ՝

Տո՛ւ, ինչ կտաս, տու՛ր, է՛, ես քեզ հըմար եմ ասում, ոտքով չգնաս:

-Ջո՛ւ-ջո՛ւ-ջո՛ւ,- լսեց Տիտոսը, երբ մի քիչ էլ ցածրացավ ճանապարհով:

-Քշա՛, քշա՛,- լսվում է ընդհատ մի ձայն քերծերի ետևից:

-Տո ա՛յ օդով, ի՛նչ կուլաս:

Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ Բրիտանական ազգային կորպուսում բնաձայնությունները դասվում են ՀԳԱ-ների շարքին, մինչդեռ ԱՐԵՎԱԿ-ում դրանք դեռևս պիտակավորված չեն:

Այսպիսով, օտար լեզուների դասավանդման գործընթացում դերային խաղերի օգնությամբ հայերենի և անգլերենի ՀԳԱ-ների համեմատական վերլուծության և բազմակի օգտագործումների շնորհիվ, բարձրանում է ուսանողի ըմբռնման մակարդակը ՀԳԱ-ների իմաստային առանձնահատկությունների նկատմամբ:

Гоар Григорян- Некоторые методические вопросы интерпретации семантических особенностей эмоционально-оценочных высказываний в армянском и английском языках - В статье представлены особеннсоти интерпретации эмоционально-оценочных высказываний в процессе преподавания иностранных языков на основе сравнения семантических особенностей эмоционально-оценочных высказываний в армянском и английском языках.

Gohar Grigoryan- Some Methodological Issues in the Interpretation of Semantic Features of Emotional –Attitudinal Expressions in Armenian and English- The article presents the characteristics of interpretation of the emotional-attitudinal expressions in the teaching process of foreign languages on the comparison basis of the semantic features of emotional - attitudinal expressions in Armenian and English languages.

Գրիգորյան Սուսաննա,

Պարոնյան Նաիրա

(ԵՊՀ)

susannagrigoryan@ysu.am, nairaparonyan@ysu.am

ՆՈՐ ԲԱՌԵՐ ՎԱՐԴԱՆ ԱՐԵՎԵԼՅՈՒ «ՃԱՌՔ»-ՈՒՄ

Վարդան Արևելցին 13-րդ դարի 2-րդ կեսի հայ եկեղեցական և մշակութային կյանքի երևելի դեմքերից է: Վարդան Արևելցին գրել է ոչ միայն քերականական, պատմագրական երկեր, այլ նաև ճառեր, խրատներ, ներբողներ ու մեկնություններ: Հայ միջնադարի խոշոր մատենագիր Վ. Արևելցու ճառախոսական և ներբողագրական ժառանգությունը ներկայացրել է Հակոբ Քյոսեյանը՝ ամփոփելով դրանք «Աստվածաբանական բնագրեր, հետազոտություններ: Ճառք, ներբողեանք» գրքում: Սույն հոդվածում անդրադարձել ենք Վ. Արևելցու «Ճառք»-ում տեղ գտած նորակազմություններին: Առանձնացնում ենք երեք տասնյակից ավելի նոր բառեր՝ ի համեմատություն «Նոր հայկազեան», Առձեռն, Ռ. Ղազարյանի «Գրաբարի բառարան»-ի, Լ. Հովհաննիսյանի «Նոր հայկազեան բառարանում չվկայված բառեր» բառարանների¹¹⁴: Եւ քանի որ Վ. Արևելցին միջնադարյան հեղինակ է, հետևապես մենք

¹¹⁴ Տե՛ս Գ. Աւետիքեան, Խ. Միրսիզեան, Մ. Աւգերեան, *Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի*, հ. 1-2, 1836-1837 (այսուհետ՝ ՆՀԲ), Մ. Աւգերեան, Գր. Ճէլակեան, *Առձեռն բառարան հայկազեան լեզուի*, Վենետիկ, 1865 (այսուհետ՝ ԱԲ), Ռ. Ղազարեան, *Գրաբարի բառարան*, Անթիլիաս, 2004 (այսուհետ՝ ԳԲ), Լ. Հովհաննիսյան, *Նոր հայկազեան բառարանում չվկայված բառեր*, Ե., 2010 (այսուհետ՝ ՉԲ):

օգտվել ենք նաև Միջին հայերենի և Ս. Մալխասյանցի բառարաններից¹¹⁵:

Ըստ անհրաժեշտության դիմելով հայերենի բառակազմական գործող օրինաչափություններին, օգտագործելով մայրենի լեզվի նրբերանգային բազմաթիվ հնարավորություններն ու իմաստային բազմազանությունը՝ Վ.Արևելցին ստեղծել է նոր բառեր ու արտահայտություններ՝ դրանով իսկ հարստացնելով ոչ միայն իր ճառերի, այլև մեր լեզվի բառային կազմը: Այս առումով Վ. Արևելցու ճառերից քաղված բառերից հեղինակային նորակազմություն ենք համարել բոլոր այն բառերը, որոնք չկան վերոնշյալ բառարաններում: Ներկայացնենք այդ բառերն իրենց բնագրային օրինակներով.

Աներկիր, ած. «անհող, առանց ցամաք». Յաւուրն երեքշաբթի կատարել եւ փառաւորել հաւատ ուղղափառաց քրիստոնէից երեւի, քանզի անմարմին եւ *աներկիրն* երեք աւուրքն զանմարմին եւ զանժամանակն երեքանձնեայ Աստուածութիւն թարգմանեաց մեզ (27):

Անծանական, ած. «չծանակված, անարատ, անխառն». Յաղագս որոյ սոսկացեալ մարգարէս անկարանա տալ զհանգամանս որոտընդոստ ձայնից զուարթոյն բառից *անծանականաց*, զորս յայլ որակս նմանութեանց ձեւափոխեալ *տպաստեղծէ* յորոց գիտէրն յառ մեզ աւրինակացս ասելով...(154): ՆՀԲ-ում, ԱԲ-ում կա *անծանակ* = անարատ(կույս), անշաղախ բառը: Ընդգծված *տպաստեղծէ* բառը ներկայացված է առանձին՝ մեկ այլ օրինակով (տե՛ս էջ 5):

¹¹⁵ Տե՛ս Ստ. Մալխասեանց, *Հայերէն բացատրական բառարան*, հ.1-4, Ե., 1944-1945(այսուհետ՝ ՇԲԲ), *Ռ. Ղազարյան, Հ. Ավետիսյան, Միջին հայերենի բառարան*, Ե., 2009 (այսուհետ՝ ՄՀԲ):

Անյաւել, ած. «կատարյալ, լիարժեք»։ Արդ , այսպէս դաւանեմք զՆա. միաբուն, համափառ, զուգապատիւ եւ միակամ Երրորդութիւն՝ *անյաւել* եւ անթերի եւ ամենակատար եւ կայ ի նոյնութեան յաւիտեան (261)։ ՆՀԲ-ն, ԱԲ-ն ունեն *անյաւելուած*= ամենակատարյալ, ամենալի։

Առուահանութիւն, գ. «առու, ջրանցք հանելը»։ Եւ զի զպտոյտս գետոց պատառեն մարդիկ արուեստիւ առուահանութենէ կամ նաւագնացութեամբ եւ լուղալով (253)։ ԱԲ-ն ունի *առուահանք*=ջրանցք։

Արծաթաժանգ, գ./ա. «ժանգին արծաթ, մաքրություն խառնած»։ Վասն որոյ տացուք իմաստութիւն Աստծոյ Քրիստոսի զանձինս մեր ոսկէտեսիլ հաւատովք եւ *արծաթաժանգ* մաքրութեամբ, որպէսզի ստացուած Նա մեզ եղիցի եւ իսկապէս հարստութիւն (255)։

Արուեստակաւոր, ած. «արհեստավոր»։ Եւ եթէ նիւթ վատթարութեան արասցեն զբարին, կրկնակի տանջեսցին, որպէս եւ ամենայն *արուեստակաւորք*, զոր ինչ ունին մարդիկ հանճար եւ արուեստ ի Հոգւոյն է, զոր թէ ոչ արկանեն ի կիր ըստ Աստուծոյ կամացն՝ ի դատապարտութիւն անձանց է եւ ոչ յաւգուտ ինչ (206)։ ՉԲ-ն ունի *արուեստակ* բառը=արհեստ։

Բազմաթագաւոր, ած.. «շատ թագավորներ ունեցող»։ ... Իսկ բազմիշխանութիւն լուծանէ եւ ապականէ, որպէս եւ անիշխանութիւն, զի աշխարհ թէպէտ անթագաւոր, թէպէտ *բազմաթագաւոր* նմանապէս աւերի եւ քանդի (45)։

Գողեկան, ած. «բորոտավոր»։ ...Որ է մեր բնութիւնս, եւ զագիր կենացս նշանակ, որ բորբոսեալ *գողեկան* ախտիք յառողջ եւ յամենագեղեցիկ փառաց դրախտէն անկեալ եւ աղքատացեալ ի հոգեւոր բարեաց անտի, զի աղքատ է, որ ամենայնի է կարաւտ, որպէս եւ մեք.../98։ ՆՀԲ-ն ունի

գողի=բորոտ, ուրուկ, *գողենց*=բորոտների հիւանդանոց, ՉԲ-ում կա՝ *գողեստուն*=բորոտների տուն, հիւանդանոց:

Դիրաստանալի, ած. «հեշտությամբ տրվող, հեշտությամբ ստացող». Իսկ որ արարն զսոսա *դիրաստանալի* սիրողացն իւրոց եղիցի»(255): ՆՀԲ-ն, ԱԲ-ն ունեն *դիրաստաց*:

Եզնատեսակ, գ. «եզան լծակիցը». ...Որպէս ասեն զբարութեան խաղաղ եզ հետս գնացիցն, եւ *եզնատեսակն* եւ զհեզ եւ զհաւանական դիրակրութիւն ամենահեշտ լծոյն Աստուծոյ յիմանալի ակաւսածութիւն...(143):

Երեքաւորք, ած. «եռօրյա, երեք օրերի». ...Քանզի այն *երեքաւորցն* լոյսն աննիւթ եւ անմարմին էր, որ զերկոտասան ժամ աւուրն տարածանէր աւդովն ընդ ամենայն երկիր եւ ի ժամ երեկոյին ի տեղի մի հաւաքէր...(27):

Զայրողութիւն, գ. «զայրույթ, բարկություն». Վասն զի Արարիչն զայս այսպէս առնելով՝ երկու իրք աւգուտ արար. մի՝ զերկիր թէթեւացոյց ի ծանրութենէ եւ միւս եւս *զայրողութիւն* եւ զանտանելի տեսիլն հրեղէն երկնից արգելեաց եւ ի վեր փակեաց զյորդութիւն եւ զքանձրութիւն ջրոյն...(26):

Լեռնամաճնուլ, բ. «լեռան գագաթին հասնել». ...Որ էք ամենեքեան դուք որդիք լուսոյ եւ տուրնջեան եւ արժանաժառանգ վերնոյն Երուսաղէմի այլեւ մեծափառ եւ ամենապայծառ եկեղեցոյս, որ գաւիթ եւ դուռն է նորա, սին երկնամերձ եւ *լեռնամաճեալ* եւ պարարտ եւ Տէր ի սմա խնամելով եւ գգուելով *զանդրանկածնեալսն* ի սմա...(200): ՉԲ-ում կա *անդրանկածնութիւն* =առաջնածին լինելը:

Խրացուցանեմ, բ. «խրացով ամրացնել»....Քանզի զմերսն ամենայն շողաց Աստուածութեամբն սպեղանիս ի վերայ մեր կազմելով *զխրացուցեալ* բնականն մեր կիրսն եւ կարատութիւն եւ զեկամուտսն ի մեզ ոչ ընդունելով

զանգոսնելիսն (266): ՆՀԲ-ն, ԱԲ-ն ունեն *խրացեմ* = խրացով կապել, *խրացք* = կոշիկի փոկե քուղ, բաճկոնի քուղ:

Կիսակուրթ, ած. «կիսաքաղ». Այգի *կիսակուրթ* եւ ոճ արտոյ յագարակի մնացեալ անդրէն կոչեն զձեռս մշակացն, որպէս եւ ամենայն զործ անկատար զարուեստաւորսն»(136): **Միաբնակել/ միաբնակեալ**, բ. «միասին համերաշխ ապրել». Եւ այլք թեւս զարծուոյ առեալ զաւրէնս *միաբնակեաց* եղբարց եւ կամ միայնակեցաց, զոր աղաւնոյ ասէ Գրիգոր Աստուածաբան եւ երթան դադարեն, ուր ոչ զոն մեղք եւ ոչ սեւութիւնք(246-247): ՆՀԲ-ն, ԱԲ-ն, ԳԲ-ն ունեն *միաբնակութիւն* = բնակակցություն, մեկտեղ բնակվելը, համաձայնություն:

Մսաղիւթութիւն, գ. «մսով գուշակություն անել, գուշակություն». Այլեւ զքաղդեութիւն, որ է լերդահմայութիւն եւ մսաղիւթութիւն, զոր զննական եւ զենականն կոչեն (131): **Յոլովապատկել**, բ. «բազմապատկել». Եւ եղիցի ձեզ ասացեալ հողմովն կենագործել եւ լուսովն պայծառանալ, հրովն մաքրիլ, բազմագոյն ակամբքն *յոլովապատկիլ* առաքինութեամբ եւ իմաստիւք հանդերձ ամենայն քրիստոնէիւք եւ աջողմամբ թագաւորաց եւ իշխանաց... (147-148): ՆՀԲ-ն ունի *յոլովապատիկ* = բազմապատիկ:

Պատժակերպարան, գ. «պատժաձև». Եւ զի նովաւ հանդերձեալ էր քանդել զԵրուսաղէմ իւրով առաջնորդութեամբն զնորա *պատժակերպարանսն* ձեւակերպէ ի կենդանիս կառաց իւրոց (144):

Սաւսափական, ած. «սոսկալի, սարսափելի». Տակաւին զազան ասէ զկենդանիսն յաղագս դողացուցիչ եւ **սաւսափական** ձեւոց նոսա եւ ընթացից, զոր ասէ երագունս ընթանալ ահաւոր շառաչմամբ խոյացեալ, որպէս ի վերայ կերոյ (147): ԳԲ-ում կա՝ *սաւսափիլ* = սարսափել, սոսկալ:

Ստեղծագրեմ, ք. «մտքով ստեղծել, նաև՝ ստորագրել».
Քանզի չիք ինչ գարշագոյն եւ ատելի Աստուծոյ տեսակ, քան զոր
մեղքն *ստեղծագրեն*: (228): ՆՀԲ-ն և ԱԲ-ն ունեն *ստեղծագրեալ*
= մտացածին, մտքով ստեղծել:

Վերաթոշութիւն, գ. «վերն թոշելը» Եւ է տեսակ մարդոյ
բանն, որ ի մեզ եւ առիւծն սրտմտականն, յորժամ հաւանի
բանին եւ իշխե եզինն, որ է ցանկական ի մեզ՝ առ Աստուած
հանելով զնա, եւ արծուին՝ մտացն *վերաթոշութիւն* իմաստիցն
թելաւք(145): ՆՀԲ-ում, ԱԲ-ում և ԳԲ-ում կա *վերաթոշիւ* =վեր
բարձրանալ, բարձր թոշել:

Տուեցեալ, ք., «տրված, տրվել».
Տէր Թագաւոր մեր
Աստուած, դիր զկենսաբեր լուծող Քո քաղցր եւ զբեռն փոքրոգի
եւ մի՛ իշխեսցէ մեզ բանսարկուն, որ ի բարձունս ասէր դնել
զաթոռ իւր եւ լինել նման Բարձրելոյդ, այլ նկուն եւ կոխան լիցի
որպէս զաւծս եւ զկարիծս առաջի առաքելական ոտից ի Քէն
տուեցելոց զաւրութիւն եւ իշխանութիւն(168): Նշենք, որ
գրաբարում *տալ* բայի անցյալ դերբայը լինում է *տուեալ*:

Տպաստեղծել, ք. «տիպ ստեղծել, նմանը ստեղծել».
Իսկ
թէ զաւրին ակն խնդրէ որ զտեսւեան մարգարէիս զայս ուսաք,
թէ որպէս ի ջինջ հայելի եւ ի ջուր յստակերես եւ ծիրն
արեգականն *տպաստեղծեալ* լինէր սպառնեացն հանգամանք եւ
առաւելն քան զայս նոցա է յայտնի, որք կրեցինն արժանապէս
(130): ՆՀԲ-ն, ԱԲ-ն, ԳԲ-ն ունեն *տպաստեղծութիւն* =ձևակեր-
պություն, նմանություն:

Ուռնահարէլ, ք. «մուրճով հարվածել».
...Եւ կամ
զիրացեալ պղինձ որ ուժնաբար *ուռնահարէ* եւ կայծակունք
ի նմանէ արտաքս վայրին...» (142): Կա *ուռնահար*=մուրճի
հարված Լ. Հովհաննիսյանի բառարանում:

Քաղաքավարեալ, ք., «կենցաղավարելով, առաքինի
կյանքով ապրելով».
...Յորում բնակեցան յոգնակի բազմու-

թիւնք արանց աստուածագգեցած առանձնականաց եւ բազմակեցաց հրեշտակերամ խմբից ի միասին գումարելոց երկնաքաղաքացի վարուք *քաղաքավարեալ* ելեւելս առնէին ընդ միմեանս առաքինութեամբ, ժուժկալութեամբ պահոց, աղաւթից զգաստութեամբ, խոնարհութեամբ, սաղմոսերգութեամբ... եւ այլ համանգամայն բարեգործութեանց(279): ՆՀԲ-ն, ԱԲ-ն և ԳԲ-ն ունեն *քաղաքավարել* = կառավարել, ղեկավարել, կենցաղավարել:

Նորակազմ բառերի մեջ ըստ խոսքիմասային պատկանելության գերակշռում են բայական կազմությունները (թվով 10-ը)՝ *անդրանկածնեալ, լեռոնամածնուլ, խրացուցանել, միաբնակել, յոլովապատկել, ուռնահարել, ստեղծագրել, տուեցեալ, տպաստեղծել, քաղաքավարեալ*: Գոյականները թվաքանակով զիջում են բայերին ու ածականներին՝ *առուահանութիւն, արծաթածանգ, եզնատեսակ, զայրոդութիւն, մսադիւթութիւն, պատժակերպարան, վերաթռչութիւն*: Ածականները հետևյալներն են՝ *աներկիր, անյաւել, արուեստակաւոր, բազմաթագաւոր, գողեկան, դիրաստանալի, երեքաւորց, կիսակուլթ*: Նորակազմ բառերի ստեղծման բառակազմական եղանակները նույնն են՝ բառաբարդում և ածանցում՝ իրենց բազմազան արտահայտություններով: Նույնն են նաև գործառական ավելի մեծ հաճախականություն դրսևորող բաղադրյալ բառերի տեսակները, որոնք են ածանցավոր բառերը, հոդակապով ու անհոդակապ բարդությունները:

Նորակերտ ածանցավոր բառերը ևս հիմնականում ընդունելի ձևեր են, համապատասխանում են հայերենի ածանցման օրենքներին ու օրինաչափություններին, ուստի և ոչ միայն ոճավորում են հեղինակի խոսքը, այլև համալրում են մեր լեզվի բառապաշարը: Վ. Արևելցին գործառության մեջ է

մտցնում ինչպես նախածանցներ, այնպես էլ վերջածանցներ, որոնցով կազմված նորաբանությունները ոճական մեծ լիցքով են հատկանշվում, և այս կազմություններում մեծանում է ածանցի հատկանշային իմաստը: Քանակով խիստ զիջում են նախածանցավոր նորակազմությունները, որոնք ընդամենը մի քանիսն են: Նախածանցավոր կազմությունների մեջ առանձնա-
նում **-ան, -յար** ածանցով բառեր՝ **ան-աներկիր, անյաւել, անձանական, յար- յարաշուրջ** : Վերջածանցավոր նորակազմ բառերի մեջ մեծ արդյունավետ են հետևյալ ածանցները՝ **-աբար-զգալարար, -ական-գողեկան, սաստափական, -անձանական, -ի-դիրաստանալի, ութին-առուսահանութիւն, զայրողութիւն, վերաթռչութիւն, -եալ- տպաստեղծեալ, տուեցեալ, -աւոր- արուեստակաւոր, բազմաթագաւոր, -ոյց- Քրիստոսահագոյց, -ել, ուլ- լեռոնամածուլ, խրացուցանել, յոլովապատկել, ուռնահարել**:

Վ. Արևելցու նորակազմություններում գործածության հաճախականությամբ առանձնանում են նաև հոդակապով և անհոդակապ բարդությունները, ինչպես՝ *անդրանկածին, արծաթածանգ, եզնատեսակ, երեքաւոր, կիսակոթ, մսադիրութիւն, պատժակերպարան, ստեղծագրել, տպաստեղծել, քաղաքավարել*:

Այսիպիսով, Վ. Արևելցին հայոց լեզվի բառազանձր փորձել է համալրել ու հարստացնել: Հետևապես նրա ճառերը ոչ միայն դավանաբանական տեսանկյունից են արժեքավոր, այլ նաև բանասիրական:

Сусанна Григорян, Наира Паронян - Неологизмы в тирадах Вардана Аревелци. - Тирады В. Аревелци выражают теологические задачи, ритуальные вопросы или посвящены жизни и деятельности святых. Он, по своему собственному свидетельству, пользовался разными письменными и устными, особенно научно-

философскими, историческими источниками, античными и средневековыми комментарскими переводами и иноязычными произведениями. Эти тирады составляют самую малоизученную часть богатого литературного наследства автора. Представляемая статья посвящена изучению более 32 слов, которые не имеются в больших толковых словарях древнеармянского и среднеармянского языков. Автор мастерски использовал весь богатый лексический состав нашего языка, а также, по мере необходимости, словообразовательные возможности армянского языка, создавая новые слова, обогащая самым язык собственных произведений и состав литературного языка. Очень немногочисленны прификсально – суффиксальные неологизмы, которые в основном, благозвучны и образованы соответственно законам и закономерностям словообразовательной традиции армянского языка.

Susanna Grigoryan, Naira Paronyan - Neologisms in Vardan Areveltsi's Allocutions.— Vardan Areveltsi's allocutions discuss theological matters, ritual issues or are devoted to the life and activities of saints. According to his own evidence, he made use of numerous written and oral sources, especially of scientific-philological, historical, antique and medieval interpretational translations and foreign-language works. These odes are the least investigated part of the author's rich literary heritage. The given article is devoted to the discussion of more than 32 words which are not present in the voluminous dictionaries of Old and Middle Armenian. The author masterly used the whole vocabulary of our language, he also made use of Armenian word-formation regularities creating new words and word-combinations and in such a way that he enriched not only the language of his creations but also our literary language. There are few prefixal - suffixal neologisms which are in general euphonious and are formed according to the the rules and regularities of Armenian word-formation.

**ԳՐԻԳՈՐ ՏԱԹԵՎԱՅՈՒ ԲԱՌԱՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
ՀՐԱՉՅԱ ԱՃԱՌՅԱՆԻ «ԱՐՄԱՏԱԿԱՆ ԲԱՌԱՐԱՆՈՒՄ»**

Թերևս քիչ դժվար ավելի լավ բնութագրել Հր. Աճառյանի «Արմատական բառարան»-ը, քան դա արել է ինքը՝ հեղինակը, բառարանի առաջաբանում, որը, ըստ էության կարելի է համարել բառարանագրության ծրագրային փաստաթուղթ։ «Ստուգաբանության պատմություն» բաժնում հեղինակը թվարկում է այն հին մատենագիրներին, որոնք այս կամ այն կերպ անդրադարձել են բառերի մեկնությանը, կազմությանը, ստուգաբանությանը. նա գրում է. «Այս մատենագիրներից յիշելու արժանի են Եզնիկ, Խոսրով Անձևացի, Ներսես Լամբրոնացի, Գրիգոր Տաթևացի, Վարդան, Գրիգոր Մագիստրոս...», որոնց վերլուծությունները հայագետը արժևորում է իբրև «հայեացք»՝ կարծիք, «հայ լեզուի կազմութեան մասին»¹¹⁶։

Ինչպես հայտնի է, Հր. Աճառյանի «Արմատական բառարանում» ընդգրկված արմատական բառերի բացատրությունը ներկայացվում է հինգ բաժնով.

- ա) բառագիտություն,
- բ) ստուգաբանություն,
- գ) ստուգաբանության պատմություն,
- դ) գավառական ձևեր,

¹¹⁶ **Հր. Աճառյան**, *Արմատական բառարան*, հ. Ա, Ե., 1971, էջ 16։

ե) հայերենից փոխառյալ բառեր:

Բառագիտության հատվածում հոլովաձևերին կամ խոնարհման ձևերին հաջորդող բուն բացատրությունից հետո տրվում են տվյալ բառի բառավկայությունները: «Վկայությունները» ենթաբաժինը ներածական խոսքում ներկայացնելիս՝ Հր. Աճառյանը գրում է. «Մրանք երկու նպատակ ունին. նախ որոշել բառի գործածության ժամանակը, երկրորդ՝ ճշտել նրա նշանակության նրբությունները»¹¹⁷, հետևաբար, մատենագիտական ցանկում նշված հեղինակների, այդ թվում և Գրիգոր Տաթևացու աշխատություններն առանց բացատրության տվյալ բառահոդվածում ձեռք են բերում սկզբնաղբյուրի արժեք՝ վերոնշյալ երկու առումով էլ:

14-15-րդ դարերում ապրելու և ստեղծագործելու փաստը Ռ.Ս.Ղազարյանին և Հ.Մ. Ավետիսյանին լիիրավ իրավունք է վերապահել Գրիգոր Տաթևացու գրական ժառանգության բառանյութն ընդգրկել «Միջին հայերենի բառարանում», սակայն գրաբարալեզու ստեղծագործելու հանգամանքը, մյուս կողմից, նույն իրավունքն ընձեռել է Հր. Աճառյանին, և վերջինս Տաթևացու աշխատություններն ընդգրկել է հին մատենագիտության սկզբնաղբյուրների մեջ. ավելին, հավուր պատշաճի, իբրև արժանահավատ աղբյուր, Աճառյանը Տաթևացու բառագործածություններով հաճախ է ճշտում այս կամ այն բառաձևի ճիշտ գրչագիրը կամ ճիշտ գործածությունը՝ երբեմն նույնիսկ որոշ բառերի պարագայում ունենալով միայն նրա վկայությունը: Այսպես օրինակ, «Ապարքտիաս»՝ «հյուսիսային քամի» բառը, Հր. Աճառյանը բացի Արիստոտելի աշխատությունից, գործածված է գտնում միայն Տաթևացու «Գիրք հարցմանց»-ում, ընդ որում՝ ճիշտ մեկնությամբ: Նշում է նաև,

¹¹⁷ Նշվ. աշխ., էջ16:

որ՝ «Ուղիղ մեկնեց նախ ՆՀԲ»¹¹⁸, թեև պարզորոշ է, որ ժամանակին այն «ուղիղ մեկնել է» նախ Գրիգոր Տաթևացին, և սակայն հայտնի պատճառներով այս եզակի գործածությունը «Նոր հայկազեան բառարանի» հեղինակները չեն վկայակոչում: Այսպես է նաև հետևյալ բառերի պարագայում, որոնց բառավկայությունը, ըստ Աճառյանի, փաստվում է Տաթևացու միակ բառագործածությամբ.

«**Աղէկ**», (ըստ Աճառյանի՝ առաջացած «աղ» բառից),

«**Անգանակ**» (երկունկանի անոթ),

«**Ատուր**» (Քրիստոսի խաչափայտի առաջին բևեռի անունը),

«**Արգեստէս**» (հյուսիս-արևմտյան քամի)

«**Բէլ**» - «կնքահայր». (ըստ Աճառյանի՝ նորագիտ բառ, որ «մէկ անգամ գտնում եմ գործածուած Տաթև. ամ.146. «Զհոզևոր հայր զկնքահայր, որ է բէլն»),

«**Գաղտառ**» - Աճառյանը բառը կապում է «**գաղտ**»՝ «թաքուն» իմաստի հետ: Ըստ հայագետի՝ **նորագիտ բառ է և «յետևից ծածուկ կծող շուն»** իմաստով վկայում է Տաթև. ամ. 250»,

«**Գիժ**» - (խենթ, խելագար),

«**Գոսակ**» - «քարձ, մօրուսի մազը չբուսնող». «Նորագիտ բառ, որ մէկ անգամ գտնում եմ գործածուած Տաթև. ձմ. Ճծէ»,

«**Գուրգուր**» - (թռչնի անուն). Աճառյանը համարում է բնաձայն բառ, ինչպես և մեկնում է Տաթևացին:

«**Դեզնի**» - «խաղողը ճմռելուց յետոյ մնացած աւելորդ թէփը». (Աճառյանը բառը մէկ անգամ գործածված է գտել Տաթև. ամ. 113ա),

«**Լիսեռնաձև**» - (լիսեռի ձև ունեցող),

«**Լուսացու**» - (Աճառյանը հղում է Տաթևացուն և տալիս՝ «**այժմ կոչում է լուսագին**» բացատրությունը),

«**Մղտատեսակ**»- (խավար, մթամած),

¹¹⁸ **Չր. Աճառյան**, *Արմատական բառարան*, հ. Ա, էջ 232:

«Պատկել» - (բազմապատկել),

«Ռամտես» - (ըստ Աճառյանի՝ «գրքաց»),

«Սրտակրանք» - (ըստ Աճառյանի՝ «սիրտը պատող մաշկը՝ ներսի կողմից»),

«Քալասիկե» - (յարդի վերին երակը),

«Քականօթ» - (հույն հոգևորականի զգեստի ձևավորում),

«Քնափ» - (քնկոտ):

Տաթևացու որոշ բառավկայություններ շատ հետաքրքրական են պատմական բառարանագրության առումով. այսպես օրինակ՝

Ատուր - «Քրիստոսի խաչափայտի առաջին բնեռի անունը» Տաթև. հարց. 495: Աճառյանը Տաթևացու այս եզակի գործածությունը դարձյալ համարում է «նորագիտ բառ»: Բառը, ըստ հայագետի, «ատուր» ձևով պահպանված է Վանի բարբառում, որը փաստում է ժամանակին բառի գործածական լինելը:

Բել - «կնքահայր»: Բառը մինչև հիմա «պելի» տարբերակով գործում է մի շարք բարբառներում, որ դարձյալ ենթադրել է տալիս ժամանակին նրա համագործածական բառ լինելը:

Բեղզեբուղ - Ըստ Աճառյանի ծագում է՝ «Եբր. be'elzebus, որ բուն նշանակում է «ճանճիկ աստուած» և փղշտացոց աստուածներից մեկն էր: Եթանասունք այս բառը մեկնել կամ կարդացել են «be'elzebul», որ նշանակում է «աղտեղութեան կամ աղբի աստուած»¹¹⁹, որից՝ իսկց. «zibil»՝ աղբ: Տաթևացին ահա գործածում է այս վերջին մասը միայն՝ «զեբուղ» (Տաթև. ամ. 70), այսինքն՝ «աղտեղութիւն, աղբ»՝ որոշակի առումով վերաբերմունք դնելով բառիմաստի նկատմամբ:

Բոսոր - Աճառյանը բերում է բառի թե նախնական հատուկ անուն լինելը, ապա՝ «արենագոյն կարմիր» իմաստը: Բերում է

¹¹⁹ Հր. Աճառյան, *Սրբատական բառարան*, հ. Ա, էջ 445:

նան Տաթևացու բացատրությունը. «Տաթև. ձմ. ճծա. մեկնում է «Եղումն կարմիր երկիր թարգմանի և **բոսորն նեղություն**»¹²⁰: Տարբերվող այս բացատրությունն առկա է հենց փոխատու լեզվի մեջ, որտեղ բառը նշանակել է «ամրապատ և անմատչելի տեղ», որ պարունակում է նաև «նեղության» ուղիղ, այսինքն՝ «նեղ լինելու» իմաստը, որին և հղել է Տաթևացին:

«**Գաղտառ**» - Աճառյանը բառը կապում է «**գաղտ**»՝ թաքուն իմաստի հետ: Ըստ հայագետի՝ **նորագիւտ բառ է** և «յետևից ծածուկ կծող շուն» իմաստով վկայում է Տաթև. ամ. 250»¹²¹: Ասենք որ, Տաթևացին բառը բերում է իբրև «նախանձի» հոմանիշ՝ հետևյալ կերպ. «Իսկ նախանձոտն է որպէս **գաղտառ** շունն»:

Գնչել - «խոզի ճուտի ձայն», որից՝ «**գնչու**»՝ «թլուատ, թոթով, կակազ»¹²²: Տաթևացին բերում է «**գնչուտ**» տարբերակով, որը, մեր կարծիքով, մաքուր չարտասանելու հատկանիշի վերագրումն է ինչ-որ խմբի. «ի գնչուտ և ի լեզուատ արանց». Տաթև. հարց. 289:

Գուրգուր - «աղանիի նման մի թռչուն է». «Նորագիւտ բառ, որ մէկ անգամ գտնում եմ գործածուած Տաթև. ամ. 421»¹²³: Աճառյանը համարում է «բնաձայն» բառ, ինչպես և մեկնում է Տաթևացին. «Եկեալ հաւ մի, նստաւ ի վերայ ծառոյն, որ գոմանք **գուրգուր** և ոմանք դռուն կոչեն և ձայնեաց՝ **գո՜ւր գո՜ւր**»: Ավելացնենք, որ հատվածը Գրիգոր Լուսավորչի դայակի կողմից նրան փախցնելուն է վերաբերում, որտեղ Տաթևացին փորձում է նաև ստուգաբանել «Գրիգոր» անունը:

«**Ղեզնի**» - «խաղողի ճմռելուց յետոյ մնացած աւելորդ թեփը». «Նորագիւտ բառ, որ մէկ անգամ գտնում եմ գործածուած Տաթև.

¹²⁰ Նշվ. աշխ., էջ 473:

¹²¹ Նշվ. աշխ., էջ 506:

¹²² Նշվ. աշխ., էջ 568:

¹²³ Նշվ. աշխ., էջ 598:

ամ. 113ա. «Ողկոյգն ճմլեալ, պարգեալ գինին բերի ի ճաշակ
բանական մարդոյն, իսկ կնճիռն և դեգնին՝ կերակուր խոզից»¹²⁴։
Բառը, ըստ հայագետի, «աւելած աղբ, անասունների թրիք»
իմաստով գործածական է Ղարաբաղի բարբառում, ինչը թույլ է
տալիս ինչպես «պելի» բառի դեպքում ենթադրելու, որ
ժամանակին բառը համագործածական բառերի շարքում է եղել։
Դնել - Հիմնական նշանակությունն է «դնել»-ը, սակայն
բազմաթիվ այլ իմաստներ ստանալով՝ ձեռք է բերել նաև քիչ
գործածական՝ Տաթևացու պարագայում՝ «**անգամ**» իմաստը, որ
նկատել է Աճառյանը, սակայն գործածությունը չի բերել. այն
հետևյալն է. «որպես զսամուէլ յորժամ տղայ էր, երեք կոչելովն
ոչ գնաց մօտ աստուած, այլ մօտ ի Հեղի. ապա ի յետի դիրն
երկու հետ ձայնեաց. «սամուէլ, սամուէլ...» Տաթև. ամ. 693:

Տաթևացու բառավկայություններն հղելիս Աճառյանը
գործածում է «Արմատական բառարանի» բառաբացատրության
բոլոր մոտեցումները, այսինքն՝ բուն բացատրության կողքին
Տաթևացու բառագործածությամբ իր բառերով՝ կա՛մ «ճշտում է
բառի նշանակության նրբությունները», կա՛մ վերականգնում է
ենթադրելի ճիշտ բառաձևը, կա՛մ էլ այն բերվում է իբրև
ժամանակակցի վկայություն, մի բան, որ ոչ բոլոր հեղինակների
պարագայում է կիրառելի եղել։ Ըստ էության, սա մի փաստ է,
որ գրաբարյան արմատական բառերի պարագայում ի դեմս
Տաթևացու Աճառյանը նկատել է վստահելի գիտակին:

Տալով հայ մատենագիտության հայտնի շրջանաբաժա-
նումը՝ անվանի հայագետը հատուկ ուշադրություն է
հրավիրում, որ որ հայ մատենագրության հինգ շրջաններից
միայն երկուսի՝ նսկեդարյան շրջանի և հետ-նսկեդարյան
շրջանի բառերն են ընդգրկվել «Արմատական բառարան»-ում.

¹²⁴ Նշվ. աշխ., էջ 645:

«Ստորին [միջին հայերենի բառ բնաւ չկայ]»¹²⁵, - նշում է հայագետը (հետազայում այս բացը լրացվեց Ռ.Ս.Ղազարյանի և Հ.Մ. Ավետիսյանի վերոնշյալ «Միջին հայերենի բառարան»-ով), այսինքն՝ իր բառարանում ընդգրկելով Տաթևացու գրական ժառանգության բառանյութը՝ հայագետը ընդհանրապես կասկածելու տեղ չի թողնում, որ այս հեղինակի գրական ժառանգության բառանյութը «ոսկեդարեան» կամ՝ «հետոսկեդարեան» շրջանին է պատկանում, դրանով իսկ ցույց տալով իր անհամաձայնությունը Նոր հայկագեան բառարանի հեղինակներին, որոնք Տաթևացու ոճը ժամանակին բնութագրել են «ստորին»¹²⁶:

Աճառյանը սկզբունքային մի նկատառում էլ ունի, որտեղ կարևորում է բառերի ածանցավոր տարբերակների բառավկայությունները: Այդ ուշագրավ դիտարկման մեջ նա գրում է. «Արմատի վկայութիւններից հետոյ դնում եմ նոյն արմատից յառաջացած կարևոր բառերը՝ իրենց վկայութեամբ: **Մրա նպատակն է նախ՝ ցոյց տալու, թէ նոյն արմատը ինչ կենսունակութիւն ունի հայ լեզուի մէջ, կողիացած և քիչ գործածական մի ձև՝ է, թէ աճած ու զարգացած բառ**»¹²⁷, այսինքն բառի ցանկացած վերընձյուղում, տվյալ դեպքում՝ բառի ածանցումը, ըստ հայագետի, նախ տվյալ բառի կենսունակությունն է ցույց տալիս, ուստի այստեղ էլ ցանկացած բառավկայություն, այդ թվում՝ Գրիգոր Տաթևացու, կրկնակի արժեք է ձեռք բերում՝ մի կողմից՝ լեզվի բառապաշարի զարգացման միտումների առումով, մյուս կողմից՝ իբրև ժամանակակցի վկայություն՝ տվյալ բառի գործածության վերաբերյալ:

¹²⁵ **Հր. Աճառյան**, *Արմատական բառարան*, հ. Ա, Ե., 1971, էջ 7:

¹²⁶ *Նոր բառգիրք հայկագեան լեզուի*, Ե., 1979, հ.1, էջ 15:

¹²⁷ **Հր. Աճառյան**, *Արմատական բառարան*, հ. Ա, Ե., 1971, էջ 5:

Ինչպես նշեցինք, Տաթևացու բառագործածությամբ «Արմատական բառարան» -ում երբեմն «ճշտվում է բառի նշանակության նրբությունները», երբեմն վերականգնվում է ենթադրելի ճիշտ բառաձևը, երբեմն էլ այն բերվում է իբրև ժամանակակիցի վկայություն: Այսպես՝ օրինակ բերելով «Ազի» բառը, Աճառյանը, ստուգաբանության պատմության մեջ հիմնվելով Տաթևացու բառագործածության վրա, հետաքրքիր ընդհանրացում է կատարում. «Տաթև. հարց. 371 **ագատ** **«անդամը կտրած»**, որից երևում է, թե **ագի** նշանակում էր նաև «առնի», ինչպես է և պոչ»¹²⁸, այսինքն՝ մեզ հայտնի «ագի» բառի երկրորդ իմաստը ժամանակի ընթացքում դուրս է եկել:

Հետաքրքիր են նաև «Ապուր» բառի ստուգաբանության մեջ Տաթևացուն վկայակոչելու Աճառյանի բացատրության մանրամասները: Ըստ Աճառյանի՝ «Ապուր» - «Ապրիլ», «ագատիլ բայը յետոյ ստացել է **«կեալ, ապրիլ»** նշանակությւնը. արդեն հին լեզուի մեջ էլ կան պարագաներ, որ «ագատելու» հետ նաև **«կեալ»** նշանակությւնը անբաժան է»¹²⁹: Այս բացատրությունից հետո՝ հղելով Գրիգոր Տաթևացուն, Աճառյանը գրում է. «Հներից Տաթև. ամ. 261 գրում է. «Ապրանքն **փրկանք** թարգմանի». **ուզում է ասել**, թե ապրանք ծագում է ապրիլ «ագատիլ» բայից»¹³⁰: Հեղինակի բացատրության մեջ «**ուզում է ասել**»-ը հնչում է իբրև համաձայնություն կամ ասածի հիմնավորման փորձ, այսինքն՝ հեղինակը տեսնում է «ապուր, ապրիլ, **ապրանք** -ագատիլ(փրկիլ)» անցումը, որի վկայակոչումը կա Տաթևացու մեկնության մեջ: Նույնն է «ագոալ» բառի դեպքում. «ագոալ - «Հներից Տաթև. հարց. 220 **համարում է արդեն** բնաձայն բառ»: «**Համարում է արդեն** բնաձայն բառ»-ը

¹²⁸ Նշվ. աշխ., էջ 77:

¹²⁹ Նշվ. աշխ., էջ 239:

¹³⁰ Նույն տեղում:

դարձյալ վկայում է հին մեկնության ճշտությունը: Կամ՝ «**գաւագան**» բառի դեպքում. ստուգաբանելով այն իբրև «անասուն քշելու փայտ»՝ Աճառյանը գրում է. «Ուղիղ է Տաթև. ձմ. լգ. **«գաւագան**, այսինքն որ յարկանէ զանբանս»¹³¹:

Գալով «**Բալաթիկին**» բառին՝ «մահակ, կոպալ» նշանակությամբ, Աճառյանը գրում է., որ՝ «չորս անգամ զանագան ձևերով գործածուած եմ գտնում յետին շրջանի գրականութեան մէջ, այսպէս՝ ուղղագոյն **բալաթիկին** ձևով Տաթև. ձմ. իգ...»¹³²: Այստեղ մեզ հետաքրքրողը «ուղղագոյն» բառն է, որովհետև իր մեկ այլ աշխատության մէջ՝ «Հայերէն նոր բառեր հին մատենագրութեան մէջ»¹³³ Աճառյանը, բերելով այս բառի այլ վկայություններ՝ «**բլատկի**», «**բլաթկին**», «**պլատկի**», ճիշտ է համարում («ուղղագոյն») Տաթևացու «**Բալաթիկին**» գործածությունը, որովհետև ըստ Աճառյանի բառը փոխառյալ է պարսկերէն «**balatigin**» ձևից, հետևաբար ճիշտ գրչագիրը Տաթևացու «**բալաթիկին**»-ն է:

Տաթևացու մեկ այլ բառագործածություն էլ թույլ է տալիս քննարկելու «Արմատական բառարան»-ի ընդունած տարբերակից տարբերվող մի ստուգաբանություն: Խոսքը վերաբերում է «աքահետ» բառին, որ ըստ Աճառյանի՝ բնիկ հայերէն բառ է՝ «կազմուած **այր** և **հետք** բառերից»: Բառի ստուգաբանության պատմությունից, սակայն, պարզ է դառնում, որ շատ հայագետներ այն համարել են առաջացած՝ «յար և հետք» բառակապակցությունից: Ըստ Աճառյանի՝ հայագետներից մեկը նույնիսկ «աքահետ» ձևը սխալ համարելով՝ այնուհետև սկսում է գործածել **յարահետ**: Այս վերջինը, մեր կարծիքով, ավելի արժանահավատ է, որ երկու անգամ հաստատվում է

¹³¹ Նշվ. աշխ., էջ 239:

¹³² Նշվ. աշխ., էջ 387:

¹³³ **Հր. Աճառյան**, *Հայերէն նոր բառեր հին մատենագրութեան մէջ*, հ. Բ, Ե., 1926, էջ 139:

Տաթևացու բառագործածությամբ, որոնք Աճառյանը բերում է, սակայն զարմանալիորեն ուշադրություն չի դարձնում. (Տաթև. ամ. 399 (**յարահետ եղեալ** կորնչին դևք). Տաթև. հարց. 206. (յորժամ լուծանի, ամեննին **յարահետ լինի** ամպն): Մեր կարծիքով նույնիսկ կարելի է առաջ քաշել **«յարեալ հետք»** տարբերակը:

Այսպիսով, Աճառյանի «Արմատական բառարան»-ի բառաբացատրության բոլոր մոտեցումներից երկուսը՝ ի դեմս վերոնշյալ վերլուծությունների, Տաթևացու դեպքում գործածված ենք գտնում («ճշտվում է բառի նշանակության նրբությունները», կամ վերականգնվում ենթադրելի ճիշտ բառաձևը). մնացյալ դեպքերում հիմնականում գործ ունենք ժամանակակցի վկայության կամ բառամեկնության հետ. վերջինիս դեպքում՝ երբեմն տարբերվող մյուսների մեկնություններից, ինչպես օրինակ՝ **ալիւ, այր, ապրիլ** բառերի դեպքում:

Աբեղայ - «Հներից Տաթև. ամ. 52 մեկնում է «աբեղայն հայր ասի»:

Ագահ - «Ագահ և որկրամոլ **հոմանիշների տարբերութեան վրայ խօսում է** Տաթև. ամ. 252»:

Ազի - «Տաթև. հարց. 371 **ագատ** «անդամը կտրած», որից երևում է, թե ազի նշանակում էր նաև «առնի», ինչպես է և պոչ»:

Ագռաւ - «Հներից Տաթև. հարց. 220 **համարում է արդէն** բնաձայն բառ»: «**Համարում է արդէն** բնաձայն բառ»-ը վկայում է հին մեկնության ճշտությունը:

Ալ [ք] - «Ծննդկաններին թշնամի՝ այլանդակ կերպարանքով մի չար ոգի: Տաթև. հարց. 150»:

Ալափ - «Խոտ հնձեալ ի կերակուր երիւարաց բանակի». Տաթև. ամ. 510»:

Ալիւ - Աճառյանը չի համաձայնում Տաթևացու՝ «Ի յերրայեցի լեզուն **ալ** ասէ թէ՝ գայ յատնեսցի, **էլ**՝ Աստուած,

ուիայ` օրհնեցէք և գովեցէք զկենդանին աստուած»
մեկնությանը:

Ալիւր - «Տաթև. ամ. 231»:

Ադուորութիւն - «Տաթև. հարց. 250»:

Աղէկ - «Տաթև. հարց. 239»:

Աղթարմայ - «Կաթողիկ դարձած հայ». Տաթև. ձմ. ձմ»:

Աղքատ - «Հներից Տաթև. ամ. 360 մեկնում է. «Աղքատը կոչին, այսինքն ի յաղիւեաց և յընչից հատեալ»:

Աղօթք - «Հներից Տաթև. ձմ. հր այսպէս է ստուգաբանում. «թող արարէք մեղաց ձերոց...»: «Նոյն հեղինակը` ամ. 323 աղօթք հանում է աղ բառից»: Աճառյանն ինքը կապում է «աղաչել» բառի հետ:

Ամառն - «Տաթև. հարց. 197»:

Ամիս - «Տաթև. ձմ. ա. «Ամիս կոչի ի լուսնոյն, զի յաւուրս 30 պատէ զամենայն կեդանակերպսն...» Աճառյանն ընդունում է այս մեկնությունը` բառը ծագած համարելով հնդեվրոպական նախալեզվի «mens» ձևից` «որի ժառանգներն են սանս. mas «լուսին, ամիս»..., հայրս. «maha» (ամիս), որից էլ մեր` մահիկը (ամիս)»:

Այր - «Հներից Տաթև. ամ. 54 այրն **պատկեր** թարգմանի (բայց յայտնի չէ, թէ ինչ լեզուով է այս ստուգաբանությունը)»:

Անկան (անգան) - «սանդ, հաւան ... նոյնն է անգանակ` «կոնք» Տաթև. հարց. 359, որ կենդանի է արդի գաւառներում»: Հեղինակը Տաթևացու մեկնության ճշտությունը հաստատում է բարբառներում բառի գործածության փաստով:

Աշխարհ - «Տաթև. ձմ. ճժ. «Կոչի աշխարհ, այսինքն է աշխար, որ է սուգ և տրտմութիւն և միշտ և հանապազ պարտ է աշխարել մեզ... նոյնն է և Տաթև. հարց. 210»:

Աշուն - «Հներից` Վանակ. վրդ ... նոյնը Տաթև. հարց. աշունն` որ անշնչին»:

Ապաշաւ - «զղջում»: «Ապաշաւել և ապաշխարիել բառերի տարբերության վրայ խօսում է Տաթև. ամ. 302»: Ինչպես տեսնում ենք, հեղինակն այստեղ ակնարկում է նաև, որ Տաթևացին ունի բառագիտական վերլուծություն:

Ապրիլ - «հռովմեական տոմարի չորրորդ ամիսը...: «Տաթև. հարց. 201 համարում է ծագած մի իմաստասերի անունից»: Բերում է այլ ստուգաբանություններ նույնպես:

Առիծ - «առիծն ի յառնելոյ» ...(յափշտակել բայից). Տաթև. հարց. 220:

Աս - «ասածը, խօսք»...Տաթև. հարց. 216. **անասուն** բառը մեկնում է՝ «զի **անխօսուն** են կամ զի **անսնունդ** և անընտել» (ըստ այսմ հանում է **աս** կամ **սուն** արմատից)»:

Աստուած - «Տաթև. հարց. 49 Աստուածն **յաստ էած** զմեզ և կամ ստեղծող և կամ ճանաչող լսի. իսկ Տաթև. ամ. էջ 78 ա «Աստուած տեսող թարգմանի»:

Ատուր- «Քրիստոսի խաչափայտի առաջին բևեռի անունը» Տաթև. հարց. 495: Աճառյանը Տաթևացու այս եզակի գործածությունը բնութագրում է իբրև «նորագիւտ բառ»:

Արահետ - «ճամբայ», սակայն վկայված է նաև՝ «արահետ լինիլ»՝ «բնաջինջ լնել, անհետ դառնալ» իմաստը: Տաթևացու բառավկայությունները հենց այս իմաստով են. Տաթև. ամ. 399 (**յարահետ եղեալ** կորնչին դևք). Տաթև. հարց. 206. (յորժամ լուծանի, ամեննին **յարահետ լինի** ամպն):

Արաց - «հայկական տոմարի վեցերորդ ամիսը». ... Տաթև. հարց. 200. «Ի յունել ձեան զլերինս և զբլուրս, ասեն **արանց** է այս ճանապարհ և ոչ կանանց...»: «Իսկ Տաթև. ձմ. ա. մեկնելով նոյն բառը՝ գրում է «**Արաց**՝ առ ի յօրինել զայրն Աստուծոյ զԱդամ, որ իբրև զաման բրտի այրեաւ, թրծեաց սիրով հոգւոյն»:

Արգեստէս - Արիստոտելից հետո հայ մատենագիրներից ունի միայն Տաթևացին՝ «հյուսիս - արևմտեան քամի» նշանակությամբ. «Տաթև. հարց. 205. ուրիշ տեղ գործածուած չէ:

Արեգ - Տաթևացին հիշատակում է նախ իբրև հայկական տոմարի ամսանուն. «Տաթև. հարց. 201. «Որպէս թէ յառնեն բոյսք և բանջարք աստուծային հրամանան, **արի** ասէ հիւսիսի և **եկ** հարաւ, որ է գարնան ամիսն (ըստ Աճառյանի՝ «ուրեմն հասկանում է **արեկ**»): Հայագետը բերում է նաև երկրորդ բացատրությունը. «Տաթև. ձմ. ա. մեկնում է՝ «Արեգի՝ յառաջընթաց է ըստ ձայնին բանի և չկա, այսինքն կարոտութիւն հնոյն օրինաց յայսմհետէ, զի ամենայն ինչ նոր եղև Քրիստոսի»:

Արտօսր - «Տաթև. Մեկն. սաղմ. հթ. **արտասուք** և **արտօսր** մեկնում է **անօսր**, **արտաքս**, **հոսիլ** և **արտևանունք** բառերով: Նոյնպէս Տաթև. հարց. 787 «արտասուք», այսինքն՝ **արտաքսեալ**»:

Աւագ - «Հարիւրաւագ, հազարաւագ՝ «հարիւրապետ, հազարապետ» նշանակությամբ՝ «Տաթև. ամ. 633»:

Աք - «ոտք», որից ունենք՝ աքացի, աք ածել (ոտքով զարնել). «Տաթև. ամ. 276»:

Բամբասել - «Տաթև. հարց. 381. «բամբասանքն՝ բասիր բան զայլմէ»:

Բարտի - «մի բարձր ծառ է. Տաթև. ամ. 246»:

Բիժ - «աչքի կեղտ, ճիպո՝ - «Տաթև. ձմ. խթ. Բժոտիլ»:

Բոկ - «բորիկ, ոտքը մերկ» - «բոկիկ. Տաթև. ձմ. ճծ. (երիցս)»:

Բոկեղ - «մի տեսա կլորակ հաց». «մէկ մէկ անգամ ունին Վրդն. ել. և Տաթև. հարց. 357»:

Բորբ - «Տաթև. ձմ. դգ. «**խաւարաաբորբ**»՝ «յորդ խաւարով, մութը շատ»:

Գագան - «Տաթև. ձմ. ճթ և հարց. 216. «Գագան կամ զի գեղող են և պատառող, կամ զանագան և ահագին կերպարանս ունին»:

Գաղել - «ծածկել, թագցնել, պահել». «Բագում ինչս ստանայ, գաղէ և ծածկէ». Տաթև. ամ. 253»:

Գայթ - «ոտքը գայթիլ՝ ...սխալուիլ կամ մոլորիլ»: «**Գայթ** ձևից յառաջացած է ոմկ.Գէթ «վնաս, յանցանք, որ մի քանի անգան գտնում եմ գործածուած յետին գրականութեան մէջ, ինչ. «Մայրն՝ յորժամ **գէթ առնէ** մանուկն իւր, հարկանէ, այլ սիրտ նորա թախծի ընդ գանն». Տաթև. ձմ. հե.»: «Սրանից կազմուած է **գիթվոր** «մեղապարտ, յանցաւոր». Տաթև. հարց. 392»:

Գար - «ցաւ կամ հիւանդութիւն». խելագար «գլխի ցաւ ունեցող». Տաթև. ամ. 88. (Թէ խելագար մարդոյն զոտն և զբազուկս պինդ չուանով կապեն, գլխոյն ցաւն փոքրանայ):

Գարուն - «որ գայ ի յարումն». Տաթև. հարց. 197:

Գաւազան - «անասուն քշելու փայտ»: Ուղիղ է Տաթև. ձմ. լգ. «գաւազան, այսինքն որ յարկանէ զանբանս»:

Գերեզման - Աճառյանը բերում է Տաթևացու մի շարք մեկնություններ, այդ թվում հետևյալը. «պարսիկ բառ է՝ ներքոյ հողոյ». Տաթև. հարց. էջ 678: Հայագետը այնուհետև իր կողմից հավելում է այդկերպ ստուգաբանելու հիմքը՝ «իմա՝ **ziri zamin**»՝ ճիշտ համարելով, սակայն, Լազարդի «garotman»՝ «երկինք» կամ «գովեստի տուն» ստուգաբանությունը:

Գիծ - «խենթ, խելագար»: Բերված տվյալներով առաջին հիշատակությունը պատկանում է Տաթևացուն. Տաթև. հարց. 371:

Գին - Հայագետը «նորագիւտ բառ» է համարում այս արմատով կազմված Տաթևացու «**խնկագին**» բառը. Տաթև. ձմ. ճր:

Գիշեր - «Գիշեր՝ զի **գարշանայ երբ**». հարց. 196»:

Գնչել - «խոզի ճուտի ձայն», որից՝ «**գնչու**՝ «թլուատ, թոթով, կակազ»: Տաթևացին բերում է «**գնչուտ**» տարբերակով. Տաթև. հարց. 289:

Գոսակ - «քարձ, մօրուսի մազը չբուսնող». «Նորագիւտ բառ, որ մէկ անգամ գտնում եմ գործածուած Տաթև. ձմ. Ճծէ»:

Գործ - Բառը՝ տարբերվող «**ածուխ**» իմաստով է կիրառել Տաթևացին, որ նկատել է Աճառյանը, սակայն գործածությունը չի բերել. այն հետևյալն է. «զի թէպէտ նստի ի վերայ շիջեալ **գործելոյն**՝ այլ ոչ ի վերայ հրացելոյն. նոյնպէս փորձութիւն սաանայի՝ փախչի յայնմանէ, որ ունի զհաւատն կենդանի» Տաթև. ամ. 79:

Գուլ - «բուլթ, ոչ սուր», որից՝ «**գլիլ**»՝ «բթանալ». Տաթև. ձմ. Ճիթ:

Գուրգուր - «աղանիի նման մի թռչուն է». «Նորագիւտ բառ, որ մէկ անգամ գտնում եմ գործածուած Տաթև. ամ. 421»: Աճառյանը համարում է բնաձայն բառ, ինչպէս և մեկնում է Տաթևացին:

Գրգի - «ցնցոտի, քուրձ». Տաթև. ամ. 175՝ «զլզլէկ», որտեղ ըստ հայագետի՝ «**ր**» նմանելով յաջորդ «**լ**»-ին յառաջացել է **զլզլէկ**:

Դալապր - «թուր կամ կացին». «Նոյնը տարբեր շարքով ունի Տաթև. ձմ. Ճիթ»:

Դարիճակ - «ձուլելու կաղապար». Տաթև. հարց. 82, 387»:

Դէմ - «երես, կերպարանք», որից՝ դիմատիպ (նորագիւտ բառ). «Աչքն տեսանէ մինչև ի **դիմատիպ** ինչ». ըստ Աճառյանի՝ «տեսութեան սահման կազմող առարկան»:

Դռուն - աղավնակերպ թռչուն, որի մեկանգամյա գործածությունը ըստ Աճառյանի Տաթևացու բառագործածությամբ է վկայված: Տե՛ս «**Գրգուր**» բառի բացատրության տակ:

Ի մի բերելով Տաթևացու այն բառավկայությունները, որոնց հղել է Աճառյանը, նկատելի է, որ՝ դրանց մեջ կան բառեր, որոնց միակ գործածությունը պատկանում է Գրիգոր Տաթևացուն, սակայն այստեղ կա հետաքրքրական երկրորդ հանգամանքը. այդ բառերի մի մասը, ըստ հայագետի, առայսօր գործածական է բարբառներում, որ փաստում է ժամանակին այդ բառերի համագործածական լինելու մասին: Դրանց թվում են՝ «Բէլ» (պելի՝ կնքահայր), «Դեզնի» (խաղողը ճմուռուց յետոյ մնացած աւելորդ թեփը), **Անկան** (**անգան**՝ կոնք), **Ատուր** (Քրիստոսի խաչափայտի առաջին բնեի անունը) բառերը և այլն:

Վեր են հանվում բառերի նոր նրբիմաստներ, ինչպես **ագի**, **ապուր**, **բոսր** (նեղ), **գայթ**, **գործ** (ածուխ), **դնել** (անգամ) բառերի դեպքում է:

Այսպիսով, հայագիտության կոթողային այս աշխատության՝ «Արմատական բառարան»-ում, ինչպես դրա առաջաբանում հայագետն է ասում՝ «յիշելու արժանի» մատենագիրների շարքում հավուր պատշաճի հիշատակելով նաև Գրիգոր Տաթևացու բառագործածությունները և դրանց մեկնությունները՝ Աճառյանն արժևորել է դրանք իր բառերով՝ «իբրև «հայեացք»՝ կարծիք, հայ լեզուի կազմութեան մասին»՝ միանգամայն արդարացիորեն լրացնելով «Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի» **միտումնավոր** բացթողումը:

Сусанна Григорян- Толкования слов Григора Татеваци в "Корневом словаре армянского языка". Р. Ачаряна.- Григор Татеваци в своих трудах часто давал толкование многочисленных понятий. Они не были упомянуты в "Новом словаре древнеармянского языка"(Аветикян Г., Сюрмелян Х., Авгерян М.). Впервые это сделал Р. Ачарян в своем "Корневом

словаре армянского языка", и что примечательно, Р. Ачарян не раз обращает внимание на то что, очень часто то или иное слово встречается только у Татеваци. Однако то, что эти слова до сих пор употребляются в армянских диалектах, этот факт свидетельствует о том, что они существовали в словарном запасе древнеармянского языка (грабар).

Susanna Grigoryan- Interpretations of the Words of Grigor Tatevatsi in the "Armenian Root Dictionary " of the H. Acharyan.- Grigor Tatevatsi interprets lot of many concepts, terms and words, but they were not referred in the "New armenian Dictionary ". For the first did R. Acharyan in its "Armenian root Dictionary". And that is remarkable, R. Acharyan repeatedly draws attention to the fact that, very often a particular word attests only Tatevatsi. However, the fact that these words are still used in armenian dialects, the fact of going about this is that they exist in the the basic of ancient armenian language (Grabar).

Դիլբարյան Նարինե

(ԵՊՀ)

n.dilbaryan@gmail.com

**ԱՆՁՆԱՆՈՒՆԵՐԻ ԿԱԶՄՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԸՆՏՐՈՒԹՅԱՆ
ՏԵՂԱՇԱՐԺԵՐՆ ԱՐԴԻ ԳՐԱԿԱՆ ԱՐԵՎԵԼԱՀԱՅԵՐԵՆՈՒՄ**

Անձնանունները լեզվի բառապաշարի մեջ առանձին ենթահամակարգ են կազմում, որն օժտված է ինքնուրույնության բավական բարձր աստիճանով: Ընդհանուր լեզվի բառակազմական միջոցները, իմաստային-գործառական կադապարները անձնանունների մեջ յուրահատուկ արտահայտություն են ստանում: Հայերենում փոխառությունների տեսանկյունից անձնանվանական բառաշերտն առավել բաց համակարգ է, նույնը կարելի է արձանագրել նաև նորակազմությունների կամ նորաբանությունների պարագայում: Եթե գրական-խոսակցական լեզվում անհատի անվանաստեղծ գործընթացը հասցված է նվազագույնի, ապա անձնանունների դեպքում անգամ շարքային անվանադիրը կարող է զարկ տալ իր երևակայությանը, ստեղծել նոր անուններ և դրանք դնել կիրառության մեջ: Պետք է արձանագրել, որ անձնանունների ենթահամակարգում, ինչպես և հասարակ բառերի, ըստ գործածության և հաճախականության հատկանիշի տարբերակվում են մի քանի շերտեր, որոնք պայմանավորված են տվյալ լեզվի կրողների քաղաքակրթական, մշակութային մակարդակով: Նախ և առաջ ըստ կիրառության առանձնանում է հատկանվանական հիմնական բառաֆոնդը, որը կարող ենք կոչել նաև գործուն բառաֆոնդ:

Հատուկ և հասարակ անունների սահմանագիծը պայմանական է. անուններն անընդհատ փոխանցումների մեջ են: Հետևելով Էդ. Աղայանի ընդհանուր բառագիտական սկզբունքներին՝ անձնանվանական բառապաշարում ևս առանձնացնում ենք հետևյալ մեծ երկու շերտերը՝ ա) գործուն (ակտիվ) և բ) ոչ գործուն (պասիվ) անձնանուններ¹³⁴: Այս երկու շերտերի մեջ մտնող անձնանունները համաժամանակյա կտրվածքով ստեղծում են հարաբերական ավարտուն, փակ բազմություններ: Դասակարգման համար իբրև ելակետ և չափանիշ ընդունվում է տվյալ լեզվի զարգացման արդի փուլի նորման: Ոչ գործուն շերտի անուններն իրենց հերթին բաժանվում են հետևյալ մասնաշերտերի կամ ենթաշերտերի. 1) հնացած անուններ, որոնք գործածական են եղել մեր գրական լեզվի անցած շրջաններում, իսկ արդի ժամանակահատվածում կամ չեն հանդիպում իսպառ, կամ ունեն կիրառության եզակի վկայություններ: Օրինակ՝ *Իզնատի, Մարկոս, Պողոս, Աթանես, Թադևոս, Բարդուղիմեոս, Ղուկաս, Մաղաքիա, Սերոբ, Սիմոն, Վրույր, Վարագդատ, Սիրեկան, Եղիսաբեթ, Յուդաբեր, Լուսաբեր, Հայաստան, Մաքրուհի, Դուխտիկ* և այլն, 2) նոր կամ նորաբան անուններ, որոնք նորամուտ կառույցներ են, ունեն առանձնակի վկայվածություն և լայն կիրառություն դեռևս չեն ստացել, գործրինակ՝ *Ատրուշան, Արփեն, Հայուհի, Արցախուհի, Վրեժուհի, Կայսրուհի, Փառքուհի, Գանձակ, Բարդի, Ուռենի, Նոանե, Վահանե, Վարդանե, Նազինե, Վարդինե* և այլն: Այս կարգի անունները կարող են ժամանակի ընթացքում կամ անցնել գործուն շերտին, կամ մոռացության մատնվել՝ վերածվելով զուտ դիպվածային միավորների: Հենց այս շերտն

¹³⁴ Հմմտ. Էդ. Աղայան, *Ընդհանուր և հայկական բառագիտություն*, Ե., 1984, էջ 135-138:

է, որ արտացոլում է լեզվակիր հանրության անվանաստեղծման նախասիրությունները:

Հատուկ անունների գործուն հիմնական բառաշերտը, ի տարբերություն հասարակ անունների, բավական արագ է փոփոխվում: Եթե Մ. Սվոդեշի առաջարկած լեզվաժամանակագրական կամ բառավիճակագրական (գլոտոխրոնոլոգիայի) մեթոդի համաձայն՝ լեզուների հիմնական բառաֆոնդի 100 բառը 1000 տարվա ընթացքում փոխվում են 85-15 հարաբերակցությամբ, այսինքն՝ 85% պահպանվում է, 15% փոխվում¹³⁵, ապա հատուկ անունների բառաֆոնդում հարաբերակցությունը լիովին հակառակ պատկեր կունենա, 1000 տարվա ընթացքում հիմնական բառաֆոնդի անձնանունների մեծամասնությունը գործածությունից դուրս է գալիս, պահպանվում են փոքրաթիվ անուններ՝ հատկապես ժողովրդանուններից, դիցանուններից, ժողովրդին սիրելի պատմա-բանահյուսական հերոսների անուններից կազմված ձևերը:

Արտալեզվական տարբեր գործոնները մշտապես ազդում են անվանադրման սկզբունքների, այսինքն՝ անձնանունների ընտրության և կիրառության ընթացքի վրա, թեև պետք է նշել, որ յուրաքանչյուր լեզվակիր հանրությո՝ հատկապես կազմակերպվածության բարձր աստիճան ունեցող, իր պատմության շրջափուլերում արդեն մշակում և ամբողջացնում է անվանադրման իր բանաձևը, որը պահպանողականության բավականին բարձր աստիճան ունի: Այդուհանդերձ հատուկ անուններն ունեն յուրօրինակ «սոցիալական պահանջարկ» և անհրաժեշտություն, այլ կերպ ասած՝ մոդա. տարբեր ժամանակներում մոդայիկ կամ

¹³⁵ Տե՛ս **Գ.Բ.Ջահուկյան**, *Հայոց լեզվի պատմություն*. Նախագրային ժամանակաշրջան, Ե., 1987, էջ 15-16:

սոցիալապես պահանջարկված են դառնում տարբեր անուններ: Օտարերկրյա լծի կամ գերակայության ժամանակներում պահանջարկված են օտար անունները, այսպես՝ ռուսական կայսրության, ապա խորհրդային ամբողջատիրության ժամանակաշրջանում հայերենը փոխառել և գործուն կիրառության մեջ էր դրել ռուսական-սլավոնական միջավայրում տարածված հարյուրավոր անուններ՝ և՛ ուղիղ ձևերով, և՛ ածանցված՝ *Յակով, Նիկիտա, Յաշա, Վլադիմիր, Վոլոդյա, Իվան, Վանյա, Միխայիլ, Միշա, Սաշա, Սաշիկ, Իլյա, Իլյիչ, Վյաչեսլավ, Սլավա, Սլավիկ, Վլադիկ, Օլեգ, Օլգա, Զինա, Լյուբա, Լիդա, Վառվառա, Վասիլիսա, Գայլա...* Նման անունների շարքը հոկտեմբերյան հեղափոխությունից հետո համալրվեց բոլշևիկյան-խորհրդային նորակազմություններով՝ *Մելս, Կիմ, Դոնարա, Վիլեն, Վլադիլեն, Մառլեն, Կառլեն, Վիուլ, Վիլոր, Վուլեն, Օկտիկ, Շչորս, Օկտյաբրինա, Նինել* և այլն: Ավելի վաղ հայոց մեջ (և՛ ազնվականների, և՛ հասարակ մարդկանց՝ առևտրականներ, հողագործներ, արհեստավորներ) տարածված էին նոր պարսկական, արաբական և թուրքական անուններ՝ *Աբաս, Աբամելիք, Աբուքարիմ, Աղամիր, Ամիր, Ամիրան, Ազիզ, Գյուլիզար, Դադաշ, Դիլան, Խանում, Խաթուն, Հասան, Զալալ, Զանիբեկ, Սայադ, Փարամազ, Ֆահրադ*: Հայոց հին շիրմաքարերի կամ դրանց վերաբերող գրականության անգամ թուուցիկ ընթերցումը հաստատում է մեր այս պնդումը, միակ բացառությունը եղել են հայ հոգևորականները, որոնց անունները հիմնականում քրիստոնեական դավանաբանության հետ են կապված և գերծ են մահմեդական և բոլշևիկյան անունների ազդեցությունից: Վերոնշյալ անունները քաղաքական-պետական փոփոխությունների հետևանքով գործուն շերտից վաղուց արդեն տեղափոխվել են հնաբանությունների շարքը:

Քաղաքակրթական զարգացմանը զուգընթաց՝ հայոց անվանացանկը համալրվել է պատմամշակութային անուններով՝ գրողների, հայտնի մարդկանց, գրական հերոսների անունները ցայսօր էլ հայկական անվանդրման մաս են կազմում՝ *Դեզդեմոնա, Կարմեն, Համլետ, Լաերտ, Լյուդվիգ, Լատուրա, Վալտեր, Պուշկին, Սոկրատ, Ջոկոնդա, Օֆելյա, Ֆիրդուս*:

Հր. Աճառյանը, դասակարգելով մեր իրականության մեջ վկայված և գործածական անունները, առանձնացնում է 15 խումբ¹³⁶. 1) նախահայկական անուններ, այս ձևակերպման ներքո նա հասկանում է արդի ըմբռնմամբ վաղնջահայերեն, ինչպես նաև ենթաշերտային անունները, որոնց մի մասն այսօր արդեն ստուգաբանվում է հնդեվրոպական արմատներով կամ վերականգնվում է որպես ցեղանուն՝ *Արամ, Արարատ, Վան, Կարին, Մասիս*, 2) անծանոթ անուններ. սրանք հարաբերակից են առաջին խմբի անունների հետ, նշված անունների զգալի մասն ներկայումս ստուգաբանված է, դրանք հայոց ժողովրդանուններն են կամ հնագույն նախարարական տոհմերի ու ազնվականների անունները՝ *Հայկ, Արամենակ, Արա, Արամայիս, Ամասիա, Հարմա, Մուշեղ*: Հր. Աճառյանը դրանց մեջ թեական երանգով խեթական-հաթական և փոյուզական արմատներ է տեսնում: Հետագա շրջանի ուսումնասիրողները մեծամասամբ հաստատում են ստուգաբանական այս ենթադրությունները¹³⁷: 3) Բուն հայկական անուններ, այս անունները կոչվում են բուն հայկական, որովհետև մեկնվում են հայերենով, այսինքն՝ ստուգաբանորեն թափանցիկ են, դրանց մեջ շատ են բնության երևույթների, մարդակային հարաբերությունների, կենդանիների, թռչուն-

¹³⁶ Հր. Աճառյան, *Հայոց անձնանունների բառարան*, հ. Ե, Ե., 1962, էջ 346-355:

¹³⁷ Ավելի մանրամասն տե՛ս Գ. Զահուկյան, նշվ. աշխ., էջ 279-293:

ների, մարմնամասերի անունների ածանցված կազմությունները՝ *Աստղիկ, Այրուկ, Տիրայր, Թոռնիկ, Թաթուկ, Թաթիկ, Եղբայր, Ջարմայր, Առյուծ, Այծեմնիկ, Կորյուն, Արտույտ, Գառնիկ, Եզնիկ, Ցլիկ, Մրջունիկ* և այլն: Այս անունները հեթանոսական ժամանակներից են գալիս, և, ինչպես Հր. Աճառյանն է նշում, քրիստոնեության ազդեցությամբ դրանք սկսում են նահանջել՝ դուրս մղվելով անվանացանկերից:

4) Պահլավական անուններ, որոնք բուն ծագումնաբանորեն թեև պարթևական են, բայց դարձել են «հայության ամենասիրելի անունները», որովհետև խորհրդանշում են մեր պատմության ամենանշանավոր ժամանակները, ազգային հերոսներին, ընդ որում՝ իսլամ ընդունելուց հետո պարսիկները հրաժարվեցին այս անուններից, և դրանք դարձան հայկական ստացվածք՝ *Արտաշես, Արշակ, Աշխեն, Անուշ, Վարդան, Վահան, Վահե, Վաչե, Բագրատ, Ջարեհ, Խոսրով, Գուրգեն, Տրդատ* և այլն:

5) Ասորական անուններ, այս անձնանունները հայոց մեջ հայտնվեցին քրիստոնեության ընդունումից հետո՝ *Արշամ, Աբգար, Եղիշե, Գաղիշո*, դրանք հիմնականում համագործածական չդարձան, բայց մեր հատկանվանացանկերում ամրագրվեցին:

6) Եբրայական անուններ. այս անունները մեր ժողովուրդների անմիջական հարաբերությունների արդյունք չեն, այլ հայերենում ամրակայվել են հույների միջնորդությամբ և հունարենի հնչյունական համակարգին բնորոշ ձևերով, բայց քանի որ դրանց սկզբնաղբյուրը Աստվածաշունչն է և քրիստոնեական հավատքը, ապա այդ անունները քրիստոնեության ընդունումից հետո հայոց հատկանվանական բառաշերտի գործուն շերտն են կազմում՝ *Ադամ, Եվա, Աբել, Աբրահամ, Սեթ, Սահակ, Դանիել, Միքայել, Դավիթ, Հակոբ* և այլն:

7) Հունական անուններ. հույները քրիստոնեության և քաղաքակրթության հիմնական տարծողներն են եղել մեր

աշխարհում, եթե նախաքրիստոնեական հայկական մշակույթը հիմնականում պարթևական էր, ապա քրիստոնեականը՝ հունական, ուստի նրանց անունները հաստատվել են մեր հատկանվանական բառապաշարում՝ *Անաստաս, Ղևոնդ, Վասիլ, Գևորգ, Գրիգոր, Թեոդորոս, Կիրակոս, Հովհաննես, Հեղինե, Ագապի, Ստեփան...* Այսօր կարող ենք արձանագրել, որ դրանք ևս, ինչպես եբրայական աստվածաշնչյան անունները, գործածական են: 8) Արաբական անուններ, այս անունների առկայությունը մեր հատկանվանացանկերում Հր. Աճառյանն իրավացիորեն տարօրինակ երևույթ է համարում: Նրա համոզմամբ, անձնանունները կրոնական բնույթ ունեն և կրոնակից ազգերից փոխառվելով՝ նրանց կրոնի հետ էլ տարածվում են, բայց «հայերն անգամ քրիստոնեության ամենից պայծառ տարիներում, ընդունել են կրոնապես իրենց թշնամի ազգեր անձնանունները, ինչպես արաբների և թյուրքերի՝ *Աբլխարիպ, Համամ, Մլեհ, Խությունելիք*: Անշուշտ մահմեդականները չստիպեցին մեզ, որ բռնի կերպով ընդունենք իրենց անունները»¹³⁸: Ըստ ամենայնի, այս երևույթն իրոք բացատրվում է փոքր, նվաճված ազգի բարդությամբ: Բարեբախտաբար, նման անունները ռուսական ազդեցության շրջանում արդեն գործուն բառաշերտից անդարձ դուրս մղվեցին: 9) Լատինական անուններ. այս անձնանունները փոխառվեցին հիմնականում Կիլիկյան թագավորության գոյության ընթացքում և դրա հետ դուրս մղվեցին սակավ բացառություններով՝ *Անտոն, Լևոն, Ջաբել, Ալիս, Հեթում, Օգոստինոս*: 10) Հայ կրոնական անուններ. հայոց լեզուն ինքնապաշտպանական հզոր ներքին բնազդ ունի, ուստի քրիստոնեության տարածման շրջանում եբրայական, ասորական և հունական անունների համատարած գործա-

¹³⁸ Հր. Աճառյան, նշվ. աշխ., էջ 350:

ծությանը աստիճանաբար սկսեցին հակադրել թարգմանական անունների մի նոր շերտ: *Անաստաս*-ը դարձավ *Հարություն*, *Թեոդորոս*-ը՝ *Աստվածատուր*, *Սեթ*-ը՝ *Մխիթար*, և այդպես ձևավորվեցին հայոց մեջ ամրակայված գեղեցիկ անուններ՝ *Խաչատուր*, *Խաչիկ*, *Համբարձում*, *Գալուստ*, *Կարապետ*, *Ավետիս*, *Մկրտիչ*, *Սրբուհի*, *Տիրուհի*: Հր. Աճառյանն այս երևույթը կապում է հունաբան դպրոցի ներկայացուցիչների գործունեության հետ՝ այն կոչելով «ազգային նախանձախնդրության ձեռնարկ»: Հավաստենք, որ այս անունները հիմնականում համագործածական են առ այսօր: 11) Հայ ժողովրդական անուններ. այս բառաձևերը կյանքի ժողովրդական ընկալման արդյունք են, հաճախ բանաստեղծական և սրամիտ պատկերների լեզվական խտացում՝ *Թուխծամ*, *Շաղոսկի*, *Վարդիթեր*, *Վարդերես*, *Ոսկեհատ*, *Հերիքնազ*, *Բավական*, *Ջանազան*, *Նորվարդ*, *Նորարև*: Ժամանակակից կյանքի և մարդկային մտածողության փոփոխությունների թելադրանքով նման անունները կամ դուրս են մղվում, կամ փոխարինվում իրենց արմատական բաղադրիչներով: 12) Սելջուկ-թաթարական անուններ. մենք այս ծագման անունները կմիավորեինք 8-րդ խմբի անունների հետ, որպես նույն երևույթի արգասիք՝ *Ասլան*, *Ջավանշիր*, *Գյուլզար*, *Գյուլմելիք*, *Հախնազար* և այն, լիովին դուրս են մղվել արդի անվանացանկերից՝ մասամբ պահպանվելով ազգանուններում: 13) Եվրոպական անուններ. Հր. Աճառյանի դիտարկմամբ, սրանք սկզբնապես արևմտահայերի սիրելի անուններն են եղել, ապա միայն փոխանցվել արևելահայերենին, բայց մենք կարծում ենք, որ եվրոպական անունների խորացող այս ներթափանցումը հայոց անվանացանկի սկզբանե պայմանավորված է եղել հայության աշխարհընկալմամբ, համաշխարհային զարգացումներին մասնակից դառնալու

միամիտ ձգտումներով՝ *Էմմա, Էլենորա-Նորա-Էյա, Էվելինա-Էվա, Անգելինա-Լինա, Հենրի, Էդուարդ* և այլն: 14) Ռուսական անուններ, բացի զուտ ռուսական անունների փոխառումից, մեզանում ժամանակին նկատվել է հունաբաններին հակառակ միտում՝ հայկական անձնանունները «թարգմանել», իրականում՝ ռուսացել, մի հանգամանք, որը շարունակվում է առ այսօր ռուսաստանաբնակ հայերի շրջանակում հատկապես: Այսպես՝ *Հովհաննես*-ը դառնում էր *Իվան, Մկրտիչ*-ը՝ *Նիկիտա, Հարություն*-ը՝ *Արսյոմ, Արշակ*-ը՝ *Արկադի, Մարտիրոս*-ը՝ *Մարտին, Նիկողայոս*-ը՝ *Կոլյա* և այլն: Հարգի և սովորական է դառնում նաև անունների ռուսական փաղաքշածները դարձնել ինքնուրույն կիրառություն ունեցող անձնանուններ՝ *Միշա, Մաշա, Լիզա, Կատյա, Կոլյա, Դունյա* և այլն: Այսօր Հայաստանի Հանրապետության տարածքում այս մտայնությունը հիմնականում վերացել է, թեև հետքերն առկա են: 15) Հայ ազգային անուններ. այս ձևակերպման ներքո հայագետը համախմբում է հայկական ազգային ինքնագիտակցության զարթոնքից հետո տարածում գտած անձնանունները, որոնք պետք է համարել խրախուսելի բոլոր ժամանակների համար, որովհետև դրանք ողջամիտ այլընտրանքն են զուտ կրոնական կամ օտարաբան անունների: Հր. Աճառյանն իր ժամանակի համար՝ 40-60-ական թվականներ, բերում է հետևյալ ձևերը՝ *Հայաստան, Արաքս, Մասիս, Արարատ, Արմենուհի, Հրազդան, Միրանուշ, Վարդանուշ, Հրանուշ, Հրայր, Հրաչուհի, Հայկազն, Հայկարամ, Աղավնի, Արծվիկ, Հասմիկ, Քնարիկ, Արփենիկ, Ազնիվ, Լուսնթագ, Գեղուհի, Փայլակ...*

Նշյալ ձևերի մի մասն այսօր՝ 21-րդ դարում, գործածությունից դուրս է մղվել, բայց համալրվել է ավելի

արդիական ձևերով, որոնց մասին կխոսենք՝ *Արեգ, Արփի, Արև, Գոռ, Նարեկ, Նարե, Վարդ, Նաիրի, Արամե, Արգիշտի*:

Հայկական իրականության մեջ, որը հետինդուստրիալ հասարակության ժամանակներում անգամ փորձում է պահպանել իր ավանդական կենսաձևը, տաբուների համակարգը, անվանադրման բանաձևը կտրուկ փոփոխությունների դեռ չի ենթարկվել, սակայն անկախության վերջին 25 տարիների ընթացքում հատկապես ուրվագծվել են այն ուղղությունները, որոնք էապես պայմանավորում են հայկական անվանադրման նոր լեզվավիճակը: Ընդամին՝ պետք է կանխավ փաստել, որ արևելահայերենում և արևմտահայերենում անվանադրման սկզբունքները բավական տարբեր են, թեև վերջին տասնամյակների ընթացքում սփյուռքահայության շփումները Հայաստանի Հանրապետության հետ ավելի սերտ են դարձել, այդ իսկ պատճառով արևմտահայերենում գերիշխող որոշ անուններ ներթափանցել են նաև գրական արևելահայերեն, բայց տարբերությունները հիմնականում պահպանվում են հատկապես ավանդական սփյուռքի վերաբերմամբ: Իսկ վերջին տարիներին արտագաղթած հայությունը դրսում արագ կորցնում է անվանադրման հայկական բանաձևը՝ ընդօրինակելով այն երկրների ու ժողովուրդների անունները, որտեղ իրենք ապաստան են գտել: Պետք է, իհարկե, նշել, որ հայերն առավել հակված են ընդօրինակելու քրիստոնյա ժողովուրդների անունները, խնդիրն այստեղ մշակութաբանական ընդհանրությունների և ձգտումների հետ է առնչվում. եվրոպական կողմնորոշումը հայ իրականության մեջ առավել գերակա է դեռևս Բագրատունյաց, ապա Կիլիկյան Հայաստանի ժամանակներից: Հիշենք այդ արքայատոհմերի գործիչների

անունները՝ *Կատրանհիդէ, Սոֆյա, Զաբել, Շառլոթ, Կոնստան-դին, Օշին* և այլն:

Մեր այս հոդվածի նպատակն է վեր հանել արդի արևելահայերենում անձնանունների կազմության, ընտրության և գործածության առանձնահատկությունները: Նոր միտումների արձանագրման համար իբրև աղբյուր օգտագործել ենք www.armstat.am կայքում եռամսյակը մեկ «Հետաքրքրաշարժ վիճակագրություն» խորագրի ներքո «Նորածիններին ավելի հաճախ տրվող անուններն ըստ սեռի» աղյուսակների տվյալները, ինչպես նաև ուսանողական լսարանների անվանացանկերը: Առկա նյութի վերլուծությունը մեզ հանգեցրել է հետևյալ եզրակացությունների՝

Ա) Հայկական անձնանուններից վերջին տարիներին առավել գործունակ են դարձել պարզ-արմատական կառույցները, ընդ որում նախապես ավելի տարածված են եղել տվյալ արմատից ածանցմամբ կամ բառաբարդմամբ անուններ կերտելու եղանակները: Այսպես՝ *Հայարփի, Սիրարփի, Արևիկ, Արևհատ* անուններն գործածության հաճախականությամբ արդեն ակնհայտ զիջում են իրենց տեղը *Արփի, Արև* ուղիղ ձևերին: Կամ՝ *Վանուհի, Վարդուհի Աստղիկ, Տաթևիկ, Արփինե, Մարինե, Լուսինե* ավանդական անուններն աստիճանաբար կորցնում են իրենց տարածվածությունը, փոխարենն առավել հաճախադեպ ու նախընտրելի են դրանց հիմք հանդիսացող արմատական անձնանունները՝ *Վան, Վարդ, Տաթև, Աստղ, Արփի, Մառ, Լուսին*: Կրճատման այս միտումը ժամանակի, դարի հրամայականն է: Մարդիկ ձգտում են գերապատվություն տալ միավանկ կամ առավելագույնը երկվանկ կառույցներին:

Բ) Այս կրճատումների ընթացքում երբեմն ջնջվում է անձնանունների սեռային տարբերակման ջրբաժանը, և ավելանում են երկսեռ ընդհանրական անունները: Զորօրինակ՝

Արեգնագան անվան փոխարեն իբրև իգական անուն սկսել է գործածվել *Արեգ* ձևը, որն անցյալում ակնհայտորեն արական բովանդակություն ուներ. գրեթե բոլոր ժողովուրդների առասպելական աշխարհընկալման մեջ իր կիզակետին հասնող արևն այրական աստվածություն էր, իսկ *Արփին՝* վաղորդայն արևը՝ կանացի: Երբեմն այս հակասությունն ուղղելու համար՝ *Արեգ* անվանն ավելացվում է *-ա* մասնիկը, որը սլավոնական կամ լատինական ավանդույթից է փոխառված՝ *Արեգա*: Բայց ակնհայտ է, որ ընդհանրական անունների քանակը սկսել է ավելանալ, այսպես՝ *Տաթև*, *Անի*, *Շուշի*, *Վան* տեղանունները, որոնք հայկական անվանադրման սկզբունքի համաձայն *և՛* տեղանուններ են, *և՛* իգական անձնանուններ, սկսել են տրվել նաև տղաներին: Հանդիպել ենք անգամ *Արմեն* անունով տարբեր տարիքի կանանց: Նման փոխանցումների նախադեպերն անցյալում ևս վկայված են, օրինակ, *Նաիրի* ժողովրդանունը հանդիպում է թե՛ որպես արական, թե՛ որպես իգական անձնանուն, թեև կա *Նաիրի* անվան զուտ իգական տարբերակը՝ *Նաիրուհի* կամ *Նաիրա*, նույն սկզբունքով ունենք *Վանուհի* զուտ իգական կառույցը: Նկատելի է, որ անաժանց արմատական անձնանուններն առավել մեծ ներուժ ունեն ընդհանրական դառնալու, քան ածանցավորները, որովհետև ածանցների զգալի մասի մեջ ամրակայված է որոշակի սեռային բովանդակություն, այսպես՝ իգական անձնանուններ են կազմվում ոչ միայն *-ուհի* ածանցով, այլև *-իկ*, *-ինե*, *-անե* ածանցներով: Օրինակ՝ *Տաթևիկն* ակնհայտ իգական անձնանուն է, իսկ *Տաթև*-ն արդեն ընկալվում է որպես ընդհանրական:

Գ) Նշեցինք արմատական անձնանուններին գերապատվություն տալու միտումը, բայց միաժամանակ պետք է արձանագրենք, որ մի շարք անձնանվանակերտ ածանցներ

կիրառության նոր ոլորտներ են ձեռք բերում: Խոսքը հատկապես վերաբերում է *-անե/-ինե* և *-ուհի* ածանցներին, որոնք սկսել են իգական անձնանուններ կերտել բավական անսովոր արմատներից, դրանց մի մասը գալիս է անցյալից, բայց մեծ մասը նորակազմություններ են, որոնք կիրառական նկատելի հաճախականություն են ձեռք բերել՝ *Գիսանե, Նոանե, Շուշանե, Վահանե, Արցախինե, Սերինե, Վարդինե, Կայսրուհի, Վրեժուհի, Արցախուհի* և այլն: Իսկ արական անձնանունները, ի տարբերություն իգականի, հիմնականում արմատական են, ածանցագուրկ:

Դ) Անձնանուններն ի սկզբանե այնպիսի նշաններ են, որոնք պետք է մարդու ազգային պատկանելության վերաբերյալ հստակ բովանդակություն պարունակեն: Մշակութային առումով յուրաքանչյուր ազգի ինքնապահպանման կամ ինքնաբավության լավագույն ցուցիչներից մեկը նրա բառապաշարում առկա հիմնական հատուկ անուններն են: Մեր իրականության մեջ այս տեսանկյունից դեռ վաղնջական ժամանակներից նկատելի է եղել օտար անունների հանդեպ ձգտում-նախասիրությունը: Օտար անունները հայ անվանդիրներին հաճախ առավել առիներնոդ են թվացել: Նշենք բնիկ հայկական անձնանունների դուրս մղման գործընթացը հնագույն հայերենում իրանական անձնանունների ազդեցությամբ: Նույն երևույթն արձանագրում ենք նաև հնագույն դիցանունների և ընդհանրապես դիցարանի ուսումնասիրության դեպքում: Հին հայկական աստվածություններին դուրս մղեցին օտար, եկվոր աստվածները, և մեր ազգածագման մեջ ազդու դերակատարում ունեցող *Ար/Արա* աստծոն եկան փոխարինելու իրանական *Միհր*ը և *Վահագն*ը: Նիկողայոս Ադոնցն այս փաստը բացատրում է միևնույն արքայատոհմի տիրապետության փաստով. թե՛ Հայաստանում,

թե Իրանում պարթևներն էին իշխում, ուստի «երկու երկրներում իշխում էր նույն պանթեոնը»¹³⁹: Թեև պետք է նշել, որ իրանական դիցարանի աստվածների «հաղթարշավը» դեպի Հայաստան սկսվել է դեռ մ.թ.ա. VI-V դարերում: Խորքային մակարդակում «փոքր ածու» լինելու հանգամանքը հայերին միշտ մղել է դեպի մեծ ազգերը, այդ մղման լեզվական դրսևորումներից ամենաակնառուն թե՛ հասարակ, թե՛ հատուկ անունների մեծաթիվ փոխառություններն են:

Հիշենք «Սասնա ծռեր» դյուցազներգությունը, որտեղ բնիկ հայկական անձնանուններով հիմնական հերոսներ չունենք՝ *Դավիթ, Մհեր, Խանդուխ*: Մեր ժողովրդական հեքիաթներում անվանացանկը հիմնականում փոխառյալ է: Այս միտումը մի պահ թուլացել էր և գրեթե անհետացել էր արցախյան շարժման տարիներին, երբ ազգային ինքնագիտակցությունը հզոր խթան դարձավ շատերի համար, որոշ անհատներ անգամ սկսեցին փոխել իրենց անունները՝ հայկականցնելով դրանք, *Նապոլեոնը* դարձավ *Նարեկ*, *Ալբերտը*՝ *Արգար*, *Լավրենտին*՝ *Լևոն*, *Յուրին*՝ *Երվանդ* և այն: Այս միտումը հանգեցրեց նաև պատմական խոր անցյալից եկող որոշ անունների վերակենդանացման, այսպես՝ ուրարտական արքաների, ասուրական հերոսների անունները տեղափոխվեցին մեր ժամանակներ, և այսօր մենք ունենք՝ *Արգիշտի, Մենուա, Սարդուր, Արամե, Բիայնա* անձնանունները կրող անհատներ: Սակայն ազգային պետականություն կառուցելու 25-ամյա դեգերումների ընթացքում մենք վերստին կորցրինք ինքնաբավությունը, և հայկական անունները սկսեցին նահանջել, արտագաղթի ձգտումների աճին զուգընթաց՝ մեր անձնանուններում աճում են օտար, հատկապես եվրոպական կամ ամերիկյան ավանդույթներով

¹³⁹ Ն. Ադունց, *Հայաստանի պատմություն*, Ե., 1972, էջ 370:

ստեղծված անունները՝ *Ալեքս, Ալան, Ալեն, Բեն, Էրիկ, Հենրի, Ալբեր, Արտյոմ, Մաքս, Էդգար, Աննա-Մարի, Վիվիեն, Էվա, Մոֆի, Արինա, Լյուսի, Էլեն, Էմիլի, Արիանա, Դայանա, Լինա, Լիկա* և այլք: Այսպես՝ 2016 թ. հունվար-հունիս ամիսների ամենահաճախադեպ անունների հիսնյակում իգական անուններից 26-ն ակնհայտ օտար, ոչ հայկական անուններ են, իսկ արական անձնանուններում՝ 14-ը: Ընդ որում նման հարաբերակցություն նկատվում է ՀՀ Վիճակագրության ծառայության տպագրած վերջին հինգ տարիների անվանացանկերում: Հստակ է, որ իգական անունները «համաշխարհային» դառնալու ավելի ընդգծված միտում ունեն, քան արականները: Տարբեր տարիքի անվանադիր ծնողները հաճախ կարծում են, թե տղաներին պետք է հայկական, պապերից եկող անձնանուններ տալ, իսկ աղջիկների պարագայում դա բնավ պարտադիր չէ, ընդհակառակը՝ պետք է արտասահմանյան գրականության երկերի կամ շոու-բիզնեսի նշանավոր հերոսների անուններն անմահացնել, որովհետև դրանք գեղեցիկ են: Կատարվում է գեղեցիկի և անհրաժեշտի յուրօրինակ տարանջատում:

Հայկական անվանադրման հին բանաձևն այլակերպվում է. ըստ պապի, տատի կամ տոհմի հիմնադիրների անունների անվանակոչման սկզբունքի փոխարեն առաջ է մղվում այսպես կոչված «համաշխարհային» կամ վերագրային անուններով իրենց զավակներին կոչելու ձգտումը, գերապատվություն է տրվում օտար անուններին, լավագույն դեպքում՝ աստվածաշնչյան, վերջիններիս տեսակարար կշիռը անցած 10 տարիների ընթացքում աճել է՝ *Աբրահամ, Դանիել, Միքայել, Դավիթ, Աննա, Սառա, Եվա, Ռեբեկա*: Բնորոշ է, որ աստվածամոր անվան բոլոր տարբերակները բարձր

ժողովրդականություն են վայելում՝ *Մարիամ, Մարիա, Մարի, Մերի*:

Մեր լեզվի արդի անվանացանկը, այսպիսով, իր բառակազմությամբ, բովանդակությամբ, փոխառյալ և բնիկ բաղադրիչներով, խմբագրման, վերանայման կարիք ունի, ընդ որում այդ վերանայումը պիտի կատարվի պետական, մասնագիտական աստիճանների կողմից. անվանադրման գործընթացը չպետք է տարերային լինի: Տարերայնության դեպքում բավարարվում են լեզվակիր հանրության նախազգիտակցական պահանջները: Այնինչ անվանադրումը գիտակցական գործողություն է, որը հեռահար նպատակներ է հետապնդում թե՛ անձի, թե՛ ազգի ինքնության բացահայտման առումով: Ինչպես Հր. Աճառյանն է գրում. «Մարդկային հասարակության մեջ չկա թեկուզ ամենավայրենի մի ցեղ, որի անդամները անձնանուն չունենան: Անձնանունը համաշխարհային մի երևույթ է»¹⁴⁰: Բայց համաշխարհային լինելով՝ հատուկ անունները՝ որպես տարբերակիչ նշան, ունեն հստակ ազգային բովանդակություն, ազգապահպան գործառույթ, որի լիարժեք իրացումը ոչ միայն անհատի կամ առանձին ընտանիքի, այլև ողջ հանրության ու պետության կարևորագույն խնդիրներից է: Այս նպատակի իրագործման համար քարոզչություն է պետք հանրային լրատվամիջոցներով, կրթական գործընթացում անձնանունների ազգապահպան գործառույթի բացատրություն և ամրակայում, համապատասխան նոր աստիճանների և օրենսդրական դաշտի ձևավորում, որոնք մեղմ, բայց նպատակասլաց կուղղորդեն անվանադրման գործընթացը դեպի անհրաժեշտ հանգրվան՝ անվանադրման լեզվական արդի նորմ դարձնելով հայկական կամ հայկականացված անձնանունների գերակայությունը հատկան-

¹⁴⁰ Հր. Աճառյան, նշվ. աշխ., էջ 340:

վանական գործուն բառաշերտում՝ ըստ կարելիւոյն գերծ պահելով այն օտարաբան անուններից:

Нарине Дилбарян - Сдвиги в формировании и в выборе антропонимов в современном литературном восточноармянском языке.- Личные имена, как и нарицательные, имеют общие лексические характеристики. В антропонимической лексике языка, согласно действующей языковой норме, разделяются два больших слоя: а) активные имена или основной словарный запас антропонимов и б) пассивные имена. Во втором слое выделяются 2 подгруппы: 1) устаревшие имена и 2) новые имена, именные неологизмы, которые еще не укрепились в антропонимической лексике. Такие имена в течение времени перейдут в активный слой или станут ocasionальными единицами.

Изучая современную антропонимическую лексику восточноармянского литературного языка, можно отметить следующие основные тенденции в выборе и составлении личных имен: а) Сложные или составные антропонимы замещаются простыми, составные имена теряют свои суффиксы или другие коренные частицы, превращаясь в короткие односложные имена, например, Արեգնազ (Арегназ) > Արեգ (Арег), Ոսկեհատ (Воскехат) > Ոսկի (Воски), Նաիրունի (Наирухи) > Նաիրի (Наири), Արնիկ (Аревик) > Արն (Арев), Աստղիկ (Астхик) > Աստղ (Астх). б) Увеличиваются так называемые универсальные, общие имена, которые являются как женскими, так и мужскими антропонимами: Արեգ (Арег), Տաթև (Татев), Նաիրի (Наири), Վան (Ван), Շուշի (Шуши). в) Большой популярностью начали пользоваться не национальные, а иностранные имена, в основном европейские и библейские, тем самым имя перестает быть национальным идентификатором – Էլեն (Элен), Միլենա (Милена), Ալան (Алан), Էրիկ (Эрик), Էդուարդ (Эдуард), Ալեքս (Алекс), Մարիա (Мария), Մերի (Мери), Մարի (Мэри), Էմանուել

(Эмануел), Սարա (Sara), Եվա (Eva) и т.д. Последняя тенденция довольно тревожна.

Narine Dilbaryan - Shifts in Formation and Choice of anthroponyms in Modern Eastern Literary Armenian.-

Anthroponyms like common nouns have their general lexical characteristics. The anthroponymic vocabulary of the language consists of two major layers: a) the active names or basic vocabulary anthroponyms and b) passive names. The second layer in its turn has 2 subgroups: 1) obsolete names and 2) new names, neologisms, which are not rooted in the active anthroponymic vocabulary. These names can easily be transferred in the course of time into the active layer or become occasionally used word units.

The study of the modern anthroponymic vocabulary of the Eastern Armenian literary language, we would note the following main tendencies in the selection and use of personal names: a) complex or composite anthroponyms are replaced with shorter ones, compound names lose their suffixes or other fundamental particles thus becoming short monosyllabic names, for example, Արեգնազ (Aregnaz) > Արեգ (Areg), Ոսկեհատ (Voskehat) > Ոսկի (Voski), Նաիրուհի (Nairuhi) > Նաիրի (Nairi), Արեւիկ (Arevik) > Արեւ (Arev), Աստղիկ (Astghik) > Աստղ (Astgh), b) the increasing use of so-called universal, common names, which are both female and male anthroponyms: Արեգ (Areg), Տաթև (Tatev), Նաիրի (Nairi), Վան (Van), Շուշի (Shushi), c) the most popular foreign names, mainly European and biblical, national names are used less, names of this type are losing their function of national identification – Էլեն (Elen), Միլենա (Milena), Ալան (Alan), Էրիկ (Erik), Էդուարդ (Eduard), Ալեքս (Alex), Մարիա (Maria), Մերի (Meri), Մարի (Mari), Էմանուել (Emanuel), Սարա (Sara), Եվա (Eva) etc. The latest tendency is quite alarming.

ՀՐԱՉՅԱ ԱՃԱՌՅԱՆԸ ԳՐԱԿԱՆԱԳԵՏ

Հրաչյա Աճառյանը բացի մեծ լեզվաբան լինելուց նաև պատմաբան է ու գրականագետ: Նրա գրականագիտական ժառանգությունը շատ հարուստ է ու բազմաշերտ. զարմանալիորեն անդրադարձել է հայ գրականության ամենատարբեր շրջաններին՝ բանահյուսություն, միջնադար, նոր գրականություն՝ արևմտյան և արևելյան հատվածներ: Նրա գրականագիտական աշխատությունները գրված են հստակ ու չմոռացվող շարադրանքով, բարեխղճորեն հիշատակված են բոլոր այն աղբյուրները, որոնցից օգտվել է գիտնականը: Նա անվերապահորեն կարդացել է այն բնագրերը, որոնց մասին խոսում է և ներկայացնում հայ գրականության այն պարբերացումը, որը նրա կարծիքով ճշգրիտ է:

Միայն «Հայոց անձնանունների բառարանը» բավական է Հր.Աճառյանին որպես գրականագետ ներկայացնելու. հայ միջնադարյան գրականության մասնագետները բազմաթիվ գրականագիտական ու բանասիրական տվյալներ են քաղել ու քաղում են բառարանի հինգ հատորներից: Ամենահին ժամանակներից սկսած և մինչև ուշ միջնադար հասնող հայ գրականության ողջ ընթացքը կարող ենք գտնել հենց այդ բառարանի բազմաթիվ հոդվածներում:

Հրաչյա Աճառյանը հրաշալի գիտի միջնադարի հայ պատմիչներին, որոնց մի մասի մատյանները պատմական մեծ արժեք ունենալուց զատ նաև գրական գործեր են: Կարևոր է նաև գրականագետներին այնքան անհրաժեշտ լեզվաոճական

այն դիտարկումները, որոնք Աճառյանը կատարում է միջնադարի ու հետագայի հայ գրողների երկերի վերաբերյալ:

Նրա «Վիպասանական հայերեն» աշխատությունը միջնադարի հայ գրականագետի և պատմաբանի համար կարևոր փաստեր է պարունակում: Հայտնի է, որ Մարաբաս Կատինայի պատմության նյութերը հայ ժողովրդի ծագման մասին Մովսես Խորենացին հարստացրել է հայ հին վեպի հաղորդած փաստերով: Այդ մասին հետաքրքիր նկատումներ ունի ֆրանսիացի նշանավոր հայագետ Ֆրեդերիկ Մակլերը 1903-ին „Journal Asiatique“-ում լույս տեսած մի հաղորդման մեջ, որում նաև ներկայացնում է Մարաբասի պատմության որոշ հատվածներ ֆրանսերեն թարգմանությամբ [12-491-549]: Հր.Աճառյանը գրում է, թե Խորենացին որպես լուսամիտ մարդ օգտվեց հայ հին վիպասանությունից և վերակազմեց նրանցից «Հայոց պատմության զանազան մասերը» [5-164]:

Հայ հին վեպը մեզ հասել է Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» և Գրիգոր Մագիստրոսի մի թղթի միջոցով, և այդ հատվածները, ըստ Աճառյանի, արդեն Խորենացին ու Մագիստրոսը վերածել էին իրենց ժամանակի գրական հայերենի. «Այդպես մենք էլ երբ լսում ենք ժողովրդի բերանից.

Առաւօտուն կելլես, էրեստ վըլա, ամենայն հանգստությամբ արձանագրում ենք.

Առաւօտուն կելնես, էրեստ լուա: [2-169]

Բանասիրական ու պատմական կարևոր մի գործ, որ կատարել է Հր.Աճառյանը, վերաբերում է Ֆիրդուսու «Շահ-Նամեի» այն թարգմանական հատվածներին, որոնք պարունակում են առանձին փաստեր Հայաստանի վերաբերյալ: Թարգմանիչը կենսագրական ակնարկ ունի Ֆիրդուսու [14-940-1020] կյանքի մասին: «Շահ-Նամե» բաղկացած էր 60.000 երկտողից և ամեն երկտողին պարսից Մահմուդ արքան

խոստացել էր մեկ ոսկի, սակայն, երբ տեսնում է, որ գրական այդ գլուխգործոցում իր մասին ոչինչ չկա, հրաժարվում է կատարել խոստումը: Աճառյանի կենսագրական պատումը շատ տարբեր է Ֆիրդուսու կյանքը ներկայացնող այլ պատումներից: Նա տեղյակ է Ֆիրդուսու այլալեզու թարգմանություններին՝ հատկապես անգլերեն, գերմաներեն և ֆրանսերեն: Ինքը հայերին վերաբերող հատվածները թարգմանել է ֆրանսերեն շքեղ հրատարակությունից: Ֆիրդուսին, որ գիտեր պահլավերեն ու արաբերեն, իր գլուխգործոցում վկայում է, թե թուրքերը եկել են Չինաստանից.

Չինաստանի թուրքերից շատ վիշտ կտեսնի: [14-23]

Հայերը Ֆիրդուսու գլուխգործոցում ներկայացված են որպես խիզախ մարտիկներ.

Հայաստանից էլ մի քանի արագընթաց բանակներ

Քամու նման արշավում էին արքայորդու հետ: [14-29]

Համեմատելով Ֆիրդուսու երկը և Սեբեոսի պատմությունը՝ Աճառյանը փաստում է, թե պատմական առումով որքան մեծաթեք է Սեբեոսի պատմությունը և որքան լրացնում է VII դարի մի շարք հույն պատմիչների՝ Թեոֆիլակտոս, Թեոֆանես, Եվագրիոս. «Սրանց հետ համընթաց է VII դարի մեր պատմիչ Սեբեոսը: Որքա՛ն տարբեր է սակայն սրանցից Ֆիրդուսին, որ այս բոլոր ընդարձակ պատմությունը վերածում է մի հեքիաթի» [14-61]: Գիտնականը միաժամանակ Սեբեոսի պատմության միջազգային նշանակությունն է շեշտում. «Սքանչելի լավատեղյակ պատմիչ է Սեբեոսը, որ մանրամասն պատմում է Պարսից, Հայոց և Հունաց այն ժամանակի պատմությունը» [14-62]:

Գրականագիտական առումով լիովին նորություն են և չինացող հետազոտություն Աճառյանի եռամաս «Պատմություն Հայոց նոր գրականութեան» պրակները: Դրանցից առաջինը

լույս է տեսել Վաղարշապատում 1906-ին: Այդ պրակին կցված առաջաբանում Աճառյանը ներկայացնում է իր հետազոտության նպատակը և մեթոդները: Նա հայ հանրությանը տեղեկացնում է, թե շատ արևմտահայ հեղինակների անուններ չեն մտել Կովկաս, և ինքը երկար տարիներ ապրած լինելով հայության գրեթե բոլոր կենտրոններում՝ Տաճկահայաստան, Կովկաս, Պոլիս, Պարսկաստան ու Եվրոպա, առիթ է ունեցել մոտիկից տեսնել ու ճանաչել այդ գրվածքները: Նա նաև նշում է, թե իր ներկայացրած հեղինակների մի մասի գործերը գրաբարով են և ընթերցող լայն զանգվածին անհասանելի, իսկ մի մասի գործերն էլ չեն կարդացվում, և ինքը կներկայացնի այդ բոլորի համառոտ բովանդակությունը և նրանց գրապատմական, լեզվական արժեքը:

Իր երեք պրակներում Աճառյանն անդրադարձել է այն գրողներին, որոնք կենդանի չեն: Ամեն հոդվածի վերևում Աճառյանը նշում է այն հեղինակների գործերը, որոնց հիման վրա շարադրել է հայ նոր գրականության պատմությունը:

Քանի որ հայ գրականությունը ստեղծվել է հայերենով, ապա Աճառյանը համառոտ ակնարկով ներկայացնում է հայերենի անցած պատմական ուղին. «Հայերենը աշխարհի ամենահին լեզուներից մեկն է: Նա երկրորդն է այն 8 մայր լեզուներից, որոնցից առաջ են եկել հնդեվրոպական կոչված ազգերի լեզուները [2-5]: Ըստ գիտնականի՝ ոսկեդարի հայ հեղինակներն ունեն միևնույն բառարանն ու քերականությունը, սակայն տարբեր են ոճով: Մեսրոպ Մաշտոցը տառերը ստեղծելիս և գրելիս աչքի առաջ է ունեցել միայն խոսակցական լեզուն և չէր կարող իմանալ նախնի դարերի հայերենի վիճակը [2-7]: Հունարենի ազդեցությունը մուտք է գործել Ե դարի կեսից հետո և ուժեղացել է Զ և Է դարերում: Բնականաբար խոսք է

գնում հետագա դարերի արաբերեն և թուրքերեն լեզուների ազդեցության մասին:

Շատ տեսանելի Աճառյանը ներկայացնում է գրաբարի հեռացումը կենդանի խոսակցական լեզվից: Ահա թե ինչ է գրում նա. «ԺԱ դարում սկսում է թուրք վայրենիների արշավանքը դեպի Հայաստան, որոնք քարուքանդ են անում երկիրը, այրում գրքերը, դպրոցները, վանքերը, եկեղեցիները, մոխրի տակ թաղում քաղաքակրթության սերմերը: Թուրքերենը սկսում է ազդել հայոց խոսակցական լեզվի վրա» [2-9]:

Աճառյանը շատ ճիշտ է նկատել, որ գրաբարը իր շարադասությամբ եվրոպական լեզուների նման էր: Նա հայերենով, ռուսերենով և ֆրանսերենով բերում է մի նախադասություն, որն իր շարադասությամբ նույնն է, սակայն թուրքերենի ազդեցությամբ աշխարհաբարը փոխում է իր շարադասությունը:

Ես տեսի զթռչունն, որ երգեր ի վերայ ծառոյն:

Я видел птицу, которая пела на дереве.

J'ai vu l'oiseau qui chantait sur l'arbre.

Թուրքերենի ազդեցությամբ աշխարհաբարով նույն նախադասությունը հայն ասում է.

Ծառի վրա երգող թռչունը տեսա: [2-10]

Աճառյանը նկատում է, որ Ռուբինյանց տիրապետության օրով աշխարհաբարը դառնում է տիրական, իսկ գրաբարն իր մեջ սկսում է առնել լատիներեն բառեր: Խաչակրաց արշավանքների հետևանքով հայերն ավելի ու ավելի են մոտենում Արևմուտքին: Աճառյանը հիշատակում է 1512 թվականի Վենետիկի հայկական տպարանը և հատուկ կանգ է առնում Բաղեշի Ամրդոլու վանքի կրթական վերածննդի վրա և նրանից հետո Տաթևի մոտ Սյունյաց Մեծ անապատի հիմնադրմանը, Մովսես և Փիլիպոս կաթողիկոսների

գործունեությանը, Առաքել Դավրիժեցու պատմության երևան գալուն, Նոր Զուղայում XVII դարի I կեսին գործող Խաչատուր Կեսարացու հայկական տպարանին, XVII դարի վերջին և XVIII դարի սկզբին Իսրայել Օրու և Դավիթ Բեկի ջանքերին՝ Հայաստանի անկախությունը ստեղծելու, Հարություն Շմավոնյանի առաջին հայկական լրագրի՝ «Ազդարարի» երևան գալուն Հնդկաստանում:

Հրաչյա Աճառյանը շատ ճիշտ բացատրում է, թե ինչպես և ինչու առաջացան հայ երկու գրական լեզուները՝ արևմտահայերենն ու արևելահայերենը, և երևույթը կապում է Հայաստանի երկու տարբեր պետությունների մեջ բաժանված լինելու իրողությամբ: Նա հիշեցնում է. «Վերջերս Կովկասահայ լրագրության մեջ Մանուկ Աբեղյան բաց արավ միության հարցը (խոսքը արևմտահայերենի և արևելահայերենի մասին է – Ա.Դ.) և արավ իր առաջարկությունները, բայց ոչ մի դրական արդյունք դուրս չեկավ»: [2-38-39]

Հետաքրքիր է Աճառյանի այն դիտարկումը, թե արևելահայ գրականությունը ապրել է մեր հայրենիքի ներկա կյանքով, իսկ արևմտյան գրականությունը հեռու հայրենիքից՝ նրա անցյալ կյանքով: [2-41]

Աճառյանը ներկայացնում է, թե հայ մտավոր կյանքը ինչ մղձավանջի մեջ է զարգացել օսմանյան կառավարության հալածանքների ու արգելակների պայմաններում: Արգելված են եղել Հայաստանի պատմությունը, աշխարհագրությունը, հայոց հին գրականությունը, մինչև իսկ հայ, Հայաստան, ազգություն բառերը: Մեր երկրի հին անուններն անգամ արգելված էին արտասանել. Կարին ասելու փոխարեն պարտադրվում էր Էրզրում անվանումը: Արգելված էին արևելահայ գրողներ Րաֆֆու, Մ.Նալբանդյանի, Ռ.Պատկանյանի անունների հիշատակումն ու բարձրաձայն արտասանելը: Ընդհանուր

ակնարկում Աճառյանը սկսած XIX դարի 60-ականներից թվարկում է մինչև 80-ականները գործած ու ստեղծագործած արևմտահայ հեղինակներին՝ Ռուսինյան, Օտյան, Պեշիկթաշյան, Դուրյան, Մամուրյան, Ծերենց, Խրիմյան Հայրիկ և Նար-Պեյ: Այս շրջանում ծաղկում են արևմտահայ հրապարակախոսությունը, քնարերգությունը և պատմական անցյալից վերցրած ողբերգությունը: XIX դարի 80-90-ական թվականներին հանդես են գալիս Պարոնյանը, տիկին Տյուսաբը, Սրվանձությանը, Թովմաս Թերգյանը, Հովհ.Սեթյանը, Եղիա Տեմիրճիպաշյանը, Մինաս Չերազը, Մկրտիչ Աճեմյանը, Ռեթեոս Պերպերյանը, և գրական ճյուղերն են բանաստեղծությունը, վիպասանությունը, փիլիսոփայական գրվածքները: Կատարելության է հասնում երգիծանքը, որի անգուգական ներկայացուցիչն է դառնում Հակոբ Պարոնյանը [2-42]: XIX դարի 90-ականներին արևմտահայ գրականության մեջ տիրապետող է դառնում իրապաշտ ուղղությունը:

1894-96թթ. Աբդուլ Համիդի կազմակերպած կոտորածները Հայաստանի լավագույն մտավոր ուժերին ստիպում են գաղթել Բուլղարիա, Եգիպտոս, Եվրոպա, Ամերիկա:

Հրաչյա Աճառյանը ըստ Լեոյի՝ արևելահայ գրականության համար սահմանում է հետևյալ պարբերացումը. ա) մինչև 1885թ.՝ Խ.Աբովյան, Ստ.Նազարյան, Ռ.Պատկանյան, Մ.Նալբանդյան, Ե.Շահազիզ, Ղ.Աղայան, Պ.Պռոշյան, Գ.Սունդուկյան, Գր.Արծրունի, Րաֆֆի և Լեո: Այս շրջանի հիմնական ոգին հրապարակախոսությունն էր: 1885-ից սկսվում է արևելահայ գրականության երկրորդ շրջանը՝ գեղեցիկի և գեղարվեստի ըմբռնումը: Հանդես են գալիս Հովհ.Հովհաննիսյանը, Շիրվանզադեն, Մուրացյանը, Հովհ.Թումանյանը, Ատրպետը, Վրթ.Փափագյանը, Ավ.Իսահակյանը, Ավ.Ահարոնյանը:

Հայ նոր գրականության համար Աճառյանը կատարում է հետևյալ բաժանումները.

Ա շրջան – Կեղծ դասական գրականություն

ա մաս – Մխիթարյաններ

բ մաս – Ոչ Մխիթարյաններ

Բ շրջան – Աշխարհաբար գրականություն

ա մաս – Արևմտյան գրականություն

բ մաս – Արևելյան գրականություն

Աճառյանը խստորեն հետևելով իր կատարած բաժանմանը՝ ամեն գրողի հատկացնում է առանձին հոդված: Կեղծ դասական գրականության անդրանիկ գրող է համարում Մխիթար Սեբաստացուն (1676-1749), որի կյանքը պատկերում է մանրամասնորեն: Նրա գրական ժառանգությունը բաժանում է հետևյալ բաժինների՝ ա) կրոնական գրվածքներ, բ) հայկաբանական գրքեր, գ) հայկազյան բառարան, որ «Հայոց մեծագույն ու պատկառելի աշխատությունն է»: [2-60] Նա չի մոռանում հիշեցնել, թե Մխիթարի նպատակն է եղել ջնջել լատինաբանության կեղտերը և հին ու մաքուր հայերենը վերականգնել հայերի մեջ: Նա նշում է նաև, թե Մխիթարը գրել է բանաստեղծություններ՝ առանց ավյունի:

Արսեն Բագրատունին (1790-1860) գրում է իր գլուխգործոցը՝ «Հայկ դիւցազն» սովորածավալ դյուցազներգությունը, որը փաստորեն դառնում է հայ կլասիցիստական գրականության բարձրակետը: Աճառյանը «Հայկ դիւցազնը» համեմատում է Հոմերոսի, Վերգիլիոսի, պարսիկների «Ավեստայի» ու «Շահ-Նամեի», հնդիկների «Վեդայի», եբրայեցիների Հին կտակարանի, չինացիների «Քինգերի» հետ. «Ա.Բագրատունին նախանձով էր նայում այդ ազգերին և գրեց Հայկի մասին Հոմերոսի ու Վերգիլիոսի ոճով»: [2-72]

Խոսելով Ղևոնդ Ալիշանի (1820-1901) մասին՝ չի մոռանում նշել, թե նրան աշակերտել է Գրիգոր Արծրունին: Առանձնացված քննվում են Ալիշանի գրաբար ու աշխարհաբար բանաստեղծությունները: Առաջինների մեջ խիստ տիպական օրինակ է համարվում «Բամ փորոտանը»: Մանրամասն քննվում են Ալիշանի աշխարհաբար քերթվածները, որոնք առավել բարձր գնահատականի են արժանանում և դրանցից բերվում են հատվածներ: «Շուշանն Շաւարշանայ» քերթվածից մեջբերվում է հետևյալ բարձրարվեստ կտորը.

Կուսա՛նք Հայոց, նոր շուշան

Տեսէք ի դաշտ Շաւարշան:

Պայծառ պատկեր կուսանաց

Հայոց պսակ պարծանաց: [2-95]

Աճառյանը բացատրում է, թե ինչու և ինչպես առաջացավ Վիեննայի Մխիթարյան միաբանությունը: Պարզվում է, որ Մխիթար Սեբաստացին առերես էր ընդունել կաթոլիկությունը և մնացել էր հայ եկեղեցու դավանանքի նվիրյալը: Հետագայում որոշ միաբաններ, դառնալով սրտանց կաթոլիկներ, հեռանում են և Վիեննայում հիմնում նոր միաբանություն, որն ապագայում այնքան է բարգավաճում, որ դառնում է Ավստրիայում իր ժամանակին ամենազարգացած տպարան ունեցողը:

Աճառյանի այս պրակը օգնում է հասկանալու, թե ինչու Գրիգոր Խալաթյանը, որը սովորել էր Գերմանիայում, այդքան խիստ քննադատության ենթարկեց Մ.Խորենացու «Հայոց պատմությունը». «Վիեննայի գիտնականները (հետեւելով գերմանական գիտությանը – Ա.Դ.) կասկածով վերաբերեցին մեր հին առասպելներին, զրույցներին, ոչ պատմական դեպքերին և քննադատության ենթարկեցին հին մատենագիրների աշխատությունները»: [2-99]

Աշխարհաբար արևմտահայ գրականության ռահվիրան, ըստ Աճառյանի, Նահապետ Ռուսինյանն էր (1819-1876), որը եվրոպական գաղափարներով զինված, կռիվ հայտարարեց գրաբարին, և սկսվեց գրաբարյանների ու աշխարհաբարյանների գրապայքարը: Աճառյանն իր երեք պրակներում էլ հատուկ անդրադարձ ունի բոլոր գրողների հասարակական գործունեությանը, որը յուրօրինակ հիմք էր նրանց ստեղծագործության բովանդակության համար: Նա միաժամանակ հատկապես ուրվագծում է արևմտահայ մշակութային, կրթական կյանքը՝ ինչ-որ չափով անդրադառնալով նաև տնտեսական կյանքին: Ռուսինյանն ավարտել էր Փարիզի բժշկական համալսարանը և ներշնչված էր ֆրանսիական գրականությամբ: Սակայն երազանքն էր, որ հայերը մայրենին բոլորից բարձր գնահատեն և չլինեն թրքախոս: Իրավամբ, Ռուսինյանի բանաստեղծությունների մեջ Աճառյանն առանձնացնում է «Կիլիկիան», որը գրել է Կիլիկիայում ճամփորդելիս ու հայրենի հողի ներշնչանքով: Ու չնայած, որ այդ երգը ստեղծել է ֆրանսիականի նմանությամբ, սակայն ներկայացնում է Կիլիկիան որպես իսկական դրախտավայր:

Մկրտիչ Պեշկյթաշյանը (1828-1868) սովորել է Պադուայի Մուրատ Ռափայեյան վարժարանում և կատարելագործվել Վենետիկի Մխիթարյանների մոտ. «Պեշկյթաշյանը մեծ դեր է կատարել ազգի ընդհանուր դաստիարակության, ազնվացման, քաղաքակրթության, մեկ բառով՝ եվրոպացման համար: [4-219] Աճառյանը փաստում է, թե օսմանյան Թուրքիայում հայերը խոսում էին թուրքերեն կամ բարբառներով, երբեմն այնպիսի հայերենով, որի երեք քառորդը թուրքերեն էր: Պեշկյթաշյանը հայերենի ուսուցիչ էր, որն այն ժամանակներում չգնահատվող մի մասնագիտություն էր: Հայ

ուսուցիչը հավասարապես մերժված էր թե ամիրաներից և թե հասարակ ժողովրդից: Աճառյանը փաստում է, թե Արևմտահայաստանում չկար գեղարվեստ, ո՛չ հայկական թատրոն, ո՛չ հայկական երգ. «Շարժումը պետք է Եվրոպայից գար: Մեռած ասիացին չէր կարող իր միջից ստեղծել այդ բարենորոգությունը»: [3-220] Պեշիկթաշյանի կարևոր առաքելությունն այն էր, որ հիմնեց հայ թատրոն, ստեղծեց թատերասեր հասարակություն, նպաստեց հայ երաժշտության զարգացմանը: Ինչպես վկայում է հայ թատրոնի պատմության քաջ գիտակ Հենրիկ Հովհաննիսյանը, արևմտահայ ռոմանտիկական թատրոնի աստղ Արուսյակ Փափազյանին հենց Պեշիկթաշյանն է ներշնչել դերասանուհի դառնալու միտքը»: [11-62] Պեշիկթաշյանի երգերից են՝ «Եղբայր եմք մեք», «Ի բիր ձայնից», «Ոհ, ի՛նչ անուշ», որոնք այսօր էլ դեռ երգվում են. «Ինքն է կազմել մինչև անգամ «Բամ փորոտանի» եղանակը: Պեշիկթաշյանը մեծ հայրենասեր էր և երագում էր Արևմտահայաստանի ու Արևելահայաստանի միացումը և, հիբավի՝

Ընդ աստեղօք ի՛նչ կա սիրուն

Քան զանձկալի եղբայր անուն: [3-232]

1862-ին ծագեց Զեյթունի ապստամբությունը և Պոլսում ձմեռային մի ցուրտ օր պատգամավոր ծերունի Մովսես քահանան Պեշիկթաշյանին պատմում է Զեյթունի հերոսամարտի մի աղեխարշ դեպք. Մելքիսեդ կտրիճը կռվում ծանր վիրավորվում է, նա մեռած է ձևանում՝ զսպելով ցավերը և ձեռքով սեղմելով աղիքները, որ դուրս չթափվեն: Քրդերը, կարծելով, թե նա մեռած է, կտրում են ականջները, նա լուռ տանում է ցավը: Գիշերը մայրը դիակների մեջ գտնում է որդուն, տուն տանում և առողջացնում: Ահա այս ցնցող դեպքի ազդեցության տակ հաջորդ օրը բանաստեղծը գրում է

Զեյթունյան շարքի չորս երգերը, որոնք Աճառյանի կարծիքով «ըյուցագնական քերթվածներ են»:

Պետրոս Դուրյանը (1851-1872) ներկայացվում է իր շատ կարճատև կյանքով: Նա եղել է գեղեցիկ, առույգ, առողջ, ուրախ ու կատակասեր, օժտված առաքինի էությամբ, ունեցել է լավ ձայն և նկարչական ընդունակություններ, ունեցել է նաև երգիծելու ձիրք. «Բայց բախտավորությունը նրա համար չէր» (4-253): Աճառյանը մանրամասն վերլուծում է Դուրյանի բանաստեղծությունները՝ երբեմն դրանց բնագրերը բերելով ամբողջությամբ: Կարևոր է նրա հետևյալ դիտարկումը. «Կենդանի ժամանակ շատերն էին զգում նրա հանճարը, բայց քաջալերություն չունեին այդ մասին խոսելու: Բայց հենց մահվան օրից ամեն ինչ փոխվեց: Գերեզմանի վրա արտասանվեցին այնպիսի դամբանականներ, որոնք սկիզբ դրին Դուրյանի փառքին» (4-256): Աճառյանը նշում է, թե Դուրյանն իր թատերական գործերը գրել է հետևելով Հյուգոյի, Շիլլերի և Շեքսպիրի վիպական դպրոցին: Դուրյանն իր պիեսներում բերեց ռեալիզմ ու հեռացավ վերացական մտքերից. «Դուրյանը դառնում է իրապաշտ դպրոցի հայրը և այս ուղղությամբ գրում է «Թատրոն կամ թշվառներ» թատերախաղը»: Միաժամանակ Աճառյանը նշում է, թե Դուրյանի թատերգությունները հաջողված չեն, նրանցում եղած տեսարանները անբնական են: Մանրամասն վերլուծման է ենթարկվել Դուրյանի առաջին թատերգությունը, որը գրվել է 1867-ին, երբ գրողն ընդամենը 16 տարեկան էր: Աճառյանը նկատել է, որ Դուրյանի «Տրտունջքի» մտքերը գրեթե նույնությամբ կան նրա նամակներից մեկում: Նույն դիտարկումն ատկա է նաև «Լճակ» քերթվածի առիթով: Ահա թե ինչպես է բնութագրում Աճառյանը «Թրքուհի» քերթվածը. «Թրքուհին» արևելյան գեղեցկուհու նկարագրությունն է

աննման արվեստով, ծաղկալից պատկերներով, քնքուշ նվագայնությամբ: Դուրյանը նկարագրում է իդեալական մի երևույթ»(4-275): Իսկ «Տրտունջքը» ոչ թե բանաստեղծություն է, այլ հրաբխի հանկարծական ժայթքում, հուսահատ կյանքի վերջին ուժգին բողոք: Աճառյանը բնավ համաձայն չէ այն մտայնության հետ, թե Պեշիկթաշյան – Դուրյան զուգադրման մեջ առաջնայինը Պեշիկթաշյանն է: Այդպես ասելու հիմքն այն է, թե Դուրյանը ընտիր կրթություն չի ստացել: Ահա Աճառյանի եզրահանգումը. «Դուրյանը աշխարհաբար բանաստեղծության հայրն է. նրա աշխարհաբարը ոչ միայն Պեշիկթաշյանի ու Ալիշանի, այլև նրա ժամանակակից ու հաջորդ բոլոր բանաստեղծների լեզվից ավելի մաքուր է»(4-284): Աճառյանը բարձր է գնահատում Դուրյանի տաղաչափական վարպետությունը և նշում, թե Դուրյանի բանաստեղծությունները կարդացվում են մեկ շնչով: Դուրյանը աստվածատուր հանճար էր: «Թրքուհին» բանաստեղծությունը գրել է հանպատրաստից՝ գերեզմանոցի մի տապանաքարի վրա հենված:

«Պատմութիւն Հայոց նոր գրականութեան» Գ պրակի հաջորդ հեղինակը հայտնի պատմավիպասան Ծերենցն է (1822-1888): Ծերենցը ծնվել է Պոլսում և կաթոլիկ ծնողների զավակ էր: Ուսանել է Մխիթարյանների մոտ և նրանցից փոխ առել հայրենասիրական ոգին: Շրջել է Հայաստանի տարբեր վայրերում: Փարիզում սովորել է բժշկություն, լսել Հյուգոյի ու Լամարտինի ճառերը: Պոլսում Ծերենցը ծավալել է ազգանպաստ գործունեություն, նույնիսկ մի խումբ առաջադեմ մտավորականների հետ մտածել է Կիլիկիայում գնել հողեր և այնտեղ տեղափոխել հայ գաղթականներին, բացել երկրագործական դպրոց: Որպես հեղափոխական արքայրվել է Կիպրոս կղզին (1875): Հետո հաստատվել է Թիֆլիսում, որտեղ և վախճանվել է: Նա դասավանդել է Ներսիսյան դպրոցում:

Ծերենցը գրել է 3 պատմավեպ՝ «Թորոս Լևոնի», «Երկունք Թ դարու» և «Թեոդորոս Ռշտունի», որոնցով հայ գրականության մեջ ժանրային իսկական հասկացողությամբ հիմնում է պատմավիպասանությունը: Աճառյանի կարծիքով Ծերենցի վեպերը միտումնավոր գրվածքներ են: Նա մանրամասն ու հստակորեն վերապատմում է Ծերենցի երեք վեպերի բովանդակությունը: Աճառյանը շեշտում է հետևյալ միտքը, որը կարևոր է հայ ժողովրդի պատմության համար. «Մենք անմիաբան չեինք, մենք անիշխան չեինք, հարյուրավոր իշխողներ ունենալը նշանակում է ոչ մի իշխող չունենալ: Ազգը պիտի լինի «մի հոտ և մի հովիվ», որ ունենա ներքին գործություն և դիմակայի արտաքին թշնամուն»(4-306): Ծերենցը կենտրոնաձիգ իշխանության ջատագովն է, որը սակայն պետք է լսի ժողովրդի ձայնը: Ըստ Աճառյան գրականագետի՝ Ծերենցը շատ հավատարիմ է պատմությանը, նրա վեպերում եղած շատ մանր հանգամանքներ անգամ պատմական են: Պատմական են նաև բոլոր գլխավոր տիպերը (4-308): Գիտնականը քննում է նաև Ծերենցի վեպերի առավելություններն ու պակասությունները: Առավելություններից է այն իրողությունը, որ հայրենասիրությունը բոլոր վեպերի շղթան է կազմում: Ծերենցը հատուկ շեշտում է հասարակ ժողովրդի տիրասիրությունը, որի մասին փաստերը քաղել է Թովմա Արծրունու խոթեցիների մասին պատմող հատվածից. «Երբ թշնամիներն հարձակվում են իրենց երկրի վրա, լեռնականները միաբան գալիս են իրենց իշխաններին օգնության, **քանզի տիրասեր են**»(10-37): Նշելով Ծերենցի վեպերի թերությունները՝ գիտնականը անդրադարձ է կատարում որոշ կերպարների հզորության ավելորդ չափազանցությանը: Աճառյանի կարծիքով Ծերենցի վեպերի մեջ ամենակատարյալը «Թորոս Լևոնին» է:

Գրիգոր Օտյանին (1834-1887) նվիրված հատվածը ուշագրավ փաստեր է հաղորդում նշանավոր ընտանիքից սերած այս մտավորականի մասին, որի ուսումը իր մտքի ծնունդն էր. «Չտեսածը երևակայում էր, չսովորածը՝ երկնում, չեղածը՝ հնարում»: [4-317] Օտյանը պոլսահայ բարբառը համարում է աշխարհաբարի հիմք, և ժամանակն արդարացրեց Օտյանի կարծիքը: Օտյանը Օսմանյան կայսրության սահմանադրության հեղինակներից էր, որ կարողացավ հայ ազգի շահերը միաբանել տերության շահերի հետ: Ունեցել է պետական բարձր պաշտոններ և գործուղվել է Փարիզ, ուր պատվավոր ձևով հանդիպել է Ֆրանսիայի հասարակապետության նախագահ Թիեռի հետ: Սակայն Արդուլ Համիդի գահ բարձրանալուց հետո օսմանյան նոր սահմանադրությունն արգելվեց, նրա հեղինակներն արքունիքից կամ կախաղան բարձրացան: Օտյանը փախավ Փարիզ: Աճառյանն առանձնացնում է Գրիգոր Օտյանի հետևյալ խորիմաստ դատողությունը. «Մարդկությունը վայրենության վիճակեն սկսելով՝ միշտ լավագույն վիճակի մը դիմած է, և յուրաքանչյուր դար մարդկային հառաջադիմության այս մեծ գործողության մեջ իր բաժինն ունեցած է: Այս ճշմարտութենեն կծագի յուրաքանչյուր մարդու համար պարտավորություն՝ մարդկության հառաջադիմությանն աշխատելու, առանց հայրենիքի ու ազգի խտրության»(4-325):

Օտյանը ֆրանսերենից թարգմանություններ է կատարել: Գրել է մելամաղձոտ բանաստեղծություններ, և նրա սիրելի ոճը եղել է «Մաղմոսներու վեհուկ ոճը»:

Հրաչյա Աճառյանի «Պատմութիւն Հայոց նոր գրականութեան» իր կողմից համարակալված Ա պրակը լույս է տեսել Նոր Նախիջևանում 1910-ին: Այն նվիրված է գրաբարագիր ոչ Մխիթարյան հեղինակներին: Նրանց մեջ

առաջինը Գևորգ Դպիրն է (1737-1812): Այս մտավորականը բացի հայերենից գիտեր տաճկերեն, պարսկերեն, արաբերեն, եբրայերեն, հունարեն, լատիներեն, իտալերեն: Դա նրան հնարավորություն է տվել վերոհիշյալ լեզուներից կատարել թարգմանություններ, որոնց ցանկը Աճառյանը ներկայացնում է: «1826-ին տպագրել է պարսկերեն-հայերեն ընդարձակ բառարան, որի նման աշխատություն քիչ լեզվի մեջ կա»(3-107):

Աճառյանը նշում է մի կարևոր փաստ. Գևորգ Դպիրը բառարանի վերջում դրել է 400-ից ավելի հայերեն-պարսկերեն բառերի համեմատություններ, որոնք ոչ միայն ստույգ են, այլև համապատասխանում են գիտության խոսքին, ունեն նաև մի առավելություն, որ հնագույն հայ ստուգաբանություններ են: Գիտնականը Գևորգ Դպիրին կոչում է հայ լեզվաբանական մտքի առաջին ռահվիրա: Գրել է պատմական աշխատություններ, թարգմանաբար ներկայացրել օսմանյան կայսրության պատմությունը: Գրել է նաև երկու մեծ հատորով «Հայոց պատմություն»՝ օգտվելով բազում ձեռագրերից, այցելելով Փոքր Ասիա, Կովկաս, Հայաստան: Նա իր պատմությունը հանձնել է մի ամիրայի հրատարակության համար, սակայն ձեռագիրն անհայտացել է: Հետաքրքիր նկատում. «Այվազյան ասում է, թե Գևորգ Դպրի հիշյալ գործը Չամչյանի պատմությունն է»(3-108):

Գևորգ Դպիրն ունեցել է նաև անտիպ երգարան, որի մեջ հավաքել է իր բանաստեղծությունները: Ա պրակում Աճառյանը հոդվածներ ունի նվիրված Մերովրե Պատկանյանին (1760-1837) և Գրիգոր Պատվելի Փեշտիմալճյանին (1773-1837): Ուշագրավ է Հովհան Միրզա Վանանդեցուն (1772-1840) նվիրված հոդվածը: Նրանում հատկապես արժևորված է «Հայաստան, երկիր դրախտավայր» սկսվածքով հրաշալի երգը, որն այսօր էլ երգում են.

Հայաստա՛ն, երկիր դրախտավայր,

Դու մարդկայնոց ցեղիս օրրան,

Դու և բնիկ իմ հայրենիք,

Հայաստա՛ն, Հայաստան, Հայաստա՛ն(3-131):

Աճառյանը կարծում է, թե Վանանդեցին «լոկ իր հանճարով մտածել ու ստեղծել է գրական ամբողջ սեռ: Նրա կարծիքով Վանանդեցին առաջինն էր մեզանում, որ ներշնչման նյութ դարձրեց հայ քաղաքական կյանքը, ազգային հերոսներին, նրա քերթվածները պատգամում էին ոգևորվել մեր նախնյաց քաջ գործերով, մտածել ազգային կյանքի մասին, հուսահատ համակերպությունը թողնել ու ներկա կյանքը բարելավելու վրա աշխատել:

Հարություն վարդապետ Ալամդարյանը (1796-1834) ավարտել է Աստրախանի Աղաբաբյան դպրոցը, որը միակ հայ ուսումնական հաստատությունն էր Ռուսաստանում: Մայր եկեղեցու կողքին կար ազգային ճոխ գրականություն ունեցող մատենադարան, և Ալամդարյանն այնտեղ անվերջ կրթվում էր: Նրա երեք աղջիկներից մեկը ապագայի մեծ հայագետ Քերովբե Պատկանյանի մայրն էր: Նա Ներսիսյան դպրոցում և Լազարյան ճեմարանում տեսուչ էր և համակիրն էր Ներսես Աշտարակեցու, որին ֆրանսիացի մեծ հայագետ Ֆրեդերիկ Մակլերն անվանել է «փիլոն հագած Գարիբալդի»(13-216):

Ալամդարյանը, ըստ Աճառյանի, նախորդ հայ բանաստեղծներից տարբերվում է նրանով, որ ամեն գործի վրա դնում է իր անձնական կնիքը, և նրա գործերում չկա կեղծիք: Նա նաև ցավի, վշտահար սիրո երգիչ է: «Պարերգություն» երգում գեղեցիկ ձևով պատկերում է պսակի հանդեսը.

Յերկու ձեռին երկու մոմ՝

Ինձ ընդառաջ ել յիւր տան.

Մի՛ հարցանեք ո՛վ էր նա,

Հրեշտակ, թե կոյս լուսագեղ(3-153):

Աճառյանի կարծիքով Ալամդարյանի քերթվածները գրված են պարզ ու ընտանի գրաբարով:

Ա պրակում ծավալուն հոդված է նվիրված Մեսրոպ Թադիադյանին (1803-1858): Թադիադյանը ճամփորդելու մեծ սեր է ունեցել և դեռ փոքր հասակում եղել է Հայաստանի շատ վայրերում՝ Մասիս, Արագած, Շուշի, Տաթև, Սիսիան, տեսել է ողջ Սյունիքը, Նախիջևանը, Թիֆլիսը: Այցելել է Հնդկաստանի հայաբնակ քաղաքները: Անգլիացիների եպիսկոպոսական ճեմարանում 4 տարում սովորել է անգլերեն, լատիներեն, հունարեն, պարսկերեն: Եղել է նաև Տրապիզոնում, Կարինում, Երզնկայում, Ակնում, Արզնիում, Խարբերդում, Տիգրանակերտում, Մոսուլում և Բաղդադում: Աճառյանի կարծիքով Թադիադյանն իր ժամանակի ամենից նշանավոր մարդն էր՝ բանաստեղծ, գիտնական, հայկաբան ու մանկավարժ: Ութ տարվա կարճ ժամանակահատվածում գրել է 14 գիրք, հրատարակել 16 գիրք: Կատարել է թարգմանություններ, ունի մանկավարժական և ուսումնական գրքեր և գրական գործեր: Թադիադյանը Խ.Աբովյանից առաջ իր երկու վեպերը՝ «Վեպ Վարդգեսի» և «Վեպ Վարսենկան», անվանել է պատմական վիպասանություն, սակայն Աճառյանի կարծիքով այդ վեպերը ոչ թե պատմական են, այլ հեքիաթներ են: Թադիադյանի ազգային երգերից ամենագեղեցիկը «Տեր կեցոն» է, որը Մ.Նալբանդյանի կարծիքով ամեն հայ պետք է անգիր իմանա»(3-173):

Վերջին հեղինակը, որի մասին գրում է Աճառյանը, Սրապիոն Հեքիմյանն է (1832-1892), որը թատերգակ էր և բանաստեղծ ու առաջին հայ դերասանապետը: Դեռ 16 տարեկանում գրել է «Արտաշես և Սաթենիկ» պիեսը: Պիես ունի նվիրված Սամվել Մամիկոնյանին, որը հետագայում դարձավ Բաֆֆու գլուխգործոցի՝ «Սամվելի» գլխավոր հերոսը:

Աճառյանը Թադիադյանին համարում է արևելյան հայերի, իսկ Հեքիմյանին արևմտյան հայերի կեղծ դասական գրականության վերջին ներկայացուցիչներ: Գիտնականն իր հետազոտությունն ավարտում է հետևյալ եզրահանգմամբ. «Այստեղ վերջանում է մեր կեղծ դասական գրականությունը, և սկսում է բուն աշխարհաբար գրականությունը՝ իր երկու ճյուղերով՝ առաջինը կենտրոնացած գլխավորապես Պոլսում, իսկ երկրորդը կենտրոնացած գլխավորապես Տփղիսում»(3-193):

Հայ միջնադարյան գրականությամբ զբաղվող մասնագետների համար կարող են օգտակար լինել նաև Աճառյանի կազմած հայերեն ձեռագրերի ցուցակները, որոնք Աճառյանը բարեխղճորեն կազմել է բոլոր այն վայրերում, որտեղ աշխատել է՝ Թավրիզ, Նոր Բայազետ, Թեհրան և այլն:

Ավելի հասուն շրջանում էլ Հրաչյա Աճառյանը շարունակել է դեպի գրականագիտությունն ու պատմությունն ուղղված հետազոտությունները: 1953-ին «Հանդէս Ամսօրեայի» մեջ գրել է XV դարի պատմիչ Մատթեոս Ուռեայեցու մասին (9-350-354):

XX դարի 50-ականների սկզբին նա աշխատակցել է նաև «Էջմիածին» ամսագրին: 1950-ին հատուկ հոդված է նվիրել Ռեթեոս Պերպերյանի մանկավարժական հայացքներին՝ մարդու դաստիարակման խնդրում բացառիկ տեղ հատկացնելով կնոջը, որը մարդու մեջ սերմանում է սեր դեպի գեղարվեստը, քաղաքակրթությունը և ազնվական գզացմունքները(6-66):

Մեծ սեր կա նույն թվականին լույս տեսած հայ բանագիտության եզակի երախտավոր Գարեգին Սրվանձտյանցին նվիրված հոդվածում: Այդ հոդվածում ամփոփ ներկայացված են բանահավաքի գործերը, ներկայացված դրանց

կարևորությունը: Հողվածն ավարտում է Սրվանձտյանցի հայրենասիրական մի քերթվածով, որի վերջում ասվում է.

Արծվիք, բազեք Հայաստանին

Եվ արագիլ՝ ամրան հյուր,

Դուք հսկեցեք այս աշխարհին,

Ժառանգեցեք Հայոց տուն:

Մոխիրներուն վրան նստեք,

Ավերակներ շինեք բույն,

Եվ ծիծեռնակ գա ու երթա

Մինչև Հայոց գա գարուն(7-31):

1951-ին նույն «Էջմիածին» ամսագրում նա տպագրում է Սրբուհի Տյուսաբի մահվան 50-ամյակին նվիրված հիշատակի հոդված, որում խոսում է գրողի «Մայտա», «Արաքսիա», «Միրանույշ» վեպերի մասին, որոնցում խստորեն դրված է կնոջ իրավունքների պաշտպանության խնդիրը: Նա իրեն հատուկ ձևով վերստին վերապատմում է վեպերի բովանդակությունը և Տյուսաբին անվանում տենդենցիոզ գրող(8-44):

Ներսես Ակինյանը Հրաչյա Աճառյանի գիտական սիրանքին տվել է հետևյալ գնահատականը. «Անխոնջ հավաքող էր, հանճարեղ դասավորող հավաքած ատաղձներու և խղճմիտ ուսումնասիրող: Ինքն էր հղանում իր աշխատություններու ծրագիրը, կերպն ու եղանակը»(1-11):

Ինչպես հստակ երևում է գրականագիտական խնդիրներում էլ Աճառյանն ուներ իր որոշակի ծրագրերը, որոնք իրականացրել է գիտական արգասաբեր կյանքի ողջ ընթացքում:

Аэлита Долуханян- Грачья Ачарян –Литературовед.- Будучи великим лингвистом, Грачья Ачарян был также историком и литературоведом. Его литературоведческое наследие очень

богато и многослойно. Он удивительным образом обращался к самым разным периодам армянской литературы – фольклор, средневековье, восточноармянская и западноармянская литература нового времени. Его литературоведческие труды написаны четко и незабываемым слогом, добросовестно упомянуты все источники, которыми пользовался ученый. Он читал без исключения все те тексты, о которых пишет и представляет армянскую литературу с той периодичностью, которую считает правильной.

Совершенно ясно, что в литературоведческих вопросах Ачарян имел свои четкие планы, которые осуществил в течение всей своей плодотворной жизни.

Aelita Dolukhanyan- Hrachya Ajarian as Literary Critic.- Being a great linguist, Hrachya Ajarian was also a historian and a literary critic. His legacy as literary critic is very rich and multilateral. He studied in an amazing way the diverse periods of the Armenian literature: folklore, medieval period, Eastern Armenian and Western Armenian literature of modern times. His works of literary criticism are written in a clear manner and in an unforgettable style. All the sources used of by the scientist are conscientiously mentioned. He has read without any exception all the texts he speaks about and he presents the Armenian literature with the periodicity which he thinks exact.

It is evident that in the issues of literary criticism Ajarian had his clear prospects, which he realized during all his fructuous life.

**ԱՐԴԻ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԼԵԶՎԱԾԻՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԿԱՆՈՆԱՐԿՄԱՆ
ՄԿՋԲՈՒՆՔՆԵՐՆ ՈՒ ԵՂԱՆԱԿՆԵՐԸ**

Կիրառական հանրալեզվաբանության կարևոր ոլորտներից է լեզվաքաղաքականությունը, այսինքն՝ լեզվավիճակի պահպանմանը կամ փոփոխմանն ուղղված միջոցառումների ամբողջությունը և դրանց տրամաբանությունն ու ռազմավարությունը:

Լեզվավիճակը մի կողմից՝ տվյալ տարածքում (երկրում) գործածվող լեզուների ու բարբառների փոխհարաբերությունն է, մյուս կողմից՝ այդ լեզուներից յուրաքանչյուրի կառուցվածքի ու գործառության հանգամանքները¹⁴¹: Առաջին դեպքին վերաբերող լեզվաքաղաքականությունը լեզվակարգավորումն է (լեզուների կարգավիճակի ճշտում և այլն), երկրորդ դեպքինը՝ լեզվաշինությունը:

Լեզվաշինության ուղղություններն են (հատկապես Հայաստանի և հայերենի դեպքում)՝

1. լեզվապահպանությունը,
2. հայախոսության վերականգնումը (այնտեղ, ուր մարել է) և տարածումը,

¹⁴¹ Լեզվավիճակի մասին տե՛ս նաև **Հ. Զաքարյան, ՀՀ լեզվավիճակի կարգավորման խնդիրները**, «Արդի լեզվաքաղաքականության խնդիրները». մայրենիի օրվան նվիրված գիտաժողովի նյութեր, Երևան, 2013, էջ 18-28. **Հ. Զաքարյան, ՀՀ լեզվավիճակը. ձեռքբերումներ, բացեր և հետընթաց**, «Արդի հայերենի հիմնախնդիրները» միջազգային գիտաժողովի նյութեր, Ե., 2016, էջ 83-91:

3. գրայնացումը (անգիր լեզուների համար գրային նոր համակարգի ստեղծումը կամ հայտնի որևէ գրային համակարգի հարմարեցումը)¹⁴²,
4. ուղղագրական, ինչպես նաև ուղղախոսական վերափոխումը,
5. գրական լեզվի գործառական տարբերակների մշակումն ու գործադրումը (կրթության, զանգվածային լրատվության, արդարադատության, գիտության, կառավարման, առողջապահության և այլ ոլորտներում),
6. բառաշինությունը,
7. կանոնարկումը,
8. լեզվի մշակույթի ուսուցումն ու քարոզչությունը¹⁴³,
9. միջլեզվային հաղորդակցման դյուրացումը (թարգմանչություն և այլն),
10. գրվածքների շտեմարանի¹⁴⁴, բառարանների, ինքնուսույցների, քերականական ձեռնարկների ու դասագրքերի ստեղծումը,
11. տվյալ լեզվով համացանցային պաշարների և էլեկտրոնային սպասարկող գործիքների (թվայնացուցիչ, ուղղագրական փոխարկիչ, տառադարձիչ, որոնիչ, սրբագրիչ, թարգմանիչ, ընթերցիչ, այլագրիչ և այլն) ստեղծումն ու կատարելագործումը,
12. լեզվական օրենսդրության ստեղծումը և այլն:¹⁴⁵

¹⁴² Հայաստանում 1920-ական թթ. հայատառ գրայնացվել է քրդերենը (եզդիերենը):

¹⁴³ Արդի հայերենի լեզվի մշակույթի մասին տե՛ս **Պ. Պողոսյան, *Խոսքի մշակույթի և ոճագիտության հիմունքներ*, հ. 1-2, Ե., 1990-1991. Թու. Ավետիսյան և ուրիշներ, *Հայոց լեզու և խոսքի մշակույթ*, Ե., 2016:**

¹⁴⁴ Տե՛ս «ԱՐԵՎԱԿ» (արևելահայերենի ազգային կորպուս) կայքը (www.eanc.net):

¹⁴⁵ Լեզվաշինության մասին տե՛ս նաև https://en.wikipedia.org/wiki/Language_planning. **Հ. Զաքարյան, *Լեզվաշինության արդի խնդիրները հայերենի***

Բառաշինությունը տվյալ լեզվի բառապաշարի կազմակերպված համալրումն է և տարերային (ինքնըստինքյան) համալրման արդյունքների վերանայումն ու ճշգրտումը: Բառաշինության մի մասնավոր դեպք է եզրույթաշինությունը¹⁴⁶: Բառաշինությունը կատարվում է՝

1. եղած բառերի գործածության ոլորտն ընդլայնելով կամ դրանց նոր կամ հավելյալ իմաստներ տալով [օրինակ՝ *ստեղնաշար (նաև համակարգչի), կայք «1. գույք, ինչք, 2. website», նախարար «1. նահանգապետ, 2. մինիստր»*],

2. նոր բառեր ստեղծելով՝

- ածանցմամբ [*մշակիչ «պրոցեսոր», զգիչ «սենսոր», գրույթ «գրաֆեմա»*],

- բառաբարդմամբ [*այլագրել «կոդավորել», հեռավար «դիստանցիոն», խելախոս «սմարթֆոն»*],

- նոր արմատների առաջացմամբ՝

a. հապավման քարացմամբ [*բուհ, եղինձ, եսիմ, սամբո, լազեր, փիքսել, բիրթ*]¹⁴⁷,

մրցունակության բարձրացման տեսանկյունից, «Հայագիտությունը և արդի ժամանակաշրջանի մարտահրավերները» հայագիտական միջազգային երկրորդ համաժողովի զեկուցումների ժողովածու, Ե., «Գիտություն», 2014, էջ 256-259:

¹⁴⁶ Հայերենի եզրույթաշինության մասին տե՛ս, օրինակ, **Գ. Ջահուկյան**, *Հայոց լեզվի տերմինաբանության զարգացման հարցերի քննարկումը*, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», հմ. 9, Ե., 1971, էջ 93-98. *Տերմինաբանության և խոսքի մշակույթի հարցեր*, 1-3-րդ թողարկումներ, Ե., 1976-1988. *Հայոց լեզվի զարգացումը սովետական շրջանում*, Ե., 1973. **Ռ. Իշխանյան**, *Ակնարկ հայերենի տերմինաբանության*, Ե., 1981. **Է. Աղայան**, *Ընդհանուր և հայկական բառագիտություն*, Ե., 1984. **Հ. Զաքարյան**, *Օտարաբանությունների արտամղման միտումը հայերենում*, «Բանբեր Երևանի համալսարանի. հասարակական գիտություններ», հ. 1, Ե., 2002, էջ 133-140:

¹⁴⁷ Սրանց բացվածքներն են՝ *բուհ* (բարձրագույն ուսումնական հաստատություն), *եղինձ* (եղով բրինձ), *եսիմ* (ես ինչ գիտեմ), *սամբո* (самозащита без

բ. արհեստականորեն [սուրճ, մայթ, քվարք, գազ, բայթ]¹⁴⁸,

գ. փոխառությամբ [ատում, ռադիո, ջազ, գրամ, մատիտ, տետր]:

Տարերային բառաստեղծումը կատարվում է նաև այլ եղանակներով, որոնք հազվադեպ են կիրառվում բառաշինության գործընթացում: Այդ եղանակներից են.

1. Արմատային ու բառային տարբերակների առաջացում և ինքնուրույնացում՝

- բառակազմական ու քերականական մասնիկներով (հոդակապով [հրձիգ – հրաձիգ], աճականով [քերել – քերծել – քերթել], այլ մասնիկներով [սերմացան – սերմնացան, ասող – ասացող, փռել – սփռել, ոգի – հոգի]),

- հնչյունափոխությամբ (շեշտափոխական [տերություն – տիրություն, հղիանալ – հղանալ, աշակերտ – աշկերտ, համարել – համրել, փոխանորդ – փոխնորդ, կոտորել – կոտրել – կտրել], փոխազդեցական և այլ [անալի – ալանի, շիճուկ – սուջուի]),

- բառակազմական բաղադրիչների փոխատեղմամբ [մայրաքաղաք – քաղաքամայր, փակբերան «գաղտնապահ» – բերանփակ «բերանը փակ»],

- հոմանիշ ածանցների հերթագայությամբ [անբախտ – դժբախտ, քաղաքային – քաղաքական],

2. նոր բառերի ու արմատների առաջացում՝

оружия), լազեր (light amplification by stimulated emission of radiation), փիքսել (picture cell), բիթ (binary digit):

¹⁴⁸ Բառաշինության ու կանոնարկման որոշ եղանակների դեպքում հայերեն օրինակների սակավության պատճառով բերված են նաև օրինակներ անգլերենից ու ռուսերենից:

- քերականական ձևերի բառացմամբ [*հասցե, դիցուք, լրիվ, կենաց*],
- վերաստուգաբանությամբ [*հարթուկ, անապակ, չիսբուրգեր*]¹⁴⁹,
- բաղարկությամբ [*սմոգ (=smoke+fog)*]¹⁵⁰,
- համաբանությամբ [*ցածր (<բարձր), ատուտատ (<ապուպապ)*]¹⁵¹,
- մաշումով [*դունչ (<ընդունչ), ընտիր (<ընդդիր), վարպետ (<վարդապետ), քավոր (<կնքավոր), ճամփա (<ճանապարհ)*],
- պատահականորեն [*զջիր «գայլիկոն, շաղափ» < գրիչ¹⁵², շերամ < շերաս¹⁵³, սմբուկ < ամբուկ < anab (արաբ.)¹⁵⁴*]:

Կանոնարկումը ներլեզվական երևույթների ենթարկումն է կարգ ու կանոնի¹⁵⁵: Կանոնարկման փուլերն են՝

1. **կանոնակարգում** (լեզվական երևույթների ու միավորների նկատմամբ տարերայնորեն գործող կանոնների գտում, համակարգում և կիրարկում)¹⁵⁶,

¹⁴⁹ Հանգամանորեն տե՛ս **Հ. Զաքարյան**, *Փոխառյալ ածանցների ճանաչման սահմանները*, «Լեզու և կրթություն», հմ. 2, Ե., 2011, էջ 37-47:

¹⁵⁰ Տե՛ս http://www.etymonline.com/index.php?allowed_in_frame=0&search=smog

¹⁵¹ Տե՛ս նաև **Է. Աղայան**, *Լեզվաբանության հիմունքներ*, Ե., 1987, էջ 273-274:

¹⁵² Տե՛ս **Գ. Զահուկյան**, *Հայերեն ստուգաբանական բառարան*, Ե., 2010, էջ 174:

¹⁵³ Տե՛ս **Հ. Աճառյան**, *Հայերեն արմատական բառարան*, հ. 3, Ե., 1977, էջ 586:

¹⁵⁴ Տե՛ս **Հ. Աճառյան**, *նշվ. աշխ.*, հ. 4, Ե., 1979, էջ 234:

¹⁵⁵ Կանոնարկման մասին տե՛ս նաև **Ս. Աբրահամյան**, *Հայոց լեզվի կանոնարկման համակարգի ու ելակետային սկզբունքների մասին*, «Տերմինաբանության և խոսքի մշակույթի հարցեր», 3-րդ թողարկում, Ե., 1988, էջ 5-19. **Граудина Л. К.** *Вопросы нормализации русского языка: Грамматика и варианты.* М., 1980. **Горбачевич К. С.** *Нормы современного русского литературного языка.* М., 1981. *Литературная норма и вариантность.* Отв. ред. И. Скворцов. М., 1981:

¹⁵⁶ Կանոնակարգման արդյունքները սովորաբար ամփոփվում են գիտական ուսումնասիրություններում, նկարագրական քերականություններում ու

2. **կանոնագրում** (կանոնների ու լեզվական կանոնավոր ձևերի ամրագրում՝ գրանցում դասագրքերում, կանոնական բառարաններում ու քերականություններում¹⁵⁷ և օրինականացում որոշումներով ու պետական ստանդարտներով¹⁵⁸):

Որևէ լեզվի կանոնարկմանը ձեռնամուխ լինելուց առաջ պահանջվում է այդ լեզվի համակողմանի (կառուցվածքային, գործառական, պատմական) ուսումնասիրություն:

Ամեն մի տվյալ պահի ձեռնարկվող կանոնարկումը կարող է լինել շարունակական (ունենալ նախապատմություն) կամ լինել աննախադեպ (առաջին անգամ իրականացվող): Հայերենի դեպքում լեզաքաղաքականությունը, լեզվաշինությունն ու կանոնարկումն ունեն հազարամյակների պատմություն¹⁵⁹:

Կանոնարկման եղանակներն են.

1. լեզվական միավորների ձևի կատարելագործում.

- ավելորդ ածանցների, նախդիրների և բառակազմական մասնիկների կրճատմամբ [*հնչյուն*]*աղարձում*,

բառարաններում (տե՛ս, օրինակ, *Ժամանակակից հայոց լեզու*, հ. 1-3, Ե., 1974-1979. *Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան*, հ. 1-4, Ե., 1969-1980):

¹⁵⁷ Որպես կանոնական քերականության օրինակ՝ տե՛ս **Ս. Աբրահամյան**, *Ժամանակակից գրական հայերեն*, Ե., 1981:

¹⁵⁸ Լեզվական կանոնին վերաբերող պաշտոնական որոշումներ և ենթաօրենսդրական ակտեր տե՛ս, օրինակ, *Տերմինաբանական և ուղղագրական տեղեկատու*, Ե., 1988. *Հայոց լեզվի կանոններ* (գերատեսչական նորմատիվ ակտեր), Ե., 2003:

¹⁵⁹ Տե՛ս **Հ. Զաքարյան, Լ. Հովսեփյան**, *Գրական հայերենի նորմավորման պատմությունից*, «Հայոց լեզու և գրականություն», պրակ 1-2, Ե., 1983, էջ 187-194. **Հ. Զաքարյան**, *Մաշտոցը՝ լեզվաշինարար*, «Երկրորդ մաշտոցյան գրերի 1600-ամյակին նվիրված գիտաժողովի», Ե., 2005, էջ 30-36. **Հ. Զաքարյան**, *Հայոց լեզվաքաղաքականության պատմությունից*, «Հայերենագիտության հիմնահարցեր և զարգացման հեռանկարներ», միջազգային գիտաժողովի զեկուցումների ժողովածու, Եր, 2013, էջ 128-142:

- գեղ(եցկ)ակազմ, գոլորշ(ի)ացում, երկհարկ(անի), (ի) նկատի ունենալ, գազաթ(ն)աժողով, թեր(ա)սնում,
- ամփոփման կիրառմամբ [շնոր(հա)հանդես, շրթ(նա)ներկ, կրծ(քա)կալ, կեղ(ծա)ծամ, աշխար(հա)հայացք],
 - բառակազմական հարացույցի (բառակազմական համաբանության) կիրառմամբ [պատճենիչ (պատճենահան-ի փոխարեն), ցուցարկիչ (ցուցա-սարք-ի փոխարեն)],
 - հարադրության համադրականացմամբ [հեղուկ օձառ – օձառահեղուկ, ձեռքի գնդակ – ձեռնագնդակ, մարզական դպրոց – մարզադպրոց, ձևավոր չմշկասահք – գեղասահք, ծանր ատլետիկա – ծանրամարտ, ուղղող գրիչ – շտկագրիչ, կոշտ սկավառակ – հիմնապնակ],
 - սխալ պատճենման շտկմամբ [իրավական անձ և բնական անձ¹⁶⁰ (փոխանակ՝ իրավաբանական անձ և ֆիզիկական անձ¹⁶¹)],
 - օտարաբանության փոխարինմամբ հայերեն ձևով [ակվապարկ – ջրայգի, կոլորիտ – բներանգ, մարշրուտ – երթուղի],
2. լեզվական միավորների իմաստ(ներ)ի և ոճական արժեքի ճշգրտում [ամբարիշտ, մեղանչել, պաղպաջուն]¹⁶²,

¹⁶⁰ Պատճենված են անգլերենից՝ legal person, natural person:

¹⁶¹ Սխալ պատճենումներ են ռուսերենից՝ юридическое лицо, физическое лицо:

¹⁶² **Ամբարիշտ** բառի ճիշտ իմաստներն են՝ «1. անօրեն, անհավատ, 2. անգութ, դաժան, վայրագ», սխալ, անհանձնարարելի իմաստը՝ «կովարար, կովասեր, անհաշտ», **մեղանչել** բառի ճիշտ իմաստն է՝ «մեղք գործել», սխալ իմաստը՝ «գղջալ, ապաշխարել», **պաղպաջուն** բառի ճիշտ իմաստներն են՝ «1. փայլվիլուն, 2. վճիտ, ջինջ», սխալ իմաստը՝ «սառնորակ, պաղ»:

3. առկա տարբերակների փնջից հանձնարարելի տարբերակ(ներ)ի ընտրություն [փոշեկուլ (փոշեկալ, փոշեհան, փոշեծուծ, փոշեծծիչ, փոշեհավաք, փոշեքաղիչ, փոշեզերծիչ, փոշեմաքրիչ, փոշեկլանիչ), փուչիկ (օղագունդ, օղափամփուշտ), կոշիկի (կոշկի), սուրճի (սրճի), կամուրջով (կամրջով), աղբյուրից (աղբրից), փեսայի (փեսի, փեսու), համընկնել -ին (-ի հետ)],
4. հոմանիշների, բառային ու քերականական տարբերակների և հարանունների նրբիմաստային սահմանազատում ու գործառական-ոճական մասնագիտացում [տեղափոխել – փոխատեղել, ցուցում – ցուցմունք, հրավեր – հրավերք, հատկանիշ – հայտանիշ, պճնանք – պչրանք, երկաթուղի – երկաթգիծ – երկաթուղագիծ, տնօրենություն – տնօրինություն, քաղքենություն «բուրժուազիա» – քաղքենիություն «мещанство», դարձված (դերբայական) «оборот» – դարձվածք «фразеологизм», պատվո – պատվի, պաշտոնական – պաշտոնեական, արժևորել – արժեքավորել],
5. միավորների հարաբերությունների չափորոշում [հոմանիշ – համանիշ – նույնանիշ¹⁶³]:

Կանոնակարգման և մասնավորապես տարբերակների միջև ընտրություն կատարելու համար անհրաժեշտ է հստակ իմանալ լեզվի զարգացման միտումներն ու օրինաչափությունները, ամեն մի տվյալ կանոնի ենթակա լեզվական երևույթի ծագումն ու պատմությունը, ներկա իրավիճակը (ձևային ու իմաստային տարբերակների առկայությունը, դրանց

¹⁶³ Խնդիրն այն է, թե այս երեք բառերի արտահայտած հասկացություններից որն է գերադաս մյուսների նկատմամբ:

գործառական-ոճական փոխհարաբերությունն ու բաշխումը): Այդ ամենի հիման վրա միայն կարելի է որոշել, թե մրցակցող տարբերակներից որն է՝

1. ավանդական,
2. հանրային ընկալմամբ հեղինակավոր,
3. կառուցվածքային առումով օրինաչափ,
4. լեզվական համակարգի տեսակետից հեռանկարային ու օրինակելի,
5. ամենատարածվածը,
6. ամենահաճախականը:

Եթե որևէ տարբերակ ունենում է այս բոլոր հատկանիշերը, ապա անվերապահ սահմանվում է որպես միակ հանձնարարելի ձև: Եթե նշված հատկանիշերը բաշխվում են երկու կամ ավելի տարբերակների միջև, ապա կարող է հարկ լինել թույլատրելու գուգաձևություն՝ նախընտրելի համարելով օրինաչափ ու հեռանկարային տարբերակը: Եթե տարբերակներից ոչ մեկը բավարար հատկանիշեր չունի՝ հանձնարարելի համարվելու համար, ապա կարող է հարկ լինել եղած տարբերակների հիման վրա կամ անկախ դրանցից ստեղծելու մի նոր՝ առավել օրինաչափ ու հեռանկարային ձև և դա հանձնարարելու գործածության համար:

«Կառուցվածքային առումով օրինաչափ» ասելով՝ նկատի ունենք այն, որ տվյալ տարբերակը կազմված է լեզվում լայնորեն գործառող բաղադրիչներով և կաղապարներով, բխում է տվյալ հարացույցի ընդհանրական օրինաչափություններից: Սակայն ոչ միշտ են այդպիսի ձևերը կանոնական: Օրինակ՝ կանոնական համարվող *է՛կ* և *արհ՛* տարբերակները հակասում են *գալ* բայի խոնարհման հարացույցին: Մինչդեռ կառուցվածքային առումով օրինաչափ տարբերակը՝ *եկի՛ր*, իրականում ունի զրոյական գործածություն, տարածվա-

ծություն, ավանդույթ ու հեղինակություն, այդ պատճառով նույնիսկ չի էլ քննարկվում կանոնարկման տեսանկյունից:

«Լեզվական համակարգի տեսակետից հեռանկարային» ասելով՝ նկատի ունենք այն, որ տվյալ տարբերակը՝

1. արտաքին-ձևական տեսակետից հարազատ է լեզվի հնչյունական համակարգին [օրինակ՝ *կոնֆերանս* (= *կոնֆերենցիա*), *կաճառ* (= *ակադեմիա*)],
2. բառակազմական (ինչպես նաև քերականական) տեսակետից սերողունակ է [օրինակ՝ *հույզ* (= *էմոցիա*)]¹⁶⁴,
3. ենթարկվում է բառակազմական հարացույցի օրինաչափություններին (չի խախտում բառային նույնասեռ շարքերի համաձևությունը) [օրինակ՝ *պատճենիչ* (այլ ոչ թե՛ *պատճենահան*)]¹⁶⁵,
4. իր կառուցվածքի և բաղադրիչների կազմի շնորհիվ պատճառաբանված է ու թափանցիկ (ինքնաստուգաբանվող) [օրինակ՝ *հավաստագիր*, *ինքնաշխատ*, *մենաշնորհ*, *տպիչ*, *ծովանկար*, *հարցազրույց*],
5. խնայողական է [օրինակ՝ *փոշեկուլ* (= *փոշեհավաք*, *փոշեզերծիչ*), *փուչիկ* (= *օղագունդ*, *օղափամփուշտ*), *երկ(ա)խոսություն*, *երկհարկ(անի)*],
6. բարեհունչ է, դյուրարտասանելի [օրինակ՝ *ամրան*, *հնամարտիկ* «*վետերան*», *հաշվեկշիռ*, բայց՝ *ներկայացուցչություն*],
7. չի առաջացնում տհաճ ու տգեղ զուգորդումներ (զերծ է բացասական հարիմաստներից, չի առնչվում հոգեբանական, հասարակական և այլ կարգի բարդույթների) [ինչպես, օրինակ՝ *երեսփոխան*

¹⁶⁴ Հանգամանորեն տե՛ս **Հ. Զաքարյան**, *Բառապաշարի համալրման սկզբունքները հայերենում*, «Հայերենագիտական միջազգային տասներորդ գիտաժողով, զեկուցումների ժողովածու», Ե., «Գիտություն», 2015, էջ 104-116:

¹⁶⁵ Հանգամանորեն տե՛ս նույն տեղում:

(=պատգամավոր), փոշեծծիչ (=փոշեկուլ), կատակլիզմ (համադետ), քլիրինգ (հաշվանցում), դիագնոզ (ախտորոշում, հայտորոշում), կոնսերվատորիա (երաժշտանոց)]

8. չունի համանուններ [ինչպես, օրինակ՝ վատ (=վատտ), ցեխ (=արտադրամաս)] և նույնանիշներ [ինչպես, օրինակ՝ քարայր (=քարանձավ)],

9. չունի հարանուններ, ինքնատիպ է ու տպավորիչ [օրինակ՝ լեռնորդ «ալպինիստ», զովասփյուռ, հյուրախաղ, կանխավճար, բայց՝ պաշտոնեական],

10. պակաս բազմիմաստ է [օրինակ՝ աշխատություն «գիտական երկ» (=աշխատասիրություն «1. գիտական երկ, 2. աշխատասեր լինելը»)],

11. առավել պատկերավոր է [օրինակ՝ փոշեկուլ (=փոշեկալ, փոշեքաղ, փոշեծուծ)],

12. արտահայտչականության և պայմանականության առումներով ներդաշնակ է [օրինակ՝ լրագրող, անջատիչ, վերելակ, փականագործ¹⁶⁶]:

«Հանրային ընկալմամբ հեղինակավոր» ասելով՝ նկատի ունենք այն, որ տվյալ տարբերակը լեզվական հանրության կամ նրա մեծ մասի կողմից ընկալվում է որպես կանոնական և նախընտրելի: Այդպես են այժմ, օրինակ, մի՛ մտիք, մի՛ մտեք բայաձևերը¹⁶⁷ մի՛ մտնիք, մի՛ մտնեք, մի՛ք մտնի տարբերակների

¹⁶⁶ Բառը պետք է լինի չափավոր նկարագրական և իր նշանակությունն արտահայտի նաև որոշակի պայմանականությամբ: Օրինակ՝ վերելակ (ոչ թե վերելավարիջակ), փականագործ (ոչ թե փականակափույրախողովակագործ):

¹⁶⁷ Տե՛ս Մ. Ասատրյան, Ժամանակակից հայոց լեզու, Ե., 1983, էջ 354-355. Մ. Աբրահամյան, Հայոց լեզվի կանոնարկման համակարգի ու էլակետային սկզբունքների մասին, «Տերմինաբանության և խոսքի մշակույթի հարցեր», 3-րդ թողարկում, Ե., 1988, էջ 14. Թու. Ավետիսյան, Տեղաշարժեր արդի գրական հայերենում, Ե., 2011, էջ 35-41. Հ. Բարսեղյան, Փ. Մեյթիխանյան, Հայոց լեզու-7, Ե., 2011, էջ 128:

համեմատությամբ, չնայած մինչ վերջերս դասագրքերը կանոնական և նախընտրելի էին համարում *մի՛ մտնիր, մի՛ մտնեք* ավանդական ձևերը¹⁶⁸:

«Ամենահաճախականը» և «ամենատարածվածը» չափանիշերը նպատակահարմար է կիրառել այն դեպքում, երբ մրցակցող տարբերակներից ոչ մեկը մյուս չափանիշերով ակնհայտ առավելություն չունի: Օրինակ՝ այդպիսի իրավիճակում են *ափսոսալ* – *ափսոսել* գոգաձևության եզրերը: Հին ու նոր բառարանները դրանք ներկայացնում են որպես հնուց ի վեր հավասարաթեք տարբերակներ: Մինչդեռ *ափսոսալ* տարբերակի գործածության հաճախությունը մի քանի անգամ ավելի մեծ է: Նա նաև ավելի տարածված է, քանի որ միակ տարբերակն է արևմտահայերենում: Հետևաբար եթե հարկ լինի տարբերակներից որևէ մեկին նախապատվություն տալու, ապա դա հենց *ափսոսալ* ձևն է:

Արդի հայերենի նկատմամբ լեզվաշինություն և կանոնարկում իրականացնելիս պետք է նկատի ունենալ մի քանի կարևոր սկզբունքներ: Մասնավորապես՝

1. լեզվաշինության և կանոնարկման արդյունքները պետք է նպաստեն՝
 - հայոց լեզվի միասնականացմանը՝
 - գրական աշխարհաբարի երկու ճյուղերի մերձեցմանը¹⁶⁹,

¹⁶⁸ Տե՛ս, օրինակ, **Է. Աղայան, Հ. Բաբսեղյան**, *Հայոց լեզու* – 5-7, Ե., 1990, էջ 239. **Ֆ. Խլդաթյան, Լ. Խաչատրյան**, *Հայոց լեզու* – 7, Ե., 2006, էջ 100:

¹⁶⁹ Աշխարհաբարի երկու ճյուղերի մերձեցման խնդիրների մասին տե՛ս **Յու. Ավետիսյան**, *Կանոնարկումը որպես լեզվաքաղաքականություն. արևելահայերեն – արևմտահայերեն առնչություններ*, «Արդի հայերենի հիմնախնդիրներ. միջազգային գիտաժողովի նյութեր», Ե., 2016, էջ 39-45. **Յու. Ավետիսյան**, *Հայրենադարձությունը և արևելահայերենի ու արևմտահայերենի մերձեցման ուղիները*, «1945-1948 թթ. հայրենադարձությունը և դրա դասերը. հայրենադարձության հիմնախնդիրն այսօր», Ե., 2009, էջ 166-175:

- գրական և խոսակցական լեզուների մերձեցմանը¹⁷⁰,
 - համընդհանուր գործածության և մասնագիտական լեզուների մերձեցմանը,
 - գրական լեզվի ժողովրդականացմանը,
 - հայոց լեզվի անադարտությանը, օտարաբանությունների արտամղմանը,
2. կանոնարկումը պետք է՝
- լինի պարբերական գործընթաց՝ մշտադիտարկմամբ հանդերձ,
 - ընդգրկի լեզվի կառուցվածքի և գործառության բոլոր ոլորտները,
 - կատարվի ըստ հնարավորին աստիճանական ու սահուն ընթացքով, առանց լեզվական համակարգում և հասարակության մեջ ցնցումներ առաջացնելու
 - թույլ տա զուգաձևությունների չափավոր առկայություն՝ չխոչընդոտելու համար լեզվի բնականոն զարգացմանը,
 - ձգտի ավանդույթի և նորացման ներդաշնակության, այսինքն՝ ոչ միայն հաշվի առնի ավանդույթը, այլև լինի առաջահայաց և կողմնորոշվի լեզվի բնականոն զարգացման դրական միտումներով (օրինակ՝ խրախուսի գրային արտասանության տարածումը, շեշտափոխական հնչյունափոխության սահմանափակումը, բառակազմական ոչ իմաստակիր մասնիկ-

¹⁷⁰ Խոսակցական լեզվի խնդիրների մասին տե՛ս Թ. Ղարազյուլյան, *Ակնարկներ ժամանակակից հայերեն խոսակցական լեզվի*, «Ժամանակակից հայերեն խոսակցական լեզուն», Ե., 1981, էջ 5-119. Ն. Մարգարյան, *Առօրյա խոսքի կառուցման առանձնահատկությունները*, «Լեզվի և ոճի հարցեր», X, Ե., 1987, էջ 231-286:

ների անկումը, անկանոնությունների նվազումը, լեզվի ինքնամաքումը):¹⁷¹

Այսօր գրական արևելահայերենը կանոնարկման առումով բավական բարվոք վիճակում է: Սակայն կան մի շարք խնդիրներ, որոնք առավելապես վերաբերում են կանոնի կիրարկմանը, այսինքն՝ խոսքի մշակույթին: Լեզվական կանոնից զանգվածաբար շեղվելու (խոսքի մշակույթի դեմ մեղանշումների) գլխավոր պատճառներն են՝

1. կանոնի չիմացությունը (օրինակ՝ այն, որ **երախտիք** չի նշանակում «երախտագիտություն», այն, որ **միևնուն** է վերաբերականը առաջացել է *միևնունյն* դերանվան փոխանվանական կիրառությունից, հետևաբար պետք է ունենա որոշյալ հոդ, այսինքն՝ գրվի կրկնակ **ն-ով**),
2. կանոնի շրջանցումը անսովորության հետևանքով (օրինակ՝ այախոսությունը, **վերելակ, սառնարան, սուրճ** և շատ այլ բառերի փոխարեն դրանց օտար համարժեքների գործածությունը),
3. կանոնի գիտակցաբար անտեսումը՝ զանազան բարդույթներով պայմանավորված (օրինակ՝ **համույթ, երգահան**¹⁷², **արհեստավարժ, եզր** կամ **եզրույթ** բառերի գործածությունից խուսափելը)¹⁷³:

¹⁷¹ Լեզվաշինության և կանոնարկման սկզբունքների մասին տե՛ս նաև *Տերմինաբանական և ուղղագրական տեղեկատու*, Ե., 1988, էջ 5-27. **Ս. Աբրահամյան**, նշվ. աշխ.; **Ռ. Իշխանյան**, նշվ. աշխ.; **Է. Աղայան**, նշվ. աշխ.; **Ա. Սարգսյան**, *Խոսքի մշակույթի և տերմինաբանության արդի վիճակն ու զարգացման հեռանկարները*, «Տերմինաբանության և խոսքի մշակույթի հարցեր, 2-րդ թողարկում», Ե., 1987, էջ 13-24. **Հ. Զաքարյան**, *Մասնագիտական տերմինաբանության ստեղծման և յուրացման հասարակական պայմանները*, «Տերմինաբանության և խոսքի մշակույթի հարցեր, 3-րդ թողարկում», Ե., 1988, էջ 91-115 և այլն:

¹⁷² Այս բառերի մասին տե՛ս **Հ. Զաքարյան**, նշվ. աշխ., էջ 107-109:

¹⁷³ Նշված բառերի մեծ մասի վերաբերյալ որոշումներ, օրենսդրական ակտեր կամ պետական ստանդարտներ չկան, սակայն կա ընդհանուր սկզբունք, որի

Լեզվական տարածված մեղանչումներ կան, որոնց մասին ասվում ու գրվում է բազմիցս, բայց ճիշտ գիտելիքը մեծ մասամբ տեղ չի հասնում (օրինակ՝ **հրավեր** և **հրավերք**, **վերաբերել** և **վերաբերվել**, **մեղանչել** և **մեղա գալ** բառերի տարբերության մասին): Հետևաբար պետք է ընդլայնել լեզվական մշակույթի քարոզչությունը, դպրոցից սկսել համապատասխան գիտելիքների ուսուցումը, պաշտոնական ամենաբարձր մակարդակով ընդգծել հարգանքը պետական լեզվի և խոսքի մշակույթի նկատմամբ:

Оганес Закарян – Принципы и способы языкового строительства и нормализации современного армянского языка.- Социолингвистические исследования показывают, что при строительстве и нормализации современного армянского языка надо учитывать следующие принципы.

1. Результаты языкового строительства и нормализации должны способствовать:

- унификации армянского языка (сближению двух ветвей новоармянского языка, литературного и

համաձայն՝ օտար բառի գործածությունից պետք է խուսափել, երբ առկա է դրա հայերեն համարժեքը: Ինչ վերաբերում է **համույթ** և **երգահան** բառերին, ապա հետաքրքիր է նկատել, որ ՀԽՍՀ տերմինաբանական կոմիտեն դրանք 1976 թ. մի որոշմամբ հայերեն մի շարք բառերի հետ միասին համարել է անհանձնարարելի (**նվագավար**, **պարուսույց**, **զբոսաշրջություն** և այլն) կամ ոչ նախընտրելի (**լրագրող**, **մարզական** և այլն) (տե՛ս *Տերմինաբանական և ուղղագրական տեղեկատու*, Ե., 1988, էջ 199-202): Այդ նույն տեղեկատուն 30 տարի անց վերահրատարակելիս հարկ է եղել տալու խմբագրի վերապահում այն մասին, որ նշված բառերը, հակառակ որոշմանը, ստացել են ավելի լայն կիրառում (տե՛ս *Տերմինաբանական և ուղղագրական տեղեկատու*, Ե., 2006, էջ 125): Սա նշանակում է, որ լեզվի զարգացման միտումներն ու օրինաչափությունները լիովին հաշվի չառած որոշման հանձնարարականների մի մասը ի սկզբանե եղել է մեռելածին, անտեղի ու անիմաստ և միայն խոչընդոտել է մեր լեզվի կատարելագործմանը:

разговорного языков, языка для всеобщего пользования и профессионального);

- популяризации литературного языка;
- вытеснению варваризмов и чистоте армянского языка.

2. Нормализация должна:

- осуществляться систематично, вместе с мониторингом;
- охватывать все области структуры и функционирования языка;
- происходить по возможности постепенно и плавно, не вызывая потрясений в системе языка и в обществе;
- допускать умеренное наличие параллелизмов, чтобы не препятствовать естественному развитию языка;
- стремиться к гармонии между традициями и обновлением, т. е. не только учитывать традицию, но и быть перспективной и ориентироваться позитивными тенденциями естественного развития языка (например, поощрять распространение письменного произношения, ограничение в чередовании звуков из-за перемещения ударения, выпадение не имеющих значения словообразовательных аффиксов, убывание отклонений, самоочищение языка).

В статье обсуждаются также с

Hovhannes Zakaryan – Principles and Methods of Language Planning and Standardization of Modern Armenian.- Sociolinguistic studies show that the following principles should be taken into consideration in the process of planning and standardization of Modern Armenian.

1. Results of language planning and standardization should contribute to:

- the unification of the Armenian language (the convergence of two branches of Modern Armenian, literary and colloquial languages, language of public use and professional language),

- popularization of literary language,
- the crowding out of barbarisms and the purity of Armenian.

2. Standardization should:

- be exercised systematically, along with monitoring,
- cover all areas of language structure and functioning,
- be exercised as gradually and smoothly as possible, without causing shocks in the system of language and in society,
- allow a moderate presence of parallelism, so as not to prevent the natural development of the language,
- strive for harmony between tradition and renovation, i. e. not only take into account the tradition, but also be prospective and orient by positive trends of language development (for example, encourage the dissemination of the written pronunciation, restriction of sound change due to stress-shift, loss of insignificant word-formation affixes, decrease of deviations, language self-purification).

The article also discusses methods of language planning and standardization.

**ԿԻԼԻԿՅԱՆ ԲԱՐԲԱՌՆԵՐԻ ԱՃԱՌՑԱՆԱԿԱՆ
ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ**

Հր. Աճառյանը դեռևս 1911 թվականին Լազարյան Ճեմարանի «Էմինյան ազգագրական ժողովածուի» Ը հատորում հրատարակված «Հայ բարբառագիտություն» աշխատության ներածության մեջ գրում է. «Բարբառ մը ուսումնասիրելու համար չորս եղանակ կայ.

Ա. Ուսումնասիրողը տեղացի ըլլալով՝ իբրև մայրենի լեզու գիտէ և կ'ուսումնասիրէ բարբառը:

Բ. Ուսումնասիրողը օտար մ'է և բարբառին քննութիւնը կը կատարէ տեղին վրա:

Գ. Ուսումնասիրողը իր քննութիւնը կրնէ օտար գաւառի մը մէջ՝ միանալով այնպիսի անձի մը կամ անձերու հետ, որոնք իբրև մայրենի լեզու գիտեն նոյն բարբառը:

Դ. Ուսումնասիրողը իր քննութիւնը կը կատարէ գրաւոր աղբիւրներու վրայէն:

Ասոնցմէ առաջինը ամենէն ցանկալի եղանակն է. երկրորդը գրեթէ նոյնչափ լաւ, երրորդը նուազ լաւ, իսկ չորրորդը բանի մը պէտք չէ, մանաւանդ գրողը գիտական ուղղագրութեան տեղեակ չէ: Սակայն ամէն պարագայի մէջ ալ պէտք է որ ուսումնասիրողը լեզուաբանական գիտութեան ծանօթ և փորձուած մեկն ըլլայ»¹⁷⁴:

¹⁷⁴ Էմինեան ազգագրական ժողովածու, հ. Ը, Մոսկվա-Նոր Նախիջևան, 1911թ., էջ 12:

Աճառյանը կիլիկյան տարածքների բարբառային միավորներին նախապես ծանոթացել է գրավոր աղբյուրների միջոցով: Հիշյալ աշխատության համապատասխան բաժիններում բերված են մի քանի նմուշներ Անտիոքի Քեսաբ և մյուս գյուղերի խոսվածքներից: Իսկ բուն կիլիկյան կոչված Ջեյթունի բարբառից մի հատված ներկայացնում է Հ. Ալլահվերդյանի «Ուլնիա կամ Ջեյթուն» աշխատությունից: Հատվածը Աճառյանը վերանայել է բնիկ Ջեյթունցի Օննիկ Մահտեսյանի հետ և գրի առել գիտական տառադարձությամբ: Հաճընի, Մարաշի խոսվածքների նմուշները վերցված են «Բիւրակն»-ից:

«Հայ բարբառագիտություն» աշխատության «Կիլիկիայի բարբառ» ընդհանուր վերնագրի տակ ամենաընդհանուր գծերով ներկայացված են Ջեյթունի, Մարաշի, Հաճընի բարբառների հնչյունական ամենաակնառու իրողությունների ուրվագիծը, դերանվանական ու բայական թեքման որոշ օրինաչափություններ: Անտիոքի մերձակա գյուղերի խոսվածքների քերականական իրողություններին չի անդրադարձնում. միայն «Միրիոյ բարբառ» վերնագրի տակ, ըստ «Հանդես ամսօրեայ»-ից բերված Արամո գյուղի խոսվածքի մի նմուշի, ներկայացված են այդ խոսվածքի ձայնավորներն ու երկբարբառները և հին հայերենի այդ միավորների համապատասխանությունները տվյալ խոսվածքում¹⁷⁵:

Բարբառների այս խմբին Աճառյանն այնուհետև անդրադարձել է «Հայոց լեզվի պատմություն» (Ե., 1951) աշխատության մեջ¹⁷⁶: Այստեղ թեև Անտիոքի մերձակա գյուղերի խոսվածքները ներկայացնում է «Սյուրիայի բարբառ» ընդհանուր վերնագրի տակ, սակայն բուն կիլիկյան

¹⁷⁵ Նույն. տեղում., էջ 199-214:

¹⁷⁶ **Հր. Աճառյան**, *Հայոց լեզվի պատմություն*, հ. II, Ե., 1951, էջ 346-349:

բարբառների հնչյունական համակարգերը ներկայացնելիս նշում է նաև Անտիոքի գյուղերի խոսվածքների երկբարբառները: Իբրև պատմական հնչյունափոխության ամենաընդհանուր իրողություն՝ Աճառյանը դիտում է հին հայերենի **ա** ձայնավորի **օ**-ի վերածվելը այս տարածքի բոլոր միավորներում (Զեյթուն, Հաճըն, Մարաշ, Անտիոք): Քերականական իրողություններից նշվում են հոդառության օրինաչափություններն ու դրանց նյութական դրսևորումները, թվակազմությունն ու թվակազմ ձևայինները: Այս տարածքի համար՝ իբրև քերականական յուրահատուկ իրողություններ, առանձնացվում են Զեյթունի բարբառի շարունակականի, Հաճընի բարբառի անկատարի կազմությունները, Մարաշի բարբառի ապառնու երկու ձևերը՝ բուն կամ սովորական, որ կազմվում է բիդե<պիտի մասնիկով, և անմիջական ապառնի՝ հին ստորադասականի երրորդ դեմքին ավելացնելով գ'իզիմ <կուզեմ (ուզում եմ) բայի սահմանական ներկայի դիմաթվանիշ համապատասխան ձևերը: Սրանց անցյալի ձևերը և՛ Հաճընում, և՛ Մարաշում կազմվում են սահմանական անկատարի վրա ավելացնելով թուրքերենի *idi* > իդի մասնիկը, ինչպես գագ'ի (սովորական ձևը) և գագ'ի իդի «գալիս էի»¹⁷⁷:

Սյուրիայի բարբառն էլ ներկայացնելիս նշում է միայն ձայնավորների պատմական հնչյունափոխության որոշ դրսևորումներ, ինչպես և հին հայերենի **գ** և **խ** նախդիրների կենսունակությունն ու սրանց կիրառման ամենաակնառու որոշ դրսևորումներ:

Կիլիկյան բարբառների քննությունը Աճառյանը ամբողջացրել է 1948-1949 թվականներին:

Զեյթունի բարբառի ուսումնասիրությունը ձեռնարկել էր դեռևս 1910 թվականին, դեպի ծննդավայր Պոլիս կատարած

¹⁷⁷ Նույն. տեղում., էջ 347:

ամառային ճամփորդության ընթացքում: Այստեղ նա ծանոթանում է բնիկ գեյթունցիներ Օ. Մահտեսյանի և Հ. Յաղուբյանի հետ և նրանց անմիջական տեղեկատվությամբ ու աջակցությամբ էլ կազմում է բարբառի բառարանն ու քերականության ընդհանուր ուրվագիծը: Բարբառի քննությունը խորացնում ու ամբողջացնում է տասնամյակներ անց. արդեն Երևանում՝ աջակցությամբ գեյթունցի վերաբնակ-հայրենադարձներ Դովլաթ Գարանֆիլյանի և Լևոն Խաչատրյանի: Արդեն պատրաստի ձեռագիրը կարդացել և ամբողջապես ուղղել-շտկել է մայրենի բարբառին ըստ ամենայնի տիրապետող Լևոն Խաչատրյանը: Բնական է, որ ուսումնասիրության հավաստիության աստիճանն այս դեպքում զգալիորեն մեծանում է:

Հաճրնի բարբառի ուսումնասիրությունը ևս կատարված է բարբառախոս տեղեկատուների միջոցով և նրանց անմիջական օգնությամբ (Արամ Գնթունի, Թագուհի Գնթունի Թովչյաններ):

Կիլիկյան բարբառներ ընդհանուր անվան մեջ ներառված Սվեդիայի բարբառի քննությունը կատարված է ըստ Հաջի-Հարիբի գյուղի խոսվածքի. այս բարբառի բոլոր տեղեկատուներն էլ նույն գյուղից էին: Բարբառին առաջին անգամ Աճառյանը ծանոթացել է 1929 թվականին, մուսալեռցի Մասիս Փանոսյանի միջոցով («Արմատական բառարանի» մեջ բերված Սվեդիայի բարբառային բառաձևերը ներկայացված են՝ ըստ Մասիս Փանոսյանի հաղորդած տվյալների): Ապա 1949 թվականին Աճառյանը ծանոթանում է մուսալեռցի Հովսեփ Գըրբեկյանի հետ, որն այն ժամանակ աշխատում էր ակադեմիայի տպարանում՝ իբրև գրաշար: Գըրբեկյանի կինը գավառի Յոդն-օլուկ գյուղից էր, որի միջոցով էլ ծանոթանում է նաև այդ գյուղի խոսվածքին և իր ուսումնասիրյան մեջ

ներկայացնում է նաև այդ խոսվածքի որոշ օրինաչափություններ ու բառաձևեր: Մվեդիայի բարբառի ամբողջ քերականությունը ներկայացված է ըստ Հովսեփ Գլբրեկյանի տեղեկատվության. բառարանը ամբողջացրել ու հարստացրել է դարձյալ վերջինիս աջակցությամբ: «Իր մշտական այցելությամբ նա է ծառայել ինձ իբրև աղբյուր՝ կազմելու քերականությունը, որի ամբողջ պատասխանատուն ինքն է»¹⁷⁸:

Այսպիսով, մենք տեսնում ենք, որ կիլիկյան բարբառների քննությունը մեծանուն հայագետը կատարել է բացառապես ըստ իր ներկայացրած երրորդ միջոցի, այսինքն՝ բարբառի միջավայրից դուրս, օգնությամբ բարբառն իբրև մայրենի գործառող տեղեկատուների: Ուսումնասիրման այս եղանակը, ինչպես ինքն է նշում, «նվազ լավ է»: Պետք է ասել սակայն, որ Աճառյանը, ով ուսումնասիրել էր հայերենն իր ամբողջ ծավալով ու խորքով, այս դեպքում ևս դրսևորել է լեզվաբանի իր բացառիկ դիտողականությունն ու լեզվական իրողությունները ըստ ամենայնի արժեքավորելու ու ներկայացնելու մեծ կարողությունը: Այստեղ մեր նպատակը այդ ուսումնասիրությունների արժեքը ներկայացնելը չէ, որը նույնքան մեծ է, ինչպես նրա յուրաքանչյուր աշխատություն:

Ցավոք, հանգամանքների բերումով մեծ հայագետի՝ կիլիկյան բարբառների քննությունը հրատարակվեց նրա մահից ուղիղ կես դար անց միայն՝ 2003 թվականին: Աշխատությունը հրատարակության է պատրաստել հեղինակի դուստրը՝ Քնարիկ Աճառյանը, խմբագիրն է բան. գիտ. դոկտ. Ռուբեն Ղազարյանը: Հրատարակության երկու պատասխանատուներն էլ նեղ առումով բարբառագետ-լեզվաբաններ չէին: Թերևս այս հանգամանքով պիտի բացատրել առանձին այն վրիպումները,

¹⁷⁸ Հր. Աճառյան, *Քննություն Կիլիկիայի բարբառի*, Եր., 2003, էջ 346:

որոնք տեղ են գտել հրատարակված աշխատության մեջ: Այսպես օրինակ. Զեյթունի բարբառի բայական հարացույցերում շփոթված են սահմանական եղանակի ներկա և ապառնի ժամանակաձևերը (ներկան ներկայացված է իբրև ապառնի, ապառնին՝ իբրև ներկա, էջ 250): Ձայնավորների քմայնությունը ամբողջ գրքում արտահայտված է համապատասխան գրանշանի վերևում դրված գծիկով, որով գիտական ընդունված տառադարձությամբ արտահայտվում է ձայնավորի տևականությունը: **Աճառյանն այդպես չի տառադարձել** համապատասխան հնչյունները: Այս դեպքում կա՛մ պիտի պահպանվեր հեղինակի տառադարձումը, կա՛մ էլ հետևողականորեն կիրառվեր այժմ հայ բարբառագիտության մեջ ընդունված և գործող տառադարձությունը: Այստեղ մեր նպատակը հրատարակության քննարկումը չէ, սակայն հարկ ենք համարել նշել այդ հիմնական վրիպումները, որովհետև դրանք կարող են բարբառի ոչ ճիշտ պատկերացումների ու ըմբռնումների և անորոշ եզրակացությունների տեղիք տալ:

«Քննություն Կիլիկիայի բարբառի» աշխատությունը բաղկացած է երկու մասից: Առաջին մասը վերնագրված է «Զեյթունի և Հաճընի բարբառները», երկրորդ մասը՝ «Սվեդիայի (Մուսա լեռան) բարբառը»: Ըստ այդ մասերի էլ քննարկված են համապատասխան բարբառները: Առաջին մասը, հիմնականում, կարելի է ասել, Զեյթունի բարբառի ուսումնասիրությունն է: Հաճընի և Մարաշի իրողությունները ներկայացված են մասնակիորեն: Հնչյունական օրինաչափությունների քննության ընթացքում միայն զուգադրաբար ներկայացվում են նաև Հաճընի և երբեմն էլ Մարաշի բարբառների համապատասխան ձևերը: Քերականական իրողությունների քննությունը բացառապես Զեյթունի բարբառինն է:

Ե՛վ Զեյթունի, և՛ Սվեդիայի բարբառների քննությունը Աճառյանը կատարել է իր իսկ առաջարկած սկզբունքով. կազմել է նախ այս բարբառների ընդհանուր հայերեն-բարբառ համեմատական բառարանները*, որոնց հիման վրա էլ կատարել է դրանց հնչյունախոսական, հնչյունաբանական քննությունները: Քննարկված են այդ բարբառների և՛ ձայնավորական-երկբարբառային, և՛ բաղաձայնական համակարգերը՝ իրենց համաժամանակյա և պատմական բոլոր դրսևորումներով: Որոշ դեպքերում կատարված են նաև պատմական հնչյունափոխությունների մոտավոր ժամանակագրումներ:

Ձևաբանությունը երկու բարբառների քննության դեպքում էլ ներկայացված է ըստ խոսքիմասային առանձին խմբերի: Քննարկված են այդ խմբերի քերականական բոլոր հատկանիշներն ու դրանց նյութական դրսևորումները: Ձևաբանական քննությունները կատարված են հիմնականում համաժամանակյա հայեցակետով. ըստ անհրաժեշտության երբեմն անդրադարձ է կատարված դրանց ծագումնաբանական նախահիմքերին: Հայտնի է, որ Աճառյանը արդի բարբառների հիմքը համարում էր գրաբարը: Ըստ այդ ելակետի է կատարում նա նաև կիլիկյան բարբառների քննությունները: Այսպես, օրինակ, Զեյթունի բարբառի ուսումնասիրության «Ընդհանուր նկարագրի» մեջ գրում է. «Իսկ ինչ որ ամենից հետաքրքրական և խրատական է մեզ համար, այդ այն սերտ կապն է, որ կա Զեյթունի բարբառի և գրաբարի միջև: Կարծես թե Զեյթունի բարբառն անկախ գոյություն չունի, և նրա խոնարհման ու հոլովման ձևերը իրարից ածանցված չեն, այլ ամեն մեկն առանձին-առանձին գրաբարի այս կամ այն ձևից է

* Ինչպես նկատելի է ներկայացված բառացանկերից, Աճառյանը նկատի է ունեցել հիմնականում հին հայերենը:

առաջացած»¹⁷⁹, ապա, հիմնավորելու համար իր այս եզրակացությունը, բերում է օրինակներ բարբառի խոնարհման և հոլովման համակարգերից: Իր ուսումնասիրությունների մեջ Աճառյանը քննում-վերհանում է լեզվական այնպիսի իրողություններ, որոնք այս բարբառների յուրահատկություն են: Լինել և լնուլ բայերը Ջեյթունի բարբառում, կորցնելով իրենց բուն արմատական տարրը, դարձել են նը՝լ (<լինել) և նօլ (<լնուլ): Փաստորեն պահպանվել են միայն բայաձանցները (ն) և վերջավորությունները (-ը՝լ< ել, -օլ<ուլ) : Սրանց խոնարհման գրեթե բոլոր ձևերը հանգում են գրաբարյան հիմքերին. այսպես. անկ. լինէի <նի, լնուի<նի, կատ. եղէ>էղօ, լցի>լը՝ցը՝, հրամ. լէ՛ր>լը՝ց, լի՛ց>լը՝ց: Այստեղից էլ եզրակացնում է. «Եթե գրաբարի ձևերը չլինեին, ո՞ր գիտնականը պիտի կարողանար լուծել այս բոլոր ձևերի գաղտնիքը: Ամենատարօրինակն այն է, որ Զթ. Նը՛լ. նօլ և նլ արմատ չունեն և ամբողջապես մասնիկ են. նրանց արմատը լի (լինել, լեալ և լի (լիքը) սղված անհետացած է, և մնում են միայն ածանցական մասնիկները կամ վերջավորությունները: Ահա տարօրինակ նոր երևույթ ընդհանուր լեզվաբանության մեջ»¹⁸⁰: Միայն բայաձանցի և վերջավորության համադրման բառայնացումը իսկապես լեզվաբանական բացառիկ երևույթ է:

Այս բարբառների աճառյանական ուսումնասիրությունների մեծագույն արժանիքներից է նաև այն, որ համապատասխան իրողությունները քննելիս ներկայացվում են դրանց դրսևորման գրեթե ամբողջական տարածքները:

Լեզվական-քերականական բոլոր իրողությունների քննություններին առանձին-առանձին անդրադառնալը

¹⁷⁹ Նույն տեղում, էջ 14-15:

¹⁸⁰ Նույն տեղում, էջ 16:

կնշանակեր դրանց վերաշարադրանք, որը, կարծում ենք, խրախուսելի չէ:

Այս համառոտ հաղորդման մեջ ուզում ենք ուշադրությունը կենտրոնացնել հատկապես Սվեդիայի բարբառի քննության վրա, որովհետև այն հայերենի բարբառային բացառիկ միավորներից է, ուր լեզվական շատ իրողությունների ներքին շարժումները գրեթե հասցված են իրենց ավարտին: Աճառյանը նկատել և ուսումնասիրել է նաև հենց այդպիսի իրողություններ: Հայտնի է, որ ձայնավորական համակարգերում ևս հնչյունական տեղաշարժերը կրում են համակարգային բնույթ և ընթանում են լայնից դեպի նեղ բացվածք, ստորինից դեպի վերին բարձրացում ուղղություններով: Սվեդիայի բարբառում շարժման այդ ուղղությունները հասցված են իրենց ավարտին, որից հետո միայն, համակարգի ներքին հավասարակշռությունը պահպանելու համար կատարվել է նաև հակառակ գործընթացը՝ նեղ բացվածքից դեպի լայն, վերին բարձրացումից դեպի ստորին բարձրացում շարժումը: Այսպես օրինակ, հայերենի ամենալայն բացվածք ունեցող ստորին բարձրացման ա ձայնավորը, շարժվելով լայնից դեպի նեղ բացվածք ուղղությամբ, այս բարբառում հասել է իր վերջնակետին, այսինքն՝ ամենավերին բարձրացման: «Ընդհանուր լեզվաբանության համար շատ հետաքրքրական պիտի լիներ իմանալ, թե ա ձայնավորի հաջորդ քայլը ինչ պիտի լիներ. պիտի թևակոխե՞ր բաղաձայնի սահմանը, որովհետև ա ձայնավորից հետո W=ւ-ն կիսաձայնի վրայով հնչումը անցնում է բաղաձայն վ-ին»¹⁸¹:

Աճառյանը ընդհանուր որոշ գծեր է նկատում մի կողմից՝ Սվեդիա-Ազուլիս (ա>օ>ու անցումով), մյուս կողմից՝ Սվեդիա-

¹⁸¹ Նույն տեղում, էջ 349:

Մարադա (անկատարի կազմության ընդհանուր սկզբունքով) բարբառների միջև՝ Սվեդիան համարելով «մի կամուրջ» այս կամ հայ մյուս բարբառների միջև:

Այս տարածքի միավորների քերականական իրողությունների մեջ ամենաբնորոշն ու ինքնատիպը առկայացման քերականական կարգի դրսևորումն է, որով որոշակիորեն տարբերակվում են լեզվական և խոսքային միավորները: Այլ կերպ ասած՝ առկայացական կարգում մշակվել է մի համակարգ, որը հավասարաթեք է հոլովական ու խոնարհման հարացույցների նյութական դրսևորումներին, գործում է բառային իրադրականացված բոլոր ձևերում՝ առանց բացառությունների ու շեղումների, անկախ բառի խոսքիմասային պատկանելությունից: Համակարգայնացված այդ իրողությունները բառի շեշտակիր ձայնավորի **որակական ու քանակական** փոփոխություններն են: Աճառյանի քննարկած Հաջի-Հարիբլիի (նաև Բիթիասի) խոսվածքում առկայացվող բառ-հասկացությունը կրում է բառավերջի շեշտակիր միավորի քանակական փոփոխություն՝ առկայացուցիչն ստանալիս կարճ ձայնավորը վերածվում է երկարի: Սա այնքան ակնառու հատկանիշ է խոսվածքի համար, որ սովորական լսողական ընկալմամբ էլ տարբերակելի է: Օր.՝ գիրքը լինում է թօխտ, գիրքս՝ թօխտըս, սա գիրք է, աս թօխտ ի, տեսա նրան (զայն, զինքը)՝ դիսօ գէ: Իբրև առկայացուցիչներ են հանդես գալիս դերանվանական հոդերը, էական բայը և **հ** (դերանվանական իրանիշ դասի արմատական տարրը) մասնավորման դերանունը¹⁸²: Բարբառը քննելիս Աճառյանը ծանոթ է եղել Տ Անդրեասյանի «Մուետիոյ գաւառաբարբառը կամ քիսթինըկ լեզուն» ուսումնասիրությանը, որը տպվել է դոկտ. Սալբիի

¹⁸² Այս մասին ավելի մանրամասն տե՛ս **Գ. Հանանյան, Սվեդիայի բարբառը**, Ե., 1995, էջ 56-69:

«Ալեակներ և խլեակներ», «Հայ վրանաքաղաքին տարեգիրքը» (Ալեքսանդրիա, 1919) գրքում. Գրքի վերջում Աճառյանի ներկայացրած մատենագիտական ցանկում նշված են նույնիսկ համապատասխան էջերը՝ 217-239: Անդրեասյանը այդ համառոտ քննության մեջ նկատել և նշել է այդ յուրահատկությունը: Զարմանալի է, որ այդ խիստ յուրահատուկ իրողությունը, ինչպես և **q** և **h** նախդիրների յուրահատուկ իմաստավորումները վրիպել են մեծ լեզվաբանի ուշադրությունից:

Դերանունները քննելիս Աճառյանը կանգ է առնում նաև **q** և **h** նախդիրների կիրառությունների վրա: Հայտնի է, որ գրաբարում նախդիրներն անցնում էին նախադաս բառի վրա: Այդպես է և քննարկվող բարբառներում: Աճառյանը, սակայն, նախդիրների այս կիրառությունը նույնացնում է այս տարածքներին բնորոշ մի այլ իրողության հետ, որն արդեն ձևաբանական այլ իմաստավորում ունի: Խոսքը դերանվանական իմաստ արտահայտող վերոհիշյալ **h** մասնիկի մասին է, որը գործառում է շարահյուսական ամենաբազում իմաստներով. իբրև ուղիղ խնդիր հանդես է գալիս **q** նախդիրի հետ՝ դիսկուզի (տեսա զայն), դառնի ընծի (տուր ինձ զայն). այստեղ ձայնավորից առաջ սղվել է: Ցույց է տալիս գործողության ուղղվածությունը դեպի որոշակի տեղ՝ կրնեուվի (գնա դեպի այնտեղ), գարտածօյի (կարդացի նրանում, նրա մեջ) և այլն: Աճառյանը այս **h**-ի կիրառությունը **q** նախդիրի հետ դիտում է իբրև զիդօ, զինօ (>այդ, այն) դերանունների սղված ձևեր. «Վերջին երկուսի կրճատումն է **q**է, **q**ի, որ, սակայն երեք աստիճանների ցուցականների համար հավասարապես գործածվում է. Օրինակ՝ զըսսօ ջ'էօրը դէօր ընձէ, զիդօ ջ'էօրը

դէօր ընձէ, զինօ ջ'էօրը դէօր ընձէ և բօլորի համար՝ դէօր զի ընձէ, ընձի ի դէօր զէ»¹⁸³:

Դժվար չէ նկատել, որ հիշյալ ձևերում **զ**-ն դերանունների վրա դրված նախդիրն է, այսինքն՝ այն անկախ միավոր է և իբրև այդպիսին էլ կիրառվում է **ի**-ի հետ: Եթե այս **ի**-ն նույնանար գրաբարյան **ի** նախդիրի հետ, կատացվեր, որ նախդիրը մի այլ նախդիրի հետ կիրառվելիս ստացել է քերականական նոր իմաստ, որը, կարծում ենք, հնարավոր չէ: **Ի**-ի հետ գործառող համապատասխան բառը ենթարկվում է առկայացական հերթագայության. Հաջի-Հաբիլիի խոսվածքում այն արտահայտվում է կարճ ձայնավորի երկարացմամբ. այսպես՝ դիսօ, իսկ երբ տեսնում եմ որոշակի առարկա՝ դիսօ զի:

Սվեդիա-Քեսաբ բարբառային տարածքում իբրև առկայացուցիչներ են հանդես գալիս շեշտակի ձայնավորի կամ երկբարբառի հերթագայությունները, դերանվանական **ս**, **դ**, **ն** հոդերը, էական բայը՝ **է** և **ի** դերանվանական արմատական տարրը, որ մենք անվանել ենք մասնավորման դերանուն:

Այս իրողությունների վրա հատկապես կանգ առանք, քանի որ բարբառն ուսումնասիրողներից գրեթե ոչ մեկը ըստ էության չի ներկայացրել **զ** և **ի** նախդիրների իրական արժեքը և իմաստավորումները այս տարածքներում:

Մեծանուն հայագետն այս դեպքում չի թափանցել երևույթի էության մեջ, քանի որ նրա բարբառների տեղեկատվությունը մասնագիտական պատրաստվածություն չեն ունեցել և, բացի այդ, թերևս չեն կարողացել կարևորել լեզվական այդ, իրո՛ք, բացառիկ իրողությունները:

Այնուամենայնիվ, կիլիկյան բարբառների աճառյանական ուսումնասիրությունները լավագույն ներդրումներ են հայագիտության մեջ և հայերենագիտական մնայուն արժեքներ:

¹⁸³ **Հր. Աճառյան**, *Քննություն Կիլիկիայի բարբառի*, Ե., 2003, էջ 479:

Гахтуйи Ананян- Исследования Р. Ачаряном киликийских диалектов.- Р. Ачарян под общим названием киликийские диалекты имеет в виду диалекты собственно Киликии: Зейтуна, Ачна, Мараша - и диалекты армянского населения Северного Асорика: Сведии, Кесаба, Джесыр-Шухура. Наиболее основательно исследованы диалекты Зейтуна и Сведии (поддиалект Аджи-Абибли). Исследование обоих диалектов выполнено с привлечением респондентов – носителей диалекта. Некоторые явления диалектов Ачна и Мараша проанализированы параллельно с соответствующими единицами зейтунского диалекта. В качестве исключительного языкового явления отмечено образование форм настоящего и прошедшего несовершенного времен глаголов *լիւնել* и *լնուլ*, в которых собственно корневой элемент редуцирован и сохранены только глагольные суффиксы и окончания (*ւնլ<լիւնել*, *ւոլ<լնուլ*). Исследование диалектов и Зейтуна, и Сведии охватывает все языковые уровни со всеми их системами и подсистемами. Неполноценно представлены некоторые явления диалекта Сведии. Речь идет о грамматической категории определенности и выделении предлогов *գ* и *հ*. В исследованиях Р.Ачаряном сведийского диалекта не уточнены происхождение и исключительность употребления *հ*. Данная диалектная частица *հ* является корневым элементом предметного местоименного класса, а в этом диалекте выступает как своеобразный актуализатор. В этом смысле мы назвали эту частицу обособляющим местоимением, которое выступает в различных синтаксических функциях.

При всем вышесказанном, исследование Р.Ачаряном киликийских диалектов остается лучшим исследованием

диалектных единиц данного района и является ценным вкладом в арменоведение.

Gaghtuhi Hananyan – Works of Acharyan of Cilicia Dialect.– When saying Cilician dialects, H. Acharyan means Central Cilician dialects of Zeitun, Hadjin, Marash and Northern Asoriq's Armenian dialects of Svedia, Qesab, Zsr-Chuxur provinces. The dialects of Zeitun and Svedia (Haji-Habibli variety) are thoroughly discussed. The studies of the two dialects are carried out with the help of reference books on dialectology.

Some varieties of Hadjin and Marash dialects are discussed in parallel to the respective units of Zeitun dialect. A unique linguistic phenomenon is observed in the verbs լիներ and լնուլ (*linel* and *linul*), with special reference to their structure of Present and Imperfect forms. Here the main radical element was split and only the verbal affix and the endings “նլ<լիներ, նոլ<լնուլ” (nyl<linel, nol<lnul) have been preserved. Both the study of Zeitun and Svedia dialects covers all the linguistic aspects with their systems and sub-systems. Some facts of Svedia dialectical study are not fully presented. By saying this we mainly mean estimating the grammatical category of present tense and grabar prefixes **q** and **h** (z and I).

In Acharayan's study of Svedia dialect, the main value and use of **h** (*I*), as well as its origin, are not clarified. This dialectical element **h** (*I*) is a pronoun, which, in this dialect, acts as an essential element of an object-denoting class. That is way it was defined as a personal pronoun that can have different syntactic functions in a sentence.

However, the studies of Acharyan's Cilician dialects have their valuable investment in the study of Armenian Language and these studies are still of paramount importance.

**ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԱՌԱԾ-ԱՄՍՑՎԱԾՔՆԵՐԻ «ՀԱԳՈՒՍՏ»
ԻՄԱՍՏԱՅԻՆ ԴԱՇՏԻ ԲԱՌԱՇԵՐՏԸ ՍՏՈՒԳԱԲԱՆԱԿԱՆ
ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅԱՄԲ**

Լեզվաբանության մեջ երբեմն առածներն ու ասացվածքները (նաև թևավոր խոսքերը՝ (աֆորիզմները)) դիտարկում են որպես դարձվածային միավորներ¹⁸⁴։ Առած-ասացվածքները, որոնք ունեն ճանաչողական և իմացական արժեք, առանձնացրել ենք դարձվածային միավորներից և դարձրել ուսումնասիրության առարկա «հագուստ» իմաստային դաշտում՝ պայմանականորեն բաժանելով ենթադաշտերի.

1. Հագուստ և հագուստի մաս արտահայտող բառերով կազմված առած-ասացվածքներ:

Հագուստ: Ստ. Մալխասեանցը *հագուստ* բառի համար տալիս է հետևյալ բացատրությունը՝ «Հագնելու իր, զգեստ, վրայի շոր: (Սպիտակեղենը, կօշիկը, գլխարկը հագուստ չեն կոչվում):»¹⁸⁵։ Էդ. Աղայանը նշում է՝ «1. Վրան միաժամանակ կրելու շորերի ամբողջությունը, 2. Ձգեստների ամբողջությունը, հագուստեղեն, 3. Հագած զգեստը»¹⁸⁶, Միջին հայերենի

¹⁸⁴ Գ. Ջահուկյան, Էդ. Աղայան, Վ. Առաքելյան, Վ. Քոչյան, *Հայոց լեզու*, պրակ Ա, Ե., 1980, էջ 477-480:

¹⁸⁵ Ստ. Մալխասեանց, *Հայերեն բացատրական բառարան* (այսուհետ՝ ՀԲԲ), հ. 3, Ե., 1944, էջ 8:

¹⁸⁶ Էդ. Աղայան, *Արդի հայերենի բացատրական բառարան* (այսուհետ՝ ԱՀԲԲ), հ. 1, Ե., 1976, էջ 787:

բառարանում¹⁸⁷՝ «Հագնելու իր, զգեստ»: Հագուստ բառը առաձներում հազվադեպ է հանդիպում («Մարդուս կարողությունը հագուստովը կու իմացվի:»¹⁸⁸), հիմնականում այն հանդես է գալիս հոմանշային այլ տարբերակներով՝ շոր, դրըղ, հալավ և այլն:

Շոր «շոր, հագուստ»: Ըստ Գ. Ջահուկյանի՝ «հազիվ թե հնդեվրոպական՝ *skhor-՝ *(s)ker- «կտրել» արմատից. հմմտ. հ. իսլ. horr «վշտ հագուստ», լատ. corium «կաշի, մորթ»¹⁸⁹: Բազմաթիվ են այս բառով կազմված առաձները՝ «Շոր տուր՝ շնորհք տամ, հաց տուր՝ ռանգ (զույն) տամ:» (Ա 288), «Հարստի հաքին շոր տեհան, ասեցին՝ շնորհավոր. Աղքատի հաքին որ տեհան, հարցրին՝ ո՞րտեղից ա:» (Ա 220), «Մարդին մարդ շինողը շորն է:» (Ա 288), «Չծնած էրեխին շոր մի՛ կարի:» (Ա 136), «Շորն ասաց.- Դու ինձ պահի բողջամիջին (կապոցի մեջ), ես քեզ պահեմ մարդամիջին:» (Ա 288), «Շալաշ շորն ինքն իրան կու մաշի:» (Ա 593), «Ձուկ բռնողի շորերը թաց կլնի:» (Ա237), «Թաժա շորը հնի վրա կը ձևեն:» (Ա 174), «Շոր չունի հագնելու, ֆայտոնով կերթա.....:» (Ա 20), «Դրսից պսպղա շորըս, սովից դրողոս փորս:» (Ա 71), «Շուրով տկլորը լավ է, քանզ փուրով տկլորը:» (Ա 217), «Շորերս հին ա, խոսքս անգին ա:» (Ա 72), «Կնկա իրեք բաժինը լաց է, մեկն էլ շորեղեն:» (Ա 67), «Ման եկողը յա շորին կը ճարի, յա՝ փորին:» (Ա 191), «Խրատ ունիս գլխիդ տուր, սապոն ունիս՝ շորիդ» (Ա 44) և այլն:

Ղըլըղ (հագուստ): Գործածվում է հիմնականում Խոտուրջուրի, Կարինի և Կեսարիայի բարբառներում, նշանա-

¹⁸⁷ Ռ. Ղազարյան, Հ. Ավետիսյան, Միջին հայերենի բառարան (այսուհետ՝ ՄՀԲ), Ե., 2009, էջ 394:

¹⁸⁸ Ա. Ղանալանյան, Առաձանի (այսուհետ՝ Ա), Ե., 1960, էջ 288:

¹⁸⁹ Գ. Ջահուկյան, Հայերեն ստուգաբանական բառարան (այսուհետ՝ ՀՍԲ), Ե., 2010, էջ 288:

կում է՝ «1. Հագնելու ձև, տարագ, 2. Զգեստ, հագուստ»¹⁹⁰. «Օրը նոր, դրըդը (*հագուստ*) նոր:» (Ա 117):

Հալավ (շոր): Հայերեն գաւառական բառարանում¹⁹¹ կա հետևյալ բացատրությունը՝ Ղրբ., Շմ. շապիկ. 2. Հմշ. շապիկ, բայց ավելի ընդարձակ մտքով «ճերմակեղեն». օր. հալաւ լուանալ՝ լուացք ընել. 3. Ախց., Ախք., Բլ., Բղ., Խ., Խն., Խրբ., Կր., Մկ., Ննխ., Չրս., Վն., Տր., զգեստ, հանդերձ, հագուստ. 4. Ղրբ. մանելու ճախարակին վրայ ձգուած լաթը՝ ծածկոցը: Հ. Աճառյանը փոխառություն է համարում «կամ հին ասուրականից և կամ ասորի գվռ. մի ձևից, որ ավանդված չէ. հմմտ. ասուր. halāpu, halābu «ծածկել», որից «կերպաս, հագուստ, զգեստ» և այլն¹⁹²: ՀԼԲԲ-ում նշվում է՝ «1. Ընդհ. Զգեստ, շոր, հագուստ: 2. Ղրբ. Շմխ. Հմշ. Շապիկ: 3. Հմշ. Սպիտակեղեն, ներքնաշոր: 4. Ղրբ. Մանելու ճախարակի վրա ձգված ծածկոցը» (հ. 3, էջ 229): «*Էրիկը սով տարին, հալավը (շոր) ցուրտ ամսին:*» (Ա 268), «*Յաթաղ (անկողին) մտնողը հալավները (շոր) հանե կու:*» (Ա 195), «*Էշին փալան, մարդուն հալավ:*» (Ա 288):

Շապիկ (շաբիկ, շապիք) «շապիկ, վերարկու, պատմունճան»: Փոխառություն՝ մ. պ. šapīk:-H. AG 211: Աճ. ՀԱԲ 3, 495: (ՀԱԲ, 581): Այն բազմաթիվ կիրառություն ունի առած-ասացվածքներում, ինչպես՝ «*Անառակին տասերկու շապիկ ունի:*» (Ա 40), «*Անձին շապիկ չունի, գլուխը վարդ կը դնե:*» (Ա 20), «*Ամեն մարդու շապիկն իրան ջանին մոտիկ է:*» (Ա 156), «*Օձն իրան շապիկը կըփոխե, բնությունը չի փոխե*» (Ա 55),

¹⁹⁰ Հայոց լեզվի բարբառային բառարան (այսուհետ՝ ՀԼԲԲ), հ. 3, Ե., 2004, էջ 351:

¹⁹¹ Հ. Աճառյան, Հայերեն գաւառական բառարան (այսուհետ՝ ՀԳԲ), Ե., 1913, էջ 630:

¹⁹² Հ. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան (այսուհետ՝ ՀԱԲ), հ. 3, Ե., 1926, էջ 10:

«Ազապ աղջիկ ա՛ն, որ շապիկդ ի մտնի:» (Ա 66), «Ո՛չ տոն է, ո՛չ Ջատիկ, խեն է հագել շալե շապիկ:» (Ա 107), «Ողորմությունն հնպես տուր, որ շապիկդ չիմանա:» (Ա 198):

Դեյրա: Խոսակցական բառ է՝ «կանացի շրջագգեստ»¹⁹³, ՀԼԲԲ-ում արձանագրված չէ, ԱՀԲԲ-ում՝ դերիա//դեյրա՝ «Կանացի զգեստ, որի վերին մասը և շրջագգեստը մի ամբողջություն են կազմում» (հ. 1, էջ 292). «Դեյրաղ (շրջագգեստ) օր երկան ըլլի՝ շորորալու ի՛նչ կա, տեղդ հեռու ըլլի՝ պարծենալու ի՛նչ կա» (Ա 311):

Կապա «1. Կանացի երկար զգեստ: 2. Տղամարդու զգեստ: 3. Կրոնավորի զգեստ, պարեգոտ...» (ԱՀԲԲ, հ. 1, 691): **Կապալ** (կովա) «մի տեսակ զգեստ»: Փոխառություն՝ արաբ. qabā: -Աճ. ՀԱԲ 2, 521 (ՀՍԲ, 384). «Աշխարհը «Կապա՛, հաց կեր» ա:» (Ա 84):

Վարտիք «վարտիք»՝ «1. Տղամարդկանց և կանանց ներքին զգեստ, որ հագնում են անմիջապես մարմնի վրա, 2. (հզվդ.) Անդրավարտիք, շավվար, տաբատ»: (ԺՀԼԲԲ, հ. 4, 383): Փոխառություն իրանական աղբյուրից՝ *varti (var-«ծածկել» արմատից):-Աճ. ՀԱԲ 4, 325: (ՀՍԲ, 708): Այսպես՝ «Քանի պիտեր՝ վարտիք չկեր, որ մեռավ՝ քյումբեթ շինեցին:» (Ա 115), «Շունն ամչնա նե՛ վարտիք կը հագնի:» (Ա 39):

Գոտի: Ըստ Հ. Աճառյանի բարդված է *գաւ+տի* բառերից, երկրորդ արմատը՝ *տի*-ն է, որ նշանակում է «կապ»: Այն հնիս. dē- «կապել» արմատից է.....«անծանոթ է **գաւ**, որ պիտի նշանակեր «մեջք». հմտ. գւռ. **մեջկապ** «գոտի»» (ՀԱԲ, հ. 1, 608) «մեջքի գոտի, միջկապ», ՄՀԲ-ում՝ **գօտեկ** «գոտի, մեջկապ»

¹⁹³ Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան (այսուհետ՝ ԺՀԼԲԲ), հ. 1, Ե., 1980, էջ 496, **Գնել արքեպիսկոպոս Ճերեճեան, Փարամազ Կ. Տօնիկեան եւ Արտաշէս Տէր Խաչատուրեան, Հայոց լեզուի նոր բառարան**, հ. 2, Պէյրուս, 1992, էջ 887:

(էջ 155), ՀԼԲԲ-ում՝ **գոտի, գոտիկ** (բազմիմաստ բառ). «Որ հազա՝ գոտին կը կտրի:» (Ս 216):

Փեշ: «Փեշ ն. վ., Փեշք Ղ. «քղանցք. pan» պրս. peš»¹⁹⁴: Բազմիմաստ բառ է՝ «1. Զգեստի ներքևի վերջամասերը, քղանցք, 2. Գոգ, 3. (հզվդ.) Կանացի հագուստ՝ զգեստ, որ ծածկում է գոտկատեղից մինչև ներքև» և այլն (ԺՀԼԲԲ, հ. 4, 645). «Մեկ ջաղցի փեշ կը լիզե, մեկելը՝ ջաղցապընին:» (Ս 65), «Զոռով փեշդ գովշի պողին ես քցում:» (Ս 91), «Չոր աղբը մարդու փեշ չկպնի:» (Ս 200):

Փողք: «Վարտիքի՝ անդրավարտիքի ներքևի այն մասը, որ հագնում են ոտքերին» (ԺՀԼԲԲ, հ. 4, 670). «Ջրին չը հասած՝ փոխկերքդ (փեշեր) ետ մի քաշիլ:» (Ս 136):

Ջեբ: «Գրպան» (ՀԼԲԲ, հ. 5, 168): Գործածվում է բազմաթիվ բարբառախոս վայրերում, ինչպես՝ **ջեբ** (Ար., ՆԲ., Ղրբ. (Զնգ.), Հվր. (Քնդ.), Սրմ., Ուրմ., ՆՆ., Հմշ., Սշ., Մկս.), **ջիբ** (Ար., Թբ., Ղրբ., Սրմ.), **ջոբ** (Ուրմ., Վն.), **ջիպ** (Կր., (Կ.)), **ջեսպ** (Կր. (Ջվլիս.)), **ջոպ** (Վն.), **ջուպ** (Ղրբ., Ազլ.): Այսպես՝ «Տղա ունենամ ջիբավոր, աղջիկ կու ճարիմ ջիդավոր (զլխազարդով):» (Ս 67), «Գոռի ջերը ծակ կը լինի:» (Ս 241), «Գլոխը տաքցավ՝ ճեպը (գրպան) կը պաղի, ճեպն որ տաքցավ՝ գլոխը կը պաղի:» (Ս 287), «Չեմ ուզում, ջեբս գցի:» (Ս 52):

2. Կտորեղեն իմաստ արտահայտող բառերով կազմված առած-ասացվածքներ.

Կտոր: Հ. Աճառյանի ՀԳԲ-ում՝ 1. Կտոր, մաս, 2. Ղրբ. որ և իցե կերպասեղեն կամ այլ գործուած իր (տպածոյ, չիթ նն), 3 Այն.

¹⁹⁴ **Հ. Աճառեան,** Թուրքերէնի ազդեցութիւնը հայերէնի վրայ եւ թուրքերէնէ փոխառեալ բառերը Պօլսի հայ ժողովրդական լեզուին մէջ համեմատութեամբ Վանի, Ղարաբաղի եւ Նոր-Նախիջեւանի բարբառներուն (այսուհետ՝ ՀԱ ԹՓԲ), Լազարեան Ճեմարան Արեւելեան Լեզուաց, Մոսկուա-Վաղարշապատ, հ. Գ, 1902, էջ 349:

դրամ. փարա. «Էրկանը կխընտա պոյին, կարճը՝ կըտորին:» (Ա 77):

Ապր(ի)շում (արևել. գր. *աբրիշում, արբեշում*) «մետաքս» (*ապրիշում* ձևով՝ «մետաքսանման մամուռ»): Փոխառություն իրանական աղբյուրից. հմմտ. պ. *abrēsum*: -H. AG 107 (ՀՄԲ, 71). «Ապրշում (*մետաքս*) բրդի տեղ չի ծախվի» (Ա 159), «Կտավ գործողը ապրեշում գործողին չի հավնի:» (Ա 18):

Մով (մետաքս): Գործածվում է Ար., Թբ., Ղրբ. (Գնձ.) բարբառներում, նշանակում է «Մետաքսե նուրբ գործվածք», ունի նաև համանուններ, ինչպես՝ **մով (2)** «խաղողի մի տեսակ, որի հատիկներն ունեն սպիտակ գույն, ձվաձև տեսք և բարակ մաշկ», **մով (3)** «Բաց կապույտ» (ՀԼԲԲ, հ. 4, 77): Առածում հասկանալի է գործածվող իմաստը, քանի որ հեղինակը փակագծերում նշում է բացատրությունը. «Ո՛չ կը տամ կով, ո՛չ կը հագնեմ մով (*մետաքս*):» (Ա 107):

Աթլաս: Ըստ Հր. Աճառյանի՝ «Աթլազ ^ա, աթլաս ^{ն. փ. Ղ} «սնդուս, տեսակ մը ընտիր կերպաս. satin». = արաբ. atlas. Ասկէ է նաև ռուս. атласъ նոյն նշ.» (ՀԱ ԹՓԲ, 61). «Հազար հագնիս աթլաս ու խաս, կենա կըսեն ծրրտոտի հարս:» (Ա 71), «Անճարակը խասն (*մետաքս*) է հագեր, գիտցեր որ խամն (*վատորակ կտոր*) է հատեր:» (Ա 83): **Խաս**-ը նույն մետաքսն է: Ըստ Հ. Աճառյանի «Վ. Ն. Ղ. «գուտ (արծաթ, ոսկի կլն.). pure (or, argent, etc.). 2. Ազնի՛ւ՝ անխառն տեսակ (*մետաքս, ներկ, զգեստ կլն.*). veritable, de bonne qualité». = արաբ.xass.» (ՀԱ ԹՓԲ, 170):

Աստառ («աստառ, զգեստի ներքնակողմ»): Փոխառություն իրանական աղբյուրից հմմտ. պ. *āstar*: - H. AG 110: Աճ. ՀՄԲ 1, 277 (ՀՄԲ, 80). «Աստառն էլ իրեսն (*երես*) աժի:» (Ա 85), «Էրեսն աստառից չեն կտրի:» (Ա 173), «Էրես տվինք, աստառ ուղեց:» (Ա 21) և այլն:

Լաթ «շոր, շորի կտոր, պատառ»: Փոխառություն՝ պ. lat: - ԱՃ. ՀԱԲ 2, 257 (ՀՄԲ, 289). «Ոչ կոնակդ էրկու լաթի սորվեցուր, ոչ փորդ էրկու հացի:» (Ա 285), «Ամեն օր սյուսլի (պճնված) քալողը, կիրակի օրը լաթ չի գտներ հագնելու:» (Ա 50), «Լաթը պահե պողչան, որ տանի քեզ պաղչան:» (Ա 288):

Չուլ: Փխռ. թուրք.՝ «քուրձ, խորգ» (ՀԱ ԹՓԲ, 278). «Չուլի (ցնցոտի) տակ էլ մարդ կըլնի:» (Ա 219), «Թագին էն թագին է, մենակ չուլն է փոխել:» (Ա 71):

3. Գլխի ծածկոց իմաստ արտահայտող բառերով կազմված առած-ասացվածքներ.

Գլխարկ: Գլխարկ-ը բնիկ հայերեն գլուխ բառի ածանցավոր կազմությունն է, հնդեվրոպական նախալեզվի *ghōlu-kho- «գլուխ» արմատից. հմմտ. լիտվ. galvą, հ. u. glava «գլուխ» (հայ-բալթիկ-սլավոնական զուգաբանություն): -ԱՃ. ՀԱԲ 1, 565 (կասկածով) (ՀՄԲ, 163): Ի տարբերություն գլխարկ բառի («Ամեն մարդ իրեն գլխարկը թող բռնե, օր չընկնի:») (Ա 156)՝ դրա հոմանշային ձևերը առածներ կազմելու և փոխաբերական իմաստներով գործածվելու մեծ հնարավորություններ ունեն:

Գդակ (գտակ, քդակ) «գլխարկ»: Փոխառություն իրանական աղբյուրից՝ *goudak (իրան. goud «ծածկել», որտեղից նաև՝ վրաց., ճան., մեգր. kudi, այլև՝ հայ. գուտի (տե՛ս): -ԱՃ. ՀԱԲ 1, 529-530:) (ՀՄԲ, 154). «Ալու գդակը Վալու գլխին ա դնում, Վալունը՝ Ալու:» (Ա 49), «Գդակս թոգոտ տեսար ջաղացպա՛ն գիտեիր:» (Ա 72), «Գլուխը սաղ ըլի, գդակ շատ կու ճարվի:» (Ա 167), «Որ գեղն էթաս, էն տեղի գդակը դիր:» (Ա 234), «Գտակը մենձ, տակը դարտակ:» (Ա 13):

Փափախ (տաճկ. papak) (ՀԲԲ, հ. 4, 493), «պարսկական գլխարկ» (ՀԱ ԹՓԲ, 349). «Քաչալը ուրան (իր) փփախին (գդակ) թարիփ կանի (գովել):» (Ա 330):

Լաչակ: Հր. Աճառյանը նշում է՝ **լաջակ** (Արբ., Երև., Եվդ., Խն., Հմշ., Ղզ., Ռ.), **լաչիկ** (Ախց., Դվ., Վն., **լաչի** (Վն.), **լեչաք** (Տփ.) սպիտակ ծածկոց կամ գլխանոց. որով կանայք գլուխնին կը կապեն, դեմքը կիսածածկ պահելու համար: =Պրս. ... lačak քող, պաստառ գլխոյ, որոյ ծայրն իցէ ոսկեթել և նկարակերտ, գոր կանայք փաթութեն ի գլուխս իւրեանց. արև. թրք. lačak լաչակ, չադաթ leček պսակ ծաղկանց հարսին. Եւդոկիոյ թուրքերը (ինչպէս և հայերը) կը հնչեն լէչէք (ըստ Կ. Գազանճեանի). քրդ. lačik, ուտ. Լաչան, լակ, լաչոկ, վրաց. լեչաքա. Ամէնուն արմատն է Պրս. որ կը ծագի lač «այտ» բառէն: Այսպէս՝ *«Անառակ կնգա գլխին հարիր լաչագ կա:»* (Ա 40), *«Լաչառին (անգգաւ) զխտը լեչակ կինի (կլինի):»* (Ա 315), *«Անառակ կնգանը լչակավը խափվես վեչ:»* (Ա 308), *«Մարդի նամուսը գտակն ա, կնկանը՝ լաչակը:»* (Ա 60):

Յագմա (գվռ.): 1. Գլխի ծաղկանկար թաշկինակ: 2. Զանազան գույնի նուրբ գործվածք (ԱՀԲԲ, հ.2, էջ 1040). *«Ամեն մարդու քթի տակ որ մագ էլնի՝ կելնի՞ մարդ, ամեն կնկրն գլուխ որ յագմա (մետաքսե գլխաշոր) էլնի՝ կելնի՞ կնիկ»* (Ա 308):

Շալ: «Բրդյա թելի գործվածք, որ կանայք երկտակած գցում են ուսներին կամ գլուխներին» և այլն (ԱՀԲԲ, հ. 2, 1092, ԺՀԼԲԲ, հ. 4, 55): Փոխառյալ բառ է թուրքերենից. Վ., Ղ. Ն. «ցփսի, շալ. châle».=թրք. šal= ֆրանս. châte (ՀԱ ԹՓԲ, 257), Ղարաբաղի բարբառում ունի «խաղողի ճյուղ» իմաստը (ՀԳԲ, 818). *«Պաղտատի (ընտիր կտոր) նման շալ, աղբոր պես կոնակ չը գտնվի:»* (Ա 267):

Արախճին//արախչի//արախչին: Ստ. Մալխասեանցի մոտ նշված է որպէս փոխառություն պարսկերէն arakšin բառից՝ «քրտինք ժողովող» (ՀԲԲ, հ. 1, 253): Այն ունի «1. Թեթև՝ բարակ գլխարկ, որի վրայից երբեմն փափախ են դնում, գիշերվա գլխարկ: 2. Ասեղնագործված գլխարկ» իմաստը (ԱՀԲԲ, հ. 1,

125). «Ագռավին արախճին (թասակ) տվին, որ սիրուն գթնի, գլխին դնի, պտըտեց-պտըտեց, բերեց իրա ճուտի գլխին դրեց:» (Ա 262), «Քաշալ ես՝ արախչիդ (գլխարկ) գլուխդ պահի:» (Ա 139):

Քող/քողք: Հիմնական իմաստն է «Բարակ՝ թափանցիկ ու նուրբ գործվածք, որ գցում են երեսին, շղարշ:» (ԱՀԲԲ, հ. 2, 1574). «Չը տեսա քողքն երեսին, կը տեսնեմ կուծն ի թնին:» (Ա 108):

Քոլոզ (գվռ.): Թաղիքե կամ բրդյա բոլորածն քրդական գլխարկ (ԱՀԲԲ, հ. 2, 1574). «Ամեն քոլոզի տակ մի գլուխ կա:» (Ա 156): ՀԳԲ-ում՝ Վն. տեսակ մը սալոր:

4. Ոտնաման իմաստ արտահայտող բառերով կազմված առածներ.

Կոշիկ: «Կաշվից կամ այլ նյութերից կարվող ոտքին հագնելու հարմարանք, ոտնաման» (ԱՀԲԲ, հ. 1, 757). «Չի խաղա կամիր կոշիկը, կը խաղա՝ կուշտափորիկը:» (Ա 76):

Զմուշկ «հողաթափ, մաշիկ, չմուշկ»: Փոխառություն՝ պ. čamšak (կոշիկ) (ՀԱԲ 3, 629): ԱՀԲԲ-ում՝ «1. Պողպատյա շեղբաձև սահուկ, որ ամրացնում են կոշիկների տակ՝ սառույցի վրա սահելու համար, 2. (գվռ.) Պայտած կրունկներով սրաքիթ կոշիկ» (հ. 2, 1162). «Բաշմախչուն (կոշկակար) չմուշկ (կոշիկ) չինիլ, դամյուրչուն՝ տենակ:» (Ա 246):

Մուճակ (կոշիկ) «(կանացի) կոշիկ»: Փոխառություն իրանական աղբյուրից. հմմտ. մ. պ. močak: -H. AG 196 (ՀԱԲ 3, 357). «Կոշկակարին մուճակ (կոշիկ) չեղնի, ջուլհակին՝ պատանք:» (Ա 246):

Ճըզմա: Կր., Ջվխ., Ախց. բարբառներում գործածվում է «հողաթափ, փափուկ» իմաստով (ՀԼԲԲ, հ. 3, 381). «Օռու տոտոխին՝ ճըզմա (կոշիկ), խնլոտ քթին՝ խզմա (քթկալ):» (Ա 183):

Մաշիկ: 1. Բարձրակրունկ սրաքիթ ոտնաման: 2. Նույնն է՝ Չմշկածաղիկ (ԱՀԲԲ, 2, 969), ԺՀԼԲԲ-ում միայն առաջին իմաստով է (հ. 3, 480): ՀԼԲԲ-ում կա նաև *մաշիկ (2)* «ունելի» իմաստով: ՀԳԲ-ում (753)՝ «կրունկով մուճակ» բացատրությունը (Երև., Ղզ., Սր.) «(կրունկով) կոշիկ» (սխալ ստուգաբանությամբ՝ մաշ «մաշված կոշիկ»): «Վրաց. *mašia* «կանացի կրունկով կոշիկ» բառի հետ միասին փոխառություն է ինչ-որ աղբյուրից (իրանական. հմմտ. *-իկ*): Չուբինաշվիլին վրացական բառը համարում է արաբական, բայց այն չի հավաստվում՝ ըստ ԱՃ. ՀԱԲ 3, 260-ի» (ՀՄԲ, 510): Որպես բաղադրություն Գ. Ջահուկյանը բերում է *մաշկար* և *մաշկակար* բառերը: Առաձներում հանդիպում ենք *մաշակար* ձևը, որը գալիս է բարբառներից: ՀԼԲԲ-ում նշվում է՝ «Մաշակար, Ար. Ուրմ., Սոլկար, Մշ. Ալշ. Մաշիկ կարող, հողաթափ՝ ոտնաման կարող» (ՀԼԲԲ 4, 27): Հր. Աճառյանի մոտ հանդիպում ենք նաև *մաշեկար* և *մաշկակար* ձևերը (ՀԳԲ, 753): Այսպես՝ «Մաշակարին (*կոշկակար*) *մաշիկ չի ըլնի:*» (Ա 246), «Մաշակարի *մաշիկը ծակ կըլնի:*» (Ա 246), «*Բոբիկ ոտը օրական մաշակարի (կոշկակարի) դրանն ա:*» (Ա 162), «*Օտարին մաշակար, ինքը բոբիկ*» (Ա 44):

Տրեխ: «Կաշվե կոշիկ, տրեխ» (ՀՄԲ, 736): Գ. Ջահուկյանը այն թերևս փոխառություն է համարում իրանական աղբյուրից, որի բուն աղբյուրը չի հավաստված: Աճառյանը (ՀԱԲ 4, 435) հիշատակում է արաբ. *tirāq* «կոշիկի կաշի, փապուճից կազմված կաշվաթերթ, վահանապատված կաշի» բառը, բայց հարբերությունը չի պարզում: Ստ. Մալխասեանցի մոտ՝ «Փափուկ՝ կիսամշակ կաշուց ոտքի ազանելիք առանց կրունկների և երեսը բաց, չարքիս, չարուխ» (ՀԲԲ, հ. 4, 447), նույնը ԱՀԲԲ-ում՝ հավելումով՝ «2. (գվռ.) Երկաթե կարկատան արորի կամ գութանի վրա, 3. Ընդհանրապես՝ ոտնաման» (հ. 2, 1460). «Վետին տըրեխ չունի, կըլխին վարթ ա շարում:» (Ա 327):

Սապոկ: Տղամարդու երկարաճիտ կոշիկներ (հատկապես զինվորական) (ՀԼԲԲ, 5, 268): Կա նաև **սապոզ** ձևը՝ «Ճիտքավոր՝ երկարաճիտ կոշիկ» նշանակությամբ (ԱՀԲԲ, 2, 1278, ԺՀԼԲԲ, 4, 272՝ (բրբ.) նշումով): Այստեղ կարելի է ասել իմաստի ընդլայնում է տեղի ունեցել, այժմ սապոկ հագնում են ոչ միայն տղամարդիկ, այլև կանայք. *«Տրեխ կեց, վեր սապոկի հասնես:»* (Ա 329):

Չարոխ/չարուխ: Բազմիմաստ բառ է՝ 1. Փափուկ կիսամշակ կաշուց տանը կարած ոտնաման՝ երեսը բաց և առանց կրունկի, որ ոտքին են ամրացնում կաշվե թելերով» (Ար., Գրս., Պրտ., Մրզ., Կր., Կսր., Ակն, Մշ., Վն., **Չարըխ**՝ Պրտ., Մրշ.), 2. Վն. Մայլի անիվների երկաթե օղերն ամրացնող երկաթներ, 3. Վն. Գուլթանի մաս (ՀԼԲԲ, հ. 4, 392). *«Ուտքը չարուխ չկա, գլուխը վարդ կը շարե:»* (Ա 20), *«Մատանի չարուխը (տրեխ) մեկ օր կը մաշի:»* (Ա 283), *«Մատանին չարուխ կը հագցնե, կատվին՝ վարտիք:»* (Ա 49), *«Չարոխը քղակեն պանցրցավ, ալամ-աշխարք (ողջ աշխարհը) զարմացավ:»* (Ա 108), *«Մատանին չարուխ կը կարե:»* (Ա 9) և այլն:

Չաքմա (երկարաճիտ կոշիկ): Էդ. Աղայանը (զվռ.) նշումով բացատրում է՝ երկարաճիտ կոշիկ (ԱՀԲԲ, հ. 2, 1160), ՀԼԲԲ-ում հանդիպում ենք հետևյալ իմաստներով՝ «1. Երկարաճիտ կոշիկ, 2. ՆԲ. Տրեխ, 3. Հվր. Ցանց՝ ձուկ որսալու համար, որի մեջ մեկ ձուկ ընկնելու դեպքում դուրս է քաշվում:» (ՀԼԲԲ, 4, 398), ԺՀԼԲԲ-ում (հ. 4, 135)՝ «(բրբ.) բարձրաճիտ հատուկ կոշիկ». *«Տրեխ կեց (հագիր), մինչև չաքմի (երկարաճիտ կոշիկ) հասնես:»* (Ա 329):

Պապուճ: Ստ. Մալխասեանցը նշում է՝ «**փապուճ** (տաճկ. pabug), գ. Ուտքի ազանեղիք, հողաթափ» (ՀԲԲ, հ. 4, 487), «տան մեջ հագնելու փափուկ ոտնաման» (ԱՀԲԲ, հ. 2, 1516), **փապուճ/փափուճ** «(խսկց.) Տանը հագնելու փափուկ՝ թեթև՝

նտնաման, 2. (բրբ.) Կրծքի երեխայի կռշիկ՝ ոտնաման, որ սովորաբար շատ թեթև ու փափուկ է լինում:» (ԺՀԼԲԲ, հ. 4, 645), **փափուջ** Ղարաբաղի բարբառում համարվում է *մանկական կռշիկ* (ՀԼԲԲ, հ. 6, 359), իսկ **պապուճ**-ը ՆՆ., Եվդ. (Ամս.), Կր. (Ջվլիս.)-ում՝ *հողաթափ*. «Երկու ոտքը մեկ պապուճի (կռշիկ) մեջ խոթել:» (Ա 74), «Սատանեն հարսնիք չերթար, ըմմա փապուճները (հողաթափ) կը դրկե:» (Ա 110):

Ինչպես նկատեցինք վերոնշյալ օրինակներից, հայկական առած-ասացվածքների լեզուն բազմաթիվ ու բազմազան բարբառների ու ենթաբարբառների ընդհանրություն է: Ամենից շատ Արարատյան դաշտավայրի (Երևան, Էջմիածին, Աշտարակ, Օշական և այլն) բնակիչների կենդանի խոսակցական բարբառն է, ապա նաև Արևմտյան Հայաստանի (Մուշ, Ալաշկերտ, Սասուն, Վան, Մոկս և այլն) և մի շարք ուրիշ վայրերում ապրող հայերի բարբառները:

Այսպիսով, առած-ասացվածքները ժողովրդական բանահյուսության ամենաերկարակյաց ու կենսունակ ստեղծագործություններն են, որոնք գալիս են խորը հնությունից, շարունակում են ապրել նաև նոր ժամանակներում՝ երբեմն վերաիմաստավորվելով ու նոր բովանդակություն ստանալով: Այս կառույցները կարող են իրենց կազմի մեջ ընդգրկել տարբեր իմաստային դաշտեր, որոնց բաղադրիչների միջոցով էլ հենց կարող են արտահայտել ժողովրդի աշխարհայացքն ու հոգեբանությունը: Դրանք, աչքի ընկնելով իրենց պարզությամբ, պատկերավորությամբ, բնութագրումների դիպուկությամբ ու գունագեղությամբ, արտահայտում են կենցաղային հարաբերություններ ու հասկացություններ:

ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԼԵԶՈՒՆԵՐ

ասուր.-ասուրերեն	լատ.-լատիներեն	պրս.-պարսկերեն
արաբ.-արաբերեն	լիտվ.-լիտվերեն	ռուս.-ռուսերեն
գերմ.-գերմաներեն	հայ.-հայերեն	վրաց.-վրացերեն
թրք.(թուրք.)- թուրքերեն	ճան.-ճաներեն	տաճկ.-տաճկերեն
իսլ.- իսլանդերեն	մեգր.-մեգրեկերեն	ուտ.-ուտիերեն
իրան.-իրանական	պ(րսկ).- պարսկերեն	քրդ.-քրդերեն

ԱՅԼ ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

արև.(արևել.)-արևելյան	հ.-հին
գր.- գրական	հզվդ.-հազվադեպ
բրբ.-բարբառային	հմմտ.-համեմատել
գ.-գոյական	հնխ.- հնախոս
գռ.(գվռ.)-գավառական	մ.- միջին
նն (նլն)-ն այլն	նշ.- նշանակությամբ
ընդհ.-ընդհանուր	վ.-վերին
հ. - հին	փխտ.-փոխառություն
հ.-հատոր	օր.-օրինակ

Н. АГ- Hübschmann Armenische Grammatik, 1-2, Leipzig, 1895-1897:

ԱՃ. ՀԱԲ- Աճառյան Հ., Հայերեն արմատական բառարան, 1-4, Երևան, 1972-1979:

ԲԱՐԲԱՌԱԽՈՍ ՎԱՅԴԵՐ

Ազլ.-Ազուլիս	Թբ.-Թբիլիսի	Ն./Նն./Ննիս.- Նոր
Ալշ.-Ալաշկերտ	Խն.-Խիան	Նախիջևան
Ախց.-Ախալցխա	Խրբ.-Խարբերդ	Շմ./Շմիս.-Շամախի
Ախք.-Ախալքալար	Կ.-Կարս	Չրս.-Չարսանձազ
Ամս.-Ամասիա	Կար.-Կեսարիա	Պ.-Պոլիս
Այն.-Այնթապ	Կր.-Կարին	Պրտ.-Պարտիզակ
Ար.-Արարատյան	Հմշ.-Համշեն	Ջվիս.-Ջավախք
Արբ.- Արաբկիր	Հվր.-Հավարիկ	Ռ.-Ռոդոսթոն
Բլ.-Բալու	Ղ./Ղրբ.-Ղարաբաղ	Սր./Սրմ.- Սուրմալու
Բղ.-Բաղեշ	Ղզ.-Ղազախ	Վ./Վն.- Վան
Գնձ.-Գանձակ	Մկ.-Մոկք	Տր.-Տրապիզոն
Գրս.-Գորիս	Մկս.-Մոկս	Տփ.-Տփղիս
Դվ.-Դավրեժ	ՄՇ.-Մուշ	Ուրմ.- Ուրմիա
Եվդ.-Եվդոկիա	Մրզ.-Մարզվան	Քնդ.-Քանդակ
Երև.-Երևան	Մրշ.-Մարաշ	
Զնգ.-Զանգեզուր	ՆԲ.-Նոր Բայազետ	

Лусине Гамоян- Лексический пласт семантического поля “одежда” в народных поговорках и пословицах: этимологический анализ.- Структуры пословиц и поговорок могут включать различные семантические поля, посредством чьих компонентов могут быть выражены мировоззрение и психология народа. Словами, выражающие понятие “одежда”, люди в пословицах и поговорках могут выразить мудрые и глубокие мысли, чувства и наставления. Эти слова, выделяясь своей простотой, образностью, точностью и красочностью характеристик, выражают бытовые отношения и концепции.

Lusine Ghamoyan- The Semantic Field of “Clothing” in National Saying-Proverbs: etymological analyses.- The proverb constructions may include in their structure different semantic fields, the components of which may express the worldview and psychology of the nation. With the help of proverbs including words expressing the meaning of clothes the nation is expressing deep and great ideas, emotions and moralities. They, with their simplicity, imaginativeness, accurate characteristics and colourfulness express social relationships and concepts.

**ԱՃԱՌՑԱՆԻ ՕՐԵՆՔԻ ԳՈՐԾԱՌՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՔՈՎՅԱՆԻ
ՏԱՐԱԾԱՇՐՋԱՆԻ (ԿՈՏԱՅՔԻ ՄԱՐԶ) ՄԻ ՔԱՆԻ
ԽՈՍՎԱԾՔՆԵՐՈՒՄ***

Անցյալ դարի 70-80-ական թվականներին, ինչպես զանազան առիթներով ասվել է, ԳԱԱ լեզվի ինստիտուտի բարբառագիտության բաժնի աշխատակիցները ձեռնամուխ եղան հայերեն բարբառների հավաքչական աշխատանքներին: Այս գործի համար կազմվել էր հատուկ հարցարան, որն ընդգրկում էր բարբառների բոլոր շերտերը՝ բառապաշար, հնչյունական և քերականական հատկանիշներ:

Սույն ուսումնասիրության առարկան 20-րդ դարում վարչական միավոր համարվող Արովյանի շրջանի չորս գյուղերի խոսվածքների հնչյունական համակարգերն են ու հատկապես՝ քմային ձայնավորները:

Այս տարածքը լեզվական առումով միատարր չէր, ինչպես հատուկ է Հայաստանի շատ բնակավայրերի: 19-20 դդ. Արովյանի տարածաշրջան ներգաղթյալներ են եկել Արևմտյան Հայաստանից, Պարսկաստանից, Արևելյան Հայաստանի զանազան վայրերից: Գրեթե ամեն գյուղում կային արևմտահայերեն բարբառների կրողներ, օրինակ՝ Վանից, Արծկե-Արճեշից գաղթած անհատներ, որոնք երբեմն պահել

* Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ ԿԳՆ ԳՊԿ-ի կողմից տրամադրվող ֆինանսական աջակցությամբ SCS IST – 6B 101 գիտական թեմայի շրջանակներում:

էին իրենց մայրենին, որը, սակայն, բնակության վայրի խոսակցական լեզուն չէր դարձել: Բարբառագետները տվյալ բարբառային միավորը գրանցում էին որպէս արևմտահայերեն խոսվածք:

Մեզ հետաքրքրող հարցի համար հետազոտել ենք տարբեր տեղերից գաղթած մարդկանց՝ տարբեր ազդեցություններ կրած, բայց արդեն տեղի՝ Աբովյանի տվյալ գյուղի խոսվածքը համարվող բարբառային միավորի հնչյունական համակարգը համաժամանակյա կտրվածքով:

Կապուտան գյուղի¹⁹⁵ բնակիչների նախնիները 19-րդ դարի գաղթականներ էին հին Բայազետից, Ղարսից, Մուշից, Արծկէից: Գյուղը խոսում էր ընդհանուր՝ նոր ձևավորված մի խոսվածքով, որը պատկանում է *Կը* ճյուղին: Բաղաձայնական համակարգը եռաստիճան է. բառասկզբում ունի շնչեղ ձայնեղներ, պարզ խուլեր և շնչեղ խուլեր: Գործառում են երկբարբառներ, պարզ, քմային և շրթնային ձայնավորներ: Մեր դիտարկման առարկան է հետին շարքի ձայնավորների քմայնացման խնդրո առարկա երևույթը խոսվածքում:

Հայերեն բարբառներում հնչութային համակարգերը սկզբնապես հետնալեզվային ձայնավորների առաջնալեզվային լծորդ անդամներ չեն ունեցել: Դրանք առաջացել են աստիճանաբար: Ձայնավորների քմայնացումը սկսվել է *ա* ձայնավորից, այնուհետև այն տարածվել է հետին շարքի մյուս՝ *օ*, *ու* ձայնավորների վրա: Հ. Աճառյանն իր հայտնի օրենքը՝ *ա* ձայնավորի քմայնացմանը վերաբերող, հայտնաբերել է Վանի բարբառում և այն անվանել «Աճառյանի օրենք»: Հեղինակի՝ օրենքի վերջնական ձևակերպումն այսպիսին է. ***«Վանի բարբառում ա ձայնավորը, գտնվելով թրթռուն պայթականից առաջացած խուլի մոտ, դառնում է ւ, իսկ խուլից առաջացած***

¹⁹⁵ Տե՛ս ՀԲԱ ծրագրով հավաքած նյութեր, տետր հ. 276:

խուլի մոտ մնում է ա»¹⁹⁶: Այնուհետև նա թվարկում է բարբառային այն վայրերը, որոնցում գործում է իր իսկ հայտնաբերած օրենքը. Խոյ, Մարադա, Ղարաբադ, Շամախի, Սալմաստ, Շատախ, Ագուլիս, Մեղրի և այլն: Ձայնավորների քմայնացման երևույթի հետագա հետազոտողները ի հայտ են բերել օրենքի դրսևորման նոր իրավիճակներ: Մասնավորապես, լեհ լեզվաբան Ա. Պիսովիչը փաստում է¹⁹⁷, որ Վանի բարբառում քմայնացում կա ոչ միայն **բառասկզբի վ ձայնեղ շփական բաղաձայնից հետո**, ինչպես Հ. Աճառյանն է հիշատակում վերոհիշյալ աշխատությունում, այլ նաև **q, ժ ձայնեղ շփականներից** հետո դիրքերում: Ի վերջո, ի մի բերելով խնդրին առնչող բոլոր դեպքերը, մեր մի աշխատանքում այսպես ենք ձևակերպել օրենքը. **«Հայերեն որոշ բարբառներում գրաբարյան ձայնեղ (հպական, կիսաշփական, շփական) բաղաձայններին համապատասխանող հնչյուններից հետո ձայնավորները ձեռք են բերել առաջնալեզվային արտասանություն»¹⁹⁸**: Ինչ խոսք, նման սահմանվամբ նույնպես օրենքը շարունակում է կոչվել Աճառյանի օրենք: Այս տեսանկյունով էլ կդիտարկենք Կապուտանի քմայնացած ձայնավորները:

Կապուտանի լեզվում քմայնացումը հետևողականորեն, միայն *ա* ձայնավորի վրա է ազդել: Այսպես՝ *բ՛անջար, բ՛ացել, բ՛նիստ, բ՛նրց, գ՛նրուն, գ՛նրի, գ՛նզար, գ՛նթա, գ՛նցի, գ՛ուգն, դ՛նրտնկ, դ՛նլ, դ՛նրցավ, դ՛նրման, դ՛նոնսլ, դ՛րմնկ, ջ՛նրթել, աներձնք, գ՛ուլսն, զննե՛լ, զնրկե՛լ, զնմբիլ, վնմե՛լ, վնիւէնալ,*

¹⁹⁶ **Հ. Աճառյան**, *Քննություն Վանի բարբառի*, Ե., 1953, էջ 20:

¹⁹⁷ **A. Pisowicz**, *Le développement du consonantisme arménien*, Warszawa, 1976, p.20 .

¹⁹⁸ **Ժ. Միքայելյան**, *Վապուրականի խոսվածքների քմային ձայնավորները*, Ե., 2009, էջ 69:

ճ՛ըվսնծհէղ, ժսնծիկ, քսնշհէլ, տէքսնր «տէքրոջ», թսնփէլ, Թսնքուհի, ճսնոիք, ճսնռու, ճսնվէլի, հսնրէվան, խսնրիր, խսնլիվ^{ու}օր, մսննգսնդ, քէզնսն «քէզնից», գ՛ընսն՝ (հրմյ.), լսնվ, ճ՛սնվսնր, սնգսնտվսնվ, թսնլհէլ, շսնսնստ, թօղսնլ և այլն: Ի դէպ, դ-ից հետո քմայնացումը որևէ բացատրություն չունի:

Բերված օրինակներից եզրակացնում ենք, որ Կապուտանի խոսվածքում հետին շարքի *ա* ձայնավորն օրինաչափորեն առաջնալեզվային արտասանություն է ձեռք բերել շնչեղ ձայնեղներից՝ բառասկզբում, ձայնեղ հպական, կիսաշփական ու շփական բաղաձայններից հետո բառասկզբում և բառամիջում: Նկատենք՝ բարբառային այս միավորում, ինչպես և վերոբերյալ օրինակներից է երևում, *ա*-ի քմայնացում է առկա նաև բառասկզբի հավելական *հ* շնչից (*ճ*) հետո, շնչեղ խուլերին՝ *փ, թ, խ* և *ւ, ն, լ*, ձայնորդներին հաջորդող դիրքերում: Փաստ են՝ *փ, թ, խ, տ, ն* հնչյուններից հետո հետին շարքի ձայնավորների առաջնալեզվային վերածվելը հատկապես Վանի բարբառի խոսվածքներին է հատուկ:

Աճառյանի օրենքը չի տարածվել քննվող խոսվածքի հետին շարքի մյուս՝ *օ, ու* ձայնավորների վրա: Այսպես՝ *գ՛օրծհէլ, ջ՛օրի, դ՛օշաք, գ՛ուզա «ուզում է», ճ՛ու, բ՛ութ, ջ՛ուր, դ՛ուս* (բայց՝ *շ՛օր*) և այլն: Հատկանշական է, որ հնչյունական այս համակարգում թույլ գործառություն ունի ձայնավորների ներդաշնակության օրենքը, ինչպես՝ *դ՛սնրտսնկ, շսնսնստ, ճիւրսնր*: Առաջինում այն առաջնթաց է, մյուս բառում, թերևս, գործել է ձայնավորների ներդաշնակության հետընթաց օրենքը, որով *ա*-ն քմայնացել է նաև խուլ շփական *շ*-ից հետո դիրքում: Նույն՝ առաջնալեզվային արտասանությունն ունի *շաքաթ* բառը

Ղարաբաղի, Վանի բարբառներում: Ընդհանրապես, քմայնացում *շ* խուլ շփականից հետո հանդիպում է նաև *շ^ոթ* բառում: Իսկ *ծիրսր* բառի *սի-ի* առկայությունը, կարծում ենք, պայմանավորված է նախորդ վանկի առաջնային շարքի վերին բարձրացման *ի* ձայնավորի ազդեցությամբ:

Հայերեն բարբառներում հազվագյուտ հանդիպող երևույթ է ձայնավորի քմայնացումը շնչեղ ձայնեղ բաղաձայներին հաջորդող դիրքում: Եվ պատահական չէ, որ Աճառյանի օրենքի մեջ ներառված չէ քմայնացման այդ տեսակը: Տվյալ դեպքում այն առկա է Աբովյանի շրջանի մի երկու բարբառային միավորներում: Անցյալում կատարված հավաքչական աշխատանքների ընթացքում շնչեղ ձայնեղներից հետո քմայնացում է գրանցվել Վարդենիսի շրջանի Թուսկուլու գյուղի խոսվածքում:

Թե որ ժամանակներից սկսած են հայերեն բարբառային տարբերակներն ունեցել շնչեղ ձայնեղներ, կամ արդյոք դրանք ավելի հին են, քան ձայնեղ բաղաձայնները, այդ խնդրին անդրադառնալը մեր նպատակից դուրս ենք համարել:

Հարկ է նշել, որ ձայնեղ շփական *վ, գ, ժ* հնչյուններից, շնչեղ խուլերից՝ *փ, ք, թ*, շնչեղ ձայնեղ բաղաձայններից հետո հետին շարքի ձայնավորի, տվյալ դեպքում՝ *ա-ի*, առաջնալեզվայնությունն ձեռք բերելու հատկանիշը հայերեն բարբառներում նույն հաճախականությամբ չի գործում, այսինքն՝ ավելի քիչ է հանդիպում, քան քմայնացումը հինհայերենյան ձայնեղ բաղաձայններին համապատասխանող հնչյուններից հետո :

Ուշագրավ է, որ, ի հակադրություն առաջնային արտասանությունն ձեռք բերած *սի-ի*, Կապուտանի խոսվածքում նախնական խուլերի մոտ գտնվող հետին շարքի *ա* ձայնավորը որոշ դեպքերում աստիճանաբար ավելի հետ է շարժվել և

դարձել ստորին բարձրացման՝ տվյալ դեպքում՝ շրթնայնացած *ւ*: Օրինակ՝ *շմդ, կմթ, կմրկուտ, կմնթ, կմս, պմտ, պմս, պմդեէլ, խմց, խմնեէլ, խմրս* (բայց՝ *խմրիր, խմլիվոր*), *տմշտ, տմտ, մկնոց, մդէ, մրմատ, ճմմիա* և այլն: Հնչյունական այս համակարգում, կարծում ենք, առկա է հետին շարքի *ա*-ի նշութավորման երևույթը: Տարբեր լեզվաբաններ տարբեր կերպ են մեկնաբանել հնչութային համակարգի միավորների նշութավորումը: Ի վերջո, հնչյունի նշութավորված – չնշութավորված լինելը որոշելու համար չափանիշ է ընդունվել տվյալ հնչյունի (մեր դիտարկմամբ՝ այս դեպքում՝ *ւ*-ի) գործառության հաճախականությունը¹⁹⁹: Իսկ, օրինակ, սկզբնապես *ւ*-ի գործառման չափը (քմային այս հնչյունն ունեցող ցանկացած բարբառում), փոքր է եղել: Այսինքն՝ այն համարվել է նշութավորված հնչյուն: Աստիճանաբար քմային այդ ձայնավորը լան գործառություն է ստացել և դարձել ոչ նշութավորված: Կապուտան գյուղի լեզվում նույն՝ նշութավորված վիճակում է հայտնվել շրթնային, հետին շարքի *ւ*-ն, որն առաջացել է ի հակադրություն քմային *ւ*-ի և հանդիպում է միայն բառի առաջին վանկում՝ նախնական խուլ բաղաձայններից հետո դիրքում:

Քննվող խոսվածքում նախնական խուլերի մոտ նաև գրական հայերենի՝ սովորական արտասանությամբ *ա*-ն է գործառում. *կավիա, կարթա՛* (հրմյ.), *տատմէր, տարէկան, տաշտ, պըսակվավ, կէսրար, քար* և այլն:

Մեր ուսումնասիրած հաջորդ՝ Կաթնաղբյուր գյուղի խոսվածքը²⁰⁰ պատկանում է *Ում* ճյուղին: Ունի

¹⁹⁹ Ա. Հ. Խաչատրյան, *Ժամանակակից հայերենի հնչությաբանություն*, Ե., 1988, էջ 41:

²⁰⁰ Տե՛ս տեւոր հ. 229:

պատմականորեն ձևավորված երկաստիճան բաղաձայնական համակարգ (հինհայերենյան ձայնեղ հպական բաղաձայնները բառասկզբում խլացել են), երկբարբառներ, ձայնավորի քմայնացում: Գյուղը հայերով է բնակեցվել 19-րդ դարում (մինչ այդ միայն աղբրեջանցիներ էին բնակվում): Գաղթել են Մուշից, Վանից, Խոյից, Մակուից, Սալմաստից, Խնուսից: Իսկ 20-րդ դարի 40-ականներին տարբեր վայրերից դարձյալ այստեղ բնակիչներ են ներգաղթել, սակայն նորեկները այլևս չեն ազդել գյուղի՝ արդեն ձևավորված, միասնական դարձած լեզվի վրա:

Բարբառային այս միավորում գործառման մեծ հաճախականությամբ *ա* ձայնավորը առաջնալեզվային արտասանություն է ձեռք բերել հիմնականում հինհայերենյան ձայնեղ հպականներից առաջացած խուլերի մոտ, ինչպես նաև շնչեղ խուլերից՝ *ք, թ*, խուլ շփական *խ*, ձայնեղ շփական *զ, վ* բաղաձայններից, հազվադեպ՝ *ն, մ, լ* ձայնորդներից հետո: Քմայնացած *ա* կա բառասկզբում, հ-ին, հավելական՝ շնչին հաջորդող դիրքերում: Օրինակ՝ *պանրակ, պանգուկ, պակ, պակ, պանջար, պանոնրմ ա, պանրակ, պանժին* (բայց՝ *պամբասիէլ, պանցըր*), *կան, իկակ, կանգանտ, կակըմ ա, կանրունք, տանրունյ, տանրման, տանակ, տան, տանտ, տան, ճանդաչ, ճանրթիէլ, քանշիէլ, քանդիէլ, թանթ, թանփըմ ա, թանրէք, խանշիէլ, խանչիէլ, զանրմանալ, զանրկիէլ, վանեկ, վանի, վանովըմ ա, վանստըկիէլ, վանգիէլ, վանրիէլ, կրնանցինք, վըլանցք, անրթիէլ, անգանձ, անյօր, անոթիք, անոռու, անոճի, անոճիներէլ, անոեճ, անիպուր, հանրեվան, հանշըվիէլ* և այլն:

Խոսվածքում եզակի դեպքերում հինհայերենյան խլացած ձայնեղ հպականից հետո հետին շարքի *ու*-ն առաջնալեզվային արտասանություն է ձեռք բերել, սակայն օրենքը չի գործել, չի հասցրել տարածվել այլ բառերում

հանդիպող նույն ձայնավորի վրա.Այսպես՝ *ճո՛ւր, տո՛ւս*, բայց՝ *պուրթ, տու<դու, ծու<ձու, ւուր* և այլն:

Ի հակադրություն առաջնալեզվային *ւի-ի*՝ խոսվածքի հինհայերենյան խուլ հպականներին, խուլ շփականներին և կիսաշփականներին հաջորդող, *հ>խ-ից* հետո և այլ դիրքերում հանդիպում է շրթնային *ւմ*. օրինակ՝ *մպրըմ ա, կմպ, կմնաչ, կմշի, կմրկուդ, շմդ, մրուն, ճմմի/բա, պմտ, ժմմ, մդինջ, խմմնիս, խմնե՛լ, խմտե՛լ, խմբս, խմվ* (բայց՝ *խմլիվ՞օր*), *մմտ, մշկ*: Այս համակարգում *ւմ*-ն դարձյալ նշութավորված հնչյուն է և գործառում է միայն բառի առաջին վանկում: Կաթնաղբյուրի լեզվում կա նաև գրական հայերենի նման հնչողություն ունեցող հետնալեզվային *ա. ցավըմ ա, փքսագվե՛լ, նեղանալ, շատ, շան, ման էկան, պախկըվե՛լ, քար, քաղցր, կախարթ, առատուն, լավ, իչավ, խօսըմ ա, խրմար* «համար», *ընդրա, աղվէս, կաքավ, խալօտ, արե՛ց, ճրրաք* և այլն:

Կամարիսի (Գւմարիս) խոսվածքն²⁰¹ ունի երկաստիճան ձայնեղագուրկ բաղաձայնական համակարգ, երկբարբառներ, քմային ձայնավորներ:Գյուղի բնակիչները եկել են 19-րդ դարում Զուջանից, Խոյից, Ակոռից: Բուն հայերենյան բառերի բառասկզբում հպական ձայնեղները խլացել են: Բառասկզբում ձայնեղները, ինչպես և խնդրո առարկա խոսվածքային մյուս միավորներում, գործառում են միայն փոխառյալ բառերում: Ներկա ժամանակի կազմությամբ Կամարիսի խոսվածքը պատկանում է *Կը* ճյուղին: Հինհայերենյան խլացած ձայնեղ հպականներից հետո *ա*-ն օրինաչափորեն առաջնալեզվային արտասանություն է ստացել: Օրինակ՝ *պմն, պմզուկ, պմնսն* «բանեցին», *պմնջմր, պմրց, պմրսնե՛լ պմծե՛լ, պեքմն*,

²⁰¹ Տե՛ս տեսր հ. 281:

պանինիս (բայց՝ պամբասիէլ), կնն, կննտն «գաթա», կննխտուկ «գաղտնի», կննրուն-կննրննն, կննզնն, տննրմնն, տննննկ, տնն «դալ», տնն «դառը», տննտրիէլ, տննրտննկ, տննռնն, ճննրթիէլ, ճննդնն, ծնն, ծննվնն: Քմայնացում կա նաև բառասկզբում՝ ննյլոր «աքլոր», ննլոր, ննռու, ննզափ, ննրննփկիր, ննչառ, խուլ հպականներին փ (սա՝ ավելի սակավ դեպքերում), ք, թ, շփական ժ, գ, Վ, ձայնորդ մ, ն, լ հնչյուններից հետո դիրքերում. փննթըթին (բայց՝ փախնիէլ), կըքննշիէնք, քնննի, քննդինք, թուրննգ, թննրննփ, թննփիր ի, կէթնն, թննլիէլ, տըծնն, գննին, գննրմննալ, գննրկին, ծառգննրթնն, գննրթննիէլ, վննր, վննստըկիէլ, վննխէնալ, լըվննք, վննթիէլ, վննզիէլ, վննտ, Վնն, ծըվննծիէլ, մնննգիէլ, տննրմնն, նննֆթ, կըննն, լննվ, լննց: Քմային ն է գործառում բառասկզբում հ>խ ից հետո՝ խննյլի, խննլիլոր (բայց՝ հննրէվան), նաև հավելական Ե ից հետո դիրքերում՝ Եննռու, Եննխպուր, Եննլըլցուկ: Եզակի դեպքերում քմայնացել են հետին շարքի ու ձայնավորը, ինչպես՝ ճննր, ճնն (բայց՝ ճոնն<ձյոն) և ու երկբարբառը՝ շննօր: Ձայնավորների առաջընթաց ներդաշնակության օրեքի մասնակի դրսևորում է առկա տննրտննկ, ճննդնն, ինչպես և պէրնն, սիվտնն բառերում (վերջին երկուսում՝ մի դեպքում ա-ն քմայնացել է առաջին շարքի է ձայնավորի, մյուս դեպքում՝ նույն շարքի ի ձայնավորի առնմանությամբ):

Աբովյանի շրջանի Արամուս գյուղի բնակիչները 1828 թ. գաղթել են Խոյի գավառի մի քանի գյուղերից և հատկապես՝ Արամուս գյուղից:

Այս խոսվածքը²⁰² ներկա ժամանակի կազմությամբ պատկանում է *Լիս* ճյուղին: Հնչյունական համակարգը պատմականորեն ձևավորած երկաստիճան ձայնեղագուրկ հպականներ ունի (բառասկզբում ձայնեղ հպականներ կան միայն փոխառություններում), գործառում են քմային ձայնավորներ: Սրանք ի հայտ են գալիս հինհայերենյան ձայնեղների դիմաց առաջացած խուլերից, *ք, թ, գ, վ, ն, մ, լ, հ>խ* նաև նախնական *խ* հնչյուններից հետո դիրքերում: Օրինակ՝ *պանգուկ, պանրկ* «բարկ, ուժեղ», *պան պանցել, պանժին, պանի* (բայց՝ *պամբասել, պանցրը*), *իկնլ, կնտն, գնգնր* (այս վերջինում բառասկզբի ձայնեղ *գ*-ն պահպանվել է և նրա մոտ *ա*-ն քմայնացել է), *կնրի* «գարի», *կօվնլ, կօլ<գոլ, կօղ, տնրման, տնննկ, տնտնր, ճնրթվավ, ճնդնչ* (վերջին բառի երկրորդ վանկի *ն*-ի առկայությունը ներդաշնակության օրենքով է պայմանավորված), *պոսել, պո<բու, տոն, տոնր* «դուր» (գալ), *ճոնր, ծնվնր, աներծնք, ծոն, ծոն <ձյուն, ծօր, քննի, քնշել, քննդել, թնիստ, թնթ, թնթման, թոթնգ, թոնլ, զնրկել, զնտիկ, զնրթուն, ծնոզնրթնր* (առաջին վանկի *ն*-ի առկայությունը ձայնավորի հետընթաց ներդաշնակության օրենքով է պայմանավորված), *վնզնել, վնրել, վնի, վնռել, վնստրկել, տրժվնր, վնրթ, վրն* (քմայնացումը *ր*-ից հետո է, որը հաճախ չի հանդիպում), *կրննցին, ննիւրրչի* (-*չի* մասնիկը փոխառություն է), *գիննլ* «գիտենալ», *խնլվավ, խնլվօր, խնգնր խննգեցնել*, (բայց՝ *խարս*), *խնշել, խնչ, վրլնսկ, շիլն, քրլոնգ*: Մի շարք այլ օրինակներում էլ առաջնալեզվայնություն է ստացել բառասկզբի *ա*-ն. *նոչրնել, նոչին, նրթնր, նժել*,

²⁰² Տե՛ս տետր հ. 270:

սովըլնալ, անհլոր, անէլ: Մեկ այլ՝ *ինգսնվ* բառում ն-ից հետո *կ*-ն վերածվել է ձայնեղ *գ*-ի, և նրա մոտ *ա*-ն ձեռք է բերել քմային արտասանություն: Նման երևույթ՝ ձայնեղացած խուլից հետո քմայնացում, հանդիպում է հայերեն այլ բարբառներում նույնպես:

Օրինակներից դատելով՝ Արամուսի խոսվածքի բառապաշարում հետին շարքի ձայնավորների քմայնացումը բավական տարածում ունի, ընդգրկել է նաև *օ, ու* ձայնավորները, չնայած այն հետևողականությամբ, ինչպես հետին շարքի *ա*-ի դեպքում: Պետք է նշել, սակայն, որ ձայնավորների ներդաշնակության օրենքը այստեղ էլ է հազվադեպ գործում:

Մեր հետազոտության վերջին բարբառային միավորը Աբովյանի շրջանի Ձորաղբյուր գյուղի լեզուն է²⁰³: Բնակիչները ներգաղթել են 1828թ. Պարսկաստանի Խոյ և Սալմաստ գավառներից: Խոսվածքը պատկանում է *Հիւ* ճյուղին, ունի երկաստիճան խլագուրկ հպական բաղաձայնական համակարգ, հետին շարքի ձայնավորների քմայնացում: Այսպես՝ *պսնցէլ, պսնէլ, պսմինք, պսգքի ճսնվ* (երկրորդ բառում՝ *ճսնվ*, *ա*-ն քմայնացել է ներդաշնակության օրենքով՝ նախորդ բառի քմային *ս*-ի ազդեցությամբ), *պսրսնկ, կստսն* «գաթա», *կսրնան, գսնգսր, գսնշի* «գոմեշի» (վերջին երկու օրինակում *գ* ձայնեղ հպականը չի խլացել), *կնուլպսն, կծրծիւ, կծլ* <գոլ, *իկսն, տսրմսն, տսննր* <դառը, *տսնշտ* «դաշտ», *դսս* «դրանց», *ծսվսնր, խսնվվալ, խսնիվմօր, խսնիք* «հարյուր», *խսնգսր* (բայց՝ խարս), *քսնէց, թսնիէց, սոսնչ, սոչի, սննգսնճ, անհլօր, սրէլ, սխշարք, արթսր, օլրրէլ, մուրսրսն, վրրսն, վսնովալ, վսնէկ, լրվսնկ,*

²⁰³ Տե՛ս տետր հ. 145:

լմիս, լւնցելի «լաց է լինում», *լօսով* «լույսով», *չի նսնի* «չի կարողանում», *գմրկել, գմրմանալ, գմտիկ, գմնթըրել* «զարդարել», *ճմիչի, ճօշ* «մեծ», *ճոռ, քօրեց, արնօտիր* ի «արյունոտվել է», *կընսցին, նօր* «նոր», *փոշ, շիւս, լւնցել, թոթնգ, թսկել, թսկիւլ, էթսկ, տսր* «սրա», *դսր* «դրա», *տանցէն* «սրանից», *դանցէն* «դրանից» և այլն:

Բերված օրինակները այն բանի ապացույցն են, որ հետին շարքի *ա, օ, ու* ձայնավորները, հատկապես *ա*-ն, Ձորադբյուրի խոսվածքում օրինաչափորեն քմայնացել են մյուս խոսվածքների նման՝ վերոբերյալ բաղաձայներից հետո, ինչպես նաև բառասկզբի դիրքում: Երբեմն գործել է ձայնավորների ներդաշնակության օրենքը: Սակայն դժվար է բացատրել, թե ինչու բարբառային այս միավորում ձայնավորները առաջնային արտասանություն են ձեռք բերել հինհայերենյան այնպիսի խուլերի մոտ, ինչպես՝ *ցօրօն, կնոթալ* «կարդալ», *սըվտսկ, չսկիւլ*, կամ՝ *դ*-ի դիմաց *կ*-ից հետո դիրքում՝ *Կնգմր<Ղազար*: Չի բացառվում, որ քմայնացման նման դեպքերում դեր է խաղացել համաբանության օրենքը, այսինքն՝ խոսքի շղթայում քմային ձայնավորներ ունեցող բառերի ազդեցությամբ առաջնային արտասանություն են ձեռք բերել նաև հետին շարքի *ա, օ* ձայնավորները՝ ընդհանրապես օրենքին չենթարկվող հնչյուններից հետո:

Ամփոփելով մեր խոսքը՝ արձանագրում ենք, որ Աճառյանի օրենքի գործառություն է առկա 19-20-րդ դարերում՝ արդեն իսկ Արևելյան Հայաստանում նոր ձևավորված բարբառային միավորներում²⁰⁴:

²⁰⁴ Հետաքրքրական մի փաստ ենք նկատել մեր հավաքչական գործունեության ընթացքում. Քանաքեռի խոսվածքը, որը Գ. Ջահուկյանի բազմահատկանիշ

Յավոք, Արմվյանի տարածաշրջանի, ինչպես նաև Արևելյան Հայաստանի որոշ շրջանների գյուղերի խոսվածքները տեղ չեն գտել Գ. Զահուկյանի բազմահատկանիշ դասակարգման աղյուսակում: Աշխատությունը լույս է տեսել ավելի վաղ, քան բարբառների նման կարգի հավաքչական աշխատանքներ են կատարվել:

Микаелян Жанна - Функционирование закона Ачаряна в некоторых говорах сел Абовянского района. – В данной статье исследуются особенности функционирования закона Ачаряна в таких армянских говорах, которые образовались в 19-20 веках и которые пока не расследованы. В каждом из этих диалектных единиц, как правило, палатализации подвергалась гласная фонема *ш* а в некоторых случаях - гласные *о*, *л*. Закон Ачаряна действует тогда, когда все эти гласные стоят после староармянских звонких согласных.

Mikaelyan Zhanna - The Usage of the Atjaryan Rule in Some Patois of Abovyan Region. - The article examines the usage of the Atjaryan Rule in those patois of the Armenian language, which were formed in the 19-20th centuries, yet have not been scientifically studied to date. In each of these patois, the vowel *u* [a] has been palatalized, and in some cases - also the vowels *o* [o] and *nl* [u]. The Atjaryan Rule works when said vowels follow Old Armenian consonants.

դասակարգմամբ մտնում է Արարատյան բարբառի մեջ, հնչյունական համակարգում ունի հինհայերենյան ձայնեղների խլացում, իսկ դրանցից հետո ձայնավորները չեն քմայանցել: Նույն երևույթն ենք արձանագրել Աշտարակի շրջանի Տեղեր գյուղի խոսվածքում, որը լրացրել ենք 1983թ. Նաիրիի շրջանի Պռոշյան սովխոգում (Տեղերը լուծարվել էր 1961թ.): Բնակիչների նախնիները եկել են 20-րդ դարի սկզբներին Ալաշկերտից, Վանից, Սուրմալուից, Ղարսից: Չի բացառվում, որ ի սկզբանե խնդրո առարկա քմայանցումը եղել է հիշյալ բարբառային միավորներում (հատկապես Տեղերում) և քանի որ այն թույլ երանգ է ունեցել, աստիճանաբար համահարթվել է, և ձայնավորները ձեռք են բերել սովորական, զրական լեզվի նույն հնչյունների նման արտասանություն:

**ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆԻ ՏԱՐԱԾՔԻ ԽՈՍՎԱԾՔՆԵՐԻ՝ ԱՐԱԲԵՐԵՆ
ՓՈԽԱՌՅԱԼ ԲԱՌԵՐԻ ՁԵՎԱԽՄԱՍՏԱՅԻՆ ՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆ**

Հայերենի բարբառային միավորներին նվիրված ուսումնասիրություններում թեև հղում է կատարվում նաև օտար ազդեցություններին, սակայն փոխառությունների համակողմանի, այդ թվում նաև ձևախմբատային քննություն, կատարված չէ: Ստորև Վասպուրականի տարածքի խոսվածքներում առկա արաբերեն փոխառյալ բառերը փորձել ենք ուսումնասիրել այդ տեսանկյունից:

Վասպուրականի տարածքում գործառել են, հայերենի բարբառների բազմահատկանիշ-վիճակագրական դասակարգման համաձայն, բարբառների արևմտյան խմբակցությանը պատկանող Վանի բարբառը՝ Մոկսի, Շատախի, Բաստի, Ոզմի և Վանի խոսվածքներով ու Մուշ-Տիգրանակերտի բարբառին պատկանող Արծկեի և Արճեշի խոսվածքները²⁰⁵:

Վասպուրական տեղանունը հայ պատմագրության մեջ հիշատակվում է դեռևս 5-րդ դարից. այդպես էին անվանվում Վանա լճի ավազանի հարավարևելյան շրջանները: Այժմ Վասպուրականի տարածք ասելով նկատի է առնվում հիմնականում Արևմտյան Հայաստանի *Վանի* նահանգն այն տարածքային ընդգրկմամբ, որն ուներ 19-20-րդ դարերում՝ Օսմանյան Թուրքիայի կազմում: Այդ շրջանում նահանգը

²⁰⁵ Գ. Զահուկյան, *Հայ բարբառագիտության ներածություն*, Ե., 1972, էջ 134-135:

ներառում էր 15 գավառներ²⁰⁶, որոնցից երկուսը՝ Արծկեն ու Արճեշը, Վասպուրականի տարածքի մեջ ընդգրկվել են 11-րդ դ.-ից սկսած:

Ներկայումս, ցավոք սրտի, պատմական Հայաստանի այս շրջանն այլևս հայաբնակ չէ, իսկ բարբառային վերոհիշյալ միավորները համարվում են հայերենի տարածքային մեռած տարբերակներ, որոնց մասին վկայությունները սահմանափակվում են գրավոր աղբյուրներով:

Օսմանյան կայսրության տիրապետության տակ գտնվող հայ բնակչության հատկապես բանավոր խոսք են ներթափանցել իշխող պետության լեզվի տարրեր: Ուշագրավ է, որ Վասպուրականի տարածքի խոսվածքներում, դատելով դրանց նվիրված ուսումնասիրություններից, բավական շատ են արևելյան որոշ լեզուներից՝ թուրքերենից, արաբերենից ու պարսկերենից կատարված փոխառությունները: Օսմանյան կայսրության տարածքում գործածվում էր թուրքերենի և նրա խոսակցական տարբերակների հիմքի վրա՝ արաբապարսկական լեզվական երևույթներով համեմված բազմատարր մի լեզու, որը մեծանուն հայ լեզվաբան Հ.Աճառյանի վկայմամբ կոչվում էր *օսմաներեն*²⁰⁷: Հիմք ընդունելով բազմավաստակ գիտնականի «*Թուրքերենէ փոխառեալ բառեր հայերէնի մեջ*» աշխատությունը²⁰⁸, ինչպես նաև Վասպուրականի տարածքի

²⁰⁶ **Հ.Պողոսյան**, *Վասպուրականի պատմությունից*. 1850-1900, Ե., 1988, էջ 18-25:

²⁰⁷ **Հ.Աճառյան**, «*Թուրքերենէ փոխառեալ բառեր հայերէնի մեջ*», Էմինեան ազգագրական ժողովածու, հ. Գ, Մոսկուա-Վաղարշապատ, 1902, էջ 13-14:

Ուսումնասիրության նախաբանում հեղինակը նշում է, որ գրքի վերնագրում «*Թուրքերենէ փոխառեալ...*» անվանումը պայմանական է, և պետք է հասկանալ ոչ թե զուտ թուրքերենը, այլ՝ օսմաներենը, որը թուրքերենի, արաբերենի և պարսկերենի խառնուրդն է:

²⁰⁸ Այն Կ.Պոլսի բարբառում, համեմատությամբ Վանի, Ղարաբաղի և Նոր Նախիջևանի բարբառների, թուրքերենից կատարած փոխառությունների արժեքավոր բառարան է: Յուրաքանչյուր փոխառյալ բառի դիմաց տրված է

խոսվածքների վերաբերյալ այլ աղբյուրներ²⁰⁹՝ դրանցից քաղել ենք թուրքերենի միջնորդությամբ (քանի որ այստեղ հայ-արաբական անմիջական առնչություններ չեն եղել) հայերենի տարածքային այս տարբերակներին անցած արաբերեն փոխառությունները (դրանք, մեր ձեռքի տակ եղած նյութերի համաձայն, 500 բառային միավորից ավելին են)՝ քննության առնելով դրանց խոսքիմասային, բառակազմական, բառիմաստային արտահայտման հիմնական ձևերը:

Խոսքիմասային պատկանելության առումով ամենամեծ բառախումբը, բնականաբար, գոյականն է, որը ենթարկվում է բարբառային միավորներում այս խոսքի մասին հատուկ թեքման օրինաչափություններին: Վասպուրականի տարածքի խոսվածքներում հանդիպում են նաև այնպիսի օրինակներ, որոնցում թեև արաբերեն գոյականը փոխառու լեզու է ներթափանցել խոսքի շղթայում ունեցած ձևաբանական իր տարբեր արտահայտություններով (հոգնակի թիվ, հոլովված ձև), բայց ստացել է եզակի թվի կամ ուղիղ բառաձևի կիրառություն: Սա հիմնականում թուրքերենից միջնոր-

փոխառու լեզվի համարժեք ձևը, ինչպես նաև՝ ֆրանսերեն թարգմանությունը (հարկ է նշել, սակայն, որ մեր դիտարկած արաբերեն փոխառությունների դեպքում բառիմաստի հնարավորինս ճիշտ ներկայացմամբ հանդերձ, բառերի տառադարձումը ոչ միշտ է համապատասխան կերպ արտահայտված (օր.՝ տարբերանշաններ չունեն Էմֆատիկ բաղաձայնները (ժ, տ, չ, Տ), արաբերենի այն բաղաձայնները, որոնք հնչարտաբերական մեկ-երկու հատկանիշով տարբերակվում են (ժ, տ, հ) և այլն:

²⁰⁹Փոխառյալ արաբերեն բառերն առանձնացրել ենք նաև **Հ.Աճառյանի** «Քննություն Վանի բարբառի», Ե., 1952թ., **Մ.Մուրադյանի** «Շատախի բարբառը», Ե., 1962թ. բարբառագիտական մենագրություններից, «Հայ ժողովրդական հեքիաթներ» ժողովածուի 17-րդ հատորից (ընդգրկում է Մոկք գավառի հեքիաթները), Ե., 2012թ., ինչպես նաև Հ.Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտում պահվող, ՀԲԱ ծրագրով գրանցված Վանի, Շատախի, Արծկեի ու Արձնշի խոսվածքների ձեռագիր համապատասխան նյութերից (մի քանի տասնյակ տետրեր): Անհրաժեշտ վկայություններ, ցավոք, չկան Բաստի և Ոզվի խոսվածքների վերաբերյալ:

դավորված լինելու և միջնորդ լեզվում ձեռք բերած տարբերակի գործառնման հետևանք է: Այսպես՝ Վանի բարբառում *ֆուկարա* նշանակում է «աղքատ», իսկ արաբերենում՝ fuqarā²¹⁰-ն հոգնակի թվի իմաստ ունի՝ «աղքատներ, կարիքավորներ», եզակի թվի ձևն է՝ faqīr (Մոկսի խոսվածքին նվիրված գրավոր աղբյուրներում փոխառյալ այս գոյականի հոգնակի թվի արտահայտման համար կիրառվել է *ֆակիր-ֆուկարա/ֆադիր-ֆուդարա* տարբերակը՝ «աղքատներ»): Նմանօրինակ՝ *թուջար*²¹¹ «վաճառական» - tājār «վաճառականներ» (եզ. թիվ՝ tājir), *անթուֆ* «չորս կողմը, շուրջ բոլորը» - 'atrāf «կողմեր, եզրեր» (եզ. թիվ՝ taraf), *յեսիր* «գերի» - yasīr «գերիներ, ստրուկներ» (եզ. թիվ՝ 'asīr), *անխար* «մտերիմ, բարեկամ» - 'ahbāb «1.սիրելի, սիրեցյալ, 2.մտերիմ, բարեկամ» (եզ. թիվ՝ habīb), *անդաթ* «սովորություն» - 'ādat «սովորույթներ» (եզ. թիվ՝ 'āda) և այլն: Հոգնակի թվի արտահայտման համար, եթե նույնիսկ բառը փոխատու լեզվում արդեն հոգնակի թվի ձև և իմաստ ունի, հաճախ կցվում է տվյալ խոսվածքում կիրառվող հոգնակերտը: Օրինակ՝ *ազա* «ժողովի անդամ» (արաբ.՝ 'a'ḏā «անդամներ» (եզ. թիվ՝ 'uḏā)), հոգնակի թվի ձևն է՝ *ազանեէր* «անդամներ». *մեճլիսի ազանեէրը* «ժողովի անդամները» և այլն:

Միջնորդ լեզվի կրած ազդեցություն, նաև խոսքի շղթայից վերցված լինելու հետևանք է, կարծում ենք, արաբե-

²¹⁰Փոխառյալ բառերի գրառման համար գործածվել է Baskerville MT for Brill 02 տառադարձման համակարգը (տե՛ս www.brill.com), իսկ արաբերեն համարժեք ձևերն ու իմաստները ներկայացվել են ըստ "Al-Qāmiṣ al-jadīd", T., 1985 (արաբերեն) և *Баранов Х., Большой арабского-русский словарь*, т. 1, 2, М., 2002 բառարանների:

²¹¹Հայերեն բարբառային ձևերը ներկայացվել են ըստ «Հայերենի հնչատարբերակների տառադարձման նոր համակարգը» հոդվածի (տե՛ս Մ.Աղաբեկյան, Ա.Հանեյան, Ռ.Ուսուտյան, *ՀԲԱ*, պրակ 3, Ե., 2010, էջ 15-21):

րենի մի շարք իգական սեռի գոյականների ոչ ուղիղ ձևով փոխառությունը և կիրառությունը հայերենի վերոնշյալ բարբառային միավորներում: Այսպես՝ **կըյսմսթ** «1.աղմուկ, շփոթություն, 2.ամբոխ» (արաբ.՝ qīama), **կիսմսթ** «հարգ, արժանիք, արժեք» (qīma), **մասիսառաթ** («1.ծաղր, 2.ծաղրածու»), **մսնլսքսթ** «երկիր, հայրենիք» (mamlaka), **ջսսսմսթ** «համարձակություն» (jasāra), **մսնհսմսթ** «գրասրտություն» (marḥama) և այլն:

Վասպուրականի տարածքի խոսվածքներում գործավող ոչ մեծաքանակ ածականների մեծ մասը որակական են. **սօֆի** «մոլեռանդ, ջերմեռանդ» - šūfi «1.սուֆի, 2.սուֆիական, միստիկ»²¹², **սլիլ** «կույր» -‘alīl «ախտավոր, հիվանդ», **մսյհրսւմ** «զուրկ, զրկված» - mahrūm, **լաթէղ** «արժանի» - lā’iq «պատշաճ, համապատասխան», **խսլալ** «օրինական» - ḥalal «թույլատրված, օրինական», **կավի** «ամուր, զորեղ» - kawī «ուժեղ», **խսնսւմ** «ապօրինի» - ḥarām «1.արգելված, ապօրինի», **հէրան** «զմայլված» - ḥayrān «զմայլված, հիացած» և այլն:

Թվականական ձևեր, որքանով կարողացանք պարզել, չեն գործառել, իսկ դերանվանականներից առկա են **կսյրի** «ուրիշ» - ḡayr «1.ուրիշ, 2.բացի» և **ֆըլուն/ֆըլան** «այսինչ, ոմն» - fulān անորոշ դերանունները:

Խնդրո առարկա խոսվածքներում գոյականից հետո հաջորդ մեծ բառախումբը արաբերեն փոխառյալ բաղադրիչով (հիմնականում՝ գոյական) և հայերենի բայակազմական միջոցներով կազմված բայերն են, ընդ որում, առավել հաճախադեպ են բայական հարադրությունները. **սզըլ ընէլ**

²¹² Սուֆիականությունը իսլամի կրոնափիլիսոփայական ուսմունքներից է:

(*ընժէլ<անել*) «պաշտոնանկ անել» ('azl «1.մեկուսացում, 2.պաշտոնանկություն»), *աֆ ընժէլ* «ներել» ('afu «ներում, ներողություն»), *ամըր ընժէլ* «հրամայել» ('amr «հրաման»), *ըսբաթ ընժէլ* «ապացուցել» ('atbāt «ապացույցներ»), *ջամ ընժէլ* «գումարել» (jam' «հանրագումար») և այլն: Փոխառությունների մեջ հանդիպում են նաև *տալ, դնել, մնալ* և այլ բայերով կազմված հարադրություններ: Օրինակ՝ *մէոյհլյթ տալ* «ժամանակ տալ» (բրբ.՝ *մէոյհլյթ* «պայմանաժամ», արաբ.՝ muhla «ժամկետ»), *իսզյի տընժէլ* (*տընժէլ<դնել*) «ստորագրել» (*իսզյի* «ստորագրություն», արաբ.՝ 'imḏā'), *թյւջիբ մընալ* «զարմանալ, զարմացած մնալ» (*թյւջիբ* «զարմանք», արաբ.՝ ta'ajjub) և այլն:

Վասպուրականի տարածքի հատկապես Վանի խոսվածքում, ի տարբերություն հարադիր բայերի, արաբերեն փոխառյալ բաղադրիչով կազմված պարզ և ածանցավոր բայեր, որքանով կարողացանք պարզել, գրեթե չեն հանդիպում: Մի քանի հարյուր բառային միավորից առանձնացրել ենք *զայիֆ-ն-ալ* «նիհարել» (ḏa'if «1.թույլ, 2.հիվանդ») սոսկածանցավոր բայը: Վանի բարբառի մեկ այլ՝ Մոկսի խոսվածքով գրված նյութերում, սակայն, հանդիպում են արաբերեն բաղադրիչով կազմված պարզ և ածանցավոր մի քանի բայեր: Դրանցից են՝ *խարճիլ* «ծախսել» (բրբ.՝ *խարճ* «հարկ», արաբ.՝ xarj «ծախս»), *խըսաբիլ* «հաշվել» (*խըսաբա* «հաշիվ», արաբ.՝ hisāb), *խըլըսիլ* «սպառվել» (արաբ.՝ xalaṣ «վերջ, ավարտ»), *ֆահմիլ* «կռահել» (fahm «հասկացողություն, միտք»), *ռըհյթիլ* «հանգստանալ» (*ռըհյթ/ռահաթ* «հանգիստ, անդորր», արաբ.՝ rāḥa) և *յւջէպ/բ-ն-ալ* «զարմանալ» (*յւջէպ/բ* «արդյոք», արաբ.՝ 'ajaban «զարմանալի է, տարօրինակ է»), *խյմըլ-ացըն-ժէլ* «հագցնել»

(*խամբլ* «հագուստ», արաբ.՝ *hāmil* «1.կրող, 2.ունեցող»): Այս խոսվածքում գործառող հարադիր բայերից են՝ *կըսա/քրսա էնիլ* «պատմել» (*կըսա/քսա* «պատմություն», արաբ.՝ *qisṣa* «պատմություն, նովել, վեպ»), *խմբար տալ* «բարկանալ» (արաբ.՝ *xabar* «լուր, տեղեկություն»), *թմսլիմ անհէլ* «հանձնել» (*taslim* «1.ողջույն, 2.փոխանցում, հանձնում») և այլն: Բայական վերոգրյալ բոլոր ձևերը նույնպես ենթարկվում են խոսվածքներում այս խոսքի մասին բնորոշ թեքման համակարգին:

Վասպուրականի տարածքի բարբառային միավորներում առկա մյուս խոսքի մասերը խիստ սակավաթիվ են: Դրանցից են՝ *թամ* «1.ճիշտ և ճիշտ, 2.ամբողջ» - *tām*, *ախրր* «վերջապես» - *āxiraⁿ*, *հմսլի* «վերջապես» - *hāsiliⁿ*, *անդանթ* «սովորաբար» - *‘ādataⁿ*, (մակբայ), *մուրլախ* «անպատճառ» - *muḥlaqaⁿ* «1.բացարձակ, 2.անպատճառ», *սաֆի* «միայն» - *ṣāfiⁿ* կամ *ṣafī*, *անջաբա* «արդյոք» - *‘ajabaⁿ* (վերաբերական), *յանի* «այսինքն» - *ya‘nī* (շաղկապ) և այլն:

Արաբերեն մի խումբ փոխառյալ բառեր, աստիճանաբար հիմնական բառապաշարի մաս կազմելով, բնիկ բառերի նման ձևավորել են բառակազմական կառույցներ: Մասնավորապես, բառածանցման եղանակով, հիմնականում հայերեն բարբառի - *ուրուն* վերջածանցով ստեղծվել են նորակազմություններ: Այսպես՝ *աշըղ* «արևելյան բանաստեղծ-երգիչ» (արաբ.՝ *‘āṣiq* «սիրող, սիրահար»), այստեղից՝ *աշըղություն* «աշուղություն», *ասի* «ըմբոստ» (արաբ.՝ *‘āṣim* «անհնազանդ, ըմբոստ»), *ասիություն* «ըմբոստություն», *գայիֆ* «նիհար» (արաբ.՝ «1.թույլ, 2.հիվանդ»), *գայիֆություն* «նիհարություն»: Նման կազմությունների թիվը, մեր դիտարկման համաձայն, խիստ սահմանափակ է:

Թուրքերենով միջնորդավորված արաբերեն փոխառությունների մեջ քիչ են նաև այնպիսիք, որոնք ենթարկվել են հայերենի բառաբարդման օրինաչափություններին կամ հայերեն որևէ բաղադրիչի հետ բարդություն են կազմել: Հարյուրավոր բառային միավորների մեջ հանդիպում են հետևյալ հիմնականները. *մալտ^hէր* «ապրանքի տեր, հարուստ» բարդ բառը կազմված է արաբերեն *māl* «1.հարստություն, 2.ունեցվածք» և հայերեն (բարբառի) *տ^hէր* արմատներից:

Մյուս՝ *ալամ-աշխարք* «ամբողջ աշխարհը, ամեն մարդ» անվանական բարդությունը կազմված է փոխառյալ *ալամ* (արաբ.՝ ‘alām «աշխարհ, տիեզերք») և հայերեն *աշխարք* բաղադրիչներից: Այս երկուսը, ըստ էության, միևնույն իմաստն ունեն, և նույնիմաստ բառաձևերի հարադրությունը տվյալ դեպքում բառային միավորին հաղորդել է պատկերավոր, ինչպես նաև կոնկրետացնող նրբիմաստներ:

Նույնիմաստ բառային միավորների զուգակցմամբ է ստեղծվել նաև արաբերենի և երկրորդ փոխառու լեզվի բաղադրիչներով ձևավորված *կարասսվդսս* «1.սևամաղձություն, 2.սիրո հիվանդ» (թրք.՝ qara «սև» և արաբ.՝ sawdā՝ «1.մաղձ, լեղի, 2.սևամաղձություն») բարդ բառը՝ դրանով արտահայտած երևույթին հաղորդելով սաստկացնող իմաստ: Այս բառակազմությունը, կարծում ենք, տեղի է ունեցել միջնորդ լեզվում և այդ տարբերակով անցել հայերեն բարբառին:

Վասպուրականի տարածքի խոսվածքներում հանդիպող, արաբերենի և այլ փոխառու լեզվի բառակազմական ձևայիններից է կազմված *զեհիք/զառ զըխկում* «խիստ լեղի, դառը» անվանական հարադրությունը (պրսկ.՝ zehr «թույն» և արաբ.՝ zakkum²¹³ «1.դժոխքի ծառ, 2.վայրի ձիթենի»):

²¹³Ըստ մահմեդականության՝ դժոխքում աճող այս ծառի խիստ լեղի պտուղներով պիտի սնվեն մեղսավորները:

Փոխատու լեզվում zahru zakkum հատկացուցչային կապակցությունը բառացի նշանակում է «զաքքում ծառի թույնը», իսկ հայերեն բարբառում այն գործառել է ածականական նշանակությամբ:

Արաբերեն փոխառյալ բաղադրիչներից կազմված, մեզ հանդիպած թերևս միակ բարդ բառը *կնյյմանկնյմ* -ն է՝ «փոխկառավարիչ»: Արաբերենում այն գործածվում է և՛ որպես բարդ բառ՝ qā’imaqām, և՛ որպես բառակապակցություն՝ qā’imu maqām. հայերեն բարբառում գործառել է առաջին տարբերակը: Հատկանշական է, որ արաբերենին ավելի բնորոշ է բառիմաստի արտահայտումը նկարագրական եղանակով, բառակապակցությունների միջոցով, քան բառաբարդմամբ:

Բառակազմական և բառիմաստային առումով ուշագրավ է Վանի խոսվածքում առկա *ռահաթլոխում* «փափուկ քաղցրավենիք» բարդ բառը: Հ.Աճառյանը փաստում է (մենք նույնակարծիք ենք), որ արաբերենում rāḥa ‘al-ḥulqūm հատկացուցչային կապակցությունը բառացի նշանակում է «կոկորդի հանգիստ»²¹⁴ (rāḥa «հանգիստ» և ḥulqūm «կոկորդ»): Արաբերենի ḥulqūm «կոկորդ» բառը, սակայն, արտաբերմամբ մոտ լինելով թուրքերենի luqūm «շաքարեղեն, խմորի պես փափուկ քաղցրավենիք» բառին, այդ լեզվում իմաստի շփոթ է առաջացրել՝ գործածվելով և հայերեն բարբառին անցնելով rāḥa-t-luqūm տարբերակով: Արաբերեն տարբերակը rāḥa ‘al-ḥulqūm ձևն է՝ «փափուկ քաղցրավենիք» իմաստով:

Մեկ այլ բարդ բառ՝ *սաթըլջյւմ*, Վանի բարբառում կիրառվել է «կողացավ» իմաստով, որը ṣādlījan տարբերակով բարբառին է անցել թուրքերենից²¹⁵: Այն արաբերենի zāta ‘al-janb

²¹⁴ Տե՛ս Հ.Աճառեան, նշվ. աշխ., էջ 110:

²¹⁵ Տե՛ս Հ.Աճառեան, նշվ. աշխ., էջ 302:

(«պլլրիտ՝ թոքամիզի բորբոքում») կապակցությունն է, որը, թուրքերենում աղավաղվելով, ստացել է վերոնշյալ ձևը:

Վասպուրականի տարածքի խոսվածքներում արաբերեն փոխառյալ բառերի հիմնական մասը գործածվել է մայր լեզվում ունեցած իմաստներով, այսինքն՝ բառիմաստի պահպանմամբ: Մի խումբ բառեր (մեր հաշվումների համաձայն՝ մի քանի տասնյակ), սակայն, խոսվածքներին են անցել նաև միջնորդ լեզվում՝ թուրքերենում ձեռք բերած իմաստներով: Այսպես՝ **աշրդ** բառն արաբերենում ունի «սիրող, սիրահար» (ʿāšiq) իմաստները, մինչդեռ թուրքերենում այն կիրառություն է ստացել նաև «արևելյան բանաստեղծ-երգիչ» նշանակությամբ և այդ իմաստով էլ անցել է հայերեն բարբառին: Նմանօրինակ գործառություն են ստացել **խալափեղ** «աղախին» (արաբ.՝ xaliqa «էակ, արարած» բառի հոգնակի ձևն է՝ xalāʿiq «էակներ, արարածներ», բացի այդ, հոգնակի թվի այս ձևն ունի նաև «բնություն» իմաստը), **հսրիֆ** «1.անարժեք, տխմար մարդ, 2.որևէ մեկը» (արաբ.՝ harīf «1.ընկեր, գործընկեր, 2.հաճախորդ»), **ջահել** «երիտասարդ, պատանի» (արաբ.՝ jāhil «անփորձ, տգետ»), **քասիբ** «աղքատ» (արաբ.՝ kāsiḥ «1.վաստակող, 2.շահող»), **սորբ** «ճարտար, վարպետ» (արաբ.՝ ʿarbāb «տերեր», եգ. թիվ՝ rabb), **ըխթիյար** «ծեր» (արաբ.՝ ʾixtiyyār «կամք, ընտրություն») և այլ փոխառությունները:

Արաբերեն որոշ բառերի դեպքում առավել կենսունակ են գտնվել, միջնորդ լեզվում կիրառություն ստացել և հայերեն բարբառին անցել դրանց ոչ թե հիմնական՝ բառարանային, այլ՝ հաջորդ իմաստները: Մասնավորապես, **կըյմմնթ** բառը գործածել է «1.աղմուկ, շփոթություն, 2.ամբոխ» իմաստներով: Արաբերենում qīāma նախնառաջ նշանակում է «1.հարություն, 2.վերածնունդ», կիրառվում է նաև վերոնշյալ իմաստներով: Մեկ

այլ՝ *նսնսն* բառն արաբերենում ևս ունի «չար աչք» իմաստը, որով այն գործառել է հայերեն բարբառում, բայց փոխատու լեզվում ավելի գործածական են *nažar*՝ «1.տեսողություն, 2.հայացք» իմաստները և այլն:

Վասպուրականի տարածքի խոսվածքներում առկա են նաև արաբերեն փոխառյալ բաղադրիչով կազմված դարձվածքներ, արտահայտություններ և բառակապակցություններ: Այսպես՝ (կլիտուն «գլխին») *մսնսն կարդալ* «ամփոս բաներ ասել» (արաբ.՝ *maṭal* «առած, ասացվածք»), *խաթրը կոտրե՛լ* «ասածը չանել, դժգոհ թողնել» (*xaṭar* «հարգանք, ակնածանք»), *խաթրը մընալ* «դժգոհ լինել, վշտանալ», *թննսնքը բռնե՛լ* «մեկի կողմը հարել» (*ṭaraf* «1.կողմ, 2.կուսակցություն»), *ջուրին պէս ազիզ ըլ՛աս* «ջրի նման մաքուր լինես» (*ʿazīz* «1.փառավոր, սուրբ, 2.մաքուր»), *մաշալահ* «կեցցե՛ս» (*mā šāʿ al-llah* «հիանալի՛ է» (բառացի՝ «այն, ինչ Ալլահն է կամեցել»)), *վսնսնյմ* «1.վերջապե՛ս, 2.ահա և վե՛րջ» (*wa ʿas-salām* «վե՛րջ, ցտեսություն՛ն»), *թամ մարդ* «բարոյապես հասուն, կատարյալ» (*tām* «1.ճիշտ և ճիշտ, 2.կատարյալ, ամբողջ»), *խաթե՛ր խըմար* «ի սեր, ի հարգանս», *զայիֆ միս* «ցամաք, անյուղ միս» (*daʿīf* «թույլ, հիվանդ») և այլն:

Ամփոփելով Վասպուրականի տարածքի խոսվածքներում արաբերեն միջնորդավորված փոխառությունների ձևաիմաստային քննության հիմնական դրսևորումները՝ փաստենք, որ ըստ խոսքիմասային պատկանելության՝ փոխառյալ բառերի գերակշիռ մասը գոյականներ են, որոնք ենթարկվում են հայերեն բարբառի թեքման համակարգին: Հաջորդ խումբը, թեև էականորեն քիչ, արաբերեն փոխառյալ բաղադրիչով և հայերենի բայակազմական միջոցներով ձևավորված բայերն են, ընդ որում, հարադիր կազմություններն

ավելի հաճախադեպ են, քան պարզերը: Մյուս խոսքի մասերը խիստ սակավաթիվ են: Բառակազմական առումով փոխառյալ բառերը կենսունակ չեն, որը, կարծում ենք, պայմանավորված է բանավոր խոսքի, արաբերենի (որին բառաբարդումն այնքան էլ հատուկ չէ)՝ այլ լեզվաընտանիքին պատկանելու, ինչպես նաև փոխառությունների միջնորդավորված լինելու հանգամանքներով: Հանդիպում են բառածանցմամբ և բառաբարդմամբ ստեղծված մի քանի նորակազմություններ: Բառիմաստի արտահայտման առումով փոխառությունները հիմնականում գործածվում են մայր լեզվում ունեցած իմաստներով: Մի քանի տասնյակ բառեր, սակայն, իրենց ունեցած իմաստներից զատ, բարբառին անցել և կիրառություն են ստացել հատկապես միջնորդ լեզվում ձեռք բերած իմաստներով: Բանավոր խոսքին հատուկ է պատկերավորությունը, ուստի գործառել են նաև փոխառյալ բաղադրիչով կազմված դարձվածքներ, արտահայտություններ և բառակապակցություններ: Այսպիսով՝ Վասպուրականի տարածքի բարբառային միավորներում արաբերեն՝ թուրքերենով միջնորդավորված փոխառությունները քանակապես բավականաչափ լինելով հանդերձ, քերականական առումով ենթարկվել են փոխառու լեզվի օրինաչափություններին, իսկ բառակազմական առումով հիմնականում չեն կրել վերջինիս ազդեցությունը:

Микаелян Сона - Формально-смысловое исследование арабских заимствований в говорах территории Васпуракана.- В статье исследуются основные способы частеречного, словообразовательного и семантического выражения арабских опосредованных заимствований на данной территории. Несмотря на то, что арабские, из турецкого опосредованные, заимствования многочисленны (по нашему расчету несколько

сотен), они подчинялись грамматическим нормам заимствующего языка, а с точки зрения словообразования в основном не подвергались ее влиянию.

Mikaelyan Sona - Morphological and Semantic Analysis of Arabic Borrowings in the Patois of Vaspurakan Region.- The article analyzes the principal forms of word sense, morphological and lexico-semantic expressions of mediated Arabic borrowings in the mentioned region. Arabic words, borrowed through the mediation of the Turkish language are numerous here (in our estimates - several hundreds). However, having grammatically adopted the regularities of the recipient language, they mostly remain morphologically unaffected by the latter.

ՀՐԱՉՅԱ ԱՃԱՌՅԱՆԸ ՈՐՊԵՍ ՀԱՅ-ԹՈՒՐԳԱԿԱՆ ԼԵԶՎԱԿԱՆ ԱՌՆՉՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ՏԵՍԱԲԱՆ

Հայ-թուրքական լեզվական առնչությունների վերաբերյալ առաջին և լրջագույն ուսումնասիրության հեղինակը Հ. Աճառյանն է: Էմինյան ազգագրական ժողովածուի Գ հատորում 1902 թվականին լույս է տեսել Հ. Աճառյանի «Թուրքերենի ազդեցութիւնը հայերենի վրայ եւ թուրքերենէ փոխառյալ բառերը Պօլսի հայ ժողովրդական լեզուին մէջ համեմատությամբ Վանի, Ղարաբաղի և Նոր-Նախիջևանի բարբառներուն» աշխատությունը: Հ. Աճառյանն այս աշխատության մէջ ներկայացրած տեսական դիտարկումները հետագայում զետեղել է նաև «Հայոց լեզվի պատմության» (1951թ.) երկրորդ հատորի թուրքերենին վերաբերող հատվածում²¹⁶: Հ. Աճառյանից բացի խնդիրը ըստ պատշաճի չի քննել որևէ մեկ այլ հետազոտող:

Մինչ Հ. Աճառյանի կատարած ուսումնասիրությունները որևէ մեկը չի կատարել որոշակի աշխատանք հայերեն կամ այլ լեզվով, որը կվերաբերեր թուրքերենից հայերենին անցած բառաշերտին: Սակայն Հ. Աճառյանը հիշատակում է լեզվաբան Ֆրանս Միկլոսիչին: Վերջինս 1889-90 թթ. Վիեննայում լույս է ընծայում է մի հետազոտություն (Die türfkischen Elemente in den Südost-und Osteuropäischen Sprachen), որում ներկայացնում է

²¹⁶ Հ. Աճառյան, *Հայոց լեզվի պատմություն*, Երկրորդ մաս, Ե, 1951, էջ 255-294:

թուրքական 2500 փոխառություն՝ գործածված արևելյան և հարավ-արևելյան լեզուներում²¹⁷: Նշելի է, որ Ֆրանս Միկլոսիչի կազմած բառացանկում ոչ մի խոսք չկա հայերենին անցած փոխառությունների մասին. տրվում են միայն նոր հունարենին, բուլղարերենին, սերբերենին, ռումիներենին, լեհերենին, ռուսերենին, հունգարերենին անցած թուրքական փոխառությունները:

Ըստ Հ.Աճառյանի՝ «Թուրքերենի ազդեցութիւնը հայերենի վրայ....» ուսումնասիրությունը ծնունդ է առել եղած բացը լրացնելու նպատակով, և ստեղծվել է գիտական բարձր չափանիշներով ու կառուցվածքով մի ուսումնասիրություն, որը և՛ գիտական հետազոտություն է, և՛ բառարան: Հ. Աճառյանի ներկայացրած բառացանկը պարունակում է 4200 թուրքերեն բառ: Մեծ լեզվաբանի ներկայացրած թվային այս վիճակագրությունը պայմանական բնույթ ունի: Վիճակագրությունները չեն կարող ճշգրտորեն արտացոլել երկու լեզուների փոխհարաբերությունների իրական պատկերը: Ի դուր չէ, որ հետագայում Հ. Աճառյանը «Հայոց լեզվի պատմություն» աշխատության մեջ կատարում է որոշակի ճշգրտումներ՝ նշելով, որ այդ փոխառությունների թիվը Պոլսի բարբառում 4000 է, իսկ մյուս 200 բառը եղել են թուրքերենից հայերենին անցած նոր հունարեն, իտալերեն միջնորդավորված փոխառություններ²¹⁸: Ենթադրում ենք, որ լեզվաբանի նշած 4000 բառերից նույնպես ոչ բոլորն են ամբողջությամբ մերվել հայերենին և դարձել մեր լեզվի ու նրա բարբառների համագործածական, գործուն բառաշերտի անբաժանելի մասը: Հ. Աճառյանի վկայած բառաշերտի մեջ մեծ քանակ են կազմում

²¹⁷ Հ. Աճառյան, *Թուրքերենի ազդեցութիւնը հայերենի վրայ....*, Էմինյան ազգագրական ժողովածու, հ. Գ, Թիֆլիս, 1902, էջ 9:

²¹⁸ Հ. Աճառյան, նշվ. աշխ., 1951, էջ 270:

նան այն փոխառությունները, որոնք դիպվածային կամ արհեստական փոխառություններ են և խոսակցական լեզու մուտք չեն գործել, իսկ գրավոր լեզվում կարող էին գործածված լինել մի կամ մի քանի անգամ:

Պոլտ բարբառում եղած փոխառյալ ձևերը Հ. Աճառյանը ներկայացնում և համեմատում է Վանի, Ղարաբաղի և Նոր Նախիջևանի բարբառներում եղած ձևերի հետ: Ըստ Հ. Աճառյանի՝ Վանի բարբառում թուրքերենից կատարված փոխառությունները կազմում են 2100 բառ, Նոր Նախիջևանում՝ 1170, Ղարաբաղի բարբառում՝ 800: Կարծում ենք՝ լեզվաբանի այս վկայությունները կարևոր հանգամանք են թուրքերենից կատարված փոխառությունների իրական պատկերը ներկայացնելու համար: Ինչպես նշում է Հ. Աճառյանը, թուրքերենից փոխառված բառապաշարի մի մասը վկայված է Վանի, Ղարաբաղի և Նոր Նախիջևանի բարբառներում և կրել է հնչյունական զանազան փոփոխություններ՝ ընդունելով հայերենի հնչյունական և արտասանական բազայի օրինաչափությունները, դառնալով ակտիվ բառապաշարի միավոր. «Բուն Հայաստանի բարբառներուն փոխառութեանց թիւը ասոր կէտը միայն կրնայ ըլլալ»²¹⁹:

Ինչ վերաբերում է Պոլսի բարբառում գործածված փոխառություններին, ապա դրանց միայն մի մասն է մուտք գործել ակտիվ բառապաշար, իսկ մի մասը, ինչպես նշել ենք արդեն, ոչ միայն չի ենթարկվել հայերենի հնչյունական օրինաչափություններին, այլև դիպվածային, արհեստական բնույթ ունի: Այս հանգամանքից ելնելով՝ կարելի է ենթադրել, որ Հ. Աճառյանն ուռճացրել է թուրքական փոխառությունների քանակը հայերենում, և, իրականում, թուրքական փոխառությունները մեր լեզվում չեն հատում 2500-3000 բառի

²¹⁹ Հ. Աճառյան, նշվ. աշխ., 1902, էջ 9:

սահմանը 20-րդ դարի սկզբի դրությամբ: Այստեղ կարևոր է հիշատակել մի հանգամանք նույնպես: 19-րդ դարի վերջում և 20-րդ դարի սկզբում թուրքական փոխառությունները հայերենում ուղղակիորեն կասեցվում են թուրքերի ակտիվ մասնակցությամբ: Եղեռնը, Արևմտյան Հայաստանի տարբեր հատվածներում թուրքերենի ազդեցությունը կրող հայ հանրույթների զանգվածային տեղահանությունները և սպանողը հենց այդ են վկայում:

Թե ինչու է լեզվաբանն ընտրել Պոլսի բարբառը, Հ. Աճառյանը ներկայացնում է մի քանի պատճառներ. «Թրքական փոխառութեանց կողմէ ամենէն աւելի հարուստ հայ բարբառը այս բարբառն էր և ուրիշ բարբառներու մէջ գործածական բոլոր թրքական փոխառութիւնները կը պարունակէր. որով Պօլսոյ բարբառն ընտրելով՝ մեր հաւաքածոն աւելի ամբողջական պիտի ըլլար. մինչդեռ եթէ ուրիշ բարբառ մը ընտրէինք, Պօլսոյ բարբառէն աւելի աղքատ ըլլալով՝ փոխառեալ բառերէն մաս մը՝ թէն Պօլսոյ հայոց մէջ գործածական, բայց չպիտի կրնար ներկայանալ մեր հաւաքած բառերուն շարքին մէջ»²²⁰: Որպես պատճառ է նշվում նաև այն, որ Պոլիսը 19-րդ դարի սկզբներից դարձել էր ամենահայաշատ քաղաքն արևմտյան հատվածում, որտեղ և Պոլսո բարբառը 19-րդ դարի կեսերից սկսած վերածվել էր գրական լեզվի՝ աստիճանաբար մշակվելով, հղկվելով, կատարելագործվելով: Վկայակոչելով Պոլսո բարբառը՝ Հ. Աճառյանը գրում է. «...թրքական փոխառութիւնները կրնային պաշտօնական համարուիլ և տեսակ մը առաջնակարգ դիրք ստանալ»²²¹: Ըստ Հ. Աճառյանի՝ գրականացած և ավելի գրականացող Պոլսո բարբառի լեզվական նույն համակարգերն ունեին նաև

²²⁰ Հ. Աճառյան, նշվ. աշխ, 1902, էջ 13:

²²¹ Նշվ. աշխ, 1902, էջ 13:

Զմյուռնիայի, Մանիսայի (նահանգ Թուրքիայի արևմտյան հատվածում՝ Իզմիրի հարևանությամբ), Թեփրտաղի, Նոր Նախիջևանի, Ղրիմի, Գրիգորուպոլսի (համապատասխանում է ժամանակակից Մոլդովայի Պրիդնեստրի Գրիգորիպոլի շրջանին) խոսակցականների հետ նույն լինելը: Հ. Աճառյանը Պոլսո քաղաքում համարում էր սկզբնաղբյուր: Եթե մյուս քաղաքներում եղած ձևերը մեծ մասամբ միջնորդավորված ներքին փոխառություններ էին հիմնականում Պոլսո քաղաքից, հատկապես Վանի և Նոր Նախիջևանի քաղաքների դեպքում, ապա Պոլսո քաղաքում եղած ձևերը հենց անմիջական փոխառություններ են: Այս դրույթը հիմնավորելու համար Հր. Աճառյանը ընդգծում է. «Պոլսահայոց գործածած ձևերը ուրիշ քաղաքներու մեջ գործածուած ձևերէն աւելի մօտիկ լինելով թրքական լեզուին ձևերուն, բառարանը գործածողներուն համար աւելի դիւրին պիտի լինէր պօլսական ձևերն ընտրելը»²²²: Լեզվաբանի այս ընդգծումը ևս վկայում է, որ Պոլսահայ լեզվի մեջ եղող թուրքերեն բառերի մեծ մասը չէին կարող լինել մեր լեզվին մերված, համագործածական փոխառություններ:

Հ. Աճառյանի «Թուրքերէնի ազդեցութիւնը հայերէնի վրայ....» աշխատության արժանիքը երկպալան է: Նախքան բուն բառացանկի տվյալները հրապարակելը Հ. Աճառյանն ընդարձակ ներածության մեջ ընդգրկուն ակնարկով անդրադառնում է հայ-թուրքական հարաբերությունների պատմական զարգացման ընթացքին ու նշանակությանը: Այդ մանրամասնություններին և առանձնահատկություններին կանդրադառնանք ստորև:

Հ. Աճառյանը, փաստելով, որ արդեն 11-րդ դարի վերջում Տուրքիլ բեկը և նրա հետնորդները՝ Ալփալանը և վերջինիս

²²² Հ. Աճառյան, նշվ. աշխ., 1902, էջ 13:

որդին՝ Մելիքշահը, հպատակեցնում են բովանդակ Հայաստանը, գրում է. «Թուրքերու յարաբերութիւնը հայոց հետ կ'սկսի ԺԱ դարուն, երբ առաջին անգամ Տուղրիլ բեգի առաջնորդությամբ Հայաստան կ'արշավեն 1021 թուականին՝ Վասպուրականի կողմէն, ուրկէ ետ դառնալով կ'անցնին Պարսկաստան...»²²³: Մոնղոլ-թաթարների հետ հայերի հարաբերություններն սկսվում են 13-րդ դարի սկզբից, Հ. Աճառյանի վկայությամբ՝ ի մասնավորի 1226 թվականին: Շուրջ երկու դար է տևում այս գործընթացը, Աճառյանի տերմինավորմամբ՝ «Հայաստան էօգալէկներուն ձեռքը կը մնայ մինչև 1405, այսինքն՝ Լէնկթիմուրի մահը»²²⁴:

Վկայակոչելով պատմական հավաստի տվյալներ՝ Հ. Աճառյանը նշում է, որ հայ ազգը շուրջ 900 տարի գտնվել է թուրք-թաթարական զանազան ցեղերի գերիշխանության ներքո. «այն է Մելճուքեան թուրքեր, Պարսկաստանի թուրքեր, մոնղոլ-թաթարներ, էօգալէկ-թաթարներ, թիւրքմէններ և վերջապէս օսմանցի թուրքեր: Այս ցեղերը թէև առանձին առանձին ցեղերի անուններ կը կրեն, բայց այնքան մեծ տարբերութիւն մը չունէին իրարմէ»²²⁵: Ըստ Հ. Աճառյանի՝ օսմանցի թուրքերի ազդեցությունը և տիրապետությունը հայերի վրա սկսվում է 1473 թվականից, երբ սուլթան Մեհմեդ Բ-ն Պոլսում նվաճում է բյուզանդական կայսրությունը և տիրում է Արևմտյան Հայաստանին՝ դիտվելով որպէս «օսմանցիներու առաջին յարաբերութիւնը հայոց հետ»²²⁶, և այդ ազդեցությունը շարունակվել է շուրջ չորս դար՝ «թէև օսմանեան տիրապետութիւնը քանի քանի անգամ պարսկական նվաճումներով ընդմիջուած է և հետզհետէ կը փոքրանայ

²²³ Հ. Աճառյան, նշվ. աշխ, 1902, էջ 1, Հ. Աճառյան, նշվ. աշխ, 1951, էջ 255-258:

²²⁴ Հ. Աճառյան, նշվ. աշխ, 1902, էջ 2, Հ. Աճառյան, նշվ. աշխ, 1951, էջ 255-258:

²²⁵ Հ. Աճառյան, նշվ. աշխ, 1902, էջ 4, Հ. Աճառյան, նշվ. աշխ, 1951, էջ 258:

²²⁶ Նշվ. աշխ, 1902, էջ 3:

Ռուսական յառաջխաղացութեամբ և հայերը այնքան շրջապատուած են թուրքերով, որ ազդեցութիւնը միշտ տևական եղած է»²²⁷:

Վերոնշյալ պատմական, ժամանակագրական տվյալները Հ. Աճառյանը պատահական չի շարադրում: Այդ երկարատև ազդեցությունը նպաստել է, որ թուրքերեն բազմաթիվ բառեր, ուճեր ու ասացվածքներ դառնան մեր ոչ թե գրական, այլ խոսակցական լեզվի բաղկացուցիչ մասը: Համաձայն Հ. Աճառյանի՝ արդի «ժողովրդական բարբառ»-ում (հավանաբար նկատի ունի Պոլսո բարբառը) թուրքական տարրը «տեղ տեղ կը գերազանցէ մինչև անգամ հայերէնը (հավանաբար նկատի ունի հին հայերէնը)»²²⁸: Իսկ «Հայոց լեզվի պատմություն» աշխատության մեջ լեզվաբանն արդեն ավելի ամբողջական գնահատական է հնչեցնում հայ-թուրքական լեզվական առնչությունների մասին. «Այս երկարաժամանակյա հարաբերությունների արդյունքն է եղել թուրքերենի ազդեցությունը հայերենի վրա. ազդեցություն, որ գերազանցում է բոլոր նախկին ազդեցությունները, նրանց հետ նաև պարսկերենի ազդեցությունը, այն մեծ տարբերությամբ, որ նախորդները գրական լեզվի վրա են ազդել, իսկ սա ազդել է միայն որոշ բարբառների վրա և մուտք չի գործել գրական լեզվի մեջ»²²⁹: 900 տարի վաղեմություն ունեցող լեզվական ազդեցությունը գերազանցապես սահմանափակվում է խոսակցական լեզվի շրջանակներում: Այս մասին պատմական վկայություններ կան սկսած միջին դարերից: Հ. Աճառյանի վկայությամբ՝ Կիրակոս պատմիչը (1201-1272թթ.), խոսելով մոնղոլ-թաթարների մասին, ասում է. «Այլ եւ խօսք նոցա խժականք անծանօթք ի մենջ.

²²⁷ Նժվ. աշխ, 1902, էջ 4:

²²⁸ Նժվ. աշխ, 1902, էջ 4:

²²⁹ Նժվ. աշխ, 1951, էջ 258:

քանզի կոչէին զանունն աստուծոյ Թանկրի եւ զմարդն՝ էրէ եւ զկին՝ եմէ ափճի. եւ զանուն հօր՝ էջքա եւ զմօրն աքա.....»²³⁰: Միայն 19-րդ, 20-րդ դարերում են, որ Պոլսի գրական լեզվում սպրդում են թուրքական փոխառություններ, որոնց համագործածական դառնալը կասկածելի է բազմաթիվ առումներով: Որպեսզի հայ-թուրքական լեզվական առնչությունների այս գունապնակն ավելի տիպիկ բնութագիր ունենա, փաստենք, որ միջին հայերենի զարգացման ողջ ընթացքում թուրքերենից որևէ գրական փոխառություն չի կատարվել: Մեկ այլ պատմահամեմատաբան Ռ.Ղազարյանը գրում է. «Թուրքական լեզվախմբի բառերն անբողոքությամբ ժողովրդական փոխառություններ են և գործածական են եղել խոսակցական լեզվում, որտեղից ուղղակիորեն ներթափանցել են միջին գրական հայերենի տարբերակների մեջ»²³¹: Նշենք, որ այս իրողությունը պայմանավորված է թուրքերի քաղաքակրթվածության ավելի ցածր մակարդակում գտնվելու հանգամանքով, ինչպես նաև քոչվորական, նվաճողական հոգեկերտվածքով:

«Թուրքերենի ազդեցութիւնը հայերենի վրայ....» աշխատության մեջ պարզ է դառնում Հ. Աճառյանի երկվալից դիրքորոշումը հայերենի լեզվատիպի փոփոխության հարցում: Նշենք, որ գրեթե բոլոր հետազոտողները հայերենի թեքական տիպից կցական տիպի անցման առնչությամբ միասնական կարծիք չունեն, և տեսակետները տարբեր են ու միմյանց հակասող: «Աշխարհաբարի այժմեան շարադասութիւնը՝ որ բոլորովին հակառակն է գրաբարի շարադասութեան եւ ընդհակառակը բոլորովին նոյնն է թուրքերենի շարադասու-

²³⁰ Նշվ. աշխ, 1951, էջ 258:

²³¹ Ռ. Ղազարյան, *Միջին գրական հայերենի բառապաշարը*, Ե., 2001, էջ 130-131:

թեան հետ, առ հասարակ մեր հայագէտներու կողմէ համարուած է իբր անկախ և ինքնուրոյն կերպով ձևացած բան մը. բայց դեռ քննելու գործ է թէ արդեօք մեր լեզուին այս ահռելի յեղաշրջումը նմանապէս թրքական ազդեցութեան արդիւնքը չէ՞», - այսպիսի հարց է հնչեցնում Հ. Աճառյանը: Կարծում ենք՝ Հ. Աճառյանի այս դիրքորոշումը հակասական ինչ-ինչ խորքեր ունի: Ընդունել նրա տեսակետը՝ նշանակում է անտեսել ցանկացած լեզվի, այդ թվում հայերենի զարգացման ներքին օրինաչափությունները: Պատեհ է նշել, որ հնդեվրոպական բոլոր լեզուներն ի բնէ թրքական են եղել և նրանցից շատերը, ինչպես և հայերենը ժամանակի ընթացքում փոխել են իրենց լեզվատիպը, թրքականից վերածվել կցականի, անջատականի կամ համադրականի:

Ինչ վերաբերում է հայերենին, ապա հայերենն իր լեզվատիպն սկսել է փոխել դեռևս այն ժամանակ, երբ մոնղոլ-թաթարները նոր-նոր էին մուտք գործել հայախոս տարածքներ: Պատմահամեմատական-վիճակագրական ուսումնասիրություններով ու տվյալներով վիճարկման ենթակա չէ հին հայերենից միջին հայերենին անցման ժամանակահատվածը՝ 11-րդ դարը, որը ուղղակիորեն համընկնում է թուրք-օսմանական ծագման գանազան ցեղերի հայկական լեռնաշխարհ ներթափանցմանը: Հետևաբար կարճատև շփումն ու նոր-նոր տարածվող ազդեցությունը բավարար հիմք չէ հայերենի լեզվատիպի փոփոխության համար: Մա այն դեպքում, որ թուրքերենը, լինելով սինկրետիկ լեզու, կազմավորման ու ձևավորման երկարատև ընթացք է անցել հենց մեր թվարկության միջին դարերի ընթացքում, և այդպիսի զարգացման գործընթացում գտնվող լեզուն դժվար իսկ կարողանար փոխել մեկ այլ լեզվի տիպը: Թուրքերենի տարրերի առկայությունը հայերենում համարժեք է այն ազդեցությանը, որ

պատմական որոշակի ժամանակաշրջաններում պարսկերենն է ունեցել հայերենի վրա: Այսինքն՝ այդ ազդեցությունը խորը փոխներթափանցումների չի հանգել և սահմանափակվել է բացառապես բառային մակարդակում:

Որպեսզի իր տեսակետը հիմնավորի, Հ. Աճառյանը, կարծեք թե, հավելում է, որ թուրքական ազդեցության տիպը կրում են ոչ միայն բուն Հայաստանի և Օսմանյան կայսրության մեջ գտնվող հայերի բարբառները, այլև մյուս բոլոր գաղթավայրերի հայ բարբառները (Նոր Նախիջևան, Ղրիմ, Ռումինիա, Բուլղարիա, Ավստրիա, Հունգարիա, Կովկաս, Լեհահայ բարբառ, Մարսել, Փարիզ, Եգիպտոս, Լոնդոն, Ամերիկահայ բարբառներ): «Ասոր պատճառը նախ այն է, որ այդ տեղերեն ոմանք նախապես հպատակ էին արդեն օսմանեան պետութեան կամ ուրիշ թուրք-թաթարական ցեղերու, հետևաբար և կրած են տիրող տարրին ազդեցութիւնը, այսպէս են Խրիմի, Ղարաբաղի, Ռումանիոյ, Պուլկարիոյ հայերը և այլն»²³², -գրում է լեզվաբանը՝ հավելելով, որ ոմանք էլ գաղթել են կա՛մ Հայաստանից, կա՛մ Օսմանյան տիրապետության տակ գտնվող որևէ այլ երկրից: Նոր Նախիջևանի (Ղզլար) և Գրիգորուպոլսի հայերը գաղթել են Ղրիմից, իսկ Եգիպտոսի, Ամերիկայի հայերը՝ Պուլսից, Խարբերդից ու Արևմտյան Հայաստանի զանազան հատվածներից: Սակայն, հավելենք, որ այստեղ նույնպես կա որոշակի հակասություն: Մեր ազգի տեղաշարժերը ցույց են տվել, որ Արևելյան Եվրոպայի հայկական գաղթօջախները ձևավորվել են 12-13-րդ դարերից սկսած՝ դարձյալ պայմանավորված թուրք-թաթարական ներթափանցմամբ, հետևաբար հայ բարբառախոսների ընդհատված ապրելակերպը տարբեր հատվածներում չէր կարող հանգեցնել տիպաբանական նույն համակարգերի

²³² Հ. Աճառյան, նշվ. աշխ, 1902, էջ 5:

ձևավորմանը, գոնե մի հատվածում կմնար հինհայերենյան համակարգը:

Հ. Աճառյանն աշխարհագրական որոշակի սահմանագծմամբ ցույց է տալիս հայախոս տարածքներում թուրքերենի ազդեցության ծավալները և աստիճանները: Այս առումով նա տարբերակում է հայերով բնակեցված աշխարհագրական տարածքների երեք խմբեր՝ ա) ամբողջովին թրքախոս հայեր (Փոքր Ասիայի հայերով բնակեցված ողջ հատվածը՝ Պրուսա և այլն և Աքքիրմանի (այժմ համապատասխանում է Ուկրաինայի Օդեսայի մարզի Բելգրադ-Դնեստրովսկի քաղաքին) հայերը ռուսական տիրապետության մեջ)*, բ) ոչ թրքախոս հայեր, բայց «բաւական առատ պաշար մը ունին թրքերէնէ փոխ առած բառերու» (թուրքական տիրապետության մեջ՝ Պոլիսը, Զմիռնիան, Սամսոնը և այլն, իսկ ռուսական տիրապետության մեջ՝ Նոր Նախիջևանը, Դրիմը, Ղարաբաղը (Արցախ)), գ) այն հայերը, «որոնց մէջ թուրքերէնէ փոխառեալ բառերու թիւը շատ ավելի նուազ է» (Ախլցխա, Ալեքսանդրապոլ (Գյումրի), Կարս, Երևան, Ռումինիա և Ավստրիա)²³³:

Հ. Աճառյանն ընդգծում է, որ թուրքերենից ազդվել են նաև հույները, բուլղարները, ռումինները, ալբանացիները, լազերը (քարթվելական լեզվաընտանիքի ազգություն), վրացիները, անգամ՝ իր բնորոշմամբ «ազատակեաց» քրդերը և ռուսները: Հավելենք նաև, որ թուրքերենի ազդեցությունը բազմաթիվ ազգերի վրա ուղեկցվել է նաև դավանափոխությամբ, ինչպիսիք են տարածքով ամենամերձ

* «Հայոց լեզվի պատմություն» աշխատության երկրորդ հատորում Հ. Աճառյանը փաստեր է տրամադրում, համաձայն որի՝ Փոքր Ասիայի թրքախոս հայերն իրենց մայրենի լեզվից պահել են միայն 150-200 բառ, որոնցից շատերը մտել են նաև տեղացի թուրքերի և թրքախոս հույների լեզվի մեջ (էջ 261):

²³³ Նշվ. աշխ, 1902, էջ 7:

հարևանները՝ հայերը և հույները, ինչպես նաև ասորիները: Երեք հնագույն ազգերի դեպքում էլ դավանափոխությունը մասնակի է կատարվել:

Հ. Աճառյանը, նշելով, որ փոխառյալ բառերի առաջացման աղբյուրները հիմնականում երկուսն են՝ գրական-ուսումնական (գրական-գրավոր) և բուն ժողովրդական (բանավոր-խոսակցական), փաստում է, որ գրական թուրքերենը թաթարական, պարսկական և արաբական լեզուների խառնուրդ է: Գրական թուրքերենը լի է պարսկերեն և արաբերեն այնպիսի բառերով, որոնք բացակայում են ժողովրդախոսակցական թուրքերենում: Ըստ Հ. Աճառյանի՝ սա է պատճառներից մեկը, որ հայերենը գրական թուրքերենից գրեթե բառեր չի փոխառել. «Թուրքերենը, որուն մատենագրութիւնը այնքան խեղճ է և այնքան ալ ուշ կ'սկսի, ո՛չ մի գրական փոխառութիւն ըրած է մեզի. մեր փոխառութիւնները բոլորն ալ կը պատկանին ժողովրդական փոխառութեան տեսակին և ըստ այսմ առաջ եկած են բուն ժողովրդական թուրքերենէն»²³⁴:

Այս տրամաբանության շրջանակներում Հ. Աճառյանը հիմնավորում է նաև թուրքերեն բառերի գրական արևմտահայերենում մերժման առանձնահատկություններին ու դրևորումներին, ինչպես նաև դրանից բխող լեզվական բնականոն գործընթացներին: Հ. Աճառյանն ընդգծում է, որ հատկապես 19-րդ դարում լայն տարածում էր ստացել թուրքական բառերով, շարադասությամբ և մտածողությամբ խոսակցական լեզուն: Այդ «բուն ռամկական խոսուն բարբառը» վերարտադրվում էր նաև գրական լեզվում: Սակայն ժամանակի ընթացքում այս իրողությունը ծնում է հակազդեցություն՝ «թրքական բառերով ու ոճերով գրուածները ծաղրելի ու զգուելի

²³⁴ Նշվ. աշխ., 1902, էջ 17:

դարձան հայ ականջներուն»²³⁵։ Ուստի և գրական լեզվում առաջ է գալիս «գրաբարաբար», «գրաբարի նման» գրելու տեսությունը. «Ով որ հայերեն գրել ուզեր, պիտի աշխատեր գրաբարի նման գրել»²³⁶։ Գրական լեզվում «գրաբարեանութեանը» տուրք տալը հանգեցնում է մեկ այլ ծայրահեղության. այն հասկանալի չէր ժողովրդի մեծ մասին, ուստի և, ինչպես ընդգծել է Հ. Աճառյանը, «այս զօրեղ հակազդեցութեան ծնունդ է նմանապես օտար բառերը հայերենով թարգմանելու ձգտումը»²³⁷։ Այս երևույթն էլ հանգեցնում է նրան, որ բառակազմական ներքին օրինաչափություններով և եղանակներով անխտիր թարգմանվում են գրեթե բոլոր օտար բառերը։ Այդ բառերից շատերն անհասկանալի և «տգեղ» էին։

Սակայն այսկերպ հայերը խուսափել են թուրքական բառերի գրականացումից։ Վերոնշյալ հանգամանքների շնորհիվ է, որ թուրքական բանավոր, խոսակցական ճանապարհով հայերենին անցած փոխառությունները երբեք գրական լեզու մուտք չեն գործում։ Ի դեպ, այսպես են վարվել նաև հույները՝ մերժելով թուրքերեն բառերի մուտքը գրական լեզու, իսկ ռումիներենը, քանի որ չի ունեցել լեզվական հին տարբերակներ և բառակերտման ճկուն հնարավորություններ, ինքնըստինքյան ընդունել է թուրքերեն փոխառություններ գրական լեզվում և հարուստ է դրանցով։ Հ. Աճառյանը գրել է. «Այս տեսակետով հայերը աւելի բարձր դասելու է քան ռումէները»²³⁸։

Հ. Աճառյանը, կարևորելով, որ ապագան վաղ թե ուշ ժողովրդական ազգային լեզվինն է, զարգացնում է այն տեսակետը, որ ինչքան էլ գրական լեզվից մաքրվեն ու մերժվեն

²³⁵ Նշվ. աշխ, 1902, էջ 10։

²³⁶ Նշվ. աշխ, 1902, էջ 10։

²³⁷ Նշվ. աշխ, 1902, էջ 10։

²³⁸ Նշվ. աշխ, 1902, էջ 11։

թուրքական փոխառությունները, ժողովրդախոսակցական լեզվում դրանցից ձերբազատման համար մտավորականության աշխատանքը բավարար չէ. «Ասոր միակ միջոցը կրթութեան ընդհանուր ծավալումն է. ուրիշ խոսքով այն ժամանակ միայն կը յաջողի այս, երբոր հայկական կրթութիւնը ըստիպողական կլինի ամեն տեղ»²³⁹: Որպէս օրինակ՝ բերում է արևմտահայ տարբեր հատվածներում բացված դպրոցները, որոնց շնորհիվ Պրուսայի (Բուրսա), Կեսարիայի և այլ հատվածների թրքախոս բազմաթիվ հայեր՝ հատկապես երիտասարդները, դարձել են հայախոս:

Гарик Мкрчян- Грачья Ачарян как первый теоретик армяно-турецких языковых отношений. – Грачья Ачарян - автор самых известных работ, касающихся армяно-турецких языковых отношений. По его словам турецкий язык повлиял на армянский язык более чем 900 лет, в результате чего многие турецкие слова вступили в разговорную речь армянского языка, но в литературный язык вступило только ограниченное количество слов. В течение всего периода развития Среднего армянского и раннего современного армянского языка из турецкого не было сделано никакого литературного заимствования. Это явление связано с тем, что у турок был более низкий уровень цивилизации, а также с их кочевым и экспансионистским менталитетом. Мы считаем, что Грачья Ачарян преувеличил количество турецких заимствований в армянском языке, и турецкие заимствования в армянских диалектах составляют не более 2500-3000 слов.

Garik Mkrtchyan - Hrachya Acharyan as the First Theorist of Armenian-Turkish Linguistic Relations. – Hr. Acharyan is the author

²³⁹ Եզվ. աշխ, 1902, էջ 11:

of the most prominent works concerning Armenian-Turkish linguistic relations. According to him Turkish language has influenced on Armenian language for more than 900 years, as a result of which many Turkish words entered into the colloquial speech of Armenian, but only a limited number of words entered into the literary language. During the whole period of the Middle Armenian development and early Modern Armenian any literal borrowing from Turkish has been done. This phenomenon depends on the fact that Turks had lower level of civilization as well as because of their nomadic and expansionist mentality. We think that Hr. Acharyan exaggerated the number of Turkish borrowing in Armenian and the Turkish borrowing in Armenian dialects are not more than 2500-3000 words.

Ներսիսյան Վարսիկ
(Խ. Աբովյանի անվան ՀՊՄՀ)
varsik.nersisyan@mail.ru

ՀՈԴԱԿԱՊԻ ԱՐԺԵՔԸ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԱԾԱՆՑԱՎՈՐ ԲԱՌԵՐՈՒՄ

Հայտնի է, որ հայերենում իսկական բարդության բաղադրիչները կապակցվում են ինչպես հոդակապով, այնպես էլ առանց հոդակապի: Ըստ այդմ էլ դրանք լինում են **հոդակապով** կամ **անհոդակապ**: Իսկ **ա** հոդակապի ծագումը, ըստ Աբեղյանի, կապվում է բառահիմքի վերջին **ա** ձայնավորի հետ, որ միացնում է բարդության երկու մասերը՝ առաջ բերելով նոր բառ, և որը համաբանությամբ տարածվել է նաև այնպիսի բառերի վրա, որոնք ձայնավորով բուն չունեն²⁴⁰:

Ժամանակի ընթացքում, ինչպես գիտենք, տարբեր արմատներից առաջանում են ածանցներ, որոնցից առաջ կամ հետո ևս հանդես է գալիս **ա** հոդակապը: Համապատասխան աշխատություններում, որպես կանոն, հոդակապը ներկայացվում է ածանցին կից՝ փակագծերում, որը հուշում է, որ այն կարող է լինել կամ չլինել, ինչպես՝ **ենթ(ա)-**, **համ(ա)-**, **հակ(ա)-**, **տար(ա)-**, **-(ա)զին**, **-(ա)պան**, **-(ա)ստան** և այլն, կամ բուն ածանցի կողքին փակագծերում տրվում է հոդակապով տարբերակը, ինչպես՝ **տար-(տարա-)**, **փոխ-(փոխա-)**, **-բան (-աբան)** և այլն: Այլ հեղինակներ հոդակապը գծով անջատում են ածանցից: Օրինակ՝ **բրդ (բուրդ) + (ա)գործ** կամ **բրդ (բուրդ) + ա|գործ**, **հիվանդ +(ա)զին** կամ **հիվանդ**

²⁴⁰ Տե՛ս Մ. Աբեղյան, *Երկեր*, հ. 2, Ե., 1974, էջ 154-155:

+ալզին և այլն: Ընդ որում գրեթե ոչ մի աշխատությունում սկզբունքը մինչև վերջ չի պահպանվում, ավելին, հաճախ մեկ աշխատության մեջ կարելի է հանդիպել միևնույն ածանցի տարբեր դրսևորումների: Եվ քանի որ տեսական ուսումնասիրություններում կարծես թե հատուկ չի նշվում, թե ինչպես պետք է վարվել բառակազմական վերլուծություն կատարելիս, ուսումնական գործընթացներում առաջ են գալիս տարբերումներ, և շատերը բառակազմական վերլուծություն կատարելիս դարձյալ հոդակապը գրում են փակագծում, որն այնքան էլ տրամաբանական չէ: Չէ՞ որ այդպես ստացվում է, որ տվյալ բառը կարող է հանդես գալ և՛ հոդակապով, և՛ առանց հոդակապի: Շատերն էլ հոդակապն առանձնացնում են ածանցից, որը ճիշտ չէ զուտ տեսականորեն (որևէ դասակարգման մեջ չի տեղավորվում): Իսկ ածանցը հոդակապի հետ միասին ներկայացնելը, որը թերևս ամենաճիշտն է, շատերի համար անընդունելի է և ոչ սովորական:

Այսպիսով՝ անդրադառնանք մեր ուսումնասիրության բուն խնդրին՝ հոդակապի գնահատմանը ժամանակակից հայերենի ածանցավոր բառերում, կամ ինչպե՞ս վարվել ածանցավոր բառերը վերլուծելիս. առանձնացնե՞լ հոդակապն ածանցից, թե՞ ոչ: Օրինակ՝ ինչպե՞ս վերլուծել **ատաղձագործ**, **նորագույն**, **Հայաստան**, **Ռուսաստան**, **համալսարան**, **շաքաղորություն**, **ստորագրել**, **վերահաս** և նմանատիպ այլ ածանցավոր բառեր, որոնցում առկա է **ա** ձայնավորը:

Թերևս հարցադրումը կարող էր անտեղի լինել, եթե մասնագետների շրջանում տարակարծություններ չլիներին, և ժամանակակից հայերենի բառակազմությանը նվիրված աշխատություններում միօրինակություն լիներ: Այս առումով թերևս տեղին է մեջբերել պրոֆ. Լ. Հովսեփյանի հետևյալ

ձևակերպումը. «Ժամանակակից հայերենի որևէ այլ մակարդակի նկարագրության մեջ վաղուց արդեն հաղթահարված է համաժամանակյա և տարաժամանակյա հայեցակետերը շփոթելու վտանգը, սակայն նույնը չի կարելի ասել բառակազմության մասին, մասամբ, . . . նյութի բերումով, այսինքն՝ տարբեր ժամանակագրական շերտերի գոյակցությամբ, մասամբ հետազոտողների անհետևողականության պատճառով»²⁴¹:

Ըստ Ա. Սուքիասյանի՝ բառակազմական վերլուծության նպատակը լեզվի զարգացման արդի փուլում բառի կառուցվածքի բացահայտումն է: Այդ նշանակում է, որ բառի ըստ բաղադրիչների տարրալուծումը կատարվում է լեզվի զարգացման արդի փուլում գործող, նրա ժամանակակից վիճակն արտացոլող լեզվական ըմբռնողությամբ²⁴²:

«Մինչդեռ ստուգաբանական վերլուծման նպատակը, - նույն աշխատության մեջ գրում է Սուքիասյանը, - նրա անցյալ վիճակի պատմական զարգացման, նախնական կառուցվածքի և բառակազմական կապերի բացահայտումն է, երբ որոշվում՝ բացահայտվում է ժամանակակից լեզվական ըմբռնողությամբ անհասկանալի կամ չբացատրվող տարրերի կազմությունն ու ծագումը»²⁴³:

Փորձելով գտնել լեզվական վերը նշված հարցադրման պատասխանը՝ ներկայացնենք տեսական ուղումնասիրությունների՝ հարցին առնչվող որոշ դրույթներ, որոնք կարող են մեզ ուղղորդել խնդրի լուծումը գտնելու առումով:

²⁴¹ Լ. Հովսեփյան, *Բառերի ստուգաբանական և բառակազմական վերլուծությունը հայոց լեզվի զարգացման տարբեր փուլերում*, «Ջախուկյանական ընթերցումներ», Ե., 2006, հուլիսի 3-4, էջ 127:

²⁴² Տե՛ս Ա. Սուքիասյան, *Ժամանակակից հայոց լեզու*, Ե., 1989, էջ 257:

²⁴³ Նշվ. աշխ., էջ 259:

Այսպես՝ հողակապի սահմանումը հայերենագիտության մեջ տվել են բազմաթիվ լեզվաբաններ, որոնցից մի քանիսը կցանկանայինք հիշատակել:

Ըստ Է. Աղայանի՝ «Բարդությունների բաղադրիչներն իրար կապող, միավորող ա ձայնավորը կոչվում է հողակապ»²⁴⁴: Ըստ Ս. Էլոյանի՝ «Հողակապը գործառություն ունի բառային մակարդակում, քանի որ մասնակցում է բարդ բառերի բաղադրմանն ու ձևավորմանը և ունի ձևակազմական արժեք»²⁴⁵: Մեկ այլ ձևակերպմամբ՝ «Հայերենում հողակապը ա-ն է, որն իրար է կապում, զոդում բարդության կազմի մեջ մտնող բաղադրիչները, օր.՝ քար-ա-շեն, վեհ-ա-նիստ, անուշ-ա-համ և այլն»²⁴⁶:

Ինչպես տեսնում ենք, հողակապը բոլոր դեպքերում սահմանվում է որպես բարդ բառերի բաղադրիչներն իրար կապող միավոր: Իսկ ինչպե՛ս է գնահատվում հողակապի գործածությունը ածանցի հետ:

Այդ առիթով հետաքրքիր դիտարկում է անում Ս. Գալստյանը՝ գրելով. «Արդի հայերենի ածանցների մի խոշոր մասը ծագումնաբանորեն բաղադրյալ է, բայց համաժամանակյա կտրվածքով մեկ ածանցական իմաստ արտահայտող բաղադրյալ ածանցը մեկ ածանց է: Օրինակ՝ ներկայացվող կաղապարներում –ածո, -ածու, -ունակ, -անք մեկական ածանցներ են (R1, R2), չնայած որ նրանք

²⁴⁴ Գ. Զահուկյան, Էդ. Աղայան, Վ. Առաքելյան, Վ. Քոսյան, *Հայոց լեզու*, 1-ին մաս («Բառագիտություն» բաժինը՝ Է. Աղայանի), Ե., 1980, էջ 425:

²⁴⁵ Ս. Էլոյան, *Հողակապով և անհողակապ բարդությունները ժամանակակից հայերենում*, «Լրաբեր», 1, 1972, էջ 77: Տե՛ս նաև Վ. Առաքելյան, Ա. Ն. Խաչատրյան, Ս. Էլոյան, *Ժամանակակից հայոց լեզու*, հ.1-ին, (բաժինը՝ Ս. Էլոյանի), Ե., 1979, էջ 311:

²⁴⁶ Ռ. Մաքսպետոյան, *Հողակապը արդի հայերենում*, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 2000, 1, էջ 47:

պատմականորեն կազմված են R4 + R2 (-ածո, -ածու) և R2 + R1 (-ունակ, -անք) բաղադրիչներից:

Վերապահում պետք է անել նաև հոդակապի վերաբերյալ: Պարզության համար կարելի է –ական, –աբար և նման ածանցների –ա-ն ածանցի մաս համարել, այդ դեպքում –կան, –բար և այլ ածանցները կդառնան նրանց տարբերակները: Կարելի է նաև ընդունել (որ ավելի ճիշտ կլինի), թե ածանցն է –կան, –վոր, –բար և այլն. այս դեպքում ա-ն դիտվում է որպես կապող ձայնավոր, կառուցվածքային տարբերակ կդառնա նույն արմատի ու նույն ածանցի հոդակապավոր և անհոդակապ բաղադրություններով (սայլվոր- սայլավոր): Մեկ կաղապարում տարբերակներ կարող են համարվել նույն խոսքիմասային արմատից հոդակապավոր և անհոդակապ բաղադրությունները (թափառական, գաղթական, օգնական, մրսկան, լալկան, լացկան)»²⁴⁷: Ինչպես տեսնում ենք, առաջարկվում է խնդրի լուծման ոչ թե մեկ, այլ երկու տարբերակ, և որոշումը մնում է ընթերցողին:

Էդ. Աղայանը գրում է. «Ածանցումների մեջ հոդակապը ժամանակի ընթացքում միացել է ածանցին և շատ դեպքերում այլևս չի գիտակցվում որպես այդպիսին: Քանի որ «հոդակապը», ինչպես ասացինք, երբեմնի ձայնավորական բունն է, իսկ այդպիսիք կարող էին լինել ա, ե, ու, ո ձայնավորները, ապա ածանցներին միանալով՝ դրանք սովել են տարբեր ձայնավորներով ձևեր, ինչպես՝ -ցի (առանց «հոդակապի»), -եցի (ե «հոդակապով»), -ացի (ա «հոդակապով»)»²⁴⁸:

²⁴⁷ Մ. Գալստյան, *Ածանցումը և ածանցները ժամանակակից հայերենում*, Ե., 1978, էջ 34:

²⁴⁸ Էդ., Աղայան, *Ընդհանուր և հայկական բառագիտություն*, Ե., 1984, էջ 265: Տե՛ս նաև Գ. Զահուկյան, Էդ. Աղայան, Վ. Առաքելյան, Վ. Քոսյան, *Հայոց լեզու*, 1-ին մաս, էջ 428-429:

Այնուհետև Աղայանը նշում է, որ բարդությունների հողակապը գործնականորեն նպատակահարմար է հատկացնել սերող հիմքին, **իսկ ածանցումների մեջ՝ ածանցների** (ընդգծումը մերն է): Ածանցների համար, ըստ Աղայանի, սա ունի նաև այն արդարացումը, որ շատ դեպքերում հողակապը դարձել է արդեն ածանցի անբաժան տարրը, իսկ անհողակապ ձևն այլևս չի գիտակցվում: Շատ ածանցների հողակապավոր և անհողակապ ձևերը, ինչպես և նախնական բնի տարբեր ձայնավորներով ձևերը հանդես են գալիս որպես միևնույն ածանցի տարբերակներ, ինչպես՝ -անոց/-նոց (զլխ-անոց, ճակատ-նոց, թև-նոց, թիկն-ոց), -աստան/-ստան (Հայ-աստան, Ռուս-աստան, Քրդ-ստան, Հաբեշ-ստան), -ավոր/-վոր (գութան-ավոր, սայլ-վոր), -ացի/-եցի/-ցի (շիրակ-ացի, մեղր-եցի, լեռն-ցի), -ացու/-ցու (մս-ացու, տոլմա-ցու, փեսա-ցու), -եստ/-իստ/-ուստ (գով-եստ, հանգ-իստ, փախուստ) և այլն²⁴⁹:

Գ. Զահուկյանը ևս հաստատում է այդ տեսակետը. «Որոշ վերջաձանցների դեպքում ա-ն այնքան սերտորեն է կապում երկու բաղադրիչները, որ վերջաձանցները գրեթե չեն ընկալվում առանց հողակապի»²⁵⁰:

Այսպիսով՝ կարող ենք փաստել, որ ժամանակակից հայերենի բառակազմությանը նվիրված գրեթե բոլոր աշխատություններում էլ այս կամ այն չափով նշվում է հողակապի և ածանցի ձուլման մասին, պարզապես հատուկ չի նշվում, թե ինչպես պետք է վարվել բառակազմական վերլուծություն կատարելիս, որի արդյունքում էլ ի հայտ են գալիս տարակարծություններ: Այս առումով կարող է օգտակար լինել Լ. Հովսեփյանի հետևյալ դիտարկումը. «...այս կամ այն

²⁴⁹ **Էդ., Աղայան**, նշվ. աշխ., էջ 282:

²⁵⁰ **Գ. Զահուկյան**, *Ժամանակակից հայոց լեզվի իմաստաբանություն և բառակազմություն*, Ե., 1989, էջ 37:

բառակազմական միավորի առանձնացումը կապված է որոշակի պայմանականության հետ: Քանի որ բառերի տրոհելիությունը պատմականորեն փոփոխվող երևույթ է, բառակազմական տեսակետից վերլուծելի (տրոհելի) տարրերը որոշելիս պետք է ելնել տվյալ ժամանակագրական կտրվածքում գոյություն ունեցող համակարգային կապերից, այսինքն՝ հստակորեն սահմանազատել լեզվի ուսումնասիրության համաժամանակյա և պատմական հայեցակետերը և մեկ ժամանակագրական կտրվածքին հատուկ համակարգի միավորներն ու կաղապարները չվերագրել այլ ժամանակագրական կտրվածքի: Այս առումով լեզվի տվյալ փուլի **բառակազմությունը պետք է քննել կայական (ստատիկ) հայեցակետով** (ընդգծումը մերն է)²⁵¹:

Նշելով, որ բազմաթիվ բառեր ժամանակակից հայոց լեզվում տրոհելի են միայն ստուգաբանորեն, լեզվաբանը գրում է, որ դա «լեզուներում հայտնի երևույթ է, որ կոչվում է **պարզեցում և վերաբաղադրում** (ընդգծումը մերն է), այսինքն՝ երբ բաղադրիչների սահմանները խախտվում են, և տրոհման տեղը (կցույթը) փոխվում է, օրինակ՝ հայերենում թեմատիկ ձայնավորների սերտաճումը բուն վերջավորությունների հետ, **կամ հոդակապի սերտաճումը ածանցի** հետ»²⁵² (ընդգծումը մերն է):

Այս ամենից կարելի է եզրակացնել, որ արտասովոր ոչինչ չկա հոդակապը ածանցի հետ որպես մեկ միավոր ներկայացնելու մեջ: Թերևս միայն ածանցակերպներում կարելի է ընդունել հոդակապի առանձին գոյությունը, թեև այստեղ էլ մեկ այլ խնդիր կա. որոշ միավորներ տարբեր քերականների

²⁵¹ Լ. Հովսեփյան, նշվ. աշխ., էջ 123:

²⁵² Նշվ. աշխ., էջ 124:

կողմից մեկ ներկայացվում են որպես ածանցակերպներ, մեկ՝ որպես ածանցներ:

Այժմ ներկայացնենք հայերենի տեսական աշխատություններում ներկայացված միայն այն ածանցները, որոնցում հոդակապը տրված է ածանցի հետ միասին՝ առանց փակագծերի կամ գծիկի, իսկ անհոդակապ տարբերակը՝ առանձին:

Այսպես՝ Հր. Աճառյանը ներկայացնում է հետևյալ ածանցները՝ **-ազին, -ական, -անոց, -ավոր**²⁵³: Մի շարք ածանցներ ներկայացված են Գ. Զահուկյանի «Հին հայերենի վերջածանցների ծագումը» աշխատության մեջ, ինչպես՝ — **աբար, -ագար, -ագոյն, -ագան, -աժէտ, -անոց, -ապէս, -աւոր**²⁵⁴:

Ա. Սուքիասյանը «Ժամանակակից հայոց լեզու» գրքում ներկայացնում է ածանցների հետևյալ զույգերը՝ **ապ-, ապա-, թեր-, թերա-, մակ-, մակա-, վեր-, վերա, տար-, տարա-, փոխ-, փոխա-** նախածանցները, **-աբան, -բան, -աբար, -բար, -ապես, -պես, -ական, -կան, -անոց, -նոց, -ոց, -ավետ, -վետ, -արար, -րար** վերջածանցները ²⁵⁵:

Ս. Գալստյանը «Ածանցումը և ածանցները ժամանակակից հայերենում» աշխատության մեջ ներկայացնում է հետևյալ վերջածանցները՝ **-ապան/-պան, -ապատիկ/-պատիկ, -ապես, -ավետ, -ավոր, -ավուն**²⁵⁶: Ի դեպ, «Դպրոցական բառակազմական բառարանում» ներկայացնելով բառարանի կազմության սկզբունքները և նրանից օգտվելու կարգը՝ Ս. Գալստյանը նշում է, որ պատմականորեն բաղադրյալ բառերի բաղադրիչները,

²⁵³ Տե՛ս **Հր. Աճառյան**, *Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի*, Ե., 2006, էջ 179-182:

²⁵⁴ Տե՛ս **Գ. Զահուկյան**, *Հին հայերենի վերջածանցների ծագումը*, «Պատմաբանասիրական հանդես», 1-2, Ե., 1994, էջ 54-62:

²⁵⁵ Տե՛ս **Ա. Սուքիասյան**, նշվ. աշխ., էջ 288-329:

²⁵⁶ **Ս. Գալստյան**, նշվ. աշխ., էջ 95-109:

որոնք այսօր կարող են և չգիտակցվել, բառարանում անջատվում են | գծիկով²⁵⁷: Այնուհետև գրում է. «Ածանցները հիմքերին կապող (ստուգաբանորեն) մասնիկը՝ հոդակապը (ա- ն), գծիկով կարելի է և չանջատել. ասենք, **գեր**-ը և **գերա**-ն կամ **ական**-ը և **կան**-ը, **ավոր**-ը և **վոր**-ը դիտելով որպես դիրքային տարբերակներ (հմմտ. գերհզոր և գերակատարել)»²⁵⁸:

Նույն տեղում ներկայացված է պատմական հնչյունա- փոխության ենթարկված բառերի ցուցակ հին և նոր ուղղագրությամբ, որոնցից մեզ հետաքրքրում են հետևյալները՝

-ագոյն- ագոյն

-աժէտ – աժետ

-ապէս- ապես

-աւոր- ավոր

Վերոհիշյալ բառարանից դուրս ենք գրել հետևյալ մի քանի նախածանցները՝ **արտա**- (արտաժամ, էջ 28), **բաղա**- (բաղաձայն, էջ 30), **ենթա**- (ենթագնդապետ, էջ 48), **հակա**- (հակափաստարկ, էջ 104), **համա**- (համաբարբառ, էջ 105) :

Տարբեր աշխատություններում նախածանցների հարուստ շարք է ներկայացված էդ. Աղայանի կողմից՝ - **անդր**- /**անդրա**-, **ապ**-/**ապա**-, **ապ**-/**ապա**-, **առ**-/**առա**-, **արտ**-/**արտա**-, **բաղ**-/**բաղա**-, **բաց**-/**բացա**-, **ենթ**-/**ենթա**-, **հակ**-/**հակա**-, **համ**- /**համա**-, **հար**-/**հարա**-, **մակ**-/**մակա**, **նախ**-/**նախա**-, **ներ**-/**ներա**-, **շաղ**-/**շաղա**-, **ստոր**-/**ստորա**-, **ստոր**-/**ստորա**-, **վեր**-/**վերա**-, **տար**-/**տարա**-, **տրամ**-/**տրամա**-, **փոխ**-/**փոխա**:

²⁵⁷ Տե՛ս Ս. Գալստյան, *Դպրոցական բառակազմական բառարան*, Ե., 2011, էջ 6:

²⁵⁸ Նշվ. աշխ., էջ 7:

Վերջածանցներից ներկայացված են՝ **-անոց/ -նոց, - աստան/ - ստան, -ավոր/վոր**²⁵⁹:

Վերջին շրջանի տեսական աշխատություններում նշված են հետևյալ ածանցները՝ **ապ-/ապա-, ենթա-, -աբար, -ագին, - ագույն, -անոց/-նոց, -ապատիկ, -պէս, -ավետ, -ավոր, -ավուն**²⁶⁰: Մեկ այլ աշխատության մեջ բաղադրիչների բաժանված ներկայացված են հետևյալ բառերը՝ **համա-դաս, ստորա-կարգ, հակա-դարձ, հարմար-ավետ, գմբեթ-ավոր, կարմր-ավուն**²⁶¹:

Ամփոփելով մեր դիտարկումները ժամանակակից հայերենում հոդակապի և ածանցների գործածության շուրջ՝ կարող ենք անել հետևյալ եզրահանգումները.

1. Հոդակապը ժամանակակից հայերենում սահմանվում է որպես միայն բարդության, այլ ոչ թե առհասարակ բոլոր տեսակի բաղադրությունների բաղադրիչներն իրար կապող մասնիկ:
2. Նախապես հանդես գալով որոշ ածանցների հետ ևս՝ հոդակապը ժամանակի ընթացքում ձուլվում է ածանցին, որի արդյունքում նույն ածանցը ունենում է երկու տարբերակ կամ հանդես է գալիս միայն **ա** ձայնավորի հետ միաձուլվելով:
3. Քանի որ միայն իսկական բարդություններն են լինում հոդակապով և անհոդակապ, ինչպես նաև վերը նշված մի շարք հիմնավորումներով պայմանավորված՝ կարծում ենք, որ ժամանակակից հայերենի ածանցավոր բառերում հոդակապը չպետք է տրոհել ածանցից:

²⁵⁹ Տե՛ս **Էդ. Աղայան, Ընդհանուր և հայկական բառագիտություն**, էջ 282-291:

Տե՛ս նաև **Գ. Զահուկյան, Էդ. Աղայան, Վ. Առաքելյան, Վ. Քոսյան, Հայոց լեզու**, 1-ին մաս, էջ 446-447:

²⁶⁰ **Լ. Նաչատրյան, Բառակազմական և ձևաբանական կաղապարները ժամանակակից հայերենում**, Ե., 2011, էջ 48-75:

²⁶¹ **Յու. Ավետիսյան, Հ. Զաքարյան, Հայոց լեզու, Ձևաբանություն**, Ե., 2008, էջ 46:

Варсик Нерсисян-Значение интерфикса (соединительной гласной) в аффиксальных словах современного армянского языка.- Статья посвящена употреблению и оценке интерфикса в аффиксальных словах современного армянского языка. Поскольку в армянском языке компоненты сложных слов соединяются как с помощью интерфикса, так и без него, сложные слова делятся на два типа - сложные слова, части которых соединены с помощью интерфикса и без него.

Со временем из разных корней создаются аффиксы, перед которыми или после которых тоже употребляется интерфикс. Последний может срастаться с аффиксом, в результате чего один и тот же аффикс может иметь два варианта выражения: без гласной ի и вместе с ней. В теоретических исследованиях эти аффиксы представлены различными способами: соединительная гласная может быть указана в скобках (**եւթ(ւ)-**, **հաւ(ւ)-**, **հալ(ւ)-**, **տաք(ւ)-**, **-(ւ)զին**, **-(ւ)պան**, **-(ւ)ստան** и т. д.), могут быть представлены два варианта (алломорфа) одного аффикса (**տաք-** (**տաքիւ-**), **փոխ-** (**փոխիւ-**), **-բան** (**-աքան**) и т. д.). Поскольку в теоретических исследованиях не отмечается, как нужно поступать в процессе словообразовательного анализа слов, возникают определенные трудности.

Интерфикс в армянском языке определяется как соединительная гласная между частями сложных слов, а не как соединительная гласная, необходимая для соединения любых морфем. Исходя из этого и принимая во внимание некоторые другие аргументы, в аффиксальных словах армянского языка интерфикс не стоит отделять от аффикса.

Varsik Nersisyan- The Value of Interfix in Modern Armenian Affixal Words.- The article discusses the use and the value of the interfix in

Modern Armenian affixal words. Since in the Armenian language the parts of the compound words can be connected with and without the interfix, all compound words are divided into two types – compound words with the interfix and without it.

With the historic development of the language affixes can be derived from the roots. The interfix can proceed or follow these roots. The interfix in such cases can coalesce with the root and as a result the same affix can have two variants of expression – with the vowel u and without it. In theoretical researches these affixes are displayed differently: the interfix can be presented in brackets (ենթ(ա)-, համ(ա)-, հակ(ա)-, տար(ա)-, -(ա)զին, -(ա)պան, -(ա)ստան, etc.), two variants of the same affix can be presented (տար- (տարա-), փոխ- (փոխա-), -բան (-աբան), etc). Since it is not mentioned in the theoretical works how we should act while performing a word formation analysis, several difficulties occur.

The interfix in Modern Armenian is defined as a linking vowel between the parts of a compound word and not as a linking vowel between any affixes. Taking into consideration this and several other facts the interfix should not be separated from the affix in Modern Armenian affixal words.

ԱՐԵՎՍՏԱՀԱՅԵՐԵՆԻ ԲԱՌԱՊԱՇՏԱՐԻ ՀԱՐՑԵՐԻ

ՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

ՀՐԱՉՅԱ ԱՃԱՌՑԱՆԻ ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ

Արևմտահայերենի բառապաշարը, ինչպես լեզվի մյուս բաժինները, ի համեմատություն արևելահայերենի, ավելի քիչ է ուսումնասիրվել: Այդուհանդերձ, որպես հայոց լեզուն համակողմանիորեն ուսումնասիրող լեզվաբան՝ Աճառյանը անդրադարձել է նաև բառապաշարին, և տվել է երկու գրականների բառապաշարային տարբերությունների գիտական բնութագիրը՝ հիմք ստեղծելով հետագա ուսումնասիրությունների համար: Նա առաջինն էր, որ ներկայացրեց հայերենի երկու ճյուղերի բառամթերքի միջև առկա որոշակի տարբերությունները՝ չնայած դրանց գերակշիռ ընդհանրությանը:

Սովորաբար հայերենին նվիրված աշխատություններում, իրավացիորեն շեշտելով բառապաշարի ընդհանրությունը երկու գրականներում, առանձնացվում են ձևախմաստային որոշակի տարբերություններ՝ պայմանավորված լեզվական և արտալեզվական բազմապիսի գործոններով, սակայն այդ ընդհանրությունը որոշ դեպքերում մեկնաբանվում է միակողմանիորեն: Այսպես, «Հայերեն լեզվի դասագիրք» ձեռնարկում նշվում է. «Միայն շատ սակավաթիվ բառեր ունին իմաստի տարբերություններ արևելահայ և արևմտահայ գրական լեզուներում մեջ. օրինակ՝ *ձգել*՝ բառը արևելյան

հայերենին մեջ կնշանակե «ամուր մը քաշել դեպի իր կողմը», իսկ արևմտյան հայերենի մեջ՝ «թողուլ որ վար իյնա», թեև արևելյան լեզվի մեջ ալ այս իմաստն ունի (*բաժակը ձեռքից ձգեց կոտրեց*): ... *Ոչինչ* բառը արևելահայ լեզվի մեջ հաճախ կնշանակե «ոչ գեշ, բավական լավ», նույնիսկ «լավ». օրինակ՝ «*Ինչպե՞ս եք*» հարցման հաճախ կպատասխանվի՝ «*Ոչինչ*», այսինքն՝ «*Գեշ չեմ, լավ եմ*». մինչդեռ արևմտահայ լեզվի մեջ այդ բառը պահած է իր բուն՝ ժխտական իմաստը: Այդպիսի տարբերիմաստ բառեր շատ քիչ են: Հայերենի բառային կազմի ամբողջ հարստությունը հավասարապես կգործածվի գրական հայերենի երկու տարբերակներուն մեջ ալ»²⁶²: Հակադրվելով վերոհիշյալ պնդմանը՝ նշենք, որ չնայած բառապաշարի զգալի մասը ձևով և բովանդակությամբ ընդհանուր է, այնուամենայնիվ, բնականաբար կան որոշակի ձևաիմաստային տարբերություններ ևս, և եթե նույն բառը երկու գրականներում էլ գործածվում է, բայց և այնպես բազմաթիվ են այնպիսի դեպքերը, երբ դրանք չեն ծածկում իմաստային նույն կամ համապատասխան դաշտեր, կամ գործածության նույնանման ոլորտներ ունեն: Այսինքն՝ բառերի միայն ձևային նույնությունը հիմք ընդունել և պնդել, թե բառապաշարային չնչին տարբերություններ են դրսևորում երկու գրականները, մեր կարծիքով քիչ գիտական է (*բոպե – արլ.՝ 1/60 բոպե, արմ.՝ վայրկյան, պտտել – արլ.՝ շուռ տալ, արմ.՝ զբոսնել, ախոյան – արլ.՝ հակառակորդ, արմ.՝ չեմպիոն* և այլն): Հետևաբար միննույն բառի առկայությունը արևելահայերենում և արևմտահայերենում դեռ չի նշանակում, որ խոսքը համարժեք միավորների մասին է:

²⁶² Ս.Աբրահամյան, Բ. Վերդյան, Վ. Քոսյան, *Հայերեն լեզուի դասագիրք*, Ե., 1966, էջ 19:

Անդրադառնալով արևմտահայերենի բառապաշարին՝ Աճառյանը ոչ թե առանձին քննության է ենթարկում այն, այլ անում է այդ այն մասով միայն, որ մատնանշում է երկու գրականների տարբերությունները. այս համատեքստում նշելով նաև բառապաշարային որոշ առանձնահատկություններ: Չնայած ընդհանուր դիտողություններին՝ նրա դրույթները ինչպես լեզվի մյուս ոլորտների վերաբերյալ, բառապաշարի դեպքում ևս հիմք են դարձել հետագա ուսումնասիրությունների համար: Այդպես, օրինակ՝ Ռ. Սաքապետոյանը արևմտահայերենի բառապաշարը քննելիս հիմք է ընդունել Աճառյանի դասակարգումը՝ որոշակի խմբագրումներ կատարելով: Որպես համեմատություն կարող ենք նշել, որ Աճառյանը չնայած հնարավորինս ամբողջական դասակարգում է բառապաշարային տարբերությունները արևելահայերենի և արևմտահայերենի հիմնական բառախմբերում, բայց և այնպես չի նշում, թե արևմտահայերենի բառամթերքի մեջ մասնավորապես ինչ խմբեր են մտնում (թեև հասկանալիորեն իր խնդիրը միայն տարբերությունները մատնանշելն էր), ինչպես նաև չի տալիս թվային որոշակի արժեքներ: Այն դեպքում, երբ նա կատարում է հայերեն բառերի ամփոփ վիճակագրություն՝ ուղղումներ ու ճշգրիտ խմբագրումներ կատարելով «Նոր Բառագիրք Հայկազեան լեզուի», «Առձեռն բառարան»-ի մեջ և համադրելով սրանց տվյալներն ու ցուցանիշները իր «Արմատական բառարան»-ի հետ²⁶³, մեր կարծիքով սպասելի էր նաև բառամթերքի տարբերությունների թվային կամ գոնե տոկոսային ցուցանիշներ տալը: Սրա կողքին նաև՝ չի սահմանում՝ արևմտահայերենի բառամթերք ասելով ինչ նկատի ունի՝ նշելով, սակայն, դրա տարբերությունները արևելահայերենից:

²⁶³ Տե՛ս **Հ. Աճառյան**, *Հայոց լեզվի պատմություն*, Ե., հ. 2, 1951, էջ 489-493:

Այսպես, Ա. Սարգսյանը, ընդունելով բառամթերքի ընդհանրության բարձր աստիճանը, երկու գրականների բառապաշարային տարբերությունները հաշվում է մոտ 4 տոկոս, այն դեպքում, «եթե արդի հայերենի բառազանձը միջին հաշվով ընդունենք հարյուր հազար բառ (զանց ենք առնում զուտ տերմինային բառաշերտը, գավառաբանությունները և նորաբանությունները)»²⁶⁴։ Բայց եթե Ա. Սարգսյանը արևելահայերենի ու արևմտահայերենի բառաֆոնդի ձևային և բառիմաստային տարբերություն ունեցող 3500 բառ է առանձնացնում, ապա Ռ. Սաքապետոյանը՝ արևմտահայերենի 16000 բառ և դարձվածային միավոր²⁶⁵, որոնք արևելահայ տարբերակների համեմատությամբ ունեն նվազագույնը մեկ ձևային կամ իմաստային տարբերություն։

Այսպես, ստորև կանոդրադառնանք երկու գրականների բառապաշարային որոշ տարբերությունների վերաբերյալ Աճառյանի մի քանի դիտարկումներին, որով նա ըստ էության առաջինը գիտականորեն բնութագրել է արևմտահայերենի բառապաշարը՝ միավորելով հետևյալ խմբերում.

Առաջին խումբ. բառեր, որոնց միջնավանկի *ա* ձայնավորը կրճատված է արևմտահայերենում. որպես *ա* ձայնավորի անկման արդյունքում առաջացած տարբերություններ՝ նշում է մի քանի բառ.՝ *մատանի-մատնի, հարսանիք-հարսնիք, արթնանալ-արթննալ, մեծանալ-մեծնալ* և այլն²⁶⁶, որտեղ, բնականաբար, արևմտահայերենը հանդես է բերում բառերի ավելի կարճ տարբերակներ։

²⁶⁴ Ա. Սարգսյան, *Արևելահայ և արևմտահայ գրական լեզուներ*, Ե., 1985, էջ 157։

²⁶⁵ Տե՛ս Ռ. Սաքապետոյան, *Արևմտահայերեն-արևելահայերեն ուղղախոսական-բացատրական բառարան*, Ե., 2000, էջ 8։

²⁶⁶ Տե՛ս Հ. Աճառյան, *Հայոց լեզվի պատմություն*, Ե., հ. 2, 1951, էջ 562-563։

Այս բառախումբը առանձնացնելիս Աճառյանը մատնանշում է նաև բառեր, որոնք ամբողջական և սղված ձևով տարբեր իմաստներ ունեն արևմտահայերենում և այդ նշանակությամբ բացակայում են արևելահայերի շրջանում, ինչպես՝ *աշակերտ-աշկերտ, վայելել-վայլել, համարել-համրել, համարուիլ-համրվիլ*:

Ինչպես արդեն նշել ենք, նրա առաջարկած այս դասակարգման հիման վրա արևմտահայերենի բառապաշարի դասակարգման իր տեսակետն ու սկզբունքներն է ներկայացրել Ռ. Սաքապետոյանը: Նա Աճառյանի առանձնացրած այս բառախումբը արդարացիորեն ներառում է «Արևելահայերեն-արևմտահայերեն ուղղագրական-հնչյունափոխական տարբերակներ» բառախմբի մեջ՝ որպես «միջին հայերենից եկող հնչյունափոխական երևույթներ»²⁶⁷: Ընդգծենք, սակայն, որ Աճառյանի նպատակը չի եղել այս տարբերությունները նշելիս քննել նաև դրանց հիմքերն ու պատճառները, այլ միայն՝ դրանք նշելը կամ վեր հանելը:

Երկրորդ խումբ. Աճառյանի առանձնացրած այս բառախմբի մեջ մտնում են այն բառերը, որոնք երկու գրական տարբերակներում տարբերվում են միայն մի երկու տառով, ինչպես՝ *ամաչել-ամչնալ, դիպչել-դպչիլ, էժան-աժան, երկուս-երկուք, թալանել-թալլել, թամք-թամբ, հիմի-հիմա, առաջաբան-յառաջաբան, բաղանիս-բաղնիք, գնացի-գացի, քնել-քնանալ, մեկմեկ-մեյմեկ, մրսել-մսիլ, մորելիս-մարախ, մորուս-մօրուք, ընկնել-իյնալ, լցնել-լեցնել, ձգել-զցել* և այլն²⁶⁸:

Ինչպես կարելի է նկատել բերված բառացանկի օրինակներից, Աճառյանն առանձնացնում է բառախումբը, բայց

²⁶⁷ Տե՛ս Ռ.Սաքապետոյան, *Արևելահայերենի և արևմտահայերենի բառապաշարային առանձնահատկությունները*, Ե., 2004, էջ 33-35:

²⁶⁸ Տե՛ս Հ. Աճառյան, *Հայոց լեզվի պատմություն*, Ե., հ. 2, 1951, էջ 563-564:

որևէ կերպ չի բացատրում այդ տարբերության ակունքը: Վերոհիշյալ օրինակների անգամ ոչ խորը ուսումնասիրությունից կարող ենք նկատել, որ, ճիշտ է, այդ բառազույգերը տարբերվում են միմյանցից մի քանի տառով, բայց դրանք արդյունք են հնչյունափոխական երևույթների կամ բարբառային բառ-գրական բառ հակադրության: Օրինակ՝ *ա-ի* հնչյունափոխությունը բառասկզբում արևմտահայերենին է անցել միջին հայերենից՝ *ասել-ըսել*, *ասե-կոսե-ըսի-ըսալ*, *անել-ընել*, կամ՝ դրափոխության հետևանքով առաջացել է *զցել-ձգել*, երկհնչյունների հնչյունափոխության հետևանքով՝ *քայլել-քալել*, հնչյունի հավելման կամ կորստի հետևանքով՝ *ցածր-ցած*, *վերև-վեր*, ամփոփման, կրճատման՝ *առաւօտ-առտու* և այլն:

Մենք այս բառացանկից առանձնացրել ենք այն բառերը, որոնց բաղադրիչներն այսօր կամ ուղղագրությամբ են տարբերվում կամ էլ պարզապես բարբառային ձևեր են և փակագծում նշել ենք արևելահայ գրականում ընդունված տարբերակը, որը հիմնական դեպքերում համընկնում է Աճառյանի նշած արևմտահայ տարբերակի հետ. *Կրնալ-կարենալ* (*կարողանալ*), *գործածել-գործ ածել* (*գործածել*), *օրական-օրեկան* (*օրական*), *հիմա-հիմի* (*հիմա*), *պահք-պաս* (հավասարապես կիրառելի են), *կակուցնել-կակղացնել* (առհասարակ գործածական չեն):

Երրորդ խումբ. Այս խմբում Աճառյանն առանձնացնում է այն բառերը, որոնք գործածական են և՛ արևելահայերենում, և՛ արևմտահայերենում, սակայն ունեն տարբեր իմաստներ՝ չնայած ձևային նույնությանը. *վայրկյան- արլ.*՝ *1/60 րոպե, արմ.*՝ *րոպե, պտտել- արլ.*՝ *շուռ տալ, արմ.*՝ *ման գալ, զբոսնել, հայտնի- արլ.*՝ *նշանավոր, արմ.*՝ *սկներև, հով- արլ.*՝ *զով, արմ.*՝ *քամի, մեկնել- արլ.*՝ *երկարել, արմ.*՝ *բացատրել, մեջք-արլ.*

թիկունք, արմ.՝ գոտկատեղ, մտիկ ընել-արլ.՝ դիտել, արմ.՝ լսել, իմանալ- արլ.՝ գիտենալ, արմ.՝ լսել և այլն:

Չնայած այն հանգամանքին, որ որոշ ուսումնասիրություններում շրջանառվում է այն կարծիքը, թե «Միայն շատ սակաւաթիւ բառեր ունին իմաստի տարբերութիւններ արեւելահայ և արեւմտահայ գրական լեզուներուն մէջ. Օրինակ՝ *ձգել* բառը արեւելեան հայերէնի մէջ կը նշանակէ *«ամուր մը քաշել դէպի իր կողմը»*, իսկ արեւմտեան հայերէնի մէջ՝ *«թողուլ, որ վար իյնայ»*, թէւ արեւելահայ լեզուի մէջ ալ այս իմաստն ունի (*բաժակը ձեռքից ձգեց կոտրեց*): *Ախտեան* բառը արեւելահայ լեզուի մէջ ընդհանրապէս *«մրցորդ-ի, հակառակորդ»*-ի իմաստ ունի, մինչդէռ արեւմտահայ լեզուի մէջ պահած է իր բուն՝ նախնական իմաստը՝ *«նախամարտիկ, քաջարի»*, նաեւ՝ *«մրցակից»*: ...Այսպիսի տարբերիմաստ բառեր շատ քիչ են: Հայերէնի բառային կազմի ամբողջ հարստութիւնը հաւասարապէս կը գործածուի գրական հայերէնի մեր երկու տարբերակներուն մէջ ալ»²⁶⁹, այնուամենայնիվ դժվար է համաձայնել նմանատիպ պնդումների հետ: Հանրահայտ է, որ եթե միևնույն լեզվի ներսում կան շատ բառեր, որոնք, ունենալով միևնույն տառակազմը, դրսևորում են բազմիմաստության հատկանիշ. բնականաբար հայերէնի երկու տարբերակներում նման բառերը չեն կարող սահմանափակվել մի քանիսով միայն: Մեր կարծիքով, իրացվելով տարբեր միջավայրներում, մշակույթներում, արտալեզվական և լեզվական որոշակի պայմանների ազդեցությամբ այդպիսի բառերի թիվը բնականաբար ավելի շատ պիտի լիներ, քան վերևում է նշվում: Անգամ եթե բառը գոյություն ունի երկու

²⁶⁹ Մ. Աբրահամյան, Բ. Վերդյան, Վ. Քոսյան, *Հայերէն լեզուի դասագիրք*, Ե., 1966, էջ 19:

տարբերակներում էլ, ապա դեռ ճշգրտման հարց է, արդյո՞ք այդ բառի արտահայտած իմաստային դաշտը նույն ընդգրկումն ունի երկու գրականներում, թե՞ նրա իմաստները խաչվում են մի կետում միայն: Այնպես որ այս տեսակետից կարելի է ներկայացնել այնպիսի բառախումբ, որտեղ բառերը, որոշակի իմաստով կամ իմաստներով նույնանալով անգամ, դրսևորում են նաև տարբերություններ. *մականուն* բառը արևմտահայերենում նշանակում է *ազգանուն*, արևելահայերենում՝ *կեղծանուն*, *ձայնձրույթ* բառը՝ արևմտահայերենում *նեղություն* (*ձանձրույթ տալ-նեղություն տալ*), արևելահայերենում՝ *տաղտուկ*, կամ՝ *անսվաղ*՝ արևմտահայերենում՝ *անոթի, քաղցած*, արևելահայերենում՝ *չսվաղված* և այլն:

Միևնույն բառաձևի՝ երկու գրականներում տարբեր իմաստներ արտահայտող Աճառյանի առանձնացրած խմբին անդրադառնալով՝ Ռ.Սաքապետոյանը կարծում է, որ դրանք լեզվի երկու տարբերակներում ստանալով տարբեր իմաստներ, դարձել են բազմիմաստ բառեր, որոնք իմաստային անդամների հետագա մթագնումով վերածվել են համանունների: Նա ընդգծում է այն հանգամանքը, որ այդ բառերը պատկանում են տարբեր խոսքի մասերի՝ *անել-բ. գործ անել // գ. անելանելի վիճակ, փակուղի, կաթիլ-գ. հեղուկի նվազագույն մասնիկ // բ. կաթել* և այլն²⁷⁰:

Կարևոր ենք համարում ընդգծել նաև արևելահայ-արևմտահայ համանունների ուսումնասիրվածությունը համանունների քննության համատեքստում ընդհանրապես: Ընդգծելով հայերենի բառապաշարի ընդհանուր լինելը, երկու գրականների փոխադարձ հասկանալիությունը, Ռ. Շալունցը նշում է. «Շատ համանուն բառեր (13.1%-ը) հակադրվում են

²⁷⁰ Տե՛ս Ռ. Սաքապետոյան, *Արևելահայերենի և արևմտահայերենի բառապաշարային առանձնահատկությունները*, Ե., 2004, էջ 77-78:

տերիտորիալ հատկանիշով, այսինքն՝ համանունական խմբի անդամներից մեկը ընդհանուր է հայերենով արտահայտվող յուրաքանչյուր անձի համար, մյուսը գործածական է միայն արևմտահայ գրական տարբերակում: Այս տեսակետից համանունական խմբի անդամները հակադրվում են, երբ մեկ անդամը գործածական է արևելահայ գրական լեզվում, մյուսը՝ արևմտահայերենում»²⁷¹:

Որպես ամփոփում այս բառախմբի քննության՝ նշենք, որ մեր մոտեցմամբ այս բառախումբը այն խոցելի բառախումբն է (միայն արևմտահայերենին բնորոշ բառերի հետ մեկտեղ), որը կարող է դժվարություն առաջացնել նախ երկու տարբերակների մերձեցման համատեքստում, ապա և՛ երկու գրականների լեզվակիրների միջև կենդանի հաղորդակցման ընթացքում իմաստային շփոթություններ առաջացնելու առումով: Քանի որ եթե չիմացվի, որ նույն բառը համանունային գույգ ունի մյուս գրականում՝ ենթադրել է մնում, որ հնարավոր անհասկանալիությունը երաշխավորած է: Այնպես որ բառապաշարային փոխներթափանցումները խրախուսելիս կամ կատարելիս պետք է այս բառախումբը հնարավորին չափ նորմավորված և գիտակցված գործածել և խուսափել հենց այս բառերն օգտագործելուց ոչ իրենց կենսամիջավայրում:

Չորրորդ խումբ. Այս խմբի մեջ մտնում են այն բառերը, որոնք գործածական են միայն արևմտահայերենում (անցնելով ժողովրդական լեզվից) և անսովոր են արևելահայ գրականի համար. *ակռայ-ատամ, աղեկ-լավ, աղւոր-սիրուն, կանչվոտել-գոռգոռալ, ճանչւոր-ծանոթ, պլլուիլ-փաթաթվել, քով-մոտ, կողքին, պզտիկ-փոքր* և այլն:

Չնայած Աճառյանը նշում է միայն չորս տասնյակ միայն արևմտահայերենին բնորոշ բառեր, այնուամենայնիվ

²⁷¹ Ռ. Շալունց, *Համանուն բառերը ժամանակակից հայերենում*, Ե., 1977, էջ 39:

Ռ. Սաքապետոյանի դասակարգմամբ սա ամենասովոր բառախումբն է: Նա այս բաժինը ներկայացնում է՝ քննելով այն 17 ենթաբաժինների բաժանելով²⁷²: Արտալեզվական գործոնների պատճառով տարբերակվելով՝ բովանդակային առումով այս 17 խմբերը ընդգրկում են ամենատարբեր ոլորտներ՝ կապված արևմտահայ կյանքի ու կենցաղի, մշակութային տարբերությունների և սովորույթների, պատմաաշխարհագրական միջավայրի, բուսականության, կենդանական աշխարհի, ծեսերի՝ արևելահայ մշակույթից տարբեր ոլորտների հետ:

Հինգերորդ խումբ. Աճառյանը այս բառախմբում ներառում է այն բառերը, որոնք հատուկ են միայն արևելահայերենին (նույնպես բարբառներից անցնելով) և չեն գործածվում արևմտահայերենում առհասարակ. *գազազածկատաղած, թոկ-չուան, լուսամուտ-պատուհան, տկլոր-մերկ, քորոց-գնդասեղ* և այլն:

Բնականաբար, այս խմբի հիմքում ընկած են արևելահայերի պատմաաշխարհագրական, մշակութային կամ, այլ կերպ ասած, արտալեզվական նույն գործոնները, ինչ արևմտահայերի դեպքում «Միայն արևմտահայերենին բնորոշ բառերի» առանձնացման հասկանալի հակակշիռը նաև միայն արևելահայերենին բնորոշ բառակազմի տարանջատումն է:

Վեցերորդ խումբ. Երբեմն երկու գրականները նույն իմաստը նշելու համար հանդես են բերում տարբեր բառեր՝ «իբր թե տարբեր լեզուներ լինեին»²⁷³, ինչպես՝ *այժմ-հիմա, կուլ տալ-կլլել, կպչել-փակչիլ, ափսե-պնակ, թանաք-մելան, կանգնած-կեցած, վեր կենալ-ելլել, նավթ-քարիւղ, ջոկել-զատել, տղայ-մանչ, քեռի-մորեղբայր* և այլն:

²⁷² Տե՛ս Ռ. Սաքապետոյան, *Արևելահայերենի և արևմտահայերենի բառապաշարային առանձնահատկությունները*, Ե., 2004, էջ 28-72:

²⁷³ **Հ.Աճառյան**, *Հայոց լեզվի պատմություն*, Ե., հ. 2, 1951, էջ 565:

Յոթերորդ խումբ. «Արևմտահայերենը կյանքի է կոչել գրաբարի շատ բառեր, որոնք անգործածական էին դարձել»²⁷⁴. օրինակ՝ *ազագուն, ակաղձուն, թիրախ, խոկալ, խորհիլ, ուժանալ (մի բանից սառչիլ), լոլիկ* և այլն, որոնցից մի քանիսը գործածվում են նաև արևելահայերենում:

Հասկանալի է, որ այս բառախումբն ընդգրկում է այն բառերը, որոնց գործածությունը արևմտահայերենում սովորական է, իսկ արևելահայերենում՝ ոչ այնքան (եթե միայն ոճական երանգ հաղորդելու նպատակով գեղարվեստական գրականության մեջ):

Ութերորդ խումբ. «Արևմտահայերը հնարեցին բազմաթիվ նոր բառեր, որոնց դեմ արևելահայերը կա՛մ ուրիշ բառ են հնարել և կամ ավելի հաճախ օտար եվրոպական բառ են գործածում»²⁷⁵ և բերում է մի քանի օրինակներ, ինչպես՝ *կառախումբ-գնացք, լուսածին-ֆոսֆոր, կնաբան-գինեկոլոգ, կարծրերակություն-սկլերոզ, ուսուցչապետ-պրոֆեսոր* և այլն:

Նա հավաստում է, որ նմանատիպ բառերի և հատկապես գիտական ոլորտի բառերի թիվը շատ մեծ է: Գիտական բառերը փոխարինելուն մեկ այլ տեղում անդրադառնալով՝ նշում է. «...դրանց դեմ նույնպես երբեմն մեր մեջ հալածանք էր սկսված, ուրիշները ընդունելու կողմնակից են եղած: Անշուշտ այս կարգի փոխառությունները ավելի լավ է պահել, քան թե թարգմանելով առաջ բերել մտքերի շփոթություն և գիտունների համար ավելորդ ծանրաբեռնություն. Ի՞նչ պետք է օրինակի համար *մագնեզիա, բրոմ, յոդ, քլոր* և նման քիմիական, բժշկական, բուսաբանական և այլն բառերը հայերենի վերածել»²⁷⁶: Ըստ էության՝ այստեղ նա

²⁷⁴ Նշվ. աշխ., էջ 561:

²⁷⁵ Նշվ. աշխ., էջ 567:

²⁷⁶ **Հ. Աճառյան**, *Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի*, հ. Ներածություն, Ե., 1955, էջ 401:

անուղղակիորեն քննադատում է արևմտահայ գրական գործիչների՝ ամեն օտար հասկացություն թարգմանելու ձգտումը:

«Այս բոլորը առանձին-առանձին վերցրած մեծ բաներ չեն, բայց երբեմն կարող են միասին պատահել և ստեղծել այնպիսի նախադասություններ, որոնք անծանոթ կողմերի համար բոլորովին անհասկանալի մնան»²⁷⁷ ամփոփում է Աճառյանը և որպես օրինակ նշում. «*Խենթը շուքին մեջ հոս հոն կը սլքտար = Գիժը շվաքում այս ու այտեղ թափառում էր*, կամ՝ *Աղուոր ըլար նէ շատոնց կճանչցուէր = Եթե գեղեցիկ լիներ, վաղուց էր ճանաչված* և այլն»:

Այս խմբի մեջ կարելի է ամփոփել նաև նրա մոտեցումները օտար լեզուներից բառերի փոխառման կամ դրանք փոխարինելու հարցերի վերաբերյալ: «Հայոց լեզվի պատմություն» գրքի առաջին հատորում Աճառյանը քննում է հին և հնագույն փոխառությունները, կամ այլ կերպ ասած օտար լեզուների ազդեցությունը հայերենի վրա: Ինչ վերաբերում է արևմտահայերենին, քննում է օտար բառերի նկատմամբ արևմտահայերի վերաբերմունքի համատեքստում: Նշելով փոխառությունների տեսակները, առանձնահատկությունները (դրանք ներկայացնելը այստեղ դուրս է մեր քննության ընդհանուր համատեքստից ու նպատակից), բնականությունը և պատճառաբանվածությունը, արձանագրում է նաև բացառությունները, օրինակ՝ «Ազգային զգացումներով տարված, չեխերը իրենց լեզվից վտարեցին բոլոր գերմանական բառերը անխտիր և նրանց տեղ զուտ սլավոնական բառեր դրին» նույնիսկ միջազգային հանրահայտ «*theater*»-«*թատրոն*» բառն են

²⁷⁷ **Հ. Աճառյան**, *Հայոց լեզվի պատմություն*, Ե., հ. 2, 1951, էջ 568:

փոխարինում «divadlo» բառով, որը սլավոնական մյուս լեզուներում չկար²⁷⁸:

Եթե արդեն անդրադառնանք օտար բառերի նկատմամբ երկու գրականների մոտեցումներին, ապա հաստատապես պիտի արձանագրենք, որ երկփեղկման հենց սկզբից դրանք դրսևորում են միանգամայն հակադիր մոտեցումներ. օտարամոլություն (վարվառիզմ) և մաքրամոլություն (պուրիզմ): «Օտար բառերի գործածության դեմ խիստ են եղել առհասարակ արևմտահայերը, իսկ թույլատու՝ արևելահայերը: Առաջինները, երբ ստիպված լինեին էլ գործածել մի օտար բառ, գրում էին շեղատառով, նոտրագիր կամ մինչև անգամ եվրոպական տառերով, եթե բառը եվրոպական է»²⁷⁹, ինչը նկատելի է ինչպես աշխարհաբարի ձևավորման սկզբներից, այնպես էլ զարգացման հետագա փուլերում:

Այսպիսով, անդրադառնալով արևելահայերեն-արևմտահայերեն բառապաշարային տարբերություններին՝ Աճառյանը դրանք խմբավորում է վերոհիշյալ կետերում և այդպիսով սկիզբ դնում հարցի հետագա ուսումնասիրություններին:

Майрануш Шаумян – Рассмотрение западноармянской лексики в трудах Рачия Ачаряна.–В данной статье рассматриваются различия восприятия и употребления лексических единиц в западноармянском и восточноармянском языках на основе исследований Грачья Ачаряна. Исследуются предпосылки и результаты таких различий. В качестве предпосылок

²⁷⁸ **Հ. Աճառյան**, *Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի*, հ. Ներածություն, Ե., 1955, էջ 400-401:

²⁷⁹ **Հ. Աճառյան**, *Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի*, հ. Ներածություն, Ե., 1955, էջ 401:

рассматриваются как внутрилингвистические, так и внешнелингвистические факторы.

Mayranush Shahumyan – The Examination of Western Armenian Vocabulary in Hrachya Acharyan's Works. -In this article we study the lexical units' perception and using differences in Western and Eastern Armenian languages, based on the studies of Hrachya Acharyan. Reasons and results of such differences are also included in this study. As a material for this study both linguistic and cultural backgrounds are involved.

ԱՌԱՆԴԱԿԱՆ ՈՒՂԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՈՅ
ՏԱՌԱԿԱՊԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՀՆՁԻՆԱԿԱՆ ՉՈՐՍ ԱՐԺԷՔՆԵՐԸ

Աւանդական ուղղագրութեան մէջ ոյ կապակցութիւնը կը հանդիպի բառի բոլոր դիրքերուն եւ ունի հնչիւնական չորս արժէք՝ «օ» պարզ ձայնաւոր, «օյ» երկհնչիւն, «ույ» երկհնչիւն եւ «ու» պարզ ձայնաւոր:

ա.- Բազմավանկ բառերուն վերջը կը կարդացուի իբրեւ օ, ինչպէս՝ *բրածոյ, դշխոյ, ի վերջոյ, հաւաքածոյ, յետոյ, պահածոյ, տպածոյ* եւ այլն: Յոգնակիի վերածուելուն եւ յօդառութեան պարագային անձայն յ-ն կը վերանայ՝ *բրածոներ, բրածոս, բրածող, բրածոն*, իսկ ածանցումի եւ բառաբարդումի մէջ կը մնայ իբրեւ ձայնակապ՝ *դշխոյութիւն, բրածոյանալ, բրածոյացում*:

բ.- Իբրեւ «օյ» երկհնչիւն կը հանդիպի միավանկ բառերու վերջաւորութեան՝ *Նոյ, գոյ, խոյ* եւ այլն: Յոգնակիի կազմութեան, յօդառութեան. ածանցումի եւ բարդումի ատեն կ'երկփեղկուի՝ *խոյէր, խոյս* (հմմտ. խոյս տալ), *խոյանալ, խոյակ*:

գ.- Փակ դիրքին մէջ երկհնչիւն է, կ'արտասանուի «ույ», ինչպէս՝ *առոյգ, առուոյտ, արտոյտ, բոյն, բոյլ, գոյն, դոյլ, թոյլ, թոյր, թոյն, լոյս, խոյր, խարոյկ, ծոյլ, կոյր, կոյտ, հոյլ, ծոյլ, մոյկ, յոյլ, նոյն, ողջոյն, պատրոյգ, Պարոյր, Վրոյր, ցոյց, քոյր* եւ այլն: Ածանցումի եւ բարդումի ատեն շեշտակիր փակ դիրքի ոյ երկհնչիւնը կ'ենթարկուի հետեւեալ փոփոխութիւններուն.

1.- Կը դառնայ ու. *բոյր՝ բուրել, բոյժ՝ բուծանել, բոյս՝ բուսական, բուսնիլ, գոյն՝ գունաւոր, գունագեղ, գոյժ՝ գուժկան,*

գոյգ՝ գուգերգ, թոյն՝ թունաւոր, լոյծ՝ լուծել, լուծում, լուծոյթ, լուծողական, լուծարք, լոյս՝ լուսերես, լուսաւոր, խոյս՝ խուսափիլ, խուսափուկ, խուսանաւել, խոյգ՝ խուզարկու, խուզարկել, ծոյլ՝ ծուլանալ, կոյր՝ կուրնալ, կուրութիւն, կոյտ՝ կուտակել, կուտակում, համբոյր՝ համբուրել, ողջոյն՝ ողջունել, յոյս՝ յուսալ, յուսատու, յոյլ՝ յուլաբար, խարոյկ՝ խարուկահանդէս, ստոյգ՝ ստուգել, փոյթ՝ փութալ, փութաջան եւ այլն:

2.- Կարգ մը բառերու մէջ տեղ մը կը դառնայ *ու*, այլ տեղ կը սղի. *բոյն՝ բունկալ*, *բայց՝ բնաւեր*, *պտոյտ՝ պտուտահողմ*, *պտուտակ*, *բայց՝ պտտիլ*, *սոյր՝ սուրալ*, *բայց՝ սրարշաւ*, *կապոյտ՝ կապուտաչեայ*, *կապուտակ*, *բայց՝ կապտորակ*, *կապտիլ*:

3.- Նոյն արմատը տեղ մը կու տայ *ու*, այլ տեղ անփոփոխ կը մնայ. *թոյլ՝ թուլակազմ*, *թուլահողի*, *թուլամիտ*, *թուլամորթ*, *թուլացում*, *թուլցնել*, *թուլնալ*, *բայց՝ թոյլտուութիւն*, *թոյլատրել*, *թոյլատու*, *թոյլբերան*:

4.- Միայն կը սղի. *բոյթ՝ բթամատ*, *սառոյց՝ սառցակոյտ*, *սառցադաշտ*:

դ.- Ժ եւ շ բաղաձայններէն առաջ ինկած դիրքին մէջ նկատուած է «ույ» երկինչիւնի պարզացում ու վերածում *ու*-ի: Առաւել կամ նուազ չափով նման պարագայ ունին *անոյշ*, *աշխոյժ*, *բոյժ*, *գոյժ*, *զգոյշ*, *ժոյժ*, *նմոյշ*, *յոյժ*, *ոյժ*, *սոյժ* բառերը: Արեւելահայերէնին համար ալ նոյնն է պարագան: Այդ պատճառով ալ նոր ուղղագրութեան մէջ այդ շարքի բառերէն ու-ով կը գրուին *ուժ*, *նմուշ* եւ *անոյշ* բառերը միայն: Արեւմտահայերէնի պարագային գրութեան տարբեր մօտեցումներ կան. ոմանք անփոփոխ կը պահեն այդ բառերու աւանդական գրութիւնը՝ ելլելով ամենէն առաջ շեշտափոխական հնչիւնափոխական այն պարագայէն, ուր *ոյ* երկինչիւնը *ու* կու տայ (*անուշ՝ անուշաբոյր*), մինչ ու-ն կը սղի

(*քնքուշ՝ քնքշանալ*): Ոմանք այդ զարտուղությունը երկրորդական նկատելով՝ կը նախընտրեն գրել ու-ով: Այս *մօտեցումն ալ* գրութեան երկձեւութիւն գոյացած է:

Սա ալ նկատելի է, որ խնդրոյ առարկայ բառերը բառա-
րանէ բառարան կը տարբերին. Գայայեան²⁸⁰ կու տայ միայն *ոյժ*
եւ *ուժ*, Հայոց լեզուի նոր բառարանը²⁸¹՝ *անոյշ*, բայց գլխաբառին
դիմաց կայ նաեւ *անուշ-անուշ* կրկնաւորը. *ոյժ*, բայց գլխաբառի
բացատրութեան մէջ գրեթէ միշտ՝ *ուժ*. Ճիգմէճեան²⁸² կու տայ
անոյշ եւ *անուշ*, *ոյժ* եւ *ուժ*, իսկ Կոստանեան²⁸³՝ *ոյժ* եւ *ուժ*, *անուշ*,
բայց յատուկ անուններու ցանկին մէջ՝ *Անոյշ(իկ)*, *Ազգանոյշ* եւ
այլն: Մամուլի եւ գրականութեան մէջ նման խայտաբղէտութիւն
ունին այլ բառեր եւս:

Ստորեւ շարքը կը ներկայացնենք ամբողջութեամբ.

- **Ոյժ/ուժ.** *ուժ* տարբերակը արդարացուած է, որովհետեւ
ու-ով սկսող միւս բառերուն հետ չունի հնչիւնափոխական եւ
բառակազմական հակադրութիւն: Բառասկզբին ու-ն, բացի
քանի մը բառերէ, չի հնչիւնափոխուիր. *ուղտ՝ ուղտապան*,
ուխտ՝ ուխտաւոր, *ուշ՝ ուշանալ*, *ուս՝ ուսադիր*, այդպէս ալ *ուժ՝*
ուժանակ, *ուժեղ*: Իբրեւ երկրորդ բաղադրիչ ալ
անպատեհութիւններ չունի: Այսպէս՝ *ընծուղտ*, *անուս*, այդպէս
ալ՝ *ներուժ*, *վատուժ*, *զինուժ*. ասոնք իրենց կարգին
բարդութեան մէջ չեն հնչիւ-նափոխուիր:

- **Նմոյշ/նմուշ.** վերի բառարանները կու տան միայն
նմոյշ: Նոր ուղղագրութեան մէջ՝ *նմուշ*: Այս յետին
փոխառութեան *նմուշ* տարբերակը նոյնպէս կարելի է ընդունիլ,

²⁸⁰ Գայայան Յ. Թ. (Մխիթար Պոնտաղի), *Բառարան զանձարան հայերէն լեզուի, Բ. տպագրութիւն*, Պէրութ, 1967:

²⁸¹ Ճերէճեան Գնէլ արքեպիսկոպոս, Տօնիկեան Փարամազ Կ., Տէր Խաչատուրեան Արտաշէս, *Հայոց լեզուի նոր բառարան*, Պէրութ, 1992:

²⁸² Ճիգմէճեան Պետրոս վարդ., *Հայերէն աշխարհաբար լեզուի լիակատար բառարան*, Հալէպ, 1954-1957:

²⁸³ Կոստանեան Անդրանիկ վրդ., *Բառգիրք հայերէն լեզուի*, Պէրութ, 1998:

որովհետեւ բառակազմութեան մէջ գէթ արեւմտահայերէնի կենսունակ արմատ չէ. հետեւաբար հարց չի ստեղծեր: Այդպիսով կը նոյնանայ նաեւ նոր ուղղագրութեան համապատասխան ձեւին հետ:

- **Աշխոյժ/աշխուժ.** *ուժ* բառին կապելով կը գրեն *աշխուժ*: Նոր ուղղագրութեան (հայաստանեան) մէջ ասիկա չէ փոխուած. կը գրեն *աշխույժ*, ածանցումի մէջ *աշխուժաբար*, *աշխուժօրէն*, *աշխուժանալ*, *աշխուժացում*, *աշխուժութիւն*, տրամաբանական ոյ>ու հնչիւնափոխութեամբ: Համոզիչ ապացոյց չկայ, որ *աշխոյժ*-ը բարդ բառ է *ոյժ* բաղադրիչով, հետեւաբար նախընտրելի է գործածել *աշխոյժ* տարբերակը:

- **Բոյժ/բուժ.** բաղադրութիւններու մէջ հանդէս կու գայ ոյ>ու օրինաչափական հնչիւնափոխութեամբ, *բոյժ-բուժակ*, *բուժական*, *բուժանիւթ*, *բուժարան*, *բուժքոյր*, *բուժարոյս*, *բուժում*, *բուժել* (միակ բացառութիւնը *բժիշկ* բառն է, որմէ նոր բարդութիւններ կը կազմուին): Անկախ գործածութիւն չունի: Իբրեւ երկրորդ բաղադրիչ՝ պարտ է պահել *բոյժ* տարբերակը՝ *անասնաբոյժ*, *ատամնաբոյժ*, *հոգեբոյժ*, *ոսկրաբոյժ* եւ այլն:

- **Անոյշ/անուշ.** շատ կենսունակ արմատ ըլլալով կը կազմէ բազմաթիւ ածանցաւոր եւ բարդ բառեր՝ ոյ>ու օրինաչափական հնչիւնափոխութեամբ. *անոյշ-անուշեղէն*, *անուշնալ*, *անուշաբոյր*, *անուշահոտ*: Ու-ով գրելու պարագային սղում պիտի չըլլայ, մինչ սղումը օրինաչափական է ու-ով միւս բառերուն համար. *ամուր*՝ *ամրօրէն*, *քնքուշ-քնքշօրէն*: Միւս կողմէ, պարզ բառը ու-ով գրողները *Անոյշ* անձնանունը եւ անով բաղադրեալ միւս անձնանունները կը յամառին գրել ոյ-ով՝ *Անոյշ*, *Վարդանոյշ*, *Սիրանոյշ*, *Հրանոյշ*, *Հերանոյշ*, *Արենոյշ*: Նոր ուղղագրութեան մէջ եւս նկատելի է այս երկձեւութիւնը յատուկ անուան պարագային: Նախընտրելի պիտի ըլլար պահել միայն *անոյշ* ձեւը:

-Ոյ/ ու ածանցը. *անոյ/անու* բառին հետ կապուած նոր դժուարութիւն մը կը ստեղծեն ոյ/ու ածանցով կազմուած փաղաքշական անունները, որոնք անձնանուններու բառարաններու մէջ եւս հաւասարապէս կը հանդիպին *Գեղոյ, Թագու*²⁸⁴: Ուղղախօսօրէն *ու* է, բայց *ոյ*-ն կը վերագրուի անոր *անոյ* բառէն կրճատուած ըլլալուն: Իրօք, ասիկա գլխաւորաբար կ'երեւի *անոյ* կամ *ուի* համարժէք բաղադրիչներով կազմուած անուններուն մէջ. *Գեղանոյ, Գեղու, Թագուի, Թագու, Հայկանոյ, Հայկու, Մայրանոյ, Մայրու, Մաքրուի, Մաքրու, Սիրանոյ, Սիրու, Վարդանոյ, Վարդու, տարածուած է իգական շատ անուններու վրայ՝ Մարիամ, Մարու, Մեղեղի, Մեղու, Լիլիթ, Լիլու, Մելինէ, Մելու, Մեղրի, Մեղու* եւ այլն: Իգական անուններէն անցած է արական անուններուն՝ *Յարութիւն, Արու, Աբրահամ, Աբրու, Արտաշէս, Արտու, Գեղամ, Գեղու, Կարապետ, Կարու, Յովհաննէս, Հաննու* եւ այլն: Ու-ը արդէն ածանց է, պէտք չէ նկատուի *անոյ* բառի կրճատումը եւ պէտք է գրուի ու-ով:

Hagop Tcholakian- The fourth phonetic functions of the classical spelling of «ՈՅ». Conclusion.- In the Armenian classical spelling «ոյ» becomes at all positions of the word. At the beginning, in the middle and at the end. Phonetically it has also four functions. «ույ» բոյն, «ոյ» խոյ, «օ» քրածոյ եւ «ու» անոյ, աշխոյժ: (ouy-pouyn, oy-khoy, o-pradso, and ou- anoush-ashkhoy). In the Diaspora's presses the «ոյ» which sounds as «ou» is used to write with «ու» rather than «ոյ». Ex. անու, աշխու (anoush, ashkhoy). This article discusses also that cases.

²⁸⁴ Կոստանէան Անդրանիկ վրդ., *Բաղդիրք հայերէն լեզուի*, Պէյրութ, 1998, էջ 510:

ԱՐԵՎՍՏԱՀԱՅԵՐԵՆԻ ԿՐՈՆԱԿԱՆ ԲՆՈՒՅԹԻ
ՈՐՈՇ ԲԱՌԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Արևմտահայերենի և արևելահայերենի տարբերություններին անդրադարձել են շատերը: Հ. Աճառյանը նշում է բառամթերքի հետևյալ տարբերությունները՝ 1. բառեր, որոնց միջավանկի *ա*-ն կրճատված է արևմտահայերենում՝ *աշակերտ* - *աշկերտ*, 2. մի երկու տառով միմյանցից տարբերվող բառեր՝ *ամաչել* - *ամչնալ*, *թքել* - *թքնել*, *ասեկոսե* - *ըսի-ըսաւ* և այլն, 3. միևնույն բառը երկու տարբերակներում տարբեր իմաստ ունի՝ *հայտնի* - *նշանավոր*, *ակներև*, *իմանալ* - *գիտենալ*, *լսել* և այլն, 4. միայն արևելահայերենին հատուկ բառեր՝ *լուսամուտ*, *խունանալ*, *կածան*, *շոգ*, *տկլոր*, *քորոց*, 5. միայն արևմտահայերենին բնորոշ բառեր՝ *ակոյա*, *աղէկ*, *ատեն*, *գէշ*, *քով* և այլն, 6. երկու տարբերակներում նույն իմաստն արտահայտող, սակայն տարբեր բառեր՝ *այժմ* - *հիմա*, *կուլ տալ* - *կլլել*, *կծել* - *խածնել* և այլն: Նշվում են նաև այլ տարբերություններ²⁸⁵:

Արևմտահայերենի հարցերին են նվիրված Յու. Ավետիսյանի «Արևմտահայ բանաստեղծության լեզուն»²⁸⁶ «Արևելահայերենի և արևմտահայերենի զուգադրական քերականություն»²⁸⁷, Ռ. Սաքապետոյանի «Արևելահայերեն-արևմտահա-

²⁸⁵ Հ. Աճառյան, *Հայոց լեզվի պատմություն*, հ.2, Ե., 1951, էջ 562- 568:

²⁸⁶ Յու. Ավետիսյան, *Արևմտահայ բանաստեղծության լեզուն*, Ե., 2002:

²⁸⁷ Յու. Ավետիսյան, *Արևելահայերենի և արևմտահայերենի զուգադրական քերականություն*, Ե., 2007:

յերեն ուղղախոսական-բացատրական բառարան»²⁸⁸ Ա. Սարգըսյանի «Արևելահայ և արևմտահայ գրական լեզուներ»²⁸⁹, և բազմաթիվ այլ աշխատանքներ:

Արևելահայերենի և արևմտահայերենի բառապաշարի տարբերությունների քննությանն է նվիրված Ռ. Սաքապետոյանի «Արևելահայերենի և արևմտահայերենի բառապաշարային առանձնահատկությունները»²⁹⁰ աշխատությունը: Ինչպես հայտնի է, արևմտահայերենը և արևելահայերենը տարբերություններ ունեն ինչպես հնչյունական, ուղղագրական, քերականական իրողություններում, այնպես էլ բառապաշարում:

Սույն հոդվածում մենք կանդրադառնանք արևմտահայերենին բնորոշ կրոնակեղեցական տերմիններին²⁹¹: Ռ. Սաքապետոյանը գրում է. «Նման բառերը, թվում է, պետք է ընդհանուր լինեին հայերենի բոլոր փուլերի և շերտերի համար, մանավանդ որ իրենց արմատներով գալիս են մեր պատմության հնագույն շրջաններից, և դրանց մի մասը սրբագործված է եկեղեցու նվիրապետական կանոններով: Սակայն այս դեպքում դեր են խաղացել նաև հասարակական-քաղաքական տարբեր միջավայրերը, որոնցում 20-րդ դարում հայտնվեցին մեր ժողովրդի երկու հատվածները, հետևաբար և մեր լեզվի երկու ճյուղերը»²⁹²: Հեղինակը նշում է նաև, որ Մփյուռքում, որի գերնպատակը հայապահպանության գործն

²⁸⁸ Ռ. Սաքապետոյան, *Արևելահայերեն-արևմտահայերեն ուղղախոսական-բացատրական բառարան*, Ե., 2000:

²⁸⁹ Ա. Սարգսյան, *Արևմտահայ և արևելահայ գրական լեզուներ*, Ե., 1985:

²⁹⁰ Ռ. Սաքապետոյան, *Արևելահայերենի և արևմտահայերենի բառապաշարային առանձնահատկությունները*, Ե., 2004:

²⁹¹ Օգտվել ենք Ռ. Սաքապետոյանի «Արևելահայերենի և արևմտահայերենի բառապաշարային առանձնահատկությունները» աշխատանքից, Ե., 2004, էջ 38-45:

²⁹² Նույն տեղում, էջ 39:

էր, բացառիկ դերակատարություն ունեցավ եկեղեցին, որով և պայմանավորված է այս ոլորտի բառերի հաճախականությունը արևմտահայերենում²⁹³:

Հայտնի է, որ խորհրդային աստվածամերժության տարիներին կրոնի, եկեղեցու գործառույթը նվազագույնի էր հասցվել, ուստի և կրոնական բնույթի շատ բառեր, բնականաբար, չէին գործառույթ:

Հետխորհրդային տարիներին Հայաստանում մեծացել է հետաքրքրությունը կրոնի նկատմամբ, և արևմտահայերենի կրոնական բնույթի բառերի մի մասը սկսել է գործածվել նաև արևելահայերենում: Արևմտահայերենից արևելահայերենին անցած բառերի մեջ կան միայն արևմտահայերենին բնորոշ բառեր կամ այնպիսի բառեր, որոնք ավելի գործածական են արևմտահայերենում, ինչպես՝ *բանկալ* (տեղ, ուր մոմ են վաճառում), *գերեզմանօրհնողչեք*, *եղամ* (գավիթ), *գոմբ* (աբեղայի կնգուղ), *ընծայանոց* (պահարան, ուր պահվում են պատարագի նշխարը և գինին), *ժամանոց* (պատարագի գինու սրվակ), *ժամավոր* (եկեղեցի գնացող), *ժամաքար* (պատարագիչ քահանա), *ժամոց* (պատարագիչին տրվող նվեր), *խոռել* (եկեղեցական կարգուկանոնը խախտել), *խոստուկ* (խոստովանող), *ծխատեք* (հոգևոր հովիվ), *ծխատուն* (1. քահանա ունեցող ընտանիք, 2. քահանայատուն), *ծֆուլ* (վեղար), *կեռոն* (վրան մոմ կրող հատուկ գավազան), *կորբան* (1. զոհ, մատաղ, 2. կամավոր նվերների գանձանակ), *հոգեքաժին* (տուրք քահանային՝ ննջեցյալի տիրոջից), *ձեռքպագ*, *ձոնարան*, *ճաշակ* (հաղորդություն), *մատրնապետ* (մատուռի պատասխանատու), *նվիրանոց* (սկիհ), *շաքաթանալ* (հանգստանալ), *շուշտակ* (կնոջ մահից հետո կուսակրոն դարձած մարդ), *պահքկեր* (պահքը խախտող), *տափանակ* (գանձանակ), *տեք պապա* (քահանա),

²⁹³ Նույն տեղում, էջ 39:

փակակալ (եկեղեցու բանալիները պահող մարդ), փոխանորդ (կաթողիկոսի բացակայության ժամանակ նրան փոխարինող անձ՝ տեղապահ) և այլն:

Վերոնշյալ բառերը հիմնականում բաղադրյալ են. արմատական բառերը համեմատաբար քիչ են՝ *եղամ*, *զոմի/ք*, *ծֆուլ*, *մաղզմա/յ*, *ճաշակ*, *շուշտակ*, *շուշփա/յ* և այլն²⁹⁴:

Եղամ (*էղամ*) բառը (տաճարի մուտքի առաջի սրահ) իմաստով, մեկ անգամ գործածված է Աստվածաշնչում. ըստ Աճառյանի՝ եբրայերենից տառադարձված է հունարեն, սրանից էլ՝ հայերեն (ՀԱԲ²⁹⁵, 2,15): Հին կտակարանում՝ «Եւ *էղամ* դէմ յանդիման տանն, երկայնութիւնն առաջին՝ եւ լայնութիւն՝ տանն կանգնոց քսանից...» (Երկ.Մն. Գ.4), աշխարհաբար՝ «Տան ճակատի արտաքին *գավթի* նախկին երկարութիւնն ու լայնութիւնը քսան կանգուն էին...» (Աստուածաշունչ, 1999): Ինչպես տեսնում ենք, *էղամ*-ը թարգմանված է *գավթ*: Արևմտահայերենը պահպանել է գրաբարյան բառը: ՀԲԲ-ն²⁹⁶ *եղամ* բառը բացատրում է «սրահ, կամարակապ» (ՀԲԲ, 1,556): ԱՀԲԲ-ում վկայված չէ:

Զոմի բառը ՀԱԲ-ում չկա: Վկայված է ՀԲԲ-ում՝ «աբեղայի գդակ կամ կնգուղ՝ վեղարով կամ առանց վեղարի» (ՀԲԲ, 2,30): Ինչպես նշում է Ռ. Սաքապետոյանը, հատուկ է արևմտահայերենին:

Ծֆուլ բառն էլ ստուգաբանված չէ: Ըստ Աճառյանի՝ երկու անգամ ունի Գ. Տաթևացին՝ «կրօնաւորի գլխանոց»

²⁹⁴ Արևմտահայերենին բնորոշ կրոնական բնույթի բաղադրյալ բառերին կանոնադաշտանք առանձին:

²⁹⁵ **Հ. Աճառյան**, *Հայերեն արմատական բառարան* (այսուհետև՝ ՀԱԲ), հհ.1-4, Ե., 1971-1979:

²⁹⁶ **Մ. Մալխասեանց**, *Հայերեն բացատրական բառարան* (այսուհետև՝ ՀԲԲ), հհ.1-4, Ե., 1944-1945:

իմաստով՝ «Մոնոգոնն ունի.... նախ քուսիթայն ի գլուխն, որ է ծֆուլն» (ՀԱԲ, 2,476):

Ճաշակ բառը փոխառություն է միջին պարսկերենից (ՀԱԲ, 3, 185-186): Բազմիմաստ է: ՀԲԲ-ում ունի 11 իմաստ, որոնցից մեկը կրոնական է՝ *հաղորդություն*. «Քահանային կանչեցին, որ հիւանդին *ճաշակ* տա» (ՀԲԲ, 3,198): ԱՀԲԲ-ում *ճաշակ* գլխաբառի 7-րդ իմաստն է կրոնական՝ *հաղորդություն*: Հաղորդությունը եկեղեցու յոթ խորհուրդներից մեկն է:

Մաղզմայ բառի ծագումը պարզ չէ: Աճառյանը հավանական է համարում բառի ասորական ծագումը (ՀԱԲ, 3, 238). արծաթյա փոքր ափսե է, որի վրա դնում են հաղորդության նշխարը և որով ծածկում են սկիհի բերանը (ՀԲԲ, 3, 244):

Շուշտակ բառը գործածվում է այրիանալուց հետո կուսակրոն դարձած հոգևորականի համար: ՀԲԲ-ում բառի առաջնային իմաստն է՝ «Լաթ, որով կանայք կապում են իրենց գլուխները»: Փոխաբերաբար գործածվում է թեթևամիտ կանանց համար: Կրոնական է բառի 5-րդ իմաստը՝ «Քահանայ, որ այրիանալուց յետոյ կուսակրոն հոգևորական է դառնում» (ՀԲԲ, 3, 536):

Բառի վերջին իմաստը կապվում է կա՛մ *շուշտել* բայի հետ, որ նշանակում է «տարակուսել», կա՛մ *շուշտակ*-ի՝ «թեթևամիտ կին» նշանակությունից՝ իբրև կասկածելի հոգևորական (ՀԱԲ). Մալխասյանցը բառի ծագումը հնարավոր է համարում նաև *շուշտակ* վարդապետների գլխարկի ձևից, որ նման էր կանանց գլխի *շուշտակին*: Ավելի հավանական է թվում Մալխասյանցի տեսակետը:

Շուշփայ (շուշպայ) ասորական փոխառություն է (ՀԱԲ, 3, 537): Ունի «սկիհը մաքրելու շոր, սրբոց, մատույնների պատանք» իմաստները: ՆՀԲ-ում՝ «Մաքուր կտաւ որպէս սնդոն սուրբ սեղանոյ, և որպէս մաքրիչ սկիոյ. շուշփայք, որ են գորփո-

րայքն»՝ «Առցեն գշիշս ծածկեալ պրիսմեդէն շուշփայլիքն» (օրինակը՝ ըստ ՆՀԲ-ի): Միջին հայերենում բառն ունի *շուշփե* տարբերակը՝ «սրբերի մասունքներ, խաչ կամ ավետարան փաթաթելու շոր» իմաստը, ինչպես՝ «Ետուն ի դուռն Ս. Խաչին.... և ոսկեթել շուշփե մի վառի խաչին» (ՄՀԲ, 2, 224): ՀԲԲ-ն ունի *շուշփայական, շուշփայել, շուշփացու* բառերը (ՀԲԲ, 3, 536):

Շուշփա/ բառը առավելապես գործածական է արևմտահայերենում: Մաքուր կտոր է, որ դրվում է սկիհի տակ կամ ծառայում է այն մաքրելուն:

Հայերենի մի քանի բարբառներում ունի «սավան» իմաստը: Վանի բարբառում կա «շուշփայել» բայը՝ «մասունքը, խաչը շուշփայի մեջ փաթաթել» և «շուշփացու» գոյականը՝ «կտոր, որից սկիհի համար շուշփայ են պատրաստում» (ՀԱԲ): Հետաքրքիր է արևմտահայերեն *տեր պապա* (տերպապա) բառը: *Պապա* բառը արևելահայերենում ունի *հայր* գոյականական, արևմտահայերենում՝ *պատկառելի, հարգարժան* ածականական իմաստը. հմմտ. *պապա մարդ*²⁹⁷: *Տերպապայություն*-ն ունի «տերպապա լինելը, տերտերություն, տերպապայի կոչումը և զբաղմունքը» իմաստները (ԱՀԲԲ²⁹⁸, 1439): Տեր պապա-ն *տեր հայրն* է՝ հարգական տիտղոս, որով կոչում են քահանային:

Բառն առաջնային նշանակությամբ *քահանա* իմաստն ունի, սակայն փոխաբերաբար ձեռք է բերել նոր իմաստ՝ *միջնորդ, կապառ*: Հիշենք Ե. Օտյանի «Միջնորդ տեր պապան» երգիծական վեպը:

²⁹⁷ Ռ.Մաքաչետոյան, նշվ. աշխ., էջ 78:

²⁹⁸ Էդ. Աղայան, *Արդի հայերենի բացատրական բառարան* (այսուհետև՝ ԱՀԲԲ), Ե., 1976:

Ա. Սարգսյանի «Արևմտահայերենի բառարանում»²⁹⁹
վերոբերյալ բառերից վկայված են՝

Ժամուց – 1. Դրամական նվեր, որ տրվում էր ժամ ասող կամ
պատարագիչ քահանային: 2. Առհասարակ՝ նվեր հոգևորա-
կանին:

Օխամատյան – ծխական քահանայի մատյան, որ մեջ արձա-
նագրվում են ծնունդը, մահը, ամուսնությունը:

Ձեռքպագ – ձեռնահամբույր:

Ճաշակ – 1. Գաղափար, նմուշներ: 2. Եկղց. Հաղորդություն: Օր.՝
Ծով պիտի բռնեմ, ճաշակ պիտի առնեմ (Ա.Արփիարյան):

Տեր պապա /բաբա 1. Տերտեր: 2. փխբ. միջնորդ, կավատ
(հատկապես հոգևորական):

Ա. Սարգսյանի և Ռ. Սաքապետոյանի բառարանների
կրոնական բնույթի բառերի համեմատությունը ցույց է տալիս,
որ ընդհանուր բառերը երկու աշխատանքներում քիչ են՝
Ժամուց, ձեռքպագ, ճաշակ, տեր պապա և այլն:

Ա. Սարգսյանի «Արևմտահայերենի բառարանում»
կրոնական բնույթի բառերի քիչ լինելը, թերևս, պայմանավոր-
ված է խորհրդային տարիների՝ կրոնի նկատմամբ ունեցած
վերաբերմունքով: Գիրքը լույս է տեսել 1991 թ., սակայն նյութը,
բնականաբար, հավաքվել է ավելի վաղ:

Ռ. Սաքապետոյանի բառացանկի և ՀԲԲ-ի կրոնական
բնույթի բառերի համեմատությունը ցույց է տալիս, որ դրանց մի
մասը վկայված է ՀԲԲ-ում, մի մասը՝ ոչ, ինչպես՝ *Ժամավոր,*
նվիրանոց, տափանակ, խոռել գլխաբառի 5-րդ իմաստն է
կրոնական՝ «ուխտը խախտել» և այլն:

Ստ. Մալխասյանցի ՀԲԲ-ում կրոնական բնույթի բառերը
համեմատաբար շատ են: Բառարանի առաջաբանում

²⁹⁹ Ա. Սարգսյան, *Արևմտահայերենի բառարան*, Ե., 1991:

հեղինակը գրում է. «Ինչպես յայտնի է՝ շատ բառեր ոչ միայն փոխել են իրենց սկզբնական նշանակությունները, այլև բոլորովին յեղափոխուել, կերպարանափոխուել, մանաւանդ կրօնական նշանակութիւն ունեցողները: Այս հարցում իմ սկզբունքը այս է եղել. թէ բառարանագիրը պէտք է հաւատարիմ մնայ իր կոչմանը – տայ բառերի ճիշտ նշանակութիւնները, ինչ որ նրանք ունեցել են ստեղծուելիս և այնուհետև շատ դարերի ընթացքում, անկախ այն բանից, թէ ինքը հեղինակը հաւատում կամ չի հաւատում այդ նշանակութիւններին, կամ նրանք ներկայումս ընդունելի են թէ ոչ» (ՀԲԲ, Առաջաբան, ԺԵ):

Սկատենք, որ բառարանը կազմվել է ստալինյան հալածանքների տարիներին, և մեծ համարձակություն էր կրոնական բնույթի այդքան բառեր զետեղելը բառարանում:

Էդ. Աղայանի ԱՀԲԲ-ում, ընդհակառակը, կրոնական բնույթի բառերը քիչ են, և ինչպես հեղինակն է նշում բառարանի առաջաբանում՝ բառարան չեն մուծվել «կրոնական և եկեղեցական բառերի մեծագույն մասը, որոնց իմացումը, հեղինակի կարծիքով, այսօրվա մասսայական ընթերցողին անհրաժեշտ չէ» (ԱՀԲԲ, Առաջաբան, 13-րդ կետ): Խոսքը խորհրդային տարիների ընթերցողի մասին է:

Сильва Папикян - О некоторых западноармянских религиозно-церковных словах. - Различиями западно- и восточноармянских языков занимались многие арменоведы. Различия религиозно-церковных слов в двух ветвях армянского языка результат исторических и общественно-политических обстоятельств. Для объединения народа в Диаспоре большую роль сыграла Армянская церковь. После распада СССР в Армении возрасла заинтересованность к религии и многие западноармянские слова стали употребляться в восточноармянском. Основная часть

этих слов- производные. Из корневых слов можно отметить ełam, zomb, cful, małzmay, čašak, šuštak, šušp'ay и т.д.

Silva Papikyan - About some Western Armenian words of religious character. - To the differences between Western and Eastern Armenian many linguists have addressed. In two branches of Armenian the differences among religious-ecclesiastical words are result of historical, social-political conditions. In diaspora the church had an important role in preservation of Armenian identity. In post-Soviet years in Armenia the interest towards religion has grown and some terms characteristic of Western Armenian have begun to use in Eastern Armenian. The majority of these terms are compound, there are few root words: yegham, zomp/b, tsful, maghzma/y/, chashak, shushtak.

ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԵՎ ՕՏԱՐ ԼԵԶՈՒՆԵՐԻ
ՓՈԽՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԶԱՎԵՇՏԱԼԻ
ԴՐՄԵՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ ԱՆԵԿԴՈՏՆԵՐՈՒՄ

19-20-րդ դարերում հրատարակված բանահյուսության ժողովածուներում քիչ չեն այնպիսի ժողովրդական երգիծական մանրապատում-զվարճախոսությունները՝ անեկդոտները³⁰⁰, որտեղ զավեշտի հենքը հայի և այլ ազգությունների մարդկանց բանավոր և գրավոր խոսքով շփումներն են:

Օտարության մեջ հայտնված և իր լեզվի հարգը չիմացող, օտար լեզվին գերի դարձած հայ պանդուխտ-զաղթականը այլազգիների հետ շփվելիս բազում զավեշտալի իրավիճակների մեջ է ընկնում՝ դառնալով երգիծական մանրապատում-զվարճախոսությունների ստեղծման հենք, երբեմն էլ կյանքով հատուցելով դրա համար: Հայերենի և թուրքերենի փոխհարաբերություններին առնչվող իր գրառած պատումներից մեկի տողատակում Աճառյանը գրում է. «Պոլսահայ ռամիկ լեզուն այնքան խառն է թուրքերեն բառերով, որ թուրքն էլ կարող է հասկանալ»³⁰¹:

³⁰⁰ Ժողովրդական երգիծական մանրապատում կամ զվարճապատում և զվարճախոսություն եզրույթները տարանջատել ենք՝ առաջինի համար հիմք ընդունելով նրա պոեմատային՝ պատումային հատկանիշը, իսկ երկրորդի՝ զվարճախոսության համար՝ անսյուժե՝ անպատում (նաև երկխոսական) բնույթը: Օտարալեզու անեկդոտ եզրույթը օգտագործվում է թե՛ առաջին, թե՛ երկրորդ խմբի նմուշների համար:

³⁰¹ **Հր. Աճառյան**, *Պոլսահայ անգիր բանահյուսություն*, ԵՊՀ հրատ., Ե., 2009թ., էջ 174:

Այսպես, թուրքախառն հայերենով (հիմնականում թուրքերեն բառերով և հատ ու կենտ հայերեն բառերով ու մասնիկներով,) մի ենիչերիի հասցեին ասված խոսքը հայի համար ճակատագրական է լինում՝ դառնալով նրա մահվան պատճառը³⁰²:

Վերջերս մեր գրառած նմանատիպ այուժեով նյութերից մեկը ևս վերաբերում է լեզվական խնդիրներին, այս դեպքում՝ ռուսախոսությանը՝ ռուսերենախառն «հայերենի» դրսևորմանը, որը, ինչպես աճառյանական տարբերակում, կրկին այն կիրառողի համար պատուհաս է դառնում.

Մոսկվայում մի հայ իր ընկերոջ հետ տաքսի ա նստում, ընկերն ասում ա.

– *էս ուռող տաքսիստի դերիլ ռոժին նայի:*

Տաքսիստը իջնում, սրան մի լավ ծեծում ա, սա չի էլ իմանում ինչի, մի կերպ թողնում, ընկերոջ հետ փախչում են (ԱՍՇՀ)³⁰³:

Աշխարհով մեկ սփռված հայությունը օտարազգիների հետ փոխհարաբերությունների ժամանակ հանդիպում է լեզվական խոչընդոտների, ինչի հետևանքով բազում զավեշտալի իրավիճակներ են ստեղծվում՝ դառնալով մի շարք անեկդոտների ստեղծման պատճառ:

Այսպես, ժողովրդական մանրապատումներից մեկում Ամերիկա գաղթած այնթապցու՝ *I want a knife* (դանակ մը կ'ուզեմ)-ի փոխարեն արտաբերած *I want a wife* (կնիկ մը կ'ուզեմ) արտահայտությունն էլ դարձել է զվարճապատումի անսպասելի ծիծաղ հարուցող միջոցը³⁰⁴:

³⁰² Նույն տեղում:

³⁰³ Արմեն Սարգսյանի անձնական հավաքածու: Այսուհետև մեր գրառումների մոտ փակագծում կնշվի (ԱՍՇՀ) համառոտագրությունը:

³⁰⁴ *Պատմություն Անթեպի հայոց*, Գ հատոր, Լոս Անջելես, 1944, էջ 380:

Պարսկահայոց ժողովրդական երգիծապատումներից մեկն էլ՝ «Հաստերից ամ կղրում դիմանաի»³⁰⁵ վերնագրով, կառուցված է հայի և թուրքի երկխոսությամբ, որտեղ ամեն մեկն իր լեզվով է խոսում, և ոչ ոք չի հասկանում, թե զրուցակիցն ինչ է ասում: Այն հիշեցնում է երկու խուլերի խոսակցության հենքի վրա ստեղծված անեկդոտաշարի նմուշները: Սակայն քանի որ այստեղ երկուսի լսողությունն էլ տեղն է, զավեշտ առաջացնող վերջաբանը թուրքերեն *փոխ էիրան* (ք... ուտել) և հայերեն *փոխինդ ուտել* բառերի հարանուրությամբ է կառուցված:

Երբեմն օտար եզրույթներն այնպես են ամրացել մեր լեզվում, որ շատ դեպքում դրանք ժողովրդի կողմից ընկալվում են որպես բնիկ հայկական բառեր՝ պատճառ դառնալով իրողությունների հենքի վրա ստեղծված գլարճապատումների ստեղծման:

Այսպես, օրինակ, երբ ոստիկանը Իջևանում դարաբաղցի վարորդից փաստաթուղթ է պահանջում, վարորդն ասում է.

«Բալա՛, փաստաթուղթը հինչ ա՞, ես փաստաթուղթ չօնիմ:

-Հայրի՛կ, բա ավտոն քշել ես, մինչև այստեղ հասել, փաստաթուղթ չունե՞ս:

Կողքից հորս ասալ ըն՝ Վազգե՛ն դայի, *պրալա* չօ՞նիս: Հերս ասալ ա.

-Վա՛, յանի հո՞ւնց չի օնիմ, պա ինքը *պրալա* չի օգում, է՛ փաստաթուղթ ա օգում»³⁰⁶:

³⁰⁵ **Լ. Մինասեան**, *Գիւղական բառ ու բան*, (Փերիա գաւառ), Նոր Ջուղա, Սբ. Ամենափրկիչ վանքի տպարան, 1998, էջ 364:

³⁰⁶ **Թ. Հայրապետյան**, Խաչենագետի ներքնահովտի վերաբնակեցված գյուղերի հասարակական-մշակութային գործընթացները, էջ 6: Արցախ, 2012թ., տետր №2, էջ էջ 12-13, գ. Նոր Այգեստան: Արցախ, 2012թ., տետր №2, էջ 12-13, գ. Նոր Այգեստան:

21-րդ դարասկզբի գիտատեխնիկական աննախընթաց առաջընթացն ու մարդու կյանքում և կենցաղում կատարվող արագ փոփոխությունները, նրան շրջապատող նորանոր առարկաների աննկարագրելի առատությունն ու նորահայտ օտար բառերն ու բառակապակցությունները և տվյալ լեզվում հայերեն եզրույթների բացակայությունը լեզվական շիւփափափ են վերածում մեծահասակների, ինչպես նաև քաղաքի ու գյուղաշխարհի որոշ մարդկանց բառապաշարը:

Դրանց անմիջապես թարգմանելու գործընթացի ետևից չեն կարողանում հասցնել նույնիսկ թարգմանիչ-լեզվաբանները, ինչի հետևանքով էլ օտարալեզու եզրույթները արագ տարածում են գտնում հայկական միջավայրում: Եվ եթե երիտասարդների մեծ մասը մինչև դրանց հայերեն համապատասխան հայերեն եզրույթների ստեղծումը արագությամբ յուրացնում է օտարալեզու, ասենք, *կոմպյուտեր*, *սկայայ*, *ֆեյսբուք*, *յութուբ*, *բիզնեսմեն*, *դեպորտ* և այլ անվանումները, ապա մեծահասակներին դրանք շփոթության մեջ են գցում: Նրանք չեն կարողանում ճիշտ արտաբերել նորահայտ այդ բառերն ու ծիծաղելի իրավիճակների մեջ են հայտնվում՝ պատճառ դառնալով բազում երգիծական մանրապատում-զվարճախոսությունների ստեղծման ու տարածման: Ահա նմանատիպ մի քանի նմուշներ.

«Վարդենիսում մի մեծ կնիկ արագ-արագ գնալիս ա լինում, ծանոթներից մեկը հանդիպում, հարցնում ա.

– Էս ու՞ր ես վռագ-վռագ գնում, Վարդո՛ւշ մորքուր:

Ասում ա՝

– Հարսըս *կայֆի* մեչ ա (իմա՝ սկայայի), գնամ տենամ՝ ի՞նչ ա ասում:

Կամ՝

Նորադուրում հեռուստատեսության աշխատակիցը դիմում է գյուղի մեծահասակակիցներից մեկին, թե՝

– Տատի', արի քեզ ձեր խաչքարերի մոտ նկարենք:

– Տղա՛ ջան, ես ի՞նչ կնիկ եմ, որ տնիս քցիս *թուլուրք* (իմա՝ տանես զցես յուրուրը (ԱՄՇՀ):

Կամ՝

– Ախչի՛, իմացել ե՞ս, – պատմում է մեկը հարևանուհուն, – էս մեր հարևան Էդոյին գիտես, չէ՞, – Լեհաստանի սահմանին գրանիցըմը բռնել են, *սպոռտ* արել (իմա՝ դեպորտ), ու հիմի սամայոտով բերըմ են Հայաստան (ԱՄՇՀ):

Երիտասարդներ էլ կան, որոնց այսօրվա խոսքը, ինչպես, օրինակ, *Մտա ֆեյսբուգ, դրուզյաներիս մեջ դու չկայիր*, ոչ մի առնչություն չունի վերը նկարագրած մարդկանց արտահայտությունների հետ: Սրանք տառապում են օտարամոլությամբ ու ցուցամոլությամբ, և նմանների բառապաշարից օգտվող մեծահասակներն էլ նմանակելիս ընկնում են զավեշտալի իրավիճակի մեջ՝

Վանաձորի ծաղկի սրահի 65տ. հավաքարարը նեղսրտած դիմում է սրահում աշխատող ջահել աղջիկներին.

– Ես ձեր նման դիագ (իմա՝ դիզայներ) չեմ, դրանից գաղափար չունեմ, էս սեքսուալի բաներն էլ (իմա՝ աքսեսուարները) տարեք շվեդերի վենկի (իմա՝ շեդեվրո վենկի) մեջ դրեք (ԱՄՇՀ):

Փաստենք նաև, որ այս երևույթը հատուկ է միայն հայկական միջավայրին³⁰⁷:

³⁰⁷ *Սեքսուալ-աքսեսուար*-ի հարանունային խառնաշփոթին առնչվող նմանատիպ մի իրադատում էլ վերջերս՝ 29.09.2016թ., ռուսական հեռուստատեսությամբ «То-и в то-и» հեռուստաշոուի ժամանակ դերասան Գենադի Խազանովը պատմեց, թե ինչպես է տնային սպասուհին կնոջն ասել, թե՝ «Ձեր սեքսուալներին (իմա աքսեսուարներին) եմ ման գալիս, բայց չեմ գտնում»:

Խորհրդային Միության 70 տարիների ընթացքում շփումը օտար (տվյալ դեպքում՝ ռուսական կամ ռուսախոս) միջավայրի հետ (բանակ, արտագնա աշխատանք, գործուղումներ և այլն) կամա թե ակամա նպաստել են, որ օտար եզրույթները արագությամբ մուտք գործեն նաև գյուղաշխարհի մարդկանց բառապաշար, նաև՝ ժողովրդական բանավեպտ՝ անեկդոտներում դառնալով անսպասելի ծիծաղ առաջացնելուն նպաստող հիմնական միջոցը:

Զավեշտն ավելի է ընդգծվում, երբ օտարալեզու՝ սովորական ռուսերեն բառը ավանդապահ հայ կնոջ համար ընկալվում է որպես վիրավորանք.

Պատերազմից գորացրված կուսքարտուղարի՝ հայերենին խառնած *բեգոմ* (իմա՝ վագրով) բառը զայրույթ է առաջացնում.

– Բեգո'մ, բեգո'մ, Սիրանո'ւշ մոքիր, ուշանըմ ես:

– Բեգոմը կենա լավօսալիդ ըռխըմը, ըսքան տարեն մարթուկնիկ ենք, իմ մարթն ինձ մի հետի բեգոմ չի ասել, հըմի դու էկել ինձ բեգոմ ե՞ս ասըմ, – սրտնեղած ասում ա Սիրանուշ մոքիրը (ԱՄՇՀ):

Նույնիսկ օտարալեզու ժարգոնային և ժողովրդախոսակցական լեզվի անբաժանելի մաս կազմող հայհոյախառն արտահայտություններն են մուտք գործել մեր լեզու: Այսպես, օրինակ, Խոյի բարբառով անեկդոտներից մեկում ռուսերեն *պետք ա-ի՛* (ժարգոնային՝ *պալոժ ա՛* *Բա դա մեզի պալոժ ա՛*) արտահայտությունն է դառնում զվարճախոսության հենքը՝

Խեր ու տղա դաշտեն կիկյան տուն, իւեր կասա.

– Գյա տղա, բախեր (բահերը) տար մարաք դիր:

– Այ իւեր, *բա դա մեզի պալոժ ա՛*, ո՞վ կանա ռիսկ անա, գյա տանա:

Խեր մեկ էլ կասա.

– Գյա տղա, քյեզի մեկ էլ ըսիսեմ (կասեմ)՝ բախեր վերու՛, տա՛ր, դի՛ր մարաք:

Տղեն չի լսա, նորից կասա՝ *բա դա մեզ պալոժ ա՞...*

Առտուն կյանուխ խեր ու տղա կելլին օր դաշտ էթան, տղեն կկյա, կասա.

– Այ խեր, բախեր դո՞ր ի:

– Գյա տղա, *պալոժն* էկես ի, նանըտ ք...սի, բախեր վերուսի, տանեսի (ԱՄՇՀ):

Իրականության հենքի վրա ստեղծված զվարճախոսություններ կան, որտեղ անսպասելի ծիծաղն առաջանում է հայերեն բառարմատով և օտար լեզվի բայադեմքով կազմված խոսքի միջոցով.

Երբեմն զվարճանալու համար հայերեն բառարմատով և օտար լեզվի, ասենք՝ ռուսերենի բայադեմքով կազմված հարցադրմանը՝ «– *Հը՛*, «*ուտյո՞ւ՛* կամ *մրայո՞ւ՛*»-ին հետևում է «*Հա, ուտյո՞ւ՛* կամ «*մրայո՛ւ*» նույնակերպ պատասխանը:

Սակայն լինում են դեպքեր, երբ օտար բառի և հայերենի վերջավորությամբ կամ խոնարհումով նմանատիպ պատասխանը կարող է հանգեցնել զավեշտ առաջացնող համանունության:

Տարիներ առաջ Երևանի դպրոցներից մեկում ուսուցչի և աշակերտի երկխոսությունը ասելիք էր դարձել շրջապատում.

Ռուսերենի դասին ուսուցչուհին դիմում է աշակերտին.

– Тигран, почему не пишешь, пиши³⁰⁸.

– Ա դե պիշըմ եմ, է՛լի, – ասում է Տիգրանը:

– А я вижу³⁰⁹, а я вижу.

³⁰⁸ ռուս.– Տիգրա՛ն, ինչու՞ չես գրում, գրի՛ր:

³⁰⁹ ռուս.– Իսկ ես տեսնում եմ:

-Ա դե վիժըմ ես, վիժի, – պատասխանում է աշակերտը (ԱՄՇՀ):

Անեկդոտներից մեկում էլ անսպասելի ծիծաղի պատճառը ռուսերեն *умница* բառի և հայերեն ժողովրդախոսակցական լեզվում, նաև՝ Լոռու խոսվածքում առկա *ումնից ա* (*ումից ա*) ստորոգյալով ստեղծված համանունությունն է: Ռուբենյան անեկդոտաշարի պատումներից մեկում երեխայի հասցեին ուղղված ռուս կնոջ հիացական՝ «*Какая умница*» (իմա՝ ի՜նչ խելացի է) խոսքին հետևում է վրդովված մոր՝ «*Ռուբենիցն ա, ո՞ւմնից ա*», (տարբերակ՝ «Իմ մա՛րթիցն ա, ու՞մնիցա») պատասխանը (ԱՄՇՀ):

Հայերեն բանավոր խոսքում առկա բառազեղչումը ևս օտար միջավայրում կարող է հանգեցնել տվյալ լեզվի բառային համանունության՝ դառնալով անսպասելի ծիծաղի առաջացման պատճառ.

Արտասահմանում ընտանիքով ԽՍՀՄ-ի դեսպանատան աշխատողների շենքում տեղավորված հայ ընտանիքի ամուսինը ամեն անգամ գործի գնալիս դուռը ծածկում էր ու կնոջն ասում.

– Ռուզա՛ն, դու՛ռը: (Իմա՝ դուռը փակիր, *փակիր*-ը զեղչված է):

Մի օր էլ ռուս հարևանուհին հարցնում է Ռուզանին.

– Ես չեմ հասկանում, երբ մեր ներկայությամբ է, ամուսինդ քեզ հետ շատ կիրթ ու քաղաքավարի է, բայց ինչո՞ւ ամեն աշխատանքի գնալիս քեզ վիրավորում:

– Ո՞վ ասավ, նա ինձ երբեք մի թթու խոսք չի ասած:

– Բա ինչի՞ւ ամեն անգամ գործի գնալիս քեզ ասում՝ Ռուզա՛ն, դուռը³¹⁰ (ռուս.՝ *дверь*-հիմար (ԱՄՇՀ):

³¹⁰ Ժողովրդախոսակցականում՝ *дверь* -հիմար:

Հայկական անեկդոտների համատեքստում անչափ շատ են օտարալեզու բառերի և անձնանունների ու տեղանունների հենքի վրա առաջացած համանուն-հարանունային դրսևորումները, որոնց մասին խոսվել է մեր նախորդ գեկուցման մեջ: Այստեղ սուկ 1-2 օրինակ բերենք.

Գյառգյառցի Դալիկոյին տանում են բանակ: Զինակոչիկներից մեկը ուղեկցող սպային հարցնում է, թե իրենց ու՞ր են տանում: Վերջինս ռուսերեն պատասխանում է.

– Դալեկո՞, դալեկո՞ (իմա՝ հեռու, հեռու):

Դալիկոն զարմացած ասում է.

– Արա՛, էս շան տղեն որդիա՞ն գիտեր իմ անունը³¹¹:

Նամակային կառույցով անեկդոտներից մեկում էլ ռուսերեն հասարակ գոյականն է դառնում զավեշտի աղբյուր, քանզի այն ներկայացվում է որպես անձնանուն.

– Մայրի՛կ ջան, հայրի՛կ ջան, ոտից վիրավորվել եմ, ընկել եմ գոսպիտալ, մի հատ էլ բժշկուհի ունենք, անունն էլ Վրաչ ա:³¹²

Երբեմն էլ շատ սովորական օտարալեզու բառը կարող է վերածվել զավեշտի: Խորհրդային իրավակարգում շատ ու շատ ապրանքներ «վերջանալուց» հետո վաճառվում էր «տակից»՝ նվաստացնելով ու խեղճացնելով գնորդին: Դրանից էլ *չկա* բառին հետևում էր հաճախորդի՝ *վափշե՞ չկա* (իմա՝ ընդհանրապես չկա՞) հարցումը, և հուսո աստղը ճառագում էր. վաճառողը տակից հանում էր և ավել գնով տալիս հաճախորդին: Եվ այդպես ռուսերեն *вообще-ընդհանրապես* մակբայը դառնում է արևելահայի խոսակցական լեզվի

³¹¹ Գ. Բալայան, *Լոռվա ժպիտներ*, «Վան Արյան», Ե., 2002, էջ 28:

³¹² Խ. Գյուլնազարյան, *Մեր գյուղի հանաքները*, Ե., «Հայաստան» հրատ.1991թ., էջ 69:

անբաժանելի մասը: Ահա *вообра-ընդհանրապես*-ին առնչվող մի գավեշտի վերածված իրապատում.

1990-ականների սկիզբն էր, ավտոմեքենաների վառելանյութը սկսել էր պակասել, աննկարագրելի հերթեր էին: Մի օր առավոտյան՝ ժամը 4-5-ին, բարձրանում եմ Նորքի զանգվածի ճանապարհի բենզալցակայան, հույսով, որ հերթ չի լինի, և հանգիստ բենզին կլցնեմ: Բայց 30-ից ավելի մեքենա հերթի էր կանգնած: Ես էլ մեքենաս կանգնեցրի ու մոտեցա հետաքրքրվելու՝ արժե՞ սպասել: Ապակուն հենած էր մի ցուցանակ-գրություն՝ *Բենզին վափշե չկա*: Տրամադրություն չունեի, բայց *վափշե* բառից առաջացած ծիծաղս մի կերպ զսպելով՝ թակում եմ ապակին: Քնած աշխատակիցն արթնանում է նեղսրտած ու զարմացած հարցնում.

– Կարդալ չգիտե՞ս, գրած ա, էլի:

– Գիտեմ, բայց ես ուզում եմ իմանալ՝ *վափշե*³¹³-ն ինչու ես գրել, գրեիր՝ *Բենզին չկա*:

Լցակայանի աշխատակիցը սեղանի տակից հանում է մի ուրիշ գրություն ու ցույց տալիս.

– Ըհր', ախպե՛ր ջան, էս էլ քու ուզած *Բենզին չկա-ն*, բայց ամեն էկող էլի անպայման հարցնում էր՝ *վափշե՞ չկա*: Ճարահատ բռնեցի ու գրեցի *Բենզին վափշե չկա*, որ էլ չանհանգստացնեն, ու հանգիստ քնեմ (ԱՄՇՀ):

Անեկդոտներից մեկում էլ նախադասության մեջ օտարալեզու բայի արական-իգական սեռերի սխալ կիրառությունն է դառնում անսպասելի ծիծաղի առաջացման պատճառը.

Կանգառում կանգնած մի լոռեցի ուզում ա իրա ռըսերենի իմացությունը ցույց տա, ասըմ ա.

– Ավտոբուս *պրիշլա*³¹³:

³¹³ ռուս.- եկավ (իգական սեռի մարդկանց համար)

Կանգառում կանգնածներից մեկն էլ սրան ուղղում ա, ասմա.

– Ախպե'ր ջան, ավտոբուսը *ժենսկի ռոդ* չի (իմա՝ իգական սեռի չի), *մուժսկոյ ռոդ* ա (իմա՝ արական սեռի է), պըտի ասեիր՝ պրիշյոլ (սա էլ է սխալ ասում, մեքենաների համար պետք է ասվեր՝ պրիեխալ):

– Ի~, հա հըմի էտ ու՛վ ա կըռանըմ տակիցը մըտիկ անըմ, – ասում ա լոռեցին (ԱՄՇՀ):

Լեզվական օտարամոլությունը ծաղրող անեկդոտներից մեկում էլ ռուսախոսությունը սպանիչ ծաղրով ու քննադատությամբ և ուղղորդող խոսքով է ասելիքը ներկայացվում, եթե այն վերաբերում է հային.

Լենինականում մեկը խեղդվելիս գոռում ա.

– *Պամագիտե, պամագիտե:*

– *Իշու ձագ, ռուսերեն սորվելու փոխարեն լողալ սորվեիր, – ասում է անցորդներից մեկը* (ԱՄՇՀ):

Անեկդոտներում զավեշտի հենք է դառնում օտարալեզու հեռագիր-ծածկախոսությունը: «*Բաբուշկա ումերլա*» (իմա՝ *տատիկը մահացել է*) *հեռագրի տեքստը* դառնում է արտագնա աշխատանքի մեկնած ամուսնուն ճշմարիտ տեղեկատվությունը հաղորդելու, կնոջ դավաճանությունը մյուսներից թաքցնելու և «չվարկաբեկվելու» միջոց: Սակայն անսպասելի ծիծաղի միջոց է դառնում կնոջ անհավատարմությունը հավաստող երկրորդ հեռագրի տեքստը՝ «*Սմերտ պրոդոլժաետայա*» (իմա՝ *մահը շարունակվում է ...*) (ԱՄՇՀ):

Հայության մեջ շրջանառվում են Հայաստանին հարևան ժողովուրդներին առնչվող այնպիսի անեկդոտներ, որտեղ բնավորության գծերն ու մտավոր ունակությունները, որոշ դեպքերում նաև՝ իրենց կամ այլոց լեզուներով արտահայտվելիս նրանց կերպարին հատուկ խոսքի հնչերանգն

են դառնում անսպասելի ծիծաղի աղբյուր: Ի դեպ, այս խմբի անեկդոտներում հայերենին զուգակցվում է հիմնականում ռուսերեն խոսքը՝ այդ ազգությունների բանավոր խոսքին հատուկ նրբերանգներով: Այսպես, օրինակ, վրացիների՝ ձեռքերով խոսելու բնավորությունը ընդգծված է հետևյալ պատումում.

Ձմերուկը երկու թևերի տակ դրած փողոցով գնացող վրացուն օտարերկրացիներից մեկը կանգնեցնում, ինչ-որ բան է հարցնում: Էս վրացին ձմերուկը տալիս է հարցնողին, ու ձեռքերը կտրուկ վերև պարզած՝ ասում է.

– Այա՛ս տկուդօ գնայու³¹⁴(ԱՄՇՀ):

Իսկ առևտրի, փողի հետ կապվածությունը և 2-րդ աշխարհամարտի ժամանակ վրացիների դիրքն ու պահվածքը՝ (հիշենք, Կերչը ժողովուրդն անվանում էր հայկական դիվիզիաների գերեզմանոց, իսկ այդ նույն ժամանակ վրացական երկու դիվիզիա իբր պաշտպանում էր հայթորքական սահմանի անվտանգությունը) ժողովուրդն արտահայտել է ստորև բերվող նմուշում.

Մոսկվայի Կարմիր հրապարակում մի վրացի կալոդով (իմա՝ փաթեթով) փող ա հաշվում, մեկ էլ մի ռուս զբոսաշրջիկ ա մոտենում ու հարցնում.

– Կներեք, չէի՞ք ասի՝ Վլադիմիր Իլյիչ Լենինի դամբարանը որտեղ է:

Վրացին, ընդհատելով փող հաշվելը, կատաղած ասում է.

– Սլուշի, կագդա տի վա վրեմյա վայնի տա՛նկըմ վայելվալ, յա տեբե մե՛շա լ...³¹⁵ (ԱՄՇՀ):

³¹⁴ ռուս. – Իսկ ե՞ս որտեղից իմանամ:

³¹⁵ ռուս. – Լսի՛ր, երբ որ դու պատերազմի ժամանակ տանկով կովում էիր, էս քեզ խանգարում էի :

Աղբբեջանցիներին, լեզվական և մյուս թերություններին վերաբերող անեկդոտներն էլ շատ են տարածված Հայաստանում ու ԽՍՀՄ-ում ապրող հայության շրջանում: Դրանցում կերպարի բնորոշ գծերն առավել ընդգծելու նպատակով հայերեն խոսքին շաղախված է ռուսերենը: Ահա դրանցից մի քանիսը.

Խեղդվողի մասին վերը ներկայացված անեկդոտի տարբերակներից մեկում, երբ օգնություն կանչողը քեզ հետ թշնամաբար տրամադրված հարևանն է՝ իր ռուսերենի զավեշտալի իմացությամբ, հեզնանքով և քաղաքավարի անտարբերությամբ է արձագանքում օգնության կանչին.

– *Փասլեդնի ռազ քուփայուս*³¹⁶, *փասլեդնի ռազ քուփայուս*, – *գոռում է մի աղբբեջանցի:*

– *Պուստ չեւավեկ պասլեդնի ռազ սկոկը խոչեւ կուպատսյա*³¹⁷, – *ասում են ծովափին հանգստացողները (ԱՄՇՀ):*

Կամ՝

Ավարտական քննության ժամանակ ռուսերենի դասատուն աղբբեջանցուն ասմա՝

– *Ռուսերեն խոնարհիր Յա բըլա բի տամ*³¹⁸ նախադասությունը:

Սա խոնարհում ա.

– *Յա բըլա բի տամ, տի բըլա բի տամ. օն բըլա բի տամ, տըմբըլա բիտամ, տընգլա բի տամ...*, – ու ձեռները բարձրացրած սկսում ա պարելը...(ԱՄՇՀ):

Օտար լեզվի չիմացությունը կամ էլ միայն այբուբենի իմացությունը ևս կարող է զավեշտալի մեկնաբանության հիմք

³¹⁶ ռուս.– Վերջին անգամ եմ լողանում:

³¹⁷ ռուս.– Թողեք մարդը վերջին անգամ ինչքան ուզում է, լողանա:

³¹⁸ ռուս.– Եթե ես լինեի այնտեղ:

հանդիսանալ: Այսպես, ցուցանակներից մեկի ռուսերեն բառի *յան* վերջավորությունը «հետաքրքրասեր» հայերին հուշում է նրա ազգային պատկանելության մասին.

Մոսկվայում՝ Պուշկինի արձանի մոտ երկու հայ են կանգնած, մեկն ասում ա.

– Հետաքրքիր ա՝ սա ինչ ազգ ա:

Էն մյուսն էլ թե՛

– Չես տեսնում՝ տակը գրած ա. «Գագոն գասեյան»:

– Ճիշտն ասած, մինչև հիմի չգիտեի, որ սա էլ ա հայ, – խոստովանում է գրուցակիցը (ԱՄՇՀ):

Չվարձապատումներից մեկում էլ անսպասելի ծիծաղ առաջանում է հարանոնության օգտագործմամբ, երբ բաղադրյալ ստորոգյալի՝ հարակատարով կազմված դիմավոր բայի եզակի երրորդ դեմքը՝ բարբառային հնչողությամբ, ներկայանում է իբրև օտար ազգանվան մաս.

Քեֆները լավ էրկու գյումրեցի Թիֆլիսում, մի արձանի մոտ կանգնած, իրար հետ վիճում են.

– Ծո՛, աշե ինչըիս լավ ռանդած է (տարբերակ՝ տաշած է-ԱՍ):

– Ոչ թե ռանդած է, այլ քանդրկած է:

Կողքներով անցնող մի վրացի միջամտում է նրանց.

– Նե (ոչ) Ռանդածե, ի նե (և ոչ էլ) Կանդրկածե (տարբերակ՝ Տաշածե-ԱՍ), էտը Ճավճավածե (սա Ճավճավածեն է):²⁷

Ամփոփենք, հայ ժողովրդական երգիծական մանրապատում-զվարճախոսությունների համատեքստում առանձին խումբ են կազմում հայերենի և օտար լեզուների փոխհարաբերությունների ժամանակ առաջացած զավեշտալի դրսևորումները:

Դրանցում անսպասելի ծիծաղի առաջացման պատճառ են դառնում՝

ա) օտար լեզվին չտիրապետելը.

բ) հայերենի և այլ լեզուների համանուն-հարանունային դրսևորումները.

գ) նորահայտ օտարալեզու եզրույթների սխալ արտաբերումները.

դ) այլ ժողովուրդների բնավորության գծերն ու մտավոր ունակությունները, նրանց կերպարին հատուկ խոսքի հնչերանգը.

ե) մարդկանց բառապաշար մուտք գործած օտարալեզու եզրույթները, ժարգոնային և ժողովրդախոսակցական լեզվում կիրառվող օտարալեզու հայիոյախառն արտահայտությունները.

զ) Գիտատեխնիկական առաջընթացիով պայմանավորված՝ նորահայտ օտար բառ-բառակապակցությունների՝ հայերեն եզրույթների բացակայությունը.

է) անձնանունների, տեղանունների, կինոնկարների, ցուցանակների, բառ-բառակապակցությունների թարգմանությունները և այլն:

Армен Саргсян – Юмористические проявления взаимоотношений армянского и иностранных языков в анекдотах.–В контексте армянских народных сатирических миниатюр немало таких народных произведений, в которых основой анекдота становятся взаимоотношения армянского и иностранных языков. Причиной неожиданного смеха в этих анекдотах становятся:

а/ невладение или плохое владение иностранным языка:

б/ анекдоты созданные омонимами и паронимами армянского и иностранных языков.

в/ неправильное произношение новосозданных иностранных терминов.

г/ отсутствие в армянском языке терминов новых иностранных слов и словосочетаний.

д/ характерные черты и особенности акцента у других народов и т.п.

В этих анекдотах, порожденных на почве взаимоотношения армянского и иностранных языков, преобладают бессюжетные, диалоговые конструкции.

Armen Sargsyan - The Hilarious Manifestations of Armenian and Foreign Languages' Correlation in Anecdotes.-Humorous manifestations that arose during interconnections between the Armenian and foreign languages comprise a separate group in the context of the

Among these jokes, the reasons that provoke unexpected laughter are:Armenian jokes.

1. Being non-proficient in foreign language
2. Homonymic- paronymic manifestations of the Armenian language and other languages
3. Inaccurate articulations of terms of foreign language
4. Traits of character and intelligence of other people, their peculiar speech phonation.
5. The foreign terms that infiltrated in lexicon, foreign abusive expressions used in slang and informal speech.
6. Lack of the Armenian terms for new foreign words and phrases and other reasons conditioned by the scientific and technical progress.

**ԼԵԶՎԻ ԵՎ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ՓՈԽՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅԱՆ
ՄԻ ՔԱՆԻ ԱՐԴԻԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐ**

Լեզվի և այն կրող հանրության միջև գոյություն ունեցող փոխհարաբերություններն առնչվում են տեսական ու գործնական նշանակության տարատեսակ, տարաբնույթ մի շարք հարցերի ու ոլորտների, որոնցից ժամանակակից լեզվաբանությունն առանձնացնում է հատկապես լեզվաքաղաքականությունը, լեզվի կանոնարկումն ու լեզվաշինությունը (այս վերջին տերմինը գիտական լայն շրջանառության մեջ է դրվել խորհրդային լեզվաբանության կողմից, և շատերը, չգիտես ինչու, անպայման ուզում են փոխած լինել, բայց դեռևս ավելի հարմար մի տարբերակ չի առաջադրվել):

Այս բնագավառներից յուրաքանչյուրը սահմանազատվում է, տարբերվում է մյուսներից, ունի իր կոնկրետ խնդիրներն ու նպատակները, ուղղվածությունն ու մեթոդները: Բայց դրանք անջրպետված չեն, բավականաչափ շատ են նաև ընդհանրություններն ու նմանությունները, հաճախ նրանք գործում են համակցված, պայմանավորված են միմյանցով և միասնաբար են ապահովում հասարակության կողմից լեզվի կառուցվածքի ու գործառության, նրա զարգացման, ձևավորվող դրական ու բացասական միտումների, ուսուցման, կատարելագործման ու հարստացման, այլ լեզուների հետ ունեցած հարաբերությունների, լեզվի գործառությոների ընդարձակման կամ նվազեցման և բազմաթիվ ուրիշ երևույթների նկատմամբ հսկողությունը, նրա ընթացքին

միջամտելը կամ ներգործելը: Ընդ որում, հասարակության կողմից լեզվի վրա ունեցած ազդեցության չափն էլ լեզվի կառուցվածքի տարբեր մակարդակներում կարող է տարբեր լինել. օրինակ, բնական է, որ բառապաշարում, հատկապես տերմինաբանության մեջ, այն բավականաչափ զգալի է, մեծ շրջանակներ է ընդգրկում, իսկ որոշ դեպքերում նույնիսկ «պարտադրված» անհրաժեշտություն կարող է դառնալ, մինչդեռ հնչյունաբանության, քերականության մեջ այդքան գործուն չէ, համեմատաբար քիչ նշանակություն ու արժեք ունի: Այդ ազդեցությունը կարող է տարբեր ուղղվածություն ունենալ ոչ միայն լեզվի գոյության տարբեր փուլերում, այլև նույն փուլի տարբեր ժամանակահատվածներում, տարբեր ենթափուլերում: Վերջին մի քանի տասնամյակների ընթացքում մեր հասարակական, քաղաքական, տնտեսական, գիտական, մշակութային կյանքում և այլ ոլորտներում տեղի ունեցած կտրուկ փոփոխությունների ու տեղաշարժերի արդյունքում ձևավորվել են նաև լեզվական տարատեսակ ազդեցություններ, որոնք ոչ միայն նկատելի են, այլև կարող են առաջացնել բացասական շատ հետևանքներ: Ուստի դրանք չի կարելի թողնել անվերահսկելի, որն էլ այդ բնագավառում եղած կամ նոր ծագած խնդիրների հիմնավոր ուսումնասիրության, քննության պահանջ է դնում: Այդ է պատճառը, որ վերջին տարիներին լեզվական հարցերում բավականաչափ մեծ ակտիվություն են դրսևորում ինչպես մասնագետները, այնպես էլ շահագրգիռ շատ անձինք, կազմակերպություններ, գերատեսչություններ, կուսակցություններ ու պետական առանձին հիմնարկություններ: Այս հարցում թերևս հարկ կա պետական համապատասխան մարմինների կողքին նշելու Մփյուռքի նախարարության խրախուսելի գործունեության մասին, որը ոչ միայն հանդես եկավ ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի՝ փետրվարի

21-ը Մայրենի լեզվի միջազգային օր հայտարարելու նախաձեռնությունը մեզանում ևս իրականություն դարձնելու առաջարկությամբ, այլև պարբերաբար կազմակերպում է քննարկումներ, գիտաժողովներ, զանազան միջոցառումներ, դրամաշնորհներ հատկացնելով՝ նպաստում է գրքերի, ժողովածուների տպագրությանը: ՀՀ ԳԱԱ Հ. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտի հետ հրատարակած ժողովածուն, օրինակ, առայժմ իր տեսակի մեջ մնում է ամենից ավելի բազմաբնույթն ու ընդգրկունը³¹⁹, որի երկու տասնյակից ավելի հեղինակները տարբեր կողմերից դիտարկում են արդի լեզվաքաղաքականության բազմաթիվ խնդիրներ ու հարցեր:

Եվ ընդհանրապես, ամեննին չի կարելի ասել կամ պնդել, թե մեզանում լեզվաքաղաքականության, լեզվաշինության, կանոնարկման, լեզվի և հասարակության հարաբերության, ինչպես նաև այլ հարցեր ուշադրությունից դուրս են մնացել կամ դրանց ուղղությամբ աշխատանքներ չեն տարվում. կան համապատասխան մարմիններ, օրենքներ ու օրենսդրական ակտեր, կատարվում են տարաբնույթ աշխատանքներ, կազմակերպվում են տարբեր նշանակության միջոցառումներ, իրականացվում են զանազան նախագծեր, գրվում են հոդվածներ ու ատենախոսություններ, տպագրվում մենագրություններ³²⁰ և այլն: Ամբողջ հարցն այն է, թե արվածը որքանով է նպատակասլաց ու արդյունավետ և բավարար է արդյոք:

³¹⁹ Տե՛ս «Արդի լեզվաքաղաքականության խնդիրներ» ժողովածուն, Ե., 2013:

³²⁰ Նշենք միայն մի քանիսը. **Ե. Գևորգյան, Ս. Գևորգյան**, *Հեռուստառադիոերթեր. լեզվական մեդանշումներից մինչև անադարտություն*, Ե., 2010, **Խ. Բաղիկյան**, *Ճիշտ խոսենք հայերեն*, Ե., 2012, **Վ. Միրզոյան**, *Հայերենը՝ անադարտ*, Ե., 2013, **Գ. Գևորգյան**, *Լեզվագործածության սխալներ գրական արևելահայերենում*, Ե., 2015:

Միանգամայն դիպուկ է Ա. Սարգսյանի բնորոշումը, որ արդի հասարակությունը լեզվաքաղաքականության գիտական մակարդակով մշակման սուր պահանջ է զգում լեզվաշինության հստակ սկզբունքների որդեգրմամբ առաջնահերթ այնպիսի խնդիրների լուծման համար, որոնք կարևոր են ինչպես լեզվաբանության, այնպես էլ ուրիշ գիտությունների դիտակետից³²¹:

Իր հոդվածներից մեկում, վերլուծելով միջազգային լեզվական քաղաքականության սկզբունքներն ու հիմնական ուղղությունները, գործառույթների և խնդիրների ողջ բազմազանության պայմաններում առանձնացնելով արդի պետությունների կողմից իրականացվող լեզվաքաղաքականության երեք հիմնական ոլորտները (պետական լեզու, կրթության լեզու, ազգային փոքրամասնությունների լեզուներ), Ս. Զոլյանը փաստում է, որ լեզվի գործառույթը այս կամ այն աստիճանով չի կարող կախված չլինել վարվող ընդհանուր քաղաքականությունից, ավելին՝ «լեզուն սոցիալական փոխազդեցության, ուստի և ցանկացած քաղաքական գործընթացի լեզվաբանական բաղադրիչ է, անգամ նույնիսկ չգիտակցված»³²²: Իսկ նույն գրքում տպագրած «Հայաստանի լեզվական իրավիճակը և ՀՀ լեզվական քաղաքականությունը» հոդվածում կատարում է հետևյալ ամփոփումը. «ՀՀ լեզվական քաղաքականության ռազմավարական նպատակն է՝ ստեղծել հասարակություն, որտեղ ապահովված լինի հայերենի բնականոն զարգացումը և համընդհանուր լիարժեք իմացությունը, պահպանվեն և զարգանան ազգային փոքրամասնությունների լեզուները, և քաղաքացիները տիրապետեն

³²¹ Ա. Ե. Սարգսյան, *Հանրալեզվաբանության դասընթաց*, Ա պրակ, Ե., 2002, էջ 6:

³²² *Հանրալեզվաբանության դասընթաց*, Բ պրակ, Ե., 2002, էջ 29:

առնվազն երկու օտար լեզուների: Լինելով միալեզու պետություն՝ Հայաստանը ձգտում է դրա հետ մեկտեղ լինել բազմալեզու հասարակություն»³²³:

Ինչ վերաբերում է կանոնարկմանը՝ այն նույնպես լեզվի և հասարակության հարաբերությունների ընդարձակ մի դաշտ է գիտական ու գործնական-կազմակերպչական աշխատանքների, դրանցից բխող գործառույթների իրականացման բաղկացուցիչներով: Ինչպես նշում է Ս. Աբրահամյանը՝ «Կանոնարկումն ունի երկակի խոշոր դեր. այն ա) կարգավորում է հասարակության անդամների ճիշտ ու միասնական հաղորդակցումը գրական լեզվով, բ) նպաստում է լեզվի կատարելագործմանը, միասնականացմանը, զարգացմանը»³²⁴: Թվում է, թե այս դեպքում գործ ունենք հարաբերությունների ավելի նեղ շրջանակների հետ, որովհետև կանոնարկումը կատարվում է հիմնականում մասնագետների կողմից, իսկ նրանք հասարակության ընդամենը մի մասն են: Բայց այդ թվացյալ ենթադրությունն իսկույն չքանում է, երբ նկատի ենք ունենում նպատակն ու արդյունքները. կանոնարկումը վերաբերում է ինչպես լեզվին ամբողջությամբ, նրա կառուցվածքի բոլոր օղակներին, այնպես էլ ամբողջ հասարակությանը, նրա բոլոր խավերին ու անհատներին՝ առանց բացառության:

Անկախ ամեն ինչից, որքան էլ փաստենք լեզվաքաղաքականության, լեզվաշինության և կանոնարկման ոլորտներում արվածը, անելիքների պակասություն նույնպես չկա. լեզվի պահպանմանը, զարգացմանը, կատարելագործմանը,

³²³ Նշվ. աշխ., էջ 49:

³²⁴ Ս. Աբրահամյան, *Հայոց լեզվի կանոնարկման համակարգի ու ելակետային սկզբունքների մասին*, Ժող. «Տերմինաբանության և խոսքի մշակույթի հարցեր» 3, Ե., 1988, էջ 5:

լիածավալ գործառությանը միտված աշխատանքները պետք է լինեն նույնքան համահունչ, համարժեք ու անընդհատական, որքան բնական ընթացքն ու պայմաններն են, ոչ միայն ետ չպիտի մնալ, այլև ուղղորդել, ճիշտ և նպաստավոր հունի մեջ դնել: Այս առումով է, որ հասարակական գիտակցությունը, զարգացածության ընդհանուր մակադակը, հասարակության կամքը կարող են վճռորոշ դեր ունենալ, այսինքն՝ լեզուն կրող հանրությունն ինչ է ուզում և ինչպես է ուզում, թեև անհարկի, սխալ ու անբնական շատ միջամտությունների հանդեպ լեզուն կարող է որոշակի կայունություն դրսևորել, հյու-հնազանդ կամակատար չլինել:

Այնուամենայնիվ փաստն այն է, որ մեր օրերում լեզու-հասարակություն փոխհարաբերությունը ներդաշնակ չէ: Տարբեր պատճառներ և դրսևորման տարբեր ձևեր ունեցող այլազան շեղումները պարունակում են թաքուցյալ և անթաքույց վտանգներ, որոնք հղի են անցանկալի խաթարումներով, անդառնալի կորուստներով ու բացասական շատ հետևանքներով: Այդ մասին տարբեր առիթներով իրենց մտահոգությունն են հայտնել մերօրյա շատ լեզվաբաններ, գրականագետներ, գրողներ, ուսուցիչներ և մտավորականության այլ ներկայացուցիչներ (Ա. Սարգսյան, Լ. Հովհաննիսյան, Լ. Հովսեփյան, Վ. Համբարձումյան, Ռ. Մաքապետոյան, Յ. Ավետիսյան, Յ. Դավթյան, Լ. Խաչատրյան, Ա. Աբաջյան, Վ. Կատվալյան, Դ. Գյուրջինյան, Հ. Զաքարյան, Հ. Չոլաքյան, Ն. Սարգսյան և այլք): Լեզվի և հասարակության փոխհարաբերությանը վերաբերող բազմաթիվ ու բազմատեսակ իրողություններից ընտրենք և համառոտ անդրադառնանք մի քանի արդիական խնդիրների: Հատկապես ուզում ենք առանձնացնել այնպիսիները, որոնք համեմատաբար ավելի

սերտ են կապված հասարակության՝ լեզվի նկատմամբ ունեցած վերաբերմունքի հետ:

Իսկ այդ հարցում մեր հասարակությունը տարաշերտ է ու տարափեղկված. մի մասը չգիտի, մի մասը անհրաժեշտ չափով չի տիրապետում լեզվին, մի մասը շատ է կարևորում այն, մի մասը բացարձակ անտարբեր է կամ առնվազն անփույթ և այլն: Բոլոր դեպքերում ակնհայտ է, որ լեզվի դերին ու նշանակությանն առնչվող հայտնի ու պարզ մի շարք ճշմարտությունների հասարակայնորեն գիտակցման մեջ առկա թյուրընկալումներն ու թերըմբռնումները մի շարք էլ սխալների ու խեղաթյուրումների տեղիք են տալիս: Դրա լավագույն նմուշ կարող է լինել այն թյուր պատկերացումը, թե իբր մարդու լեզուն կապ չունի նրա մտավոր կարողությունների, գիտելիքների, զարգացածության ընդհանուր մակարդակի հետ: Սա մոլորություն է, որի պատճառով շատ մասնագետներ տարիներ շարունակ խոսում են, գրում, նույնիսկ դասագրքեր կազմում՝ առանց անհրաժեշտ ուշադրություն դարձնելու լեզվական կողմին: Բայց լեզուն կենդանի մարմին է, որի կենսունակությունն ու զարգացումը մեծ չափով պայմանավորված են լիարժեք ու լիաժպալ գործառությամբ. լեզվի կառուցվածքի որևէ հատվածով չգործառել այն, տվյալ ոլորտում չկիրառել կամ, հարկ եղած դեպքում, չստեղծել համապատասխան լեզվամիջոցները՝ նշանակում է այդ հատվածի չափով արգելակել լեզվի զարգացումը, հիվանդացնել այն: Կարծում ենք՝ հարկ չկա դիմելու լեզվի և մտածողության անանջատ միասնականության մասին գիտական հատուկ բացատրություններին, լեզվի մասին եղած ժողովրդական առածներին ու ասացվածքներին, նշանավոր մարդկանց ասույթներին, պարզապես պետք է ամրակայել հասարակական այն գիտակցությունը, որ ցածր լեզվամշա-

կույթը ամեննին էլ բարձրակարգ մտավոր կարողությունների չափանիշ ու ցուցիչ չէ: Նման մոտեցումն ամրապնդելը պակաս կարևոր չէ, քան լեզվական որևէ նորմի ուսուցումը:

Զանազան կարգի թերմբոնումներ կան նաև գրական և խոսակցական լեզուները գնահատելու, դրանցից մեկնումեկը որպես հաղորդակցության միջոց ընտրելու հարցում: Ոչ ճիշտ ընկալելով գրական լեզվին տրվող բնութագրություններից մեկը («արհեստական» լեզու է), այդ բառի իմաստն էլ «արհեստական վարդ», «արհեստական մոտեցում» և նմանատիպ այլ կառույցների համաբանությամբ մեկնաբանելով «վատ, շինծու, կեղծ» նշանակությամբ՝ շատ ռադիոհեռուստատեսային ալիքների հաղորդումները «կենդանի, բնական, աշխույժ ու հետաքրքիր» դարձնելու նպատակով նույնիսկ այն դեպքերում, երբ տվյալ հաղորդման բնույթը պահանջում է ընտրել գրական լեզու, կիրառում են իբր թե «խոսակցական» լեզու՝ մոռանալով, որ «արհեստական»-ը այս դեպքում պարզապես նշանակում է, որ այն մշակված է, կատարելագործված, ու գրական լեզուն էլ որևէ ազգային լեզվի զարգացման ամենաբարձր աստիճանն է: Ցավոք, այս մոտեցումը գործում է նաև թատրոնում, կինոնկարներում, գրականության աշխարհ մտած առանձին հեղինակների ստեղծագործություններում, մերօրյա երգերի տեքստերում, տարբեր պաշտոնյաների խոսքում և այլուր: Ակամա այն տպավորությունն էս ստանում, որ մեր կյանքի համապատասխան ոլորտները նվաճել են ինչ-որ օտարներ և միտումնավոր ոչնչացնում են մեր ոսկեդենիկ լեզուն՝ թուլացնելով մեզ: Նաև ակամա մտահոգվում ես, թե այդպես վարվողները արդյոք, լեզվի դեմ մեղանչելուց բացի, գիտակցում են իրենց տեղն ու դերը, հասկանում են, որ առաջին հերթին հենց իրենք պետք է փայլեցնեն մեր լեզվի նման հզոր զենքը: Տեղին է շեշտել, որ խժալեզուն, ցածր լեզվամշակույթը, անճարակությունն ու

անճաշակությունը երբեք էլ չեն եղել և չեն կարող լինել բարձրակարգ գիտություն, մեծ արվեստ, մեծ գրականություն, մեծ մշակույթ ստեղծելու միջոց ու հիմք: Իհարկե, այսօր էլ խիստ տեսանելի է այն խզումը, որ կա մեր բանավոր և գրավոր խոսքի, գրական և խոսակցական լեզուների միջև, որի պատճառներից մեկն այն է, որ «կենդանի լեզվում առկա տեղաշարժերը ոչ բավարար չափով են արձանագրվում գրական լեզվի համակարգում»³²⁵: Մասնագետների կողմից առաջադրված այս առողջ մոտեցումով պետք է լուծել նշված հարցը, ոչ թե մեր ժողովրդին անհարիր, հասարակաբանություններով, գոեհկաբանություններով, բարբառաբանություններով ու օտարաբանություններով խճողված խժալեզվի տարածումով: Բայց այդ ուղղությամբ էլ աշխատանքները դանդաղ են ընթանում: Շատ նկատված ու բացատրված տեղաշարժեր կան, որոնք այդպես էլ գրական լեզվի համապատասխան օղակներում չեն արձանագրվում³²⁶:

Գրական հայերենի երկու տարբերակների՝ արևելահայերենի ու արևմտահայերենի փոխհարաբերությունների հարցերը ևս հրատապ են ու ճիշտ լուծումներ պահանջող: Գաղտնիք չէ, որ այսօր էականորեն փոխվել են մեր ժողովրդի քաղաքական ճակատագրի անդրադարձումով առաջացած նույն լեզվի երկու գրական դրսևորումների ոչ միայն գործառության պայմաններն ու հարաբերակցությունը, այլև պահպանության հեռանկարներն ու խնդիրները: Միանգամայն

³²⁵ **Յ. Ավետիսյան**, *Տեղաշարժեր ժամանակակից հայերենի բայի խոնարհման համակարգում*, Բանբեր, Հայագիտություն և զուգադրական լեզվաբանություն, 2, Ե., 2012, էջ 33:

³²⁶ Տե՛ս, օրինակ, **Ռ. Սաքապետյան**, *Չ սոսկածանցավոր բայերը հայենի զարգացման արդի փուլում*, Բանբեր, 2, Ե., 1989, **Ա. Աբաջյան**, *Տեղաշարժեր արևելահայերենի սոսկածանցավոր բայերի համակարգում*, Զեկուցումների ժողովածու (Հայերենագիտական միջազգային տասներորդ գիտաժողով), Ե., 2015:

հասկանալի են բարձրաձայնվող մտահոգությունները, կատարվող գիտական մշակումները, արվող գործնական քայլերը: Այդ ընդհանուր հոգածության արտահայտությունն ու առաջնեկներից մեկը պիտի համարել «Արևմտահայերենի արդի վիճակը Սիրիայի հայ համայնքում» ժողովածուն, որում զետեղված են թեման տարբեր կողմերով ներկայացնող հեղինակների (Ռ.Թոխմախյան, Պ.Վարդապետյան, Ս.Տիոյան, Տ.Սաֆարյան, Ա. Քարտաշյան, Հ.Մարաշլյան) ուսումնասիրությունները: Իսկ գրքի համահեղինակ, ԳԱԱ լեզվի ինստիտուտի տնօրեն Վ.Կատվայանը իր հողվածում ընդգծում է. «ՀՀ Սփյուռքի նախարարության առաջարկով և ԳԱԱ նախագահության աջակցությամբ 2013թ. ակադեմիայի Հ. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտում ձևավորվեց արևմտահայերենի բաժին, որն իր առջև խնդիր է դրել ձեռնարկել Սփյուռքի լեզվավիճակի համալիր ուսումնասիրություն ու վերլուծություն, նպաստել գրական արևմտահայերենի կանոնարկմանը, ստեղծել արևմտահայերենի ամբողջական բառարան և ակադեմիական քերականություն, կատարել գրական լեզվի երկու ճյուղերի տերմինաբանության և ուղղագրության հարցերի գիտական կանոնարկում, արևելահայերենի և արևմտահայերենի փոխադարձ հարստացման ուղիների մշակում, նաև իր նպաստը բերել սփյուռքի հետ գիտակրթական կապերի ամրապնդմանը»³²⁷:

Այս խնդիրների իրականացումը, անշուշտ, կարող է նոր, նպաստավոր պայմաններ ստեղծել, միայն թե արևելահայերենի ու արևմտահայերենի «մերձեցման, միասնականացման» հարցում եղած տարակարծություններն ու տարբերությունները չպետք է դառնան խաթարիչ հանգամանք, մոռացության

³²⁷ Տես՝ «Արևմտահայերենի արդի վիճակը Սիրիայի հայ համայնքում» ժող., Ե., 2015, էջ 6:

մատնեն հիմնական նպատակը: Շատերը «մերձեցում» ու «միասնականացումը» համարում են ոչ իրականանալի կամ ընկալում որպես տարբերակներից մեկնումեկի արհեստականորեն դուրս մղում: Սակայն դա չպետք է դարձնել անգործության պատրվակ, ընդհակառակը, պետք է գործել և այսօր իսկ սկսել անել այն, ինչ անհրաժեշտ է, իրատեսական ու հնարավոր: Այդ դեպքում, ինչպես նշում է Դ.Գյուրջինյանը, «Մասնագիտական մոտեցումներից զատ կարևոր են նաև հոգեբանական գործոնների հաշվառումը, լայնախոհությունը, հայության երկու հատվածների ներկայացուցիչների փոխըմբռնումն ու փոխզիջումը: Միայն այս գործոնների հաշվառման հիման վրա կարելի է շոշափելի արդյունքի հասնել»³²⁸:

Ավելացնենք, որ միասնականացման հարցի լուծումը պետք է որոնել ու գտնել ոչ միայն եղած նույնություններում ու նմանություններում (նույն լեզվին են պատկանում վերջապես), բառապաշարում ու տերմինահամակարգերում, այլև քերականական, ոճական նորմերին առնչվող տարատեսակ իրողություններում: Արևելահայի ու արևմտահայի ազատ, անկաշկանդ շփումները, տնտեսական, գիտական, մշակութային և այլ հարաբերությունները, փոխադարձ հասկանալիությունը չպետք է շրջափակվեն լեզվական անջրպետով: Ազգապահպանությունը, հայապահպանությունը այսօր առաջին հերթին պետք է դրսևորվեն որպես հայերենապահպանություն:

Հակիրճ դիտարկված թերընկալումներից, թյուրըմբռնումներից բացի՝ այսօր էլ զարմանալիորեն կարիք է զգացվում խոսելու առանձին ծայրահեղ մոտեցումների մասին,

³²⁸ Դ. Գյուրջինյան, *Արևելահայերենի և արևմտահայերենի տերմինաբանության միասնականացման հիմնահարցը*, Բանբեր, Հայագիտություն և գուգադրական լեզվաբանություն, 2, Ե., 2012, էջ 5:

որոնք նույնպես վերաբերում են լեզու-հասարակություն, լեզու-անհատ, մայրենի լեզու-օտար լեզու փոխհարաբերություններում առկա արդիական խնդիրներին: Խոսքը հայտնի մոլությունների մասին է (մաքրամոլություն, օտարամոլություն): Միթե մեր հասարակության մի խումբ անհատների կամ խավերի վարքի ու գիտակցության մեջ այդպես էլ անհնար է ամրակայել, որ օտարի ամեն ինչը չէ, որ սիրելի է, հարգելի ու պաշտելի է, արժանի է անպայման ընդօրինակման՝ լինի ավանդույթ, սովորույթ, թե որևէ լեզվական իրողություն: Պիտի մայրենիին տիրապետել, հրաժարվել անհարկի փոխառություններից, օտարաբանություններից, արտաքին անցանկալի ազդեցություններով հագեցած խոսք հնչեցնելուց կամ գրելուց, մանավանդ երբ առկա են նույն միտքը ձևակերպելու հայեցի միջոցները: Մյուս կողմից բոլոր մաքրամոլներին պիտի հորդորել, որ պահանջներում լինեն չափավոր, որ արդի աշխարհում հայերենը չի կարող շրջանցել լեզուների զարգացման արտաքին ուղին ընդհանրապես, այն ունի աղերսներ «պատմության, մշակույթի և ընդհանրապես հասարակության զարգացման հետ՝ նպաստելով նաև ոչ լեզվաբանական խնդիրների լուծմանը»³²⁹:

Պիտի խոսել նաև այն դեպքերի մասին, երբ մեր նորմերին չհամապատասխանող շեղումի, սխալի հայտնվելը խոսքում փորձում են պատճառաբանել այսինչ կամ այնինչ բառարանում, այս կամ այն նշանավոր, հայտնի անձի լեզվում դրանց կիրառված լինելու փաստով: Այդպես չէ: Հիշենք Թումանյանի նման մեծությանը, որի ստեղծագործություններում հանդիպում ենք մի շարք օտար և բարբառային ձևերի (գյուլլա, ջիգյար, ճոն, վուրդիան վուրդի, գիտեմ ոչ և այլն),

³²⁹ Լ. Հովհաննիսյան, *Հայերենի իրանական փոխառությունները*, Ե., 1990, էջ 34:

հիշենք նրբակերտ Տերյանին, որ բոլորովին էլ համաձայն չէր առանձին բառերի հայերեն թարգմանություններին) կուլտուրա, պեչ, պալտո և այլն), նաև օգտագործում էր մարդոց, իրա և այլ ձևեր, հիշենք մեծ Բաֆֆուն, որի համար նախնորելի էին մարդիկներ, մարդիկներից, մարդիկներով և այլ ձևերը: Կարող ենք հիշել նաև ուրիշների, ուղղակի պիտի կարողանալ տարբերել անհատական, ոճական, ստեղծագործական և այլ նկատառումներով տեղ գտածը ընդհանուր սկզբունքից: Ուղղակի պիտի հիշել, որ անհատի խոսքը (նույնիսկ արդի հայերենի ամրակայման ու զարգացման գործում մեծ դեր կատարած անհատի) հասարակական արժեք է ստանում, խոսքի փաստից լեզվական փաստ է դառնում այն ժամանակ, երբ հանրայնանում է, համընդհանրանում, բարձրանում է կանոնականի աստիճանի: Այս առումով առաջնային անհրաժեշտության են վերածվում ինչպես մի շարք տեսական մշակումների հստակեցումն ու համակարգումը, այնպես էլ գործնական քայլերի կատարումը: Առանց անտեղի զգուշավորության՝ պետք է կատարել լեզու-գիտակցություն, խոսք-մտածողություն, նորմ-կանոն, կառուցվածք-կիրառություն և այս կարգի այլ փոխհարաբերություններին վերաբերող եղած կանոնների, սահմանումների, ձևակերպումների համալրումներ, շտկումներ, համապատասխանեցումներ (հոլովական հերթագայությունների ոչ ճիշտ, ոչ ամբողջական բացատրելը, որոշ միավանկ կամ ոչ միավանկ բառերի հոգնակիի ձևերը բացառություն կամ միակ կանոնական ձև համարելը, առանձին բաղաձայնների ու երկհնչյունների գրային արտասանության դեպքերը հստակ չառանձնացնելը, մի շարք օտար բառերի, հատուկ անունների միայն թեքված ձևերում հայերենի շեշտադրությամբ արտասանելը և այլ հարցեր): Մյուս կողմից էլ պետք է արդյունավետ զբաղվել համապատասխան բառարան-

ներում, բառացանկերում, դասագրքերում, տեղեկատու ուղեցույցներում գրական լեզվում կատարված տեղաշարժերն ու փոփոխությունները, խոսակցական լեզվում հաստատված և գրական նորմի պահանջները բավարարող իրողությունների արտացոլումով, կանոնարկումով, ինչպես նաև գրական լեզվի երկու տարբերակների, բարբառների հնարավորությունների ճիշտ օգտագործմամբ դրանց փոխհարստացումն ապահովելու աշխատանքներով:

Нвер Саргсян - Актуальные проблемы взаимодействия языка и общества.- Выделяя три основных направления: языковая политика, языкотворчество, нормирование, автор анализирует целый ряд проблем теоретического и практического характера, связанных со структурным и функциональным развитием языка, сближением литературного и разговорного языков, взаимным обогащением Западноармянского и Восточноармянского языков, проявлением разнообразного отношения индивида, общества к языку, сформированными позитивными или негативными тенденциями, обучением, взаимодействием с другими языками, а также с другими вопросами.

Nver Sargsyan - Current Issues of Language and Society Correlation. Separating three main spheres. – Linguo - politics, language creation, regulations - the author analyzes a number of theoretical and practical issues related to the structural and functional development of the language, the convergence of literary and colloquial language, the mutual enrichment of Western and Eastern Armenian languages, the manifestation of various relations of the individual and society to language, created from positive or negative trends, the study, interaction with other languages and other issues.

Սաֆարյան Տաթևիկ
(ՀՀ ԳԱԱ լեզվի ինստիտուտ)
tatevik.safaryan1979@gmail.com

ԼԵՎՈՆ ԽԵՉՈՅԱՆԻ «ԱՐՇԱԿ ԱՐՔԱ ԴՐԱՍՏԱՄԱՏ
ՆԵՐՔԻՆԻ» ՎԵՊԻ ԼԵԶՎԱՈՃԱԿԱՆ
ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Լ. Խեչոյանի վեպի կառուցվածքին բնորոշ է ժամանակների ու դեպքերի հետևառաջությունը: Այս հնարքը առաջնային է դարձնում տարեգրական ոճի առկայությունը: Ընդհանուր առմամբ ճիշտ է այն պնդումը, թե «տեքստի վերլուծման հիմնական ձևը շարահյուսական վերլուծությունն է»³³⁰: Քանի որ տեքստի նվազագույն միավորը պարբերությունն է, ապա նրանում են առկա շարահյուսական ձևերը: Ակադ. Գ. Զահուկյանը պարբերությունն անվանում է տեքստեմա (հինույթ), որը՝ «երկալանային միավոր է, ի տարբերություն նախադասության՝ բնութագրվում է մեծ դադարով՝ մյուս հինույթներից, և մեծ հնչերանգային ավարտվածությամբ»³³¹: Հինույթը ունենում է միջուկ և կից կառուցվածքներ: Լ. Խեչոյանի վեպում միջուկը Արշակ թագավորի հետ կապված դեպքերն են, որոնց հետևառաջությունը «համակարգելու» համար հեղինակը դիմում է տարեգրական ոճին: Տարեգրությունը դեպքերը հիշում է ոչ այնքան տարբեր անցումներով, որքան տվյալ ժամանակի մեջ կատարված լինելու փաստով, ուստի բացի թվականների

³³⁰ Ա. Արամյան, *Պարբերության կազմակերպման առանձնահատկությունները գիտական բանասիրական տեքստում*, «Լեզվի և ոճի հարցեր», Ե., 1988, էջ 9:

³³¹ Դ. Джаукян, *Универсальная теория языка*, М., 1999, с. 201.

նշումից՝ հաճախ կիրառվում են ժամանակային հաջորդափոխությունը նշող շարահյուսական կադապարներ՝ «յայնմ ժամանակի, զայսու ժամանակաւ, յետ այսու» և այլն: Լ. Խեչոյանը անընդհատ դիմում է նման ոճական ձևերի. «Այդ դեպքից հետո էր, որ Ներսես կաթողիկոսը գնաց Հռոմ»³³², «Այդ օրերին էր, որ արքունի հանձնարարարությամբ Աշտիշատի եկեղեցի գնացած Հայր Մարդպետը վերադարձի ճանապարհին թիկնահար նետից սպանվել էր» (էջ 149), «Այդ ժամանակ էր, որ Արշակ թագավորը հրաման տվեց Վասակ զորավարին՝ զորք կենտրոնացնել մայրաքաղաքում». «Այդ ժամանակ էր, որ երկնքում արևի պայծառությունը չքացավ, գնդի լույսը արծաթի նման դարձավ» (էջ 149), «Այդ ժամանակ էր, որ Դրաստամատը հաշվարկեց ու առաջին անգամ տեսավ Արեգակի, Լուսնի և Արշակ թագավորի եռյակ աններդաշնակությունը տիեզերքի կառուցվածքի մեջ» (էջ 151), «Երբ դեռ Տիրանն էր Հայոց աշխարհի թագավոր...» (էջ 152), և այսպես շարունակ:

Տարեգրական ոճի նման ներառումներն ամբողջանում են պատմիչներից հատվածների ուղղակի կրկնությամբ, որն ապահովում է նաև ոճի պատմականությունը: Ընդհանրապես ազատ լինելով դեպքերի ու դեմքերի նկատմամբ, դրանք հաճախ դիտելով արդիականության չափանիշներով՝ Լ. Խեչոյանը նույնքան ազատորեն, ուղղակի կամ անուղղակի խոսքի ձևով ներառում է պատմիչի ասածը: Այսպես՝ գինովցած Հայր Մարդպետը եկեղեցու աճող կավածքների մասին ասել է. «Այսպիսի զմայլելի տեղերը տվել են կանանց շորեր հագած հոգևորականներին,- ասել է,- մենք այս տեղերը կքանդենք ու նրանց տեղերը արքունի հանգստյան պալատներ կշինենք»

³³² Լ. Խեչոյան, *Երրորդ որդին. Արշակ արքա Դրաստամատ ներքինի*, Ե., 2002, էջ 147 (այս աղբյուրից հետագա հղումների էջերը կնշվեն շարադրանքում):

(էջ 115)³³³: Կամ՝ Ներսես կաթողիկոսին արքայապետուհի հետո Վաղես կայսրը ընծաներով ու թանկարժեք քարերով պատգամաբերներ է ուղարկում Հայաստան, և դրան Արշակը տալիս է արժանապատիվ պատասխան. *«Այդ քարերից մենք էլ շատ ունենք. Մեր ունեցած քարերը բավարար են կայսեր ու բերողներիդ ատամները թափելու համար... Ինչպե՞ս է նա համարձակվել արգելքի ենթարկել այնպիսի մեծ ու պատվավոր մի մարդու, որ մի աշխարհի և թագավորության գլխավորը՝ ուսուցիչն ու առաջնորդն է»* (էջ 120)³³⁴:

Առասպելությո՞ւ կամ գրույց, նաև պատմական փաստ ներառելիս գրողը դիմում է ոճական մի այլ ավանդական ձևի՝ «լուրեր են պտտվում», «ասում են» շարահյուսական կաղապարների. *«Լուրեր էին պտտվում, որ Արշակ թագավորը Գնելին միայն ու միայն սպանել է, որ նրա կնոջը տիրանա... Ասում էին՝ Փառանձեմը շատ սիրուն է, իսկ թագավորը ուզում է գեղեցիկ կին ունենալ»* (էջ 177): Ոճաստեղծ դիպուկ հնարանքներ են նաև պաշտոնական հանդիսավոր դիմումները, որոնց հաճախ հարադրվում են ժողովրդական մտածողության պարզ ձևեր, որոնք բավականին բնական են հնչում անգամ կայսեր, կաթողիկոսի, թագավորի խոսքերում՝ առաջ բերելով նաև ծաղրանմանակման ենթատեքստ: Վաղես կայսրը հղած՝ Արշակի նամակում նկատելի է այդպիսի ոճական համադրություն. *«Բարձրագույն քրմապետ, Կեսար, Օգոստոս, աստ-*

³³³ «Ինչպե՞ս,- ասում է նա,- այսպիսի տեղերը տվել են կանանց շորեր հագած հոգևորականներին և ոչ թե տղամարդկանց... Մենք այս տեղերը կքանդենք. այստեղ պետք է արքունի ապարանք շինել»։ **Փավստոս Բուզանդ, Պատմություն Հայոց**, Ե., 1968, էջ 166:

³³⁴ Արշակը «սաստիկ գայրույթ» արտահայտեց կայսեր դեմ, թե ինչպե՞ս նա համարձակվեց արգելանքի ենթարկել այնպիսի մեծ և պատվավոր մարդու, որ մի աշխարհի և թագավորության գլխավորը, ուսուցիչն ու առաջնորդն էր. «Քարեր մենք էլ շատ ունենք,- ասում է,- դրանց տվողի և ձեր՝ բերողներիդ ատամները թափելու», **Փավստոս Բուզանդ**, նշվ. աշխ., էջ 157:

վածների ու Մարսի սպասավոր, ֆրանկների ու բարբարոսների կործանող, գաղիացիների ու իտալացիների ազատարար, **հայոց մեծաց** Արշակն ասում է՝ **Նեղն եմ ընկել, ձեր օգնության կարիքն ունեմ**»։ դրան կայսրը տալիս է ժողովրդական ոճավորմամբ պարզ պատասխան. «**Բա որ մեր աշխարհի հոգևոր դասը իմ դեմ դուրս գա՞**» (էջ 117):

Վիճելի ու անհստակ է այն պնդումը, թե «Ոճաբանությունը ըստ էության սկսում է այնտեղից, որտեղ կանգ է առնում քերականությունը և բառագիտությունը»³³⁵, քանի որ պարզ է, որ պարբերությո՞ւնը շարահյուսական (ուրեմն նաև՝ քերականական) միավոր է: Օրինակ, վեպում հեղինակային պատումը կառուցվում է ներկա և անցյալ ժամանակաձևերով. «Առյուծը **խփեց ուղտին, ահավոր շոգ է...** Շնագայլերը **փորձում են առաջնորդել թմրած ուղտերին**» (էջ 82): Երբեմն անցյալի դեպքերը տրվում են ապառնի ժամանակաձևերով. Դրաստամատը ներքինիացումից հետո «**կաղաղակի, կգոռա թագաժառանգ Արշակի քիթ ու բերանին**»։ «**Չի կարող պատահի՝ իմս մեռած, ճլորած լինի**»... Արշակը նրա ուսը **կսեղմի, կասի**. «**Փաստաթղթերը՝ քո պատվի ու իշխանության նշաններն էլ են պատրաստ**» (էջ 95): Անցյալում ապառնիի իմաստը շեշտվում է ենթադրական եղանակի բայաձևերով: Հեթանոս ժամանակների հանդեպ հակումը հեղինակի ոճի մեջ բերում է հնագույն եզրույթների ներառման միտումներ. «**Հայոց ահեկան ամսի քսանին մեկ մոդ սերմնացուն հարյուրապատիկ բերք էր տվել**» (էջ 87): Կամ՝ «**Այդ ժամանակ էր, որ Քաղոց ամսվա առաջին Արեգ օրը, Այգ ժամին Տարոնի առաջին քուրմ Ողյումպը**» (էջ 281) խորհրդավոր գուշակություններ արեց բնության տարերքի մասին: Հնագույն ժամանակների շունչն է բերվում Դրաստամատի ներքինիացման և դրա հետ կապված՝ մոգերի

³³⁵ Ս. Մելքոնյան, *Ակնարկներ հայոց լեզվի ոճաբանության, Ե., 1984, էջ 10:*

ու քրմերի ծիսակախարդական արարողության (էջ 88- 90), Փառանձեմին տիրելուց առաջ Արշակի և ցլի դաժան կռվի (էջ 179-180), Գնեղի սպանության դեպքի տարբեր ընդմիջարկություններում և այլուր:

Հեղինակի այս դիրքորոշումը հասկանալի է դարձնում հնաբանությունների առկայությունը, ինչի օրինակներ բերվել են վերևում: Դա պիտի երևա նաև գորքի տեսակի, զենքերի, հագուստի նկարագրության մեջ. *«Նիզակակիրներ, սվինավորներ, վաղրակիրներ, սակրակիրներ, ասպարակիրներ. ո՞վ է ձեր մեջ վախկոտն ու զարհուրողը»...* *Ջինվորները իրենց սրերով վահաններն ու լանջպանները ծեծեցին, գռռացին. «Չկա մեր մեջ այդ զինվորը, կեցցե թագավորը»* (էջ 239): Կամ՝ *«Դրանիկ ծառաներն ու աղախինները ասում էին»* (էջ 134): Եվ կամ՝ Տիրիթի անհավասարակշիռ մտքի վրա ազդելու համար *«Արշակ թագավորը իր հարալեզ շանը գիշերը ծառից կախեց»* (էջ 241), և կտրուկ անցում. *«Այդ ժամանակ էր, որ Արշակավան քաղաքը հնոցի նման ծուխ արձակեց»* (էջ 144): Հնաբանության երանգ ունի նաև նույն բայական արմատով ներքին ուղիղ խնդրի գործածությունը. *«Հայո՛ց Արշակ թագավոր, մենք զարմացած ենք, որ այդպիսի գործեր գործեցիր»* (էջ 310), կամ հոմանիշների կուտակումը. *«Նախարարները մեկտեղ դարձած՝ ստիպեցին, բռնադատեցին, շտապեցրին»* (էջ 310), որ Արշակը գնա Տիգրան:

Ինչպես նկատել ենք, ոճական այս ձևերին հաճախ համադրվում են ժողովրդական մտածողության արտահայտություններ: Վերևի մեջբերման շարունակությունն այսպիսին է. Արշակը *«իր գահից, իր երկրից վեր կենա ու գնա»*: Կամ՝ գերեվարած Արշակունի հեթանոս ու քրիստոնյա թագավորների ոսկորների վերադարձի և վերահուղարկավորման առիթով Ներսես կաթողիկոսն ասում է. *«Ես ինչ գիտեմ՝ դժվար է*

ըստ տերերի ոսկորները ջոկել» (էջ 265): Իսկ քարավանապետ Ֆարուխի երեք համառ ջանքերին նրա կեղծիքը բացող՝ Անհուշ բերդի բանտապետն ասում է. «Ի՞նչ ես ուզում, մարդ, քեզանից **պրծում չկա՞**» (էջ 279): Ժողովրդական մտածողության արտահայտչաձևերից մեկը հումորն է, ծաղրը: Արշակին բանտարկելիս պարսից գանձապետը Վասակին ու Դրաստամատին ասում է, որ շղթաները «մաքուր արծաթ են... Հավաստիանալու համար, Արշակ թագավոր, կարելի է **աստամի տակ էլ փորձել**» (էջ 313): Ժողովրդական ոճավորման տարրերից է դարձվածքների, ասացվածքների օգտագործումը, երբեմն այդպիսի իմաստ են ստանում նաև հեղինակային պատկերները: Պարսից դեմ Արշակի 7-ամյա անընդմեջ կռիվներն այլաբանվում են այսպես. «**Յոթ տարի նրա այրուձին չիջավ թամբից**» (էջ 299), իսկ թագավորից դժգոհ նախարարներն ասում են. «**Մեզ թագավոր պետք չէ, քթի տակը չտեսնող թագավորն ինչներես է պետք**» (էջ 297). և եզրակացությունը՝ եթե թագավորի հետ միակամ լինեք, «**վիզը ծռելու սովորույթը կգնա ձեր միջից**» (էջ 297): Մինչդեռ սա է պարսից արքայի գնահատականը հայոց թագավորին. «...Այսպիսի հակառակորդի հետ **սուր խաչեցիր, այդպիսի պատերազմներ մղեցիր**» (էջ 310): Մի այլ օրինակ. «**Դու քեզ թափ տուր, ժողովուրդ, նախարարներ կան քեզ սպասող**» (էջ 236): Ոճական այս հնարանքի մեջ կարելի է դիտել ավանդազրույցների, առասպելույթների ներառումները, ինչպիսիք են, օրինակ, Եպիփան և Շաղիտա հոգևորականների գործած հրաշքները, ջրի վրայով քայլելը: Կամ՝ Պապի ծննդյան տատմեր պառավը հիշում է նրա դիվայնությունը, այն, որ «**Փառանձեմը նրան դներին նվիրեց...** Մի անգամ նրանք, սպիտակ օձերի

կերպարանք առած, բազմոցի ոտքերով վեր էին սողում ու փաթաթվում էին պատանի Պապին» (էջ 318)³³⁶:

Լ. Խեչոյանը հատուկ ջանք չի թափում տեքստը ոճավորելու մակդիրների, նորաբանությունների և այլ հնարքների ներմուծումներով, դրանք ինքնաբուխ են, գուցե ոչ մեծաքանակ: Նորաբանության բնույթ ունեն *«բարեազնիվ»* (էջ 292), *«սխրանքաշատ»* (էջ 251), *«սեռահատում»* (էջ 234) ձևերը: Իսկ մակդիրների կիրառության օրինակներ են՝ *«կապույտ ծանրություն»* (էջ 266), *«երկնադեզ հսկաներ»* (էջ 332), *«իզական լուսին»*, *«սուրբ կրակ»* (էջ 217), *«խուլ ավազներ»* (էջ 216), *«կարմիր ձյուն»* (էջ 299), *«անտազնապ հող»* (էջ 333), *«կարմրածուփ գույն»* (էջ 337), *«վայրենի երանություն»* (էջ 217): Որոշ դեպքերում մակդրային նման ձևերը համադրվում են անձնավորմանը (*«արյուն խմող նետեր»*. էջ 216) կամ փոխաբերությանը (*«սուլոցով հորդացող օձ»*. էջ 221, *«շնչառության լինելիություն»*. էջ 327):

Գրողի հակումը դեպի առասպելաբանությունը պայմանավորում է նաև փոխաբերությունների համեմատաբար զգալի քանակը, որը յուրովի ամբողջացնում է հեթանոսական և քրիստոնեական ժամանակների մտածողության այլաբանությունը: Ոճական այս հնարանքը մեծացնում է լարվածությունը և գեղարվեստական տպավորությունը. *«Գնելի տաք արյան հոտն էր ու երկնքի կապույտի մեջ՝ մինչ այդ չտեսնված երկու սև արագիլի թևատարած սահքը*. հետո *մի պահ ամպր արևի երեսը ծածկեց»* (էջ 171): Բանաստեղծական պատկերավորության է հասնում փոխաբերության և համեմատության զուգադրումը. *«Մերկ մարմինը, պիրկ մկանների գալարումներով* (փխբ.), *տեսիլքների նման* (հմմտ.) *ձգում է նրա առողջությունը»* (էջ 217): Հաճախադեպ են այլաբանական այդպիսի

³³⁶ Տե՛ս Փալստոս Բուզանդ, նշվ. աշխ., էջ 255:

ենթատեքստերը. «Թագավորի մեջ ծնվում են առանձնահատուկը, դժբախտությունը, կարմրով ներծծվածը և դաժանը, որ հնարավոր չէ որսալ, այն ապրում է ոսկրածուծի մեջ» (էջ 222): Այլաբանականը հաճախ է քնարական շեշտադրում ստանում. «Նրա շուրթերը քամել, վերջացնելու պես համբուրել է» (էջ 221), կամ՝ «Մատների ջերմությունը շուրթերը դաղեց, թոքերը թրթռում էին» (էջ 272): Երբեմն շեշտվում է խոհական ենթատեքստը. «Հեռու մի տեղ գալարվում, շաչում է հողը» (էջ 329), որին պետք է ընդառաջ գնա ամեն հայ՝ զգալու այդ հողի սերը. «Հողը դրեցին սրից արյունահոս վերքերին ու բուժեցին ...Ականջները դրեցին լեռների կողերին ու լսեցին նրանց շնչառությունը» (էջ 330), քանի որ «մեր նախնիները պիտի սովորեին չսպառնալ տառապանքի կերպին ապրել» (էջ 332):

Ի. Ռ. Գալպերինը, տեքստը դիտելով «հեղինակի խոսք» և «ուրիշի խոսք» բաժանումներով, առաջինի մեջ առանձնացնում է՝ «ա) պատում, բ) բնության, հերոսի արտաքինի, իրավիճակի, գործողության տեղի և այլնի նկարագրություն, գ) հեղինակի դատողություններ», երկրորդում՝ «ա) երկխոսություն, բ) մեջբերում, գ) անուղղակի խոսք»³³⁷: Տեքստի մեջ «հեղինակի խոսք» և «ուրիշի խոսք» այս բաժանումը, իր ոճադրսևորման առանձնահատկություններով, ավանդական է, որի հետ առնչվում է հերոսի կերպավորման սկզբունքը: Կերպարի ինքնացուցադրման մեջ կարևոր տեղ ունի ուրիշի խոսքը, որը մեծացնում է հերոսի անհատականացման շրջանակը: Բերված օրինակներում արդեն տեսանելի էին, թե ինչպես է անհատական բնույթ ստանում հերոսի խոսքը: Լ.Խեչոյանը միշտ չէ, որ հստակ է պահում սահմանը, երբեմն հեղինակային խոհական, վերլուծական բնույթ են ստանում քարավա-

³³⁷ **И. Р. Гальперин**, *Текст как объект лингвистического исследования*, М., 1981, с.52.

նապետի, երեխայի և այլ հերոսների խոսքերը, որոնց ենթատեքստը գուցե հուշում է գրողի ոճին բնորոշ բարդ համադրումների (անցյալ - ներկա, հեթանոսություն - քրիստոնեություն, տիրակալ- ենթակա, ժամանակաիրադրական հետևանքություն և այլն) առանձնահատկությունը: Բերենք մի բնորոշ օրինակ: «Ներքինիացումից» առաջ Դրաստամատի հայրը խնդրում է. «*Չլացես, որ չլացես, սպիտակ նժույզը քեզ եմ նվիրելու*» (էջ 89), ինչը բարդ վտանգի տարվող երեխայի նկատմամբ հոգատար ու համոզող ծնողական խոսքի հոգեբանաիրադրական վիճակ է: Լացելու պատրաստ երեխան դրան պատասխանում է մեծի ամբողջ վերլուծական խոհականությամբ, որը հավանաբար ունի նաև մեծերի ոչ միշտ բացատրելի լրջախոհությունը ինչ- որ չափով մերժելու հակում, այն, որ նրանք չեն զգում, թե ինչպես իրենց քայլերի քողարկումը երեխան տեսնում է ամբողջ հստակությամբ: Բոլոր դեպքերում կերպարների անհատականացումը նկատելի է ուրիշի խոսքի ոճական ձևերի մեջ. «...Իմ սիրելի հայրիկի ձեռքերի դողալը կապ չունի տանը հուսակոտոր մայրիկի՝ իր մեղրաշուրթ տղայի համար կոծ անելու հետ... Իմ տերը հաստատապես գիտե՞, որ իր խորաթափանց և ճշմարտությանը հասու խելացի տղային ոչ քարե դանակը կհասնի և ոչ աստվածների կրակը, ու իմ տիրոջ ճակատին շարված քրտինքի կաթիլները չե՞ն գալիս նրա հոգու տագնապից» (էջ 89- 90): Այսինքն՝ այստեղ կարելի է տեսնել և՛ հեղինակային ոճի ներկայությունը կերպարի խոսքում, և՛ այդ ուրիշի խոսքի վերոնշյալ ենթատեքստային խորքը: Գրողի ոճի համադրականությունը տալիս է դրա հնարավորությունը:

Այսպիսով՝ Լ.Խեչոյանը վեպում պատմական ու ոչ պատմական դեպքերը ներկայացնում է ժամանակների հետևանքությամբ և դա կառուցվածքի բերելու նպատակով

հաճախ է դիմում տարեգրական ոճային կաղապարների, երբեմն ուղղակի հատվածներ մեջբերում պատմիչներից: Մյուս կողմից՝ առասպելություններին, ավանդազրույցներին դիմելը բերում է ժողովրդական մտածելակերպի արտահայտություններ՝ համադրված անգամ պաշտոնական խոսքի հանդիսավոր բնույթին: Բնական է ոճաստեղծ հայտնի ձևերի առկայությունը՝ մակդիրներ, հնաբանություններ, հնագույն եզրույթների կիրառում, փոխաբերություններ, դարձվածքներ. մանավանդ այս վերջինները հեթանոսական ու քրիստոնեական ժամանակների մտածողության այլաբանության հաստատումն են: Կերպարաստեղծման առումով ինքնատիպ են նաև հեղինակի խոսքի և ուրիշի խոսքի ոճական դրսևորումները: Ոճական ու կառուցվածքային այս առանձնահատկություններն են առավելապես հաստատում Լ.Խեչոյանի պատմավեպի տեղը հայ արդի գրականության մեջ:

Татевик Сафарян – Стилистические особенности романа “Царь Аршак и евнух Драстамат” Л. Хечояна.– Левон Хечоян в романе исторические и неисторические события представляет перемещением времен, поэтому он часто обращается к стилевой форме хронологии, иногда выключая отрывки из историографии. С другой стороны, обращение к мифам и преданием приносит народные стилистические выражения, которые сопоставляются даже торжественным характером официальной речи. Естественно и существование стилообразующих известных форм: эпитет, архаизм и архаические термины, фраза, метафора. Эти последние являются подтверждением аллегорического мышления языческих и христианских времен. Важную роль играет также проявление авторской речи и прямой речи образов.

Tatevik Safaryan - 'Stylistic peculiarities of Levon Khechoyan's novel 'King Arshak and Eunuch Drastamat'.- Levon Khechoyan presents the historical and non-historical events in the novel with the switch between the tenses, therefore he frequently uses chronological stylistic templates sometimes including the extracts from the historians. On the other hand the usage of myths and legends leads to the everyday stylistic expressions which is even compared with the solemn character of the official speech. The existence of the popular style forming means in the novel is also natural, such as epithet, archaism, archaic terms, phrases and metaphors. The last ones being the confirmation of allegoric thinking of the Paganism and Christianity. From the perspective of the character building, the stylistic presentation of the author's speech and the indirect speech is also unique.

Վարդանյան Նարինե
(ՀՀ ԳԱԱ գիտակրթական
միջազգային կենտրոն)
narine_vard@yahoo.com

**ՈՒՂԱԴԱՒՈՍԱԿԱՆ ՆՈՐՄԵՐԻ ԱՊԱՆՈՐՄԱՎՈՐՄԱՆ
ԳՈՐԾԸՆԹԱՑԸ ՀԱՅԵՐԵՆՈՒՄ ԵՎ ԴՐԱՆՑ
ԴԱՍՄԱՎԱՆԴՄԱՆ ՄԵԹՈԴԱԿԱՆ ՈՐՈՇ ՀԱՐՑԵՐ
(ԸՍՏ ԷԼԵԿՏՐՈՆԱՅԻՆ ԼՐԱՏՎԱՄԻՋՈՑՆԵՐԻ)**

Ուղղախոսությունը լեզվի տվյալ փուլի՝ հանրության կողմից ճանաչում գտած, ընդունված (սահմանված) գրական արտասանական նորմերի (կանոնների) ամբողջական համակարգն է³³⁸։ Ինչպես ցանկացած նորմ, այնպես էլ ուղղախոսական նորմերը համապատասխանում են լեզվի զարգացման տվյալ փուլին և ապահովում են բանավոր խոսքում բառերի գրական, նորմավորված, ճիշտ արտասանությունը։

Ուղղախոսությունը ուղիղ կամ ճիշտ խոսելու, ինչպես նաև գրվածը ճիշտ կարդալու կանոնների ամբողջություն է³³⁹։ Եթե խոսքը, ըստ իրադրության և գործառության, բաժանվում է տարբեր ոճերի՝ գիտական, պաշտոնական, հրապարակախոսական, գեղարվեստական և առօրյա-խոսակցական, ապա ըստ ուղղախոսական նորմերի կիրառության՝ առանձնացվում է արտասանական երկու ոճ՝ բարձր և խոսակցական։

³³⁸ Հմմտ. **Խ. Բաղիկյան**, *Ճիշտ խոսենք հայերեն (լեզվական նորմա). Հայերենում հաճախ գործածվող օտար բառերի բացատրական բառարան*, Ե., «Լույս» հրատ., 2012, էջ 29։

³³⁹ **Յու.Ավետիսյան, Հ. Զաքարյան**, *Հայոց լեզու. Հնչյունաբանություն, ուղղախոսություն, ուղղագրություն*, «Զանգակ-97» հրատ., Ե., 2008, էջ 25։

Բարձր ոճում արտասանությունը մեծ մասամբ գիտակցված է. խոսողը հսկողության տակ է պահում իր արտասանությունը՝ ջանալով բառերն արտասանել այնպես, ինչպես պետք է կամ համարվում է ճիշտ: *Սովորական խոսակցության* ժամանակ խոսողն իրեն թույլ է տալիս որոշ ազատություն: Այստեղ է, որ բարենպաստ պայմաններ են ստեղծվում հնչյունական աղումների և զանազան ազդեցությունների համար³⁴⁰:

Ուղղախոսական նորմերի համակարգի մշակման գործընթացի վրա որոշակի ազդեցություն են ունեցել ժողովրդախոսակցական լեզվի արտասանական որոշ ձևեր: Մասնագիտական գրականության մեջ նշվում է. «Ավանդական քերականության սահմանած ուղղախոսական որոշ նորմեր մեխանիկորեն փոխանցվում են դասագրքից դասագիրք, երբ նույն ժամանակ կենդանի գրական լեզվի տվյալները և լեզվի զարգացման ընդհանուր միտումները այլ փաստեր են արձանագրում»³⁴¹:

Ուղղախոսական նորմերի սխալ կիրառությունը կարող է պատճառ դառնալ խոսքի սխալ ընկալման: Ուղղախոսության կանոնները վերաբերում են բառերում հնչյունների և հնչյունակապակցությունների ճիշտ արտասանությանը, ինչպես նաև ճիշտ հնչերանգին ու շեշտին: Դրանք ուղղակիորեն կապված են հնչյունների և հնչերանգի հետ, և մեր խնդիրն է անդրադառնալ հնչյունների արտասանության և տոնի առանձնահատկություններին:

Ուղղախոսական նորմերից դիտարկվող սխալները լայն առումով կարելի է բաժանել մի քանի խմբի. ա) շեշտադրության

³⁴⁰ Թ. Ղաթազույան, *Ժամանակակից հայերենի ուղղախոսությունը*, Ե., ՀՍՄՀ ԳԱ հրատ., 1974, էջ 81:

³⁴¹ Յու.Ավետիսյան, *Տեղաշարժեր արդի գրական հայերենում*, «Զանգակ-97» հրատ., Ե., 2011, էջ 9:

և հնչերանգի հետ կապված արտասանական սխալներ, բ) հնչյունափոխության հետ կապված արտասանական սխալներ, գ) ձայնավորների, երկհնչյունների և բաղաձայնների արտասանության հետ կապված սխալներ և այլն:

Սույն հոդվածում մենք քննության ենք առել **շեշտադրության և հնչերանգի** հետ կապված ԶԼՄ-ներում տարածված գուգահեռ ձևերը և կամ սխալները, ինչպես նաև դպրոցներում դրանց դասավանդման հետ կապված մեթոդական որոշ հարցեր:

Այսպիսով՝ բառերը ճիշտ արտաբերելու, խոսքը ճիշտ մատուցելու համար կարևոր է իմանալ լեզվում գործող նորմերը հնչերանգի ու շեշտի վերաբերյալ: Հնչերանգի ուսումնասիրությունն անմիջականորեն կապված է հնչյունաբանության հետ, որ սովորաբար դիտարկվում է երկու մակարդակով՝ հատույթային և վերհատույթային:

«Հատույթային մակարդակում առանձնացվում են հնչաշղթայի միմյանց հաջորդող միավորները՝ հնչույթները՝ բաղաձայններ, ձայնավորներ:Վերհատույթային միավորները վերոնշյալին ավելացող հնչյունական հատկանիշներն են՝ շեշտը, տոնայնությունը, դադարը՝ մի խոսքով հնչերանգը»³⁴²:

Հնչերանգը վերհատույթային միավոր է, և հաղորդակցության ժամանակ նրա միջոցով միևնույն բառակազմով խոսքը կարող է տարբեր իմաստներ արտահայտել: Նաև հնչերանգը հիմք ընդունելով են նախադասությունները բաժանում պատմողական, հրամայական, բացականչական և հարցական տեսակների: Հնչերանգը, ըստ Է.Աղայանի, «բարդ ամբողջություն է ձայնային-առոգանական տարրերի, որոնք նախադասության մակարդակում ծառայում են ինչպես տարբեր

³⁴² Ռ. Թոխմախյան, *Հայերենի հնչաշղթան*, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հ., Ե., 2009, էջ 11:

շարահյուսական իմաստների ու կարգերի, այնպես էլ արտահայտչական ու զգացական երանգավորումների արտահայտմանը»³⁴³:

Այսինքն՝ հնչերանգի մեջ են մտնում շեշտը, դադարը, տոնայնությունը:

Կարծում ենք, որ հայոց լեզվի դասաԺամերին այս խնդիրներին անդրադառնալիս ուսուցիչները պետք է Ժամանակակից տեղեկատվական տեխնոլոգիաների ընձեռած հնարավորություններից օգտվելով՝ կիրառեն տեսողական ցուցադրմամբ ներկայացման մեթոդը և աշակերտների ուշադրությունը հրավիրեն հատկապես շեշտադրության գործող կանոններին:

Շեշտ: Վերջինս արտասանական շղթայում հնչյունի, վանկի կամ բառի ընդգծումն է, որը կատարվում է ձայնի տոնի բարձրացումով: Ըստ որում բառային շեշտը բառի որևէ վանկի արտասանական ուժգնությունն է այդ բառի մյուս վանկ(եր)ի արտասանության համեմատությամբ, իսկ տրամաբանական շեշտ ստանում է նախադասության որևէ անդամ, որն իմաստային երանգ է հաղորդում ամբողջ նախադասությանը³⁴⁴:

Մասնագիտական գրականության մեջ նշվում է, որ «Մինչև 5-րդ դարը հայերենի շեշտը եղել է նախավերջին վանկի վրա: Արդեն 5-րդ դարից սկսած՝ շեշտը դրվում էր վերջին վանկի վրա»³⁴⁵: Լեզվում ամեն բառ շեշտ ունի, բայց կապակցության մեջ հաճախ օժանդակ բառերը և շաղկապները կորցնում են շեշտը:

³⁴³ **Էդ. Աղայան**, *Լեզվաբանության հիմունքներ*, Ե., Եր. համալս. Հրատ, 1987, էջ 229:

³⁴⁴ Տե՛ս **Մ. Միրումյան**, *Հայոց լեզու. Տեսական և գործնական դասընթաց (Հնչյունաբանություն, բառագիտություն, ձևաբանություն)*, «Զանգակ-97» հրատ., Ե., 2012, էջ 20:

³⁴⁵ **Վ. Առաքելյան**, *Ժամանակակից հայերենի հնչյունաբանություն*, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Ե., 1955, էջ 27:

Ըստ Ա. Այտընյանի՝ «Շեշտեալ կ'ըսուի բառ մ' որուն վերջին վանկը շեշտ ունի»³⁴⁶: Անշուշտ, մեզանում նկատի են առնվել նաև այս կանոնից շեղումներն ու բացառությունները: Ըստ որում շեշտի միատոն և բազմատոն տեսակներից հայերենին բնորոշ է միատոն շեշտը՝ ի տարբերություն բազմատոն շեշտի, որը բնութագրվում է երաժշտականությամբ: Այնուհանդերձ, գրեթե բոլոր լեզուների համար, թեև սակավադեպ, սակայն ընդունվում է երաժշտական շեշտի առկայությունը³⁴⁷:

Բացառությամբ որոշ բառերի, մեր գրական լեզվում ունենք վերջնականկային շեշտ:

Մեզ հետաքրքրող խնդրի առումով ուշագրավ է Մ. Աբեղյանի հետևյալ դիտարկումը. «Առօրյա կենդանի խոսակցության ժամանակ նույնիսկ մաքուր գրական լեզվով խոսելիս սովորաբար պահվում է փոխված շեշտադրությունը, եթե խոսողի մայրենի բարբառն ունի այդ շեշտադրությունը, իսկ գիտական ու գրական և այլ նյութերի մասին խոսելիս և մանավանդ կարդալիս դեռ պահվում է հին շեշտադրությունը վերջին վանկի վրա: Բայց եթե գրվածքն ունի ժողովրդական բնավորություն և լեզվով մոտիկ է բարբառին, այսպիսի դեպքում կարդալիս էլ այժմ սովորաբար պահվում է վերջընթեր վանկի շեշտադրությունը: Վերջերս նույնիսկ դասախոսություններն ու ճառերը լսվում են փոխված շեշտադրությամբ,

³⁴⁶ Տե՛ս Ա. Այտընյան, *Քննական քերականություն աշխարհաբար կամ արդի հայերեն լեզուի, հանդերձ ներածությամբ և յաւելումով*, Վիեննա, 1866, (Եր. համալս. հրատ., Ե., 1987), էջ 361:

³⁴⁷ Հմմտ. Ա. Այտընյան, նշվ. աշխ., էջ 360-361, Է. Աղայան, նշվ. աշխ., էջ 227, Լ. Խաչատրյան, *Լեզվաբանության ներածություն*, էջ 100:

առանձնապես այնպիսի անձերից, որոնք հայ դպրոցներում չեն սովորել և գրական լեզվին վարժվել են դպրոցից դուրս»³⁴⁸:

Ուշագրավ է, որ «Հայերենի գրական կանոնական շեշտն ընդգծված ուժային բնույթ չունի»³⁴⁹:

Մեզանում էլեկտրոնային լրատվամիջոցներում շարունակաբար խախտվում են հայերենի շեշտադրման կանոնները, ըստ որում թե՛ բառային, թե՛ տրամաբանական շեշտի առումով սպրդումներն ու մեղանշումները հաճախադեպ են: Այսօր ամեն պահի աղավաղվում, աղճատվում և խաթարվում են հայերենի ուղղախոսական կանոնները, ինչն աններելի է հատկապես, երբ խոսքը հնչում է բեմից, ռադիոյով և հեռուստատեսությամբ: Շատ հաղորդավարներ, անկախ այն բանից՝ վարում են լրատվական հաղորդում, թե ժամանցային ծրագիր, չեն խորշում կոպիտ սխալներից, ինչն անընդունելի է:

Մեր դիտարկումները ցույց են տալիս, որ էլեկտրոնային լրատվամիջոցներում շեշտադրության կանոնների խախտումները հաճախադեպ են մասնավորապես օտար բառերի արտասանության ժամանակ, թեև քիչ չեն նաև զուտ օտարաբան արտասանությունները³⁵⁰:

1. Օտար բառերի և բառաձևերի շեշտադրության սխալներ

³⁴⁸ Տե՛ս **Մ. Աբեղյան**, *Հայոց լեզվի տեսություն*, Երկեր, հ. 2, Ե., ՀՍՄՀ հրատ., 1974, էջ 90:

³⁴⁹ Տե՛ս **Ա. Սարգսյան**, *Կանոնի և կիրարկության հարաբերությունը հայ տերմինաբանության մեջ, Տերմինաբանության և խոսքի մշակույթի հարցեր*, Պր. 3, Ե., ՀՍՄՀ ԳԱ հրատ., 1988, էջ 60:

³⁵⁰ Ոչ հայեցի շեշտադրությունների և ուղղախոսական նորմերից դիտարկվող այլ սխալների մասին տե՛ս նաև **Ա. Աբաջյան**, *Լեզվական մեղանշումները մեր լեզվում*, «Հայերենագիտության հիմնահարցեր և զարգացման հեռանկարներ», Ե., ԵՊՀ հրատ., 2013, էջ 191, **Պ. Բեդիրյան**, *Հայ լեզուն և մեր խոսքը*, Ե., «Էդիթ պրինտ» հրատ., 2007, էջ 16, **Ն. Վարդանյան**, *Հայերենի հնչյունների ուղղախոսական նորմերին առնչվող որոշ հարցեր*, «Լրաբեր հաս. գիտ.» (հանդես), № 1-2, Ե., ՀՀ ԳԱԱ հրատ., 2011, էջ 275-288:

Օրինակ՝ **Եվրոպայի** վրա («Երկիր մեդիա» հ/ը, «Երկիրն այսօր», 28.12.04) – պետք է լինի **Եվրոպայի՛**, ինչպես՝ **Եվրոպայի՛ց, Եվրոպայո՛ւմ** և այլն:

Էներգետիկայի մասին (ն.տ.) – արդի հայերենյան ուղղախոսության համապատասխան՝ պետք է լինի **Էներգետիկայի՛**:

Այդպես նաև սխալ են **Ղ(ը՛)րդ(ը)գստանի, Է՛կվադորին** («Շանթ» հ/ը, 17.02.2010) բառաձևերի շեշտադրումները:

Նշենք, որ կան օտար բառեր, որոնք, անկախ փոխառյալ լինելուց, հնչում են հայերենի շեշտադրության կանոնին համապատասխան: Մինչդեռ այս կարգի բառերում ևս հանդիպում են արտասանական սխալներ.

մաթեմատիկայի («Կենտրոն» հ/ը, 23.09.04) – հմմտ. **մաթեմատիկայի՛**:

բյո՛ւջեով («Արմենիա» հ/ը, «Շաբաթը», 12.06.05) – պետք է լինի վերջնականային շեշտ (ինչպես փոխատու լեզվում է. **բյուջե՛, բյուջեի՛, բյուջեով՛), պետբյո՛ւջեի, պետբյո՛ւջեից** (Հայաստանի հանրային ռադիո, «Լուրեր», 01.06.04) – փոխանակ արտասանելու **պետբյուջեի՛, պետբյուջեի՛ց, ռա՛դիոգովազդը** (ն.տ., 29.06.04), **ռա՛դիոլուր** (ն.տ., «Ռադիոլուր», 05.09.04), **ռա՛դիոյի** (ն.տ.) – փոխանակ՝ **ռադիոգովա՛զդը, ռադիոլո՛ւր, ռադիոյի՛**:

Այստեղ հարկ է անդրադառնալ նաև ռուսերենի ուղղախոսության ազդեցությամբ ի հայտ եկող թե՛ հնչյունափոխական, թե՛ շեշտադրության տարածված սխալին (**-որ** և **-տոր** հնչյունակապակցություններով բառերում **ո>ը** արտասանություն, որի հետևանքով էլ՝ սխալ շեշտադրություն)³⁵¹:

³⁵¹ Այս և այլ բառերի առումով նկատենք, որ հայերենում չկա մի այնպիսի կանոն, ըստ որի գրենք **ո**, բայց հնչի **ը**:

Դո՛կտ(ը)ր, պրոֆե՛սոր («ՀՀ» հ/ը, «Մերոնք», 25.05.05, «Կենտրոն» հ/ը, «Ուրվագիծ», 24.01.05) - բառաշեշտը պետք է լինի վերջին վանկում. **դոկտո՛ր, պրոֆեսո՛ր**:

Հմատ. նաև **տրա՛նսպ(ը)րտի** («Երևան» հ/ը, 14.03.05) փոխանակ՝ **տրանսպորտի՛**:

Շո՛ւմ(ը)ն, Ռախմա՛նին(ը)վ (Հայաստանի հանրային ռադիո, 28.06.04) - **ա** և **օ(ո)** ձայնավորների փոխարեն հնչում է **ը**, որի հետևանքով էլ առկա է սխալ շեշտադրություն. պետք է լինի **Շումա՛ն, Ռախմանինո՛վ**:

Հայերենին անցած օտար բառերի շեշտադրության նորմավորման նախագիծը կազմել է Ա. Ղարիբյանը: Այն հաստատվել է տերմինաբանական կոմիտեի 1957թ. դեկտեմբերի նիստում: Ըստ վերոնշյալ նախագծի՝ «ռուսական և օտարազգի հատուկ անձնանունների շեշտը հայերենում նույնությամբ պահպանել միայն ուղղական ձևում. օրինակ՝ **Պո՛ւշկին, Լե՛րմոստով, Մայակո՛վսկի, Չիկոբա՛վա, Ծերեթե՛** լի և այլն: Մյուս բոլոր դեպքերում առաջնորդվել գրական հայերենի շեշտադրության կանոններով. օրինակ՝ **պոլշիկնյա՛ն, Պոլշիկինի՛, Լերմոստովի՛, Մայակովսկո՛ւ** և այլն»³⁵²: Պետք է նշել, որ այս այս հարցում արդի հայ լեզվաբանության մեջ առկա է անհամաձայնություն: Յու. Ավետիսյանը բնագրային շեշտադրության կողմնակից է³⁵³:

Այս առումով, փաստորեն, խնդիր կա գործող նորմերի դասավանդման հետ կապված. ըստ էության գրական գրքային կանոնը գրեթե չի գործում: Այդ են վկայում ինչպես հեռուստառադիոհաղորդումների, այնպես էլ դպրոցական-

³⁵² Տերմինաբանական և ուղղագրական տեղեկատու 1956-2006 (կազմող, մեկնաբ. հեղինակ և խմբ.՝ **Հ. Բաքսեղյան**), «9-րդ հրաշալիք» հրատ., Ե., 2006, էջ 195:

³⁵³ Այս մասին մանրամասն տե՛ս **Յու.Ավետիսյան, Տեղաշարժեր արդի գրական հայերենում**, «Զանգակ-97» հրատ., Ե., 2011, էջ 26-27:

ների լեզվակիրառության վերաբերյալ մեր դիտարկումները: Մեր համոզմամբ՝ տեղի է ունենում գործող նորմերի ապանորմավորման գործընթաց: Գործող նորմերը դպրոցականների մտապատկերում ամրագրելու համար, կարծում ենք, դասավանդելիս նպատակահարմար է կիրառել տեսողական ներկայացման մեթոդը՝ մեծ էկրանին ցույց տալով ճիշտ և սխալ ձևերը՝ կարմիրով ընդգծել սխալները, բերել ճիշտ տարբերակների կիրառման օրինակներ, որպեսզի աշակերտների մտապատկերում հստակ ամրագրվեն ճիշտ օրինակները: Ապա հանձնարարել, որ համանման ներկայացում պատրաստեն իրենք՝ աշակերտները՝ որպես օրինակ բերելով հեռուստալրագրողների լեզվում հաճախ հանդիպող շեշտադրության այս նորմին վերաբերվող սխալներ: Կարծում ենք, որ այս մեթոդով հնարավոր է զարկ տալ ճիշտ տարբերակների կիրարկմանը և տարածմանը:

2. Հայերենին անհարազատ, սխալ կիրարկություններ

Օրինակներ՝ **ա՛յսօրվա...** («Շանթ» հ/ը, 27.01.2010) - փոխանակ՝ **այսօրվա՛, Գյո՛ւմրի** (ն.տ., 12.02.2010) - փոխանակ՝ **Գյումրի՛, ամե՛նաշատ** (ն.տ.) - փոխանակ՝ **ամենաշա՛տ, ձի՛թապտուղ** (ն.տ., 28.02.2010) - փոխանակ՝ **ձիթապտո՛ւղ, տա՛րբեր** (ն.տ., 28.02.2010) - փոխանակ՝ **տարբե՛ր, հա՛յրենակիցները** («Արմենիա» հ/ը, 24.04.2010) - **հայրենակիցնե՛րը, գ(ը)՛նում է** (ն.տ) - **գնո՛ւմ է, Սայաթ-Նո՛վա** («ՀՀ» հ/ը, «Լրաբեր», 30.08.05) - փոխանակ՝ **Սայաթ-Նովա՛, թա՛գավոր** - («Արմ Նյուզ» հ/ը, «Մտացրիվ», 02.05.14) - փոխանակ՝ **թագավո՛ր:**

Այնուհանդերձ, մասնագիտական գրականության մեջ նշվում է. «Պետք է ասել, որ իրազեկման միջոցների լայն տարածման պայմաններում աստիճանաբար հայերենին խորթ հնչումներն ու շեշտադրությունը տեղի են տալիս, և սկսում է

գերիշխել լեզվի ներքին կառուցվածքին հարազատ շեշտադրությունն ու հնչյունական պատկերը: Աստիճանաբար փոխառյալ բառերի շեշտադրության հարցում կանոնի և կիրարկության միջև եղած բացը, հակասությունը հարթվում է, վերանում՝ կիրարկության շեշտադրությունը մոտեցնելով կանոնով հանձնարարվող ձևին»³⁵⁴:

Այսօրինակ մեղանշումները ևս, մեր համոզմամբ, պետք է շարունակել աշակերտին մատուցել տեսողական ներկայացումների միջոցով՝ օգտագործելով ժամանակակից տեղեկատվական տեխնոլոգիաների ընձեռած հնարավորությունները: Ոչ կանոնական ձևերի ցուցադրմամբ և դրանց կանոնական ձևերի ներկայացմամբ՝ հնարավոր է զարկ տալ ճիշտ տարբերակների տարածմանը: Իսկ որպես տնային հանձնարարություն, նյութը ամրապնդելու նպատակով, կարելի է կրկին առաջարկել աշակերտներին ՁԼՄ-ներից դուրս գրել հայերենին անհարազատ սխալ շեշտադրության կիրառությունների օրինակներ, և դրանց դիմաց մատնանշել ճիշտ տարբերակները: Սա կամրացնի ճիշտ կիրառությունները աշակերտի մտապատկերում:

Հեռուստաթերում հանդիպում են նաև **տրամաբանական** շեշտի հետ կապված սխալներ: Հայտնի է, որ տրամաբանական շեշտը դրվում է նախադասության որևէ անդամի վրա՝ իմաստային երանգ հաղորդելով ողջ նախադասությանը: Այս իմաստով տեղին է հետևյալ դիտարկումը. «Մեր անփորձ հաղորդավարները հենց այդ՝ տրամաբանական շեշտն է, որ չեն տարբերում վանկային շեշտից և, բառի վերջին վանկի շեշտը առաջին վանկի վրա

³⁵⁴ Ա. Մարգարյան, նշվ. աշխ., էջ 59-60:

դնելով, կարծում են, թե տրամաբանական լիցք հաղորդեցին իրենց ասույթին կամ նախադասությանը»³⁵⁵:

Հմմտ. Ինչպես կանդրադառնա Թուրքիայի անդամակցությունը **Եվրոպայի** վրա («Երկիր մեդիա» հ/ը, «Երկիրն այսօր», 28.12.04): Հաղորդավարը ցանկացել է շեշտել հատկապես **Եվրոպա** տեղանունը, որի պատճառով առավել ուժեղ արտասանել է բառի երկրորդ վանկը: Մինչդեռ հայեցի արտասանություն և շեշտադրություն կարելի էր ստանալ բառերի հետևյալ շարադասությամբ. **Եվրոպայի՛** վրա ինչպես կանդրադառնա Թուրքիայի անդամակցությունը: Կամ՝ Կանցկացնի **Էներգետիկայի** մասին խորհրդակցություն (ն.տ.): Հմմտ. **Էներգետիկայի՛** մասին խորհրդակցություն կանցկացնի: Այսօր ժամանում է **Նիժնի Նովգորոդ** (Հայաստանի հանրային ռադիո, «Ռադիոլուր», 04.08.06): Հմմտ. Այսօր **Նիժնի Նովգորոդ** է ժամանում:

Հեռուստատեսության և ռադիոյի ներկայացուցիչների խոսքում հաճախ ընդգծվում են նախադասության բոլոր բառերը, որը, իհարկե, մերժելի է: Այսօրինակ մերժելի ձևերի մասին ևս ուսուցիչը պետք է ներկայացնի շեշտադրությանը վերաբերող դասի շրջանակներում:

Հնչերանգ: Խոսքի հնչերանգը բնորոշվում է որպես ամբողջություն ձայնային- առոգանական տարրերի, որոնք նախադասության (ասության) մակարդակում ծառայում են ինչպես տարբեր շարահյուսական իմաստների ու կարգերի, այնպես էլ արտահայտչական ու զգացական երանգավորումների արտահայտմանը: Ըստ որում լայն առումով տարբերակվում են շեշտային, առոգանական և սահմանային-զատական հնչերանգներ³⁵⁶:

³⁵⁵ Տե՛ս **Խ. Բաղիկյան**, նշվ. աշխ., էջ 22:

³⁵⁶ Տե՛ս **Է. Աղայան**, նշվ. աշխ., էջ 229-230:

Լեզվի զարգացման արդի փուլի համար հարաբերականորեն կայուն լեզվական ավանդույթը՝ լեզվական իրողությունների կանոնների ամբողջությունը կամ լեզվական նորմը, իր արտասանական-հնչերանգային դրսևորումներով ևս ամենօրյա խեղաթյուրումների է ենթարկվում էլեկտրոնային լրատվամիջոցներում: Հաճախադեպ են հաղորդավարների կողմից նախադասությունների վայրընթաց երգեցիկ հնչերանգով արտասանությունները և հակառակը՝ վերընթաց հնչերանգով արտաբերումները: Հաղորդավարների խոսքում հետանկախացման շրջանում հաճախ են նկատվում արտասանական կանոններից շեղումներ, խոսքի ելևէջավորման անհարթություններ, ոչ արտահայտիչ ընթերցումներ: Դպրոցում աշակերտին պետք է ցույց տալ, որ այսօրինակ ելևէջավորումները մերժելի են՝ որպես օրինակ բերելով հայասմունքի վարպետների ձայնագրությունները և հակադրելով դրանք ժամանակակից հեռուստալրագրողների լեզվահնչերանգային սխալ ընթերցումներին: Օրինակների ազդեցիկությունը թույլ կտա աշակերտների շրջանում տարածել կանոնական արտասանական ձևերը:

Ուղղախոսությանը նվիրված դասի ընթացքում, երբ ներկայացվում է շեշտը և հնչերանգը, ցանկալի է, որ ուսուցիչն անդրադառնա վերոգրյալ բոլոր կետերին՝ էկրանին ցույց տալով հստակ օրինակները, որով և աշակերտի մտահորիզոնում կձևավորվի լիարժեք պատկերացում կանոնական նորմերի վերաբերյալ:

Нарине Варданян- Процесс денормирования орфоэпических норм в армянском языке и некоторые методические вопросы их преподаванию (по электронным СМИ).- В данной статье мы исследуем.

а/ распространенные в СМИ параллельные формы и/или ошибки связанные с ударением;

б/встречающиеся в эфире тембровые ошибки;

в/ некоторые методические вопросы, связанные с их преподаванием на уроках армянского языка.

Наши наблюдения показывают, что в электронных СМИ отклонения от норм ударения наиболее часто встречаются при произношении иноязычных слов, поскольку игнорируется тот факт, что в армянском языке акцент делается в основном на последнем слоге.

Фактически налицо проблема, связанная с преподаванием действующих норм: практически не действует литературная книжная норма. Об этом свидетельствует как мониторинг телерадиопередач, так и наши наблюдения за речью школьников. Имеет место процесс денормирования действующих норм. На наш взгляд для закрепления действующих норм целесообразно при преподавании применять метод зрительной демонстрации материала: на одном экране давать правильные и ошибочные формы, подчеркивая красным ошибки, приводить примеры применения правильных вариантов, поручать учащимся подготовить подобную демонстрацию на основе языковых ошибок телерадиожурналистов. Полагаем, что данный метод стимулирует использование и распространение правильных вариантов.

Narine Vardanyan- Denormalization of Orthoepic Norms in Armenian and Some Methodological Issues of Their Teaching (According to the electronic media).- In this article we've examined:
а) Accentuation-related parallel forms and/or errors common with mass media,

- b) Intonation errors occurring on TV and radio,
- c) Some methodological issues related to their teaching during the Armenian language lessons.

Our observations have revealed that violations of accentuation rules in electronic media are frequent, particularly while pronouncing foreign words.

As a matter of fact, in this regard, there is a problem related to the teaching of norms. Actually, the literary rule almost does not work. This fact is confirmed by our observations of TV and radio broadcasting, as well as the language usage of schoolchildren. Denormalization process of existing norms takes place here: In order to fix the existing norms in schoolchildrens' minds we think it's appropriate to use the visual method by displaying the taught material on a large screen indicating both the correct and incorrect usage forms, underlying the mistakes in red and at the same time showing the correct usage forms on given examples, also assign pupils to make similar presentations based on the linguistic errors of TV and radio journalists. We believe that by this method it's possible to promote the dissemination and usage of correct versions.

**ԹՈՒՐԲԻԱՅԻ ԿՐՈՆԱՓՈԽ ՀԱՄԱՇԵՆԱՀԱՅԵՐԻՑ
ԳՐԱՌՎԱԾ ՄԻ ԵՐԳԻ ՄԱՍԻՆ**

1984 թ. Ղրղաստանի Օշի (այժմ՝ Բատկենի) մարզի Էսկի-Նաուկատ քաղաքում՝ Սուլեյման Քարաիբրահիմովի տանը, լսեցի «Ասա՛, բիձի՛գ, ասա՛» երգի ձայնագրությունը: Այն սազի նվագակցությամբ երգում էին Թուրքիայի Արդվինի նահանգի Խոփայի գավառի Չավուշլու գյուղում բնակվող նրա ազգականները: Սուլեյմանը 1978 թ. այցի էր գնացել նրանց և ձայնագրել մի քանի խաղիկներ, նաև այս երգը.

Ցունե էլեվ, փըրնեց չամին **դալինե**,
Էրօնդ ախչիք դեսա **լերնան** քալինե,
Ալի քաուն կուքա, **թօրխ** ընօղ չէ՞ս թա,
Փերգը ափթ արնօղ ու **գօր** քալօղ չէ՞ս թա:
Ինձի ալ քօլեցեր, թուն ալ աեցար,
Զօմեին **օղնինե** լալօվ նեն օնցար:
Ասա՛, **բիձիգ**, ասա՛, քօ դարդէթ շադ ա,
Բազի բիր քալէս գու արդն ի վեր՝ փադա:

Հետագայում Թուրքիայում հաջողվեց կրոնափոխ համ-
շենցիներից գրառել ևս 6-7 տարբերակ³⁵⁷:

³⁵⁷ Մ. Վարդանյան, *Կրոնափոխ համշենահայերի բարբառը, բանահյուսու-
թյունը և երգարվեստը (նյութեր և ուսումնասիրություններ)*, Ե., 2009,
էջ 211-215: **Նույնի**, *Բանահյուսական նշխարներ*.- Չայն համշենական, թերթ,
Ե., 2014, № 7-8: **Նույնի**, *Նոր գրառումներ Արդվինի նահանգի Օսմանիյե
գյուղում*.- Չայն համշենական, 2016, № 7-8:

Անդրադառնանք երգի որոշ բառերի.

ա) «**Դալ**», «**տալ**» մի շարք բարբառներով (Թբիլիսի, Ծալկա, Համզեն, Ղարաբաղ, Կարին, Արաբկիր, Պոլիս, Պարտիզակ և այլն) նշանակում է «ծառի ճյուղ»³⁵⁸: Ըստ Հ. Աճառյանի³⁵⁹ և Գ. Ջահուկյանի³⁶⁰ «դալ»-ը ծագել է հնդեվրոպական «**dhal**» (ծաղկել, կանաչել) արմատից: Մեր դաշտային ուսումնասիրությունները վկայում են, որ քրիստոնյա համշենահայերը «դալ» կամ «տալ» չեն ասում: Նրանք ճյուղին ասում են «ջուխք», «ջուխկ» (սեռ.՝ ջիսթոն, ջիսկոն)³⁶¹:

բ) «**Էրօնդ**», «**Էրանդ**» Խոփայի խոսվածքով նշանակում է սիրուն, գեղեցիկ: Դեռևս 1876 թ. Գ. Սրվանձոյանցն իր կազմած բառարանում նշում է. «**ռինդ**», «**ռընտիկ**»՝ «**կոկիկ**, **սիրուն**: **Եվս՝ առողջ**»³⁶²: Քրիստոնյա համշենահայերը, Տրապիզոնի խոսվածքով «սիրուն», «գեղեցիկ» իմաստով ասում են «**ըռունդ**», «**ըռընդիզ**», Ճանիկի (Ջենիգի) խոսվածքով՝ «**քասում**», «**քէսում**», «**քասուզ**», «**քասուլիզ**»: Ինչպես վկայում է Բ. վրդ. Կյուլեսերյանը, նախկինում Ճանիկի (Ջենիգի) խոսվածքով էլ են ասել «**ռոնտ**», «**ռինտ**», որը նշանակել է «հանգիստ, աղեկ, լաւ»³⁶³: Բնիկ խոտորջուրցի Թ. Գևորգյանի կազմած Խոտորջուրի բառարանում «**ըռօնդ**»-ի դիմաց գրված է «գեղեցիկ»³⁶⁴: Թեև բառը «**Էրօնդ**», «**Էրանդ**» տարբերակով չկա «Հայոց լեզվի բարբառային բառարանում», բայց նշված է, որ Արաբկիրի, Բալուի, Գամիրքի,

³⁵⁸ Հայոց լեզվի բարբառային բառարան, հ. Ա, Ե., 2001, էջ 298:

³⁵⁹ Հ. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, հ. 1, Ե., 1971, էջ 612, 613:

³⁶⁰ Գ. Ջահուկյան, Հայերեն ստուգաբանական բառարան, Ե., 2010, էջ 180:

³⁶¹ Հ. Աճառյան, Քննություն Համշենի բարբառի, Ե., 1947, էջ 243:

³⁶² Գ. Սրվանձոյանց, Երկեր, հ. 1, Ե., 1978, էջ 347:

³⁶³ Բ. վրդ. Կիլիսեզյան, Ճանիկի վիճակին մեջ գտնուող համշենցիներու գաւառաբարբառը.- Բիւրակն, Կ. Պոլիս, 1900, № 4, էջ 61:

³⁶⁴ Թ. Գևորգյան, Խոտորջուրի ազգագրական նյութեր, Խոտորջուրի բառերի բառարան, 1969 թ., էջ 17, ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի արխիվ, Ազգագրության բաժին, № 283:

Եվդոկիայի, Զեյթունի, Խոտորջրի, Կարինի, Հաճընի, Մարաշի, Մուշի, Նիկոմեդիայի, Պոլսի, Սեբաստիայի, Վանի և այլ³⁶⁵ բարբառներում կիրառում են այլ տարբերակներ՝ ըռնտ, ըռնտիկ, ըռնտուկ, ըռինտ, ըռունդ, ըռունտ, ռինտ, ռինտիկ, ռընդ, ռունդ, ռընդիգ, ռընտիկ, ռընդկիկ, ռունտիկ³⁶⁶ և այլն:

Հ. Աճառյանը «Հայերեն գալառական բառարանում» գրում է, որ մի շարք բարբառներով (Սալանբեգ, Եվդոկիա, Զեյթուն, Համշեն, Մարաշ, Նիկոմեդիա, Պոլիս, Ռումանահայք և այլն) «ռինտ» նշանակում է «լավ, գեղեցիկ, առողջ»³⁶⁷: Նույն իմաստն ունեն նաև «ռոնտ», «ռունտ», «ռնտիկ» բառերը: Ըստ նրա, «ռինտ»-ը ծագել է պարսկերեն «rind»՝ գեղեցիկ, «rindi»՝ գեղեցկություն, քրդերեն «rind», «rend»՝ սիրուն, գեղեցիկ բառերից³⁶⁸:

զ) «**Լէրնան քալինէ**» նշանակում է «յալլայից գալիս»: Խոփայի խոսվածքով յալլային ասում են «լէր»: Կրոնափոխ համշենցիներից բացի, միայն պատմական Համշենի հարավային հարևան Խոտորջրի հայերն էին յալլային «**լէռ**» ասում. «Լէռ 1. սար: 2. ամառանոց, ուր անասունները մէկ երկու ամիս կը կենան»³⁶⁹: Հետաքրքիր է, որ նույնիսկ քրիստոնյա համշենահայերը յալլային «լէր» չեն ասում, այլ՝ «**սյլա**»:

Կրոնափոխ համշենցիները Արդվինի նահանգում ունեն նշանավոր յալլաներ՝ «**Բիլբիլան լէր**» (Պլպլան, Փայլփլուն յալլա), «**Մէձ լէր**» (Մեծ յալլա) և այլն: Ռիգեի նահանգի թուրքախոս համշենցիները ևս ունեն «**լէր**» բաղադրիչով յալլա-

³⁶⁵ Հայոց լեզվի բարբառային բառարան, հ. Բ, Ե., 2002, էջ 50, 51, հ. Ե, Ե., 2008, էջ 235, 236:

³⁶⁶ Նույնը:

³⁶⁷ Հ. Աճառյան, Հայերեն գալառական բառարան. - Էմինեան ազգագրական ժողովածու, հ. Թ, Թիֆլիս, 1913, էջ 948:

³⁶⁸ Նույնը:

³⁶⁹ Հ. Թ. Հուլյունեան և Հ. Մ. Հաճեան, Յուշամատեան Խոտորջուրի, Վիեննա, 1964, էջ 457:

ների անուններ, օրինակ՝ Չայեղիի գավառում կան «**Էդի լեր**» (Վերջին յայլա) և «**Վեյի լեր**» (Վերին յայլա) անուններով սարատեղիներ:

դ) Նպատակահարմար ենք գտնում սկզբում անդրադառնալ «**փերզը**» բառին, որպեսզի ավելի դյուրին լինի «**թօրխ**» բառի բացատրությունը: Դարեր ի վեր համշենահայերի հետ հարևանությամբ ապրած լազերը՝ ճաները (ջան, ջօն) ունեն «**bergi**»³⁷⁰ (բերգի) կոչվող աշխատանքային գործիք, որով արտ են փորում, գյուղատնտեսական աշխատանքներ կատարում: Խոփայի խոսվածքին հատուկ **բ>փ** և **գ>կ(ք)** հնչյունափոխությունները հաշվի առնելով, կարելի է ենթադրել, որ «**բերգի**»-ն Խոփայի խոսվածքում դարձել է «**փերկ**», «**փերք**», բառավերջի «**ի**»-ն սղվել է, «**կ**», «**ք**» բաղաձայնները ձայնավորից՝ «**ը**» հոդից առաջ ենթարկվել են դիրքային հնչյունափոխության, վերածվելով «**գ**»-ի, ինչը հատուկ է խոսվածքին:

«**Փերկ**» բառը չկա Ս. Ամատունու «Հայոց բառ ու բան»³⁷¹ բարբառային բառարանում, Հ. Աճառյանի «Հայերեն գալառական բառարանում» և «Քննություն Համշենի բարբառի» գրքում: Այն չկա նաև «Հայոց լեզվի բարբառային բառարանի» բազմահատորյակում: «**Փերկ**»-ը նման է թեք կամ ուղիղ, լայն լեզվակով (շեղբով) երկարապոչ ուրազի: Երբեմն մետաղյա գլխիկին՝ կոթի ուղղությամբ, ունենում է փոքր սայր: Փերկերը, ըստ օգտագործման նպատակների, ունենում են որոշ տարբերություններ: Նույնատիպ գործիքին քրիստոնյա համշենահայերն ասում են «**փեղաղ**»: Բ. վրդ. Կյուլեսերյանը 1900 թ. գրում է. «փետատ-բրիչ, թրք. դազմա»³⁷²: «Դազմա»-ն թուրքերեն «**Kazma**» (քազմա) բառն է, որ նշանակում է քլունգ, բրիչ: Ս. Ամատունին նշում է, որ

³⁷⁰ *Büyük Lazca Sözlük, Didi Lazuri Nenapuna, Lazca-Türkçe/Türkçe-Lazca, Istanbul, 2007, s. 62.*

³⁷¹ Ս. Ամատունի, *Հայոց բառ ու բան*, Վաղարշապատ, 1912:

³⁷² Բ. վրդ. Կիլեսերյան, *նշվ. հոդվածը*. - Բիւրակն, 1900, № 6, էջ 83:

Ալաշկերտի, Մուշի, Վանի բարբառներով «փետատ» նշանակում է **«մուրճ, քլունք»** և գրավոր աղբյուրներից բերում է երկու օրինակ, որոնք հաստատում են **«փետատ»**-ի միայն բրիչ լինելը³⁷³: Անշուշտ, այն **«մուրճ»** անվանելը սխալ է: Ըստ Հ. Աճառյանի՝ Բուրժանիայի, Ջեյթունի, Մուշի, Տրապիզոնի բարբառներով **«փայտատ»** նշանակում է **«կացին, տապար»**, իսկ Ախալցխայի, Եվդոկիայի, Խլաթի, Խարբերդի, Խիանի, Համշենի, Մարաշի, Վանի, Դերսիմի, Քդիի բարբառներով՝ **«բրիչ»** (հողը փորելու համար)³⁷⁴: «Քննություն Համշենի բարբառի» գրքի բառարանում, նա առանց նկարագրելու կամ որևէ բացատրության, գրում է. **«փայտատ-փեղաղ, սեռ. փետտի»**³⁷⁵:

Համշենցի ազգագրագետ Բարունակ Թողաքյանը այսպես է նկարագրում այդ գործիքը. «Փետատը մեկ կամ երկու սայրանի երկաթե գործիք է, մի կողմում կամ երկու սայրերի մեջտեղում կոթառով, որի մեջ հազցնում են փայտի կոթը: Ըստ կատարվելիք աշխատանքի, փետատները լինում են զանազան ձևի ու մեծության»³⁷⁶: Այնուհետև նա անդրադառնում է փեղաղների տեսակներին:

Ինչպես Համշենի բարբառի մի շարք բառեր, **«փեղաղ»**-ն էլ ունի գրաբարյան ծագում: «Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի» աշխատասիրության մեջ կարդում ենք. «Փայտատ... որ և փայտահատ: Տապար, կացին, փետատ, պալթա, տէպէր»³⁷⁷: Բացի կացին իմաստից, գրաբարում **«փայտատն»** ուներ նաև այլ իմաստ. «Երկաթե բրիչ, որ միանգամայն հատանե և փորե զհող, փետատ, գազմա»³⁷⁸: Կրկին նշենք, որ **«գազմա»**-ն թուրքերեն

³⁷³ Մ. Ամատունի, *Հայոց բառ ու բան*, էջ 650:

³⁷⁴ Հ. Աճառյան, *Հայերեն գաղափարական բառարան*, էջ 1063:

³⁷⁵ Հ. Աճառյան, *Քննություն Համշենի բարբառի*, էջ 256:

³⁷⁶ Բ. Թողաքյան, *Համշենահայերի ազգագրությունը*, Ե., 1981, էջ 119:

³⁷⁷ Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, Կ. Երկրորդ, Վենետիկ, 1837, էջ 931:

³⁷⁸ Նույն տեղում:

«**քազմա**»-ն է, որը նշանակում է քլունգ: Որպես փայտատ բառի հնագույն կիրառման նմուշներ նշվում են V դարի պատմիչ Ագաթանգեղոսի երկից օրինակներ. «Առեալ թագաւորին բահ և փայտատ՝ հատանել գդիրս հանգստարանաց սբցն: Վաստակել եզամբք, և բրել ձեռամբ՝ փայտատօք և բահիւք»³⁷⁹: Բառանունը հանդիպում է նաև Ներսես Շնորհալու (XII դ.), Ներսես Լամբրոնացու (XII դ.) երկերում³⁸⁰ և այլն:

Այսքան տարածված աշխատանքային գործիքի մասին «Հայոց լեզվի բարբառային բառարանում» ընդամենը գրված է, որ Մուշի, Վանի բարբառներով «**փետատ**», իսկ Սասունի բարբառով՝ «**փիտատ**» նշանակում է քլունգ³⁸¹, սակայն չեն հիշատակված մյուս բարբառները, այդ թվում՝ Համշենի բարբառը, այն դեպքում, երբ այդ գործիքն ու նրա անվանումը այսօր էլ շատ գործածական են Աբխազիայի և Կրասնոդարի երկրամասի բազմահազար համշենահայության կենցաղում:

Լեզվաբան Անահիտ Աբրահամյանը «Երկրագործական գործիքների անվանումները հայերենի բարբառներում» աշխատության մեջ բավականին մանրամասն անդրադառնում է «փայտատ» բառանվանը, տարբեր դարերում գրավոր աղբյուրներում նրա հիշատակություններին³⁸²: Նա «Հայերենի բարբառագիտական ատլասի» ծրագրով հավաքված շուրջ 460 միավոր նյութերի ուսումնասիրությամբ պարզել է, որ բառանունը, տարբեր հնչյունական տարբերակներով, գրանցվել է 107 խոսվածքներում ու ենթախոսվածքներում, այդ թվում՝ Համշենի բարբառի խոսվածքներում³⁸³: Այս ամենը նշանակում է, որ

³⁷⁹ Նույն տեղում:

³⁸⁰ Նույն տեղում:

³⁸¹ *Հայոց լեզվի բարբառային բառարան*, հ. 2, Ե., 2010, էջ 368:

³⁸² **Ա. Աբրահամյան**, *Երկրագործական գործիքների անվանումները հայերենի բարբառներում*, Ե., 2013, էջ 40-48:

³⁸³ Նույնը:

«փայտատը» (Խոփայի խոսվածքով՝ «փերկ») լայնորեն տարածված է եղել Հայաստանում:

ե) «**Թօրխ Էնուշ**», «**թօրխուշ**» նշանակում է «**փերկ**»-ով («փեղաղ»-ով) հողակոշտերը մանրացնել, հողը փխրեցնել, սերմը հողով ծածկել, մարգ սարքել, մի խոսքով՝ հող մշակել: Քրիստոնյա համշենահայերն ասում են ոչ թե «թօրխուշ», այլ՝ «թօխրուշ»: Այդպես են ասել նաև XIX դ. վերջին: Բ. վրդ. Կյուլեսերյանը 1899 թ. գրել է. «Այն տեղեր, ուր կարելի չէ հերկ ընել (եզով, խոփով) հունտը կը ցանեն եւ փետատով կը փորեն ու կը տափնեն միանգամայն, այս գործողութիւնը կ'ըսուի թեռխրուշ = թօխրուշ»³⁸⁴:

Հ. Աճառյանը «Հայերէն գաւառական բառարանում» գրում է, որ Ղարաբաղում «**թոխր**» են ասում հող փորելու, պատ քանդելու սուր, երկաթե ծայրով և կարճ, փայտյա կոթով բրիչին: Ավելի հասկանալի լինելու համար բերում է թուրքերեն անվանումը՝ «խագմա»³⁸⁵: Ինչպես նշել ենք «խագման»՝ քագման, քլունգն է և «կարճ փայտյա կոթով բրիչը» քլունգն է և ոչ թե «փեղաղը» (փերկը), որի կոթը երկար է և ունի երկարապոչ ուրազի տեսք: Հ. Աճառյանը շարունակում է բացատրել, որ «թոխրել» Ղարաբաղում նշանակում է «բրիչով փորել»³⁸⁶, ինչը պետք է հասկանալ **քլունգով փորել**: Նա գրում է, որ Համշենի բարբառով թոխրելը նշանակում է «հողը բրիչով փշրել, մանրել», այնուհետև, աղբյուրը նշելով, ամբողջապես ներկայացնում է Բ. Կյուլեսերյանը նկարագրությունը³⁸⁷:

Տարիներ անց Հ. Աճառյանը հայերենի վրա վրացերենի ազդեցության մասին գրելով, նշում է. «Սակայն նույն իսկ

³⁸⁴ Բ. վրդ. Կիւլեսերեան, *նշվ. հոդվածը*.- Բիւրակն, Կ. Պոլիս, 1899, № 38-39, էջ 605:

³⁸⁵ Հ. Աճառեան, *Հայերէն գաւառական բառարան*, էջ 372:

³⁸⁶ Նույնը:

³⁸⁷ Նույնը:

Վրաստանից դուրս, բուն Հայաստանի հեռու գավառների ժողովուրդը ունի մի խումբ բառեր, որ վրացերենից փոխառնելով մտցրել է իր բարբառի մեջ, որից էլ մի մասը անցել է մեր այսօրվա գրական լեզվին»³⁸⁸: Նա թվարկում է 11 բառ, այդ թվում՝ «թոխր. Ղրբ. «բրիչ», թոխրել Ղրբ. «բրիչով փորել», Հմշ. «հողը բրիչով փշրել, մանրել» < վրաց. թոխրա «փորել»³⁸⁹:

Լազերենում (ճաներենում) ևս այս գործիքն ունի անվանման երկու տարբերակ՝ «**torxi**» (թորխի) ու «**toxi**»³⁹⁰ (թոխի) և նշանակում է «**сара**» (չափա՝ բրիչ), «**bergi**» (բերգի՝ փերկ): Թուրքիայի Ռիզեի նահանգում՝ Աթինայում (Փագարի բարբառ) լազերն ասում են «**toxi**» (թոխի), իսկ Վիծեում (Ֆընդըքլըի բարբառ)՝ «**torxi**» (թորխի):

«Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարանում» «թոխր», «թոխի» գործիքը բացատրված է «Քաղհանի ուրագ»: «Թոխրել» և «թորխել» բառերը ներկայացված են որպես նորաբանություն և բացատրված են «Քաղհանի ուրագով բանջարեղենի հողը փխրեցնել» և «Քաղհանի ուրագով հող փխրեցնել»³⁹¹:

զ) «**Գօր**» Խոփայի խոսվածքով նշանակում է համազյուղացիների փոխօգնություն, համատեղ, անվճար աշխատանք, որի ընթացքում նաև երգում են, ժողովրդական բանավոր ստեղծագործություններ ասում: Խոսվածքին հատուկ **կ>զ** և **ռ>ր** հնչյունափոխությունից դատելով, դժվար չէ կռահել, որ այն հիշեցնում է հանրահայտ «**կոռ**» հարկատեսակը, որի ժամանակ գյուղացիները պարտավոր էին հողատիրոջ համար,

³⁸⁸ **Հ. Աճառյան**, *Հայոց լեզվի պատմություն*, մաս II, Ե., 1951, էջ 224:

³⁸⁹ Նույնը:

³⁹⁰ *Büyük Lazca Sözlük, Didi Lazuri Nenapuna, Lazca-Türkçe/Türkçe-Lazca*, Istanbul, 2007, s. 907.

³⁹¹ *Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան*, հ. 2, Ե., 1972, էջ 221, 228:

որոշակի օրերի, իրենց աշխատանքային գործիքներով անվճար աշխատել: Բառը շատ տարածված է խոսվածքում, և երբ կրոնափոխ համշենահայերի Ստամբուլի «Հադիզ» (Հասիկ) մշակութային միության անդամներից մի քանի մտավորականներ 2014 թ. սկսեցին լատինատառ կիսամյա հանդես հրատարակել, որում տպագրվում էին նաև Խոփայի խոսվածքով նյութեր և բանահյուսություն, այն կոչեցին «Gor» (Գօր), որպես համատեղ, անվճար աշխատանքի արդյունք:

«Կոռ» հարկատեսակը մանրամասն վերլուծել է Հ. Մանանդյանը³⁹²: Ըստ նրա «կոռ»-ը հիշատակվում է դեռևս Դվինի 645 թ. ժողովի ԺԱ կանոնում, Մխիթար Գոշի (XII-XIII դդ.) «Դատաստանագրքում», տարբեր ձեռագիր մատյաններում, Սրենի (992 թ.), Անիի (1059-1064 թթ.), Հադիճի (1201 թ.), Դսեղի (1237 թ., 1241 թ.), Սբ. Սիոնի (1283 թ.), Չագվանքի (1325 թ.) և այլ վիմագիր արձանագրություններում³⁹³:

Ն. Ադոնցը կարծում է, որ «կոռ»-ը ծագում է իրանական «Kār» (քար- Ս. Վ.)՝ «աշխատանք» բառից³⁹⁴: Հ. Աճառյանն անդրադառնալով տարբեր գիտնականների ստուգաբանություններին, այն համարում է «դեռ չմեկնուած բառ»³⁹⁵: Գ. Զահուկյանը ևս այն չի ստուգաբանում³⁹⁶:

Հետաքրքրական է, որ կրոնափոխ համշենցիներից բացի «կոռ» բառն օգտագործվել է նաև այլ բարբառներում, օրինակ՝ Խոտորջրի բարբառում «**կոռուոր**» նշանակել է «**ձրի բանող**»³⁹⁷: Թ. Գևորգյանն իր անտիպ բառարանում այսպես է բացատրել խոտորջուրցիների «**կոռվոր**» բառը՝ «խմբովին ձրի աշխատանք

³⁹² Հ. Մանանդյան, *Երկեր*, հ. Դ, Ե., 1981, էջ 107-115:

³⁹³ Հ. Մանանդյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 107, 108:

³⁹⁴ Ն. Ադոնց, *Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում*, Ե., 1987, էջ 539:

³⁹⁵ Հ. Աճառյան, *Հայերեն արմատական բառարան*, հ. 2, էջ 638:

³⁹⁶ Գ. Զահուկյան, *Հայերեն ստուգաբանական բառարան*, էջ 420:

³⁹⁷ Հ. Յ. Հուլյունեան եւ Հ. Մ. Հաճեան, *Յուշամատեան Խոտորջուրի*, էջ 472:

կատարողները հարևանի համար»³⁹⁸: Երևանում և Ղարաբաղում «**մորեխակոռ**» են անվանել «մորեխները ոչնչացնելու ձրի պարտադիր աշխատանք»-ը, իսկ «**կոռուր**»՝ «կոռի վրայ աշխատող»³⁹⁹-ին, բայց քրիստոնյա համշենահայերը համատեղ, անվճար աշխատանքին «**գօր**», «**կոռ**» չեն ասում, այլ «**էրդատ**»⁴⁰⁰, «**էրրաթ**»⁴⁰¹: Բ. վրդ. Կյուլեսերյանը 1899 թ. հրատարակված իր բառացանկում «էրդատ»-ը չի բացատրել, այլ պարզապես բառի դիմաց գրել է «ՄԷՃի», քանի որ այն տարիներին «Բիւրակն»-ի ընթերցողները հասկանում էին ինչ է «ՄԷՃի»-ն⁴⁰²: Կարծում ենք՝ այն թուրքերեն «imece» (իմեջե) բառն է, որ նշանակում է օգնություն, օժանդակություն, համատեղ ուժերով կատարվող գյուղատնտեսական աշխատանքներ⁴⁰³: Համշենահայերի ազգագրության լավագույն գիտակներից մեկը՝ Հակոբ Մուրադյանը նույն՝ 1899 թ. հրատարակված իր ուսումնասիրության մեջ «**էրրաթ**»-ի մասին գրում է. «Ինչպես որ առանձին անհատներ իրար օգնում են, այնպես էլ երբեմն, հարկ եղած դեպքում, համայնքը կամ նրա անդամներից շատերը խմբով ու միացած՝ օգնութեան են գալիս իրանցից մեկին: Այդ բանը լատարայալատում է «**էրրաթ**» կոչուած աշխատանքի ժամանակ: «**էրրաթ**» է կոչում այն աշխատանքը, որ կատարում է հաւաքական կերպով, համայնքի անդամներից մեկի խնդրանքով, նրա նեղ ժամանակ և նրա օգտին, դա է «**էրրաթ բօնել**» կամ

³⁹⁸ Թ. Գևորգյան, *Խոտորջուրի ազգագրական նյութեր, Խոտորջուրի բառերի բառարան*, 1969 թ., էջ 37, ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի արխիվ, Ազգագրության բաժին, № 283:

³⁹⁹ Զ. Աճառյան, *Հայերեն արմատական բառարան*, հ. 2, Ե., 1973, էջ 638:

⁴⁰⁰ Բ. վրդ. Կիլիսեզեան, *նշվ. հոդվածը*.- Բիւրակն, 1899, № 38-39, էջ 604:

⁴⁰¹ Զ. Մուրադեանց, *Համշենցի հայեր (ազգագրական նյութեր)*.- Ազգագրական հանդես, Թիֆլիս, 1899, № 1, էջ 384, 385:

⁴⁰² Բ. վրդ. Կյուլեսերեան, *նշվ. հոդվածը*.- Բիւրակն, 1899, № 38-39, էջ 604:

⁴⁰³ Բ. Юсипова, *Турецко-русский словарь*, Москва, 2005, с. 273.

«**Էդրաթ փոնեցնել**»⁴⁰⁴: Այնուհետև նա նկարագրում է «**Էդրաթի**» տարբերակները, որոնք, կարծում ենք, անկախ կրոնական տարբերություններից, նույնն են եղել նաև մահմեդական համ- շենահայերի մոտ և, ինչպես նշեցինք, կոչվել են «**գօր**»: Անդրա- դառնանք «Էրդաթ», «Էդրաթ» բառին: Կարծում ենք՝ այն փոխառություն է. հունարեն «Էրգատես» նշանակում է «աշխատող, բանվոր»⁴⁰⁵, թուրքերեն «**irgat**» (ըրգաթ) նշանակում է «подёщик»⁴⁰⁶, բատրակ, վարձու գյուղատնտեսական աշխատանքներ կատարող, ուրիշի հողում աշխատող, ուրիշի դաշտում կամավոր աշխատող և այլն:

Բառը հանդիպում է նաև այլ բարբառներում⁴⁰⁷, բայց միայն Համշենի բարբառում է այն նշանակում փոխօգության կարգով անվճար աշխատող, օրինակ՝ Կարինի բարբառում «**իրդադ**» նշանակում է «բանվոր, վարձված բանվոր»⁴⁰⁸, Քեսապի բարբառում «**ըդրաթ**»-ը «բանուոր»-ն⁴⁰⁹ է, որն ըստ բարբառին նվիրված աշխատության հեղինակ Հ.Չոլաքյանի բանավոր պարզաբանման՝ վարձու բանվորն է:

Ե) Խոփայի խոսվածքով «**օդ**» նշանակում է բլուր: Աբխազիայի և Կրասնոդարի երկրամասի քրիստոնյա համշենահայերը բլրին ասում են «**սըռտ**», բայց որոշ վայրերում՝ հատկապես Կրասնոդարի երկրամասի Տուապսեի և Ապշերոնսկի շրջանների գյուղերում ասում են «**օդ**», «**օդօն**»: Ըստ Հ. Աճառյանի «Հայերեն գառառական բառարանի», XX դարասկզբին տրապիզոնցիները բլրին ասել են «**օդոն**», որը

⁴⁰⁴ **Յ. Մուրադեանց**, *Համշենցի հայեր (ազգագրական նիւթեր)*, էջ 384, 385:

⁴⁰⁵ Այս նմանությունը մեզ հուշել է ԵՊՀ-ի և Գևորգյան հոգևոր ճեմարանի հին հունարենի դասախոս Ալվարդ Բարխուդարյանը:

⁴⁰⁶ **Р. Юсипова**, *Турецко-русский словарь*, с. 257.

⁴⁰⁷ *Հայոց լեզվի բարբառային բառարան*, Կ. Բ, Ե., 2002, էջ 190, 191:

⁴⁰⁸ **Հ. Մկրտչյան**, *Կարնո բարբառը*, Ե., 1952, էջ 145:

⁴⁰⁹ **Յ. Չոլաքեան**, *Քեսապի բարբառը*, Ե., 2009, էջ 315:

նշանակում է «**լեռան ողն**»⁴¹⁰: Նա «Արմատական բառարանում» ավելի է մանրամասնում իր տեսակետը և բնիկ հայերեն «**Ողն**» արմատից է ծագած համարում Խոտորջրի բարբառով «**լեռան լանջ**» նշանակող «**վոլ**» բառը և Համշենի բարբառի «**էոլ**» (սեռականը՝ օղօն) բառը, որը նշանակում է «**երկարանիստ բլրակ**»⁴¹¹: Հ.Աճառյանը «**էոլ**», «**օղօն**» բառերին հետագայում անդրադառնում է «Քննություն Համշենի բարբառի» գրքում, գրելով. «Համշենի բարբառը հարուստ է գրաբարի այնպիսի հազվագյուտ բառերով, որ ոչ մի բարբառի մեջ կարելի չէ գտնել» և ի թիվս այլ օրինակների, նշում է «**ողն>էոլ, օղօն**», «երկարանիստ բլրակ»⁴¹²: Գրքի բառարանում գրում է. «Ողն-էոլ, յէոլ, յօլս «երկարանիստ բլրակ», սեռ. օղօն, յգ. «**օղնունկ**»⁴¹³:

Այսօր «**օղօն**» բառը Աբխազիայի և Կրասնոդարի երկրամասի քրիստոնյա համշենահայերից շատերն օգտագործում են «բարձունք» նշանակությամբ: Այն հանդիպում է նաև նրանց խաղիկներում.

Ինա վիրի օղօնը
 Բուբուլ դարավ դօղօնը,
 Բիջի դըղա գարկօղին
 Շակար լըլում պերօնը:
 (Շունը **փընս**⁴¹⁴ պերօնը)⁴¹⁵:

Թարգմանություն

⁴¹⁰ Հ. Աճառյան, *Հայերեն գաղափարական բառարան*, էջ 1135:

⁴¹¹ Հ. Աճառյան, *Հայերեն արմատական բառարան*, հ. 3, Ե., 1977, էջ 554:

⁴¹² Հ. Աճառյան, *Քննություն Համշենի բարբառի*, էջ 12:

⁴¹³ Նույնը, էջ 248:

⁴¹⁴ Ի դեպ, այս խաղիկում օգտագործված է բնիկ հայերեն, գրաբարյան ծագման բառ՝ «**փին**», որը գրաբարում նշանակել է «աղբ, կղկղանք», շան աղբ, շան կղկղանք՝ «շանփին», տե՛ս Հ. Աճառյան, *Հայերեն արմատական բառարան*, հ. 4, Ե., 1979, էջ 504, 505:

⁴¹⁵ Ասացող Լիդա (Զինաիդա) Ավետիսյան, ծնվ. 1940 թ. Աբխազիայի Գուդաութայի շրջ. Անուխվա գյուղում, բնակվում է Երևանում:

Այն վերի բարձունքը
Ճուտիկ տարավ բազեն,
Փոքր տղա ամուսնացնողի
Բերանը շաքար լցնեմ:
(Բերանը շունն աղտոտի):

ը) «**Բիձիգ**» նշանակում է «**փոքրիկ**»: Քրիստոնյա համշենահայերն ասում են նաև «**բիջիգ**»:

թ) «**Բազի բիր**» թուրքերեն նշանակում է «**երբեմն**», «**մերթ ընդ մերթ**», «**մեկ մեկ**»: Մի շարք բարբառներում հաճախ նույն իմաստով ասում են «**բազի-բազի**»⁴¹⁶:

Ներկայացնում ենք 1984 թ. Ղրղզստանի Օշի մարզի Էսկի-Նաուկատ քաղաքում և 2013 թ. Թուրքիայի Արդվինի նահանգի Բորչքայի գավառի Եշիլքոյ գյուղում մեր գրառած «Ասա՛, բիձի՛գ, ասա՛» երգի թարգմանությունը.

Ջյունը եկավ, ծածկեց սոճու ճյուղը,
Սիրուն աղջիկ տեսա յայլայից գալիս,
Էլի գարուն կգա, թորիս չե՞ս անելու,
Բրիչը ձեռքդ առնելու ու կոռի չե՞ս գնալու:
Ինձ էլ վառեցիր, դու էլ այրվեցիր,
Մզկիթի բլուրով լալով այն կողմ անցար:
Ասա՛, փոքրի՛կ, ասա՛, քո դարդը շատ է,
Երբեմն գնում ես արտն ի վեր՝ փայտի:

Թեև հոդվածի ծավալի պատճառով երգի բոլոր բառերին չանդրադարձանք, բայց եղածն էլ փաստում է, որ մեր գրառած ութ տողանոց երգում արտացոլված են Խոփայի խոսվածքի յուրահատկությունները, բնիկ հայերեն և փոխառյալ բառերը, խոսվածքի և այլ բարբառների ընդհանրություններն ու տարբերությունները:

⁴¹⁶ Հայոց լեզվի բարբառային բառարան, հ. Ա, էջ 145: **Р. Юсипова**, *Турецко-русский словарь*, с. 62.

Сергей Варданыан - Об одной песне, записанной от амшенских армян-мусульман Турции. – В восьмистрочной песне, записанной нами от амшенских армян-мусульман Турции, нашли отражение особенности говора Хопы, исконно армянские и заимствованные слова, схожесть и различия между данным говором и другими диалектами.

Sergey Vardanyan - On a Song Recorded from Muslim Hamshentsi Armenians of Turkey.- In the eight-line song recorded by us from Muslim Hamshentsi Armenians, special traits of native dialect are reflected. Originally Armenian and adopted words, resemblance and differences between the native dialect and other dialects reveal in that piece.

ՀԱՄԱԾԱՆՑՈՒՄԸ ԱՐԵՎՍՏԱՀԱՅԵՐԵՆՈՒՄ

Ժամանակակից հայերենում⁴¹⁷ գոյություն ունի նախածանցավոր–վերջածանցավոր բառերի սերման երեք հնարավոր ուղի (նկատի է առնվում սերման վերջին տակտը համաժամանակյա քննությամբ)։

1. ն + (Հ + վ) օրինակ՝ արտա+ առանցքային, ապա + կողմնորոշում, ենթա + բևեռային, հակա + հարձակում, նախա + գրային և այլն,
2. (ն + Հ) +վ օրինակ՝ արտատպել + ում/ություն, ենթամաշկ + ալին, ապերջանիկ + ություն, վերահսկող + ություն և այլն,
3. ն + (Հ) +վ օրինակ՝ ստոր + գետն + յա, ստոր + ջր + յա, ընդ + ջր + յա, առ + ափն + յա, ապ + օրին + ի և այլն։

Այստեղ, իհարկե, մի ուղի էլ կա, որ բերում է բազմապատճառաբանվածության, երբ հնարավոր չէ, ինչպես վերը բերված դեպքերում, ստույգ նշել բառակազմական գործընթացի ուղին՝ կովկաս → անդրկովկաս → անդրկովկասյան, թե՛ կովկաս → կովկասյան → անդրկովկասյան⁴¹⁸։

Նշված երեք ուղիներից երրորդին անդրադարձել է Ռ. Ս. Մանուչարյանը՝ դեռևս 1981 թվականին լույս տեսած

⁴¹⁷ Ժամանակակից հայերեն ասելով նկատի ունենք արդի գրական հայերենի երկու տարբերակները։

⁴¹⁸ Սրան մենք նվիրել ենք մենագրություն՝ «*Բառակազմական բազմակի պատճառաբանվածությունը ժամանակակից հայերենում*» վերնագրով, Ե., 2013։

«Բառակազմական ձևերն ու իմաստները ռուսերենում և հայերենում» մենագրության մեջ, որտեղ նշված երկու լեզուների զուգադիր քննությամբ պարզել է. որ համաձանցումը, որպես բառակազմական միջոց, հայերենին հատուկ չէ, այլ ռուսերենի ազդեցության հետևանք է, սակայն նա, այդուհանդերձ, գրում է, որ բառակազմական հետևողական ուսումնասիրությամբ հայերենի մի շարք կազմություններ կարելի է մեկնաբանել հենց որպես համաձանցավորներ: Այդպիսիք են, օրինակ, **անդր - ծով - յան, անդր - ջրհեղեղ - յան** ածականները, քանի որ ժամանակակից հայերենում բացակայում են **ծովյան, ջրհեղեղյան կամ անդրծով, անդրջրհեղեղ** բառերը. սրանց շարքին կարելի է դասել **ստոր - երկր - յա, ստոր - ջր - յա, արտա - ժամ - յա** ածականները, ու թեև գոյություն ունի **արտաժամ** բառը, սակայն վերջինս, ըստ Ռ. Մանուչարյանի, ելակետային չի կարող համարվել տվյալ ածականի համար, քանի որ դրա բառային և քերականական կրկնօրինակը կա: Հատուկ ուշադրության են արժանի **ան-** նախածանցով՝ բայերից սերված բազմաթիվ ածականները՝ **ան - թառամել - ի, ան - մոռանալ - ի, ան - խուսափել - ի** և այլն, որոնց դեպքում գոյություն չունեն ինչպես ածանցավոր ածականները՝ **լռելի, թառամելի, խուսափելի**, այնպես էլ նախածանցավոր բայերը՝ **անթառամել, անմոռանալ, անխուսափել** և այլն⁴¹⁹:

Արևմտահայերենում նման համաձանցավորները բազմաթիվ են. միայն **ան-** նախածանցով սկսվողներից են՝ **անդրդվուելի, անդառնալի, անիմանալի, անլռելի, անխազելի, անկապտելի, անճառելի, անորակելի, ապարտելի, անքակտելի** և այլն⁴²⁰:

⁴¹⁹ Манучарян Р.С., Словообразовательные значения и формы в русском и армянском языках, Е., 1981, с. 102-103.

⁴²⁰ Տե՛ս Ս. Կռանեան, Բազմիք հայերեն լեզուի, Պէրուք, 1998, էջ 22, 23, 24՝ համապատասխանաբար:

Լ. Հովսեփյանը, հանգամանորեն ուսումնասիրելով գրաբարի բառակազմությունը, նույնանուն իր մենագրության «Խառը տիպի կաղապարներ» բաժնում գրում է. «...գրաբարի բառակազմական համակարգում հանդիպում են և այնպիսի կառույցներ, որոնք հնարավոր չէ միանշանակ կերպով հատկացնել բարդ կամ ածանցավոր (վերջիններիս դեպքում՝ նախաձանցավոր կամ վերջաձանցավոր) կաղապարների թվին, քանի որ բառակազմական քայլերի հաջորդականություն, որպես այդպիսին, այդ կազմություններում չի դիտարկվում: Այդ կառույցներն առաջացել են բաղադրիչների միաժամանակյա կցումով՝ բառակազմական մեկ քայլի ընթացքում, որի հետևանքով ստացվում են բուն իմաստով բարդ ածանցավոր կամ նախաձանցա-վերջաձանցավոր բառեր: Այս տերմինը տվյալ դեպքում արտացոլում է ոչ միայն բաղադրիչների ձևային կազմը (աձանցների և մեկից ավելի արմատական ձևայինների առկայություն), այլև նրանց հավասարությունը՝ հաջորդականության բացակայության առումով»⁴²¹: Ապա տալով խառը տիպի կաղապարների երկրորդ տեսակի՝ նախաձանցավերջաձանցավոր կազմությունների տարատեսակությունը, բերում է ուսումնասիրության իր ընտրանքի բոլոր դեպքերը. նշենք դրանցից մի քանիսը.

aSa՝ ան - ... - եայ անաչեայ, անգեղեայ

առ - ... - եայ առօրեայ

ստոր - ... - եայ ստորերկրեայ

տ - ... - ի տմարդի⁴²² և այլն, ապա ներկայացնում է խառը տիպի կաղապարները՝ նշելով, որ «...դրանք կառուցվածքային տեսակետից զգալի բազմազանություն են ներկայացնում, սակայն նրանց կոնկրետ իրացումները շատ մեծ չեն և մեծ

⁴²¹ Լ. Հովսեփյան, *Գրաբարի բառակազմություն*, Ե., 1987, էջ 287-288:

⁴²² Նույն տեղը, էջ 294:

մասամբ վկայված են մեկ - երկու օրինակներով և կազմում են վերջածանցման կադապարների ընդամենը 3,3 տոկոսը»⁴²³:

Այսինքն, մեր լեզվի զարգացման դեռևս գրաբարյան ժամանակաշրջանում բառակազմական համածանցման գործընթացը, ի թիվս այլ ուղիների, առկա է եղել հայերենի համար (թեկուզ մի տասնյակի հասնող օրինակներով), այն ռուսերենի ազդեցության հետևանք չէր կարող լինել, ինչպես փաստել է Ռ. Մանուչարյանը. այլ ինդիք է, թե ածանցական շատ գործընթացներ և կադապարներ ինչ չափով են արգասավոր, կամ անարգասավոր:

Համածանցման օրինակները վկայված են նաև Գ. Բ. Ջահուկյանի, Ս. Ա. Գալստյանի, ինչպես նաև Ֆ. Հ. Խլղաթյանի բուհական ձեռնարկում (տե՛ս գրականության ցանկը):

Գ. Բ. Ջահուկյանը իր՝ «Ժամանակակից հայոց լեզվի իմաստաբանություն և բառակազմություն» գրքի «Տարասեռ կադապարներ» բաժնում գրում է. «... բայահիմքերից ածանցված բառերի երեք առաջնային կադապար ունենք՝ գոյականական, ածականական և մակբայական.

(1) V (s)

(2) (a1) V (a2)

(3) V (av)

Կադապարային a1 բաղադրիչն իրանում է ի մասնավորի ան-մասնիկի օգնությամբ և հաճախ հանդես է գալիս a2 ածանցի հետ միացած, այսինքն՝ a1V տիպը փաստորեն հավասարազոր է a1Va2 տիպին և, ինչպես կտեսնենք, հաճախ արտահայտվում է հենց նրա իրացումներով ...Հայերենում շատ տարածված է a1Va2 տիպի ան - V - ալի / ելի նախածանց - վերջածանցավոր իրացումը՝ **անդառնալի, անիմանալի, անլռելի, անլուծելի** և

⁴²³ Նույն տեղը, էջ 295:

այլն»⁴²⁴, իսկ մյուս բաժնում, գոյականական հիմքերից ածանցվող բառերի տարասեռ կաղապարների մասում գրում է. «Նախաձանցների՝ գոյականական հիմքերի մոտ գործածվելու երկակի բնույթը հիմք է տվել այն բանի համար, որ բուն ածականներ կերտելու համար հաճախ գործածվում են ածականական վերջաձանցներ՝ ածականական արժեքը շեշտելու համար. ստացվում են յուրատեսակ նախաձանց - վերջաձանցավոր հատուկ կազմություններ՝ a2Sa3 կաղապարով, ինչպես վերևում հիշված **առափնյա** բառի դեպքում. հմմտ. նաև անդր - յան, (անդրկասպյան, անդրկուլիսյան, անդրշիրիմյան, անդրսիբիրյան և այլն, որ կազմված է Անդրկովկաս - ից), արտ - յա (արտաժամյա), գեր - ային (գերատոմային), հակա - ական (հակառակական), հակա - ային (հակադեսանտային), համ - ային (համաշխարհային), հետ - յա (հետ-ճաշյա), միջ - ային (միջազգային, միջաստղային, միջքաղաքային), միջ - յա (միջերկրյա), ներ - ային (ներատոմային, ներմիջուկային, ներքաղաքային), ներ - յա (ներգետնյա), ստոր - յա (ստորգետնյա, ստորերկրյա), վեր - ային (վերաստղային, վերգերեզմանային, վերերկրային), վեր - յա (վերգետնյա):

a1Va2 տիպի ան - V - ալի / ելի նախաձանցավերջաձանցավոր կաղապարը արևմտահայերենում նույնպես շատ տարածված է՝ **անդրդվելի, անխուսափելի, անդառնալի, անիմանալի, անլռելի** և այլն»⁴²⁵, բոլորն էլ ածականներ: Ինչպես տեսնում ենք, հստակորեն տարանջատված են համաձանցման կաղապարները:

Ինչպես վերը նշեցինք, հարցը հանգում է բառակազմական այդ կաղապարի՝ արդի հայերենում

⁴²⁴ Գ. Զահուկյան, *Ժամանակակից հայոց լեզվի իմաստաբանություն և բառակազմություն*, Ե., 1989, էջ 174 – 175:

⁴²⁵ Տե՛ս Ս. Կոստեան, *Բառգիրք հայերեն լեզուի*, էջեր՝ 22, 24, 21, 23, 24՝ համապատասխանաբար:

արգասավոր լինելուն կամ չլինելուն: Վերջին մտքին է հակված Ս. Գալստյանը, գտնելով, որ «Հետևողական մոտեցման դեպքում պետք է ընդունել, որ ժամանակակից հայերենում առկա են ածանցավոր բառերի բառակազմական կառուցվածքային հետևյալ երկու տեսակները՝ ա. նախածանցավոր (ան-տուն, չ-կամ, համա-գոր և այլն), բ. վերջածանցավոր (տն-ային, կամ-ավոր, տեր-ություն և այլն) ... և որ ածանցման յուրաքանչյուր գործողության ընթացքում ունենք նախատիպ-ածանց (նախածանց կամ վերջածանց) կաղապարը: Իրենց կազմում միաժամանակ և՛ նախածանց, և՛ վերջածանց միաժամանակյա բաղադրում, երբ հիմքը ստանա և՛ նախածանց, և՛ վերջածանց, հնարավոր չէ: Նա նախածանցի և վերջածանցի միաժամանակյա բաղադրում՝ «նախածանցավոր վերջածանցավոր» անվանումները ձևային մակարդակի ձևակերպումներ է համարում ... և կարծում, որ «այդ տերմինների օգտագործելը ... սխալ պատկերացում է ստեղծում ժամանակակից հայերենի բառակազմության մասին՝ նրան վերագրելով չեղած բառակազմական միջոց՝ միաժամանակ նախածանցի և վերջածանցի հավելում»⁴²⁶:

Լ. Հովսեփյանը վերը հիշատակված իր գրքում նշում է, որ այդ միջոցը ժամանակակից հայերենի համար դեռևս բավարար չափով ուսումնասիրված չէ, և որ թեև սակավ, բայց ժամանակակից հայերենում էլ կան այդ տիպի կառույցներ՝ **ստորերկրյա, ընդծովյա, առճակատում, առափնյա** և որոնց համար նշված տեր-միներն կիրառումը լիովին արդարացված է»⁴²⁷ :

⁴²⁶ Ս. Գալստյան, *Ածանցումը և ածանցները ժամանակակից հայերենում*, դոկտ. դիս., էջ 61, 70 և 77:

⁴²⁷ Լ. Հովսեփյան, *Գրաբարի բառակազմություն*, նույն տեղը:

Ի դեպ, այս նույն և նմանատիպ օրինակներն է բերում Ս. Գալստյանն իր գրքում՝ խոսելով ստոր(ա)- ածանցով բաղադրությունների մասին. «...Նոր բաղադրությունները, որոնց մեծամասնությունը ածականներ են, կազմվում են ստոր - տարբերակով գոյական նախատիպերից ստոր-(... - յա) մասնակադապարով և ցույց են տալիս «նախատիպերից ներքև, տակը գտնվող, ինչպես **ստործովյա, ստորերկրյա, ստորգետնյա, ստորլճյա, ստորջրյա** և այլն⁴²⁸» :

Այժմ հայերենում տարածված բառակազմական այս ուղին՝ համաձանցումը, դիտարկվում է նաև բուհական դասագրքերում. այսպես, Ֆ.Խլդաթյանը բուհական իր ձեռնարկում, հստակեցնելով բառաձանցման տեսակների դասդասումը, համաձանցման մասին գրում է. «Ածանցավոր բառակերտման ձևերից է համաձանցումը, երբ ածանցյալ բառն ունի թե՛ նախաձանց, թե՛ վերջաձանց: Խոսքը ոչ թե ածանցների մի յուրահատուկ տեսակի մասին է, այլ դիրքային տարբեր ածանցների համատեղ գործածությունը: Նման կազմություն ունեցող բառերի մի մասի բառակազմական հիմքը նախաձանցավոր ձևն է, մյուսինը՝ վերջաձանցավոր: Կան դեպքեր, երբ այդ հիմքը բառարմատն է կամ հիմնական ձևույթը (ստորջրյա, ստորգետնյա, հետճաշյա): Չկան ո՛չ ստորջր, ո՛չ ջրյա կամ ստորգետն և գետնյա բառեր, որոնց վրա նոր ածանց ավելացվի:

Համաձանցավոր բառեր են.

միջ - գերատեսչ - ական, միջ - մայցամաք - ային, մերձ - մոսկով - յան, մերձ - արևադարձ - ային, նախ - ընտր - ական, նախ - ա - տոն - ական, արտ - ա - հաստիք - ային, արտ - ա - դաս - արան - ային, արտ - ա - սահման - ային, արտ - ա - լեզվ -

⁴²⁸ Ս. Գալստյան, *Ածանցներն ու ածանցումը ժամանակակից հայերենում*, Ե., 1978, էջ 231:

ական, արտ - ա - սահման - յան, նախ - ա - պատերազմ - յան, անդր - կովկաս - յան»⁴²⁹: Օրինակների թվարկումից իսկ պարզ է դառնում, որ նշված շարքում են ինչպես բուն համաձանցման դեպքերը (նախա - պատերազմ - յան), այնպես էլ նախածանցավերջածանցավոր այլ բառակազմական կաղապարների վկայություններ՝ (ն + հ)+վ և ն+ (հ + վ). առաջին տեսակի օրինակներից են արտասահման - յան, անդրկովկաս -յան, իսկ երկրորդի՝ արտա - դասարանային, նախ - ընտրական և այլն, այսինքն՝ դրանք հստակ տարբերակված ու դասոդասված չեն:

Այսպիսով, կարող ենք փաստել համաձանցման օրինակներից հետևյալները.

1. անդր+ ծով+ յան
2. անդր + ջրհեղեղ+ յան
3. անդր+կուլիս+յան
4. անդր+շիրիմ+յան,
5. անդր + սահման + ային
6. առ + ափն + յա
7. առ+ճակատում
8. առ+օր+յա
9. ապ + օրին + ի
10. նախա+պատերազմ+յան
11. ստոր+ջր+յա
12. ստոր+գետն+յա
13. ստոր + երկր+յ ա
14. ստոր + ջրհեղեղ + յա
15. վեր+գետն+յա
16. ներ+գետն+յա
17. միջ+երկր+յա

⁴²⁹ **Ֆ. Խլդաթյան**, *Ժամանակակից հայոց լեզու*, Ե., 2009, էջ 273:

- 18. վեր+ երկր+յա
- 19. հետ+ճաշ+յա
- 20. համ+աշխարհ+ային
- 21. ընդ+ծով+յա
- 22. ընդ+երկր+յա
- 23. ստոր-լճ-յա

24. ընդ + ջր + յա, որոնց **շիրիմյան, անդրշիրիմ, վերգետին, ստորգետին, գետնյա, ջրյա, ճաշյա, անդրսահման, առափ, անդրկուլիս, սահմանային** բաղադրիչները բառարաններում արձանագրված չեն:

Համաձայնավոր կազմությունները հատկապես տարածված են նորակազմությունների և նոր բառերի բառարաններում, արևմտահայ աշխարհաբարի եզրաբանական խորհրդի կողմից կազմված ուղեցույցներում (տե՛ս գրակ. ցանկը). ահա մեկ օրինակ Արևակ-ից.

... Ախր խոսքը գնում է ոչ թե ինչ-որ **անդրերկրային**, միատիկ կամ առասպելական, այլ այն նույն ոստիկանների մասին, որոնց հետ մեզնից յուրաքանչյուրն առնչվում է ամեն օր: «Հրապարակ», համար 155, 16 օգոստոսի, 2011թ., էջ 5: Ընդգծված օրինակը սերված է անդր + (երկր + ային) կաղապարով, որի ***անդրերկրյա** նախաստիպը գոյություն չունի լեզվում:

Դուրս բերված գրեթե բոլոր կազմություններն ընդհանուր են հայերենի երկու գրականներում էլ, ավելին, դրանց թիվն արևմտահայերենում ավելի մեծ է, սակայն խնդիրն այն է, որ բառակազմական այդ երևույթը ոչ հայրենական արևմտահայագետների, ոչ էլ արևմտահայերենի մեր բաժնի արտասահմանյան խմբի լեզվաբանների կողմից ոչ միայն ուսումնասիրված, այլև երբևէ շոշափված չէ: Մինչդեռ մեր ուսումնասիրությունից պարզ դարձավ, որ բաղադրյալ այդ

կազմությունները լայն տարածում ունեն արևմտահայերենում, ավելին, իմաստային մանրակրկիտ ուսումնասիրության աղերս ունեն, քանի որ համաձանցավոր այդ բառերը զարգացման ուրույն ուղի են անցել և միանգամայն այլ պատկեր են ներկայացնում: Բերենք ընդամենը մեկ-երկու օրինակ. **քնդ-ծով-յա** բառը, ըստ Ա. Վ.Կռանյանի⁴³⁰, երկու ձևաբանական բնութագրեր ունի. 1.գ, որ նշանակում է **սուզանավ**, այսինքն՝ ածականաձև գոյական է և 2. ած, որ **ծովի տակը եղող** իմաստն ունի, **վեր-երկր-յա** գ, վկայված չէ Ա.Կռանյանի բառարանում, օգտագործվում է որպես անվանում վերերկրյա թռչող սարքերի: Այն արևելահայերենում ածական է՝ երկրի երեսին գտնվող, տեղի ունեցող իմաստով⁴³¹:

Չկամություն համաձանցավոր բառի **չկամ** բաղադրիչը թեև վկայված է Ա. Կռանյանի բառարանում, սակայն անգործածական է՝ ըստ արևմտահայերենը կրողների վկայությունների (այլև Արևակի տվյալների 633 օրինակներում հանդիպում է **չկամ** ժխտական ձևով՝ *ես չկամ*):

Տնարդի, վերելակ և բազմաթիվ այլ համաձանցավոր կազմություններ ուսումնասիրության աղերս ունեն:

Այսինքն, բառակազմական նշված երևույթը եղել է և կա արևմտահայերենի ձևաբանության մեջ, ավելին, այն հատուկ է արևմտահայերենին, վկայված է բազմաթիվ օրինակներով, և դրանցից յուրաքանչյուրն իմաստային առանձին վերլուծության կարիք ունի:

Сусанна Тиоян - Конфигкация в западноармянском языке.- В
настоящей статье впервые рассматривается такое

⁴³⁰ **Ա. Կռանեան**, *Բաղդիրք հայերեն լեզուի*, Պէրյուք, 1998, էջ 130:

⁴³¹ **Է. Աղայան**, *Արդի հայերենի առձեռն բացատրական բառարան*, Ե., 2014, էջ 1170:

словообразовательное явление, как конфиксация, которое до сих пор не становился объектом изучения на материале западноармянского языка.

Те исследования, которые были проведены в восточноармянском языке, дают основания утверждать, что конфиксация является довольно продуктивным и распространенным способом словообразования.

Оно достойно внимания и детального изучения на материале западноармянского языка.

Susanna Tiojan- The confixation in the Western Armenian language.- The article is an attempt to introduce a formative phenomenon specific to Western Armenian language, that is to say confixation, which has not been studied earlier. The pros and cons of the study in the Eastern Armenian language are sufficient to ensure that confixation is present in both branches of Armenian language. This is a quite prolific and popular formative process that needs individual approach and thorough study in the Western Armenian language.

«ԳՈՐԻՍ» ՏԵՂԱՆՎԱՆ ՍՏՈՒԳԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Գորիս տեղանվան ծագման և ստուգաբանության վերաբերյալ կարծիքները շատ են, բայց գիտական և հանգամանալից քննություն դեռևս չկա: Դրանցում նկատվել են կա՛մ շտապողականություն, կա՛մ սիրողական և ոչ մասնագիտական մոտեցում, կա՛մ թեական տեսակետներ: Մեր աշխատանքում կփորձենք համալրել ու քննել եղած բոլոր կարծիքները և ընդհանուր տեսքի բերել **Գորիս** տեղանվան ծագումը:

Հարցին առավել հանգամանալից անդրադարձել է լեզվաբան Ալ. Մարգարյանը: Իր «Ստուգաբանություններ» աշխատանքի մեջ⁴³² հեղինակը հիշատակում է **Գորիս** տեղանունը նշող աղբյուրները, ապա գալիս այն համոզման, որ «Գորիս տեղանունը կապվում է իսկապես XIII դարի նշանավոր պատմիչ Ստեփանոս Օրբելյանի «Պատմութիւն նահանգին Սիսական» (=«Սյունիքի պատմություն») գրքում հիշատակված Գորայք գյուղի անվան հետ և այլ բան չէ, քան հենց դրա **Գորայս** (ընդգծումը՝ Ալ.Մ.) հայցականի հնչյունափոխական արտահայտությունը»: **Գորայք>Գորայս** անցումը ճիշտ է նկատված. «Հայերենում քիչ չեն այն դեպքերը, երբ ոչ միայն հասարակ, այլև հատուկ անունների հոգնակի հայցականը ինքնուրույն բառային-բառույթային արժեք է ստանում և գործածվում իբրև բառի ուղիղ ձև. հմմտ., օր. չորք - չորս, դուրք -

⁴³² Ալ. Մարգարյան, *Ստուգաբանություններ*, Ե., 2016թ., էջ 179-182:

դուրս, հոգք - հոգս... Բնունիք - Բնունիս, Մասիք - Մասիս, Հարժիք - Հարժիս, Վարդենիք - Վարդենիս և այլն»:⁴³³ Ալ. Մարգարյանը փորձում է լեզվաբանորեն ապացուցել⁴³⁴ նաև **Գորայք** տեղանվան վերջադիր **-այք-ի**՝ հետագայում ունեցած փոփոխությունները, ըստ որի՝ «բառասկզբի Գ ձայնեղը խլանում է և Կ-ի կամ Կ-ի, իսկ բառամիջում այ երկբարբառը Է-ի (հմմտ. Գալ>Կա(լլ||Կ ա(լ...)) է վերածվում»: Ապա նշում է **Կորես** /**Կորես**/ տեղանվան մի այլ հիշատակություն, որ վերագրվում է XVII դարին: Ըստ Ալ. Մարգարյանի՝ «Գորայք տեղանվան Գորայս հայցականից առաջ եկած նույն այդ Կորես (>Կորես||Կորես) ձևն ընդհանուր տարածում է գտնում և ժողովրդի բերանում կիրառվում մինչև այսօր»:⁴³⁵ Հեղինակի աշխատանքի այս մասից ենթադրվում է, որ հիշատակված նախնական ձևը՝ **Գորայք-ը**, բարբառային հնչեղությամբ հետագայում դարձել է **Կորես** (**Գ-ն** դարձել է **Կ**, իսկ **-այք/ս/ է>ի**), ապա նորից՝ արդեն ուշ ժամանակներում վերականգնվում է տեղանվան **Գ-ն**, իսկ **-այք-ի է-ն**, որը Ավետարանի հիշատակության մեջ դեռևս պահպանված է, այս անգամ էլ հնչյունափոխվում է **ի-ի**՝ **Գորայք>Կորես>Գորիս**. «Ուշ ժամանակներում (XIX դարում) բառասկզբի խուլ կ-ն՝ ձայնեղ գ-ով, իսկ է-ն էլ ի-ով փոխարինվելով, առաջ է բերում Գորիս անվանումը»:⁴³⁶ Կարծում ենք՝ այստեղ հակասություն կա բարբառային ձևի վերափոխման՝ **Գորիս** դառնալու առումով, կամ գուցե հեղինակը նկատի է ունեցել այն, որ

⁴³³ Նույն տեղում, էջ 181:

⁴³⁴ Այս տեսակետին հակադրվում է այն, որ ուրարտերենում **ռ**-ի փոխարեն **ռ** սեպագիրը հաճախ է կիրառվում, ուստի եղել է **Գորիա**, իսկ **իա>ի** անցումով՝ **Գորի** ձևը, որի հոգնակի ուղղականը կլինի՝ **Գորիք**, հայցականը՝ **Գորիս** (Տե՛ս **Ն. Դիլբարյան, Հայկական բնականությունները**, Հայագիտության հարցեր, հանդ. 3, Ե., 2014թ., էջ 152-153):

⁴³⁵ **Ալ. Մարգարյան**, նշվ. աշխ., էջ 181:

⁴³⁶ Նույն տեղում, էջ 181:

Կորես-ը **Գորիս** է անվանվել երկրորդային վերակազմությամբ՝ որպես նոր գրական ձև: Այնուամենայնիվ, աշխատանքում այս հարցը առկախ է մնում: Բացի այդ՝ առավել կարևոր է տեղանվան բուն արմատի՝ **կոր/գոր/** ստուգաբանումը, որ հեղինակը կապում է քրդական ցեղանվան հետ:⁴³⁷ «Պետք է ենթադրել, որ դա ածանցավոր (Գորայ+ք) բառ է, մի ամբողջական տոհմի (գորաների) անվանում է եղել և ժամանակի ընթացքում վերագրվել է այն տեղին, որտեղ նրան պատկանող մարդիկ են բնակվել: Սա էլ, ի դեպ, ցույց է տալիս, որ պատմական փաստերին դեմ են գնացել և սխալ են վարվել այն մարմինները, որոնք Սիսիանի շրջանի բարձրադիր գյուղերից մեկը (նախկին Բազարչայը) Գորայք են անվանել:»⁴³⁸

Ալ. Մարգարյանը **Գորիս** տեղանվան ստուգաբանության մեջ հավանաբար նկատի է ունեցել ավեստերենի **gairi** [-]⁴³⁹ արմատը՝ «լեռ» իմաստով, որ կապվում է գորանի իրանական ցեղի անվան հետ:⁴⁴⁰ Սակայն **գորանի** բառի վերջադիր **ի**-ն մատնանշում է «բնակություն, վայր, ծագում» իմաստները՝ **gorran**, և կարծում ենք, որ առնչություն չունի ***gairi**-ի /garay-, gairi-/⁴⁴¹ հետ, որտեղ վերջին ի/i/-ն արմատի մասն է: Ուրիշ հեղինակներ **գորանի** բառին վերագրում են «աստծո անունից» իմաստ՝ «horami»՝ կապելով Ահրումազդայի հետ⁴⁴²: Այսպիսով՝

⁴³⁷ Անշուշտ, հեղինակը նկատի է ունեցել քրդական գորաներ ցեղին: Նշված անվամբ այլ ցեղեր կամ տոհմեր չկան:

⁴³⁸ Նույն տեղում, էջ 182:

⁴³⁹ **J. Peterson.** *Dictionary of most common Avesta words*, Copyright, 1995, 158 /<http://www.avesta.org/>:

⁴⁴⁰ Հեղինակը նկատի է ունեցել գորանի քրդական ցեղին: Այլ տոհմ կամ ցեղ այս տարածաշրջանում հայտնի չէ:

⁴⁴¹ **В. Раскогыева, Д. Эдельман,** *Этимологический словарь иранских языков*, т.1, М., 2000г.

⁴⁴² **O. Jenkins,** *The Kurdish peoples*, 2000 /Տե՛ս <http://orvillejenkins.com/peoples/kurds.html/>:

ավեստերենում առկա **gairi** /«**gairinām, gairish, gairīm**»^{443/} արմատը այս պարագայում որևէ կերպ չի մոտենում **Գորիս** բնակավայրի անվանմանը: Նշենք, որ **գորանի** լեզվի կրողները բնակվում են Իրանի հյուսիսարևմտյան և Իրաքի հյուսիսարևելյան հատվածում: Մենք չհանդիպեցինք մի աղբյուրի, որ նշի, թե խորհրդային տարիներին և կամ դրանից առաջ Լաչինի (ներկայումս Քաշաթաղ), Քելբաջարի (Քարվաճառ), Զանգեղանի (Կովսական) և Կուրաթլուի (Սանասար) շրջաններում, ինչպես նաև Նախիջևանի Ինքնավար Մարզում բնակեցված քրդերը գուրանի լեզվաճյուղին են պատկանել: Պետք է նշել նաև, որ «գուրանները բաժանվում են չորս խմբի՝ գուրանների ցեղային միավորումը, հավրամանների (ավրոմանների) մեծ ցեղը, բաջալանի ցեղախումբը, քանդուլացիները»,⁴⁴⁴ որոնցից ոչ մեկի մասին վկայություն չկա, որ բնակեցված լինեն Սյունիքում կամ նրան հարակից շրջաններում:⁴⁴⁵ Գորիսի բարբառում չկան այնպիսի բառեր, որոնք վկայված լինեն որպես քրդական:

«Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարանում» առանձին բառահոդվածներով* նշված են **Կյորես**,

⁴⁴³Նույն տեղում:

⁴⁴⁴ **Ա. Զիլֆուղարի**, *Ավրոմանիի բարբառը*, Ե., 2012թ., էջ 6, (ատենախոսության սեղմագիր):

⁴⁴⁵ Իհարկե, չենք ժխտում, որ Քաշաթաղի շրջանում և նրան հարակից գյուղերում եղել են քուրդ բնակիչներ, բայց, ինչպես կնկատենք աշխատանքի ընթացքում, տեղանվան առաջանալուց առաջ այդ ցեղերի առկայությունը այս տարածաշրջանում գրեթե բացակայում է:

* **Կյորես**, кёрес, Kyopes-Գյուլ Մեծ հայքի Սյունիք աշխ-ի Հաբանդ գավառում: Այժմ՝ Գորիս /Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, Ե., 1991թ., հ. 3, էջ 167 /**Կյորու**, кёры, Kyoru-Գյուլ ՀՍՄՀ Գորիսի շրջ-ում: 19.4.1950թ. հրամանագրով վերանվանվել է Ձորաշեն /Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, Ե., 1991թ., հ. 3, էջ 176/: **Կյուրես**, Кюрес, Kyures – Քաղաք Ելիզավետպոլի Նահանգի Զանգեզուր գավ-ում: Տեղացիները նաև այսպես են անվանել այժմյան ՀՍՄՀ Գորիս ք /Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, Ե., 1991թ., հ.

Կորու, Կուրես, Կորես:⁴⁴⁶ Տեղանունների կողքին նշվում է նաև գետ⁴⁴⁷ (հավանաբար Վարաբակն՝ Որոտանի ձախ վտակը) Արաքսի ավազանում: Եվ ստացվում է, որ այս բոլոր ձևերը պետք է գտնենք **գուրան** կամ **գորան** ցեղանվան մեջ: Ընդ որում՝ խոսելով այս ցեղախմբի մասին՝ Վ. Ոսկանյանը նշվում է, որ «գորան էթնիկ միավոր կարելի է ընդունել միայն **ավրամանի (հավրամանի, հավրամի)** ցեղը, որին բնորոշ են գորանիախոս (գորանիի **հավրամի** բարբառով), **ահլ-ի հակղի** (ընդգծումները հեղինակի՝ Վ.Ո.) հետևորդ լինելը, **նստակյաց կենսաձևը** (ընդգծումը մերն է՝ Մ.Բ.), ոչ ցեղային, ավելի շուտ կրոնա-դավանական սոցիալական կառույցը»:⁴⁴⁸

Այսպիսով՝ մի կողմ է մնում այն հետևությունը, որ **Գորայք-Գորիս-Կորես** և սրանց արմատում ընդգրկված ձևը կապ ունի **գուրան-գորան** ցեղի անվանման հետ:

Գորիս տեղանվան ստուգաբանության շուրջ առանձին աշխատանք ունի Սյունիքի պատմությամբ զբաղվող Ս. Հախվերդյանը՝ «**Գորիս** տեղանվան ստուգաբանության շուրջ» վերտառությամբ: Հեղինակը ամբողջացրել է

3, էջ 176/: **Կորես**, Kopec, Kores –Ավան, քաղաք Ելիզավետպոլի նահանգի Զանգեզուր գավ-ում: Կ բարբառային է: Այժմ՝ Գորիս /Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, Ե., 1991թ., հ. 3, էջ 233/: **Կորես**, Kopec, Kores – Գետ հայկական լեռնաշխարհում: Արաքսի ավազանում, Որոտանի ձախ վտակը /Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, Ե., 1991թ., հ. 3, էջ 233/:

⁴⁴⁶ **Կուրիս** (նախկին **Կուրավանք**) անվամբ գյուղ կա նաև Մեղրի գետի աջ կողմում, լեռնաբազկի ընդարձակ գագաթին: Հ. Հյուբշմանը Գորիս տեղանվանը չի անդրադարձել, նա նման արմատով Գորեք/Գորեք գյուղ է նշում /Դեգիք անվան զուգահեռությամբ/, որ կապ չունի Սյունիքի Գորայքի հետ /տե՛ս Հ. Հյուբշման, Հին հայոց տեղույ անունները/, Վիեննա, 1907թ., էջ 154 և 265:

⁴⁴⁷ Տե՛ս Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 3, Ե., 1991թ., էջ 233:

⁴⁴⁸ **Վ. Ոսկանյան**, *Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ*, հ. 16., Ե., 1996թ., էջ 188:

տեղանվանը վերաբերող գրեթե բոլոր կարծիքները: Ավելի նրբանկատ լինելով՝ պատմաբանը հիմնականում երկու կարծիք է դնում շրջանառության մեջ: Առաջինը, որի վերաբերյալ եզրահանգում չկա, այն է, որ **Գորիս** անվան առաջին հիշատակումը Ռուսա 1-ին թագավորի սեպագիր արձանագրությունն է. «**Գորիս** տեղանունը պարունակող թերևս հնագույն գրավոր հուշարձանը ուրարտական Ռուսա 1-ին թագավորի (735-714թթ. Ք.ա) Սևանի լճափին Ծովինարի սեպագիր արձանագրությունն է»:⁴⁴⁹ Երկրորդ տեսակետն այն է, որ տեղանվան բառահիմքը գալիս է հնդեվրոպական ***gʷ-r** արմատից, իսկ **-ես** կամ **էս**-ը լինել բայն է. «Իսկ ահա Գորիս տեղանվան տեղաբնիկների Կյոր-ես անվանման երկրորդ մասը՝ էս-ը կամ էս-ը «լինել», «կա» նույնպես հայտնի (ֆրանս.՝ *est*, ռուս.՝ *есть*, պարսկ.՝ *ast*, գերմ.՝ *ist*, անգլ.՝ *is*) հնդեվրոպական արմատը կարող է լինել»:⁴⁵⁰

Ս. Հախերոյանի փորձին վերաբերող մեր դիտարկումները կամփոփվեն ստորև, միայն նշենք, որ աշխատանքում խարխված է լեզվաբանական հիմքը:

Գորիս տեղանվան ստուգաբանության փորձ ունի Վ. Խաչատրյանը: Հեղինակը հաստատում է Գորիս-ի ամենահին ուրարտական վկայությունը՝ նշելով, որ «Գուրիաինի երկիրը, թերևս, Գորիսի շրջանն է»:⁴⁵¹ Սակայն չենք կիսում այն կարծիքը, որ Գորիս արմատի հիմքում ընկած է հայերենի **գոր** բառը՝ «խրոխտ, խիզախ» իմաստներով, որովհետև ոչ բոլոր հին տեղանուններում է առկա **ր-ո**

⁴⁴⁹ Ս. Հախերոյան, *Գորիս տեղանվան ստուգաբանության շուրջ*, Լեզու և լեզվաբանություն, Ե., 2008թ., էջ 47-51:

⁴⁵⁰ Նույն տեղում:

⁴⁵¹ Վ. Խաչատրյան, *Հայկական տեղանունները սեպագիր աղբյուրներում*, Ե., 2012թ., էջ 108:

լծորդությունը,⁴⁵² ինչպես նկատում է հեղինակը: Մյունխ-Արցախ տարածաշրջանի համար ձայնորդների վերոնշյալ լծորդությունը կանոնավորված չէ ոչ միայն տեղանուններում, այլև ընդհանրապես:

Գորիս տեղանվան ստուգաբանության մասին առանձնապես այլ մոտեցումներ չեն եղել, եղածներն էլ սահմանափակվել են վերոնշյալ տեսակետներով, կամ մյուսների կարծիքները վերաձևակերպվել են սրանցում:⁴⁵³

Սովորաբար բառերը ստուգաբանելիս նախ պետք է որոշել դրանց կազմությունը և ապա առաջնահերթություն տալ արմատի հնչյունական կազմի, իմաստի և ծագման բացահայտմանը, որից հետո միայն հետևել ածանցների կամ մասնիկների լուսաբանմանը: **Գորիս** տեղանվան ստուգաբանությունների մեջ աշխատանքի այս հերթականությունը միշտ չէ, որ պահպանվել է հեղինակների կողմից: Բաղադրյալ կազմության տեղանունների բաղադրիչների առանձին քննությունն էլ խրախուսելի չէ, դրանք ընդհանուր համատեքստում են քննվում, որովհետև որպես կանոն՝ տեղանուն նշող ածանցները կամ մասնիկները ավելի սակավաթիվ են, քան լինում են սովորական բառերում: Կարծում ենք, որ **Գորիս** տեղանվան ստուգաբանության համար նախ կարևոր է արմատի որոշելը, ապա ըստ դրա՝ տալ մյուս ձևերի վերլուծությունը:

Այսպես՝ չի բացառվում, որ **Գորիս** տեղանունը լինի շատ հին և նույնիսկ հիշատակված լինի ուրարտական արձանագրություններում, քանի որ այստեղ վաղ բնակության

⁴⁵² Նույն տեղում:

⁴⁵³ Եղած կարծիքներից մեկն էլ այն է, որ այն **Կյուփեր** բառի փոփոխված ձևն է: Այս մասին տե՛ս մեր՝ «Մի քանի տեղանունների և անունների ստուգաբանության շուրջ»՝ «Կյուփեր» տեղանվան ստուգաբանությունը (տպագրության ընթացքում՝ «Հայագիտություն. Մյունիխ»):

հետքերը ուրարտական շրջանից էլ առաջ են: Այդ են հաստատում վերջերս հայտնաբերված նյութեղեն իրերը: Մյունիքում գտնվել են բազմաթիվ հուշարձաններ, որոնց մի մասը թվագրվում է Ք.ա. II հազարամյակին: Քիչ չեն նաև այն իրերը, որոնք վերագրվում են ուրարտական մշակույթին: Տեղանվան արմատը որևէ լեզվախմբի վերագրելը բավականին դժվար է, որովհետև տեղանունները հիմնականում ոչ թե փոխառվում են, այլ սովորաբար ընդհանուր տարածում են գտնում: Անշուշտ, կան բացառություններ, լինում են նաև պատճենումներ կամ տեղանվան դիմաց ուրիշ անվանումներ ոչ միայն այլ լեզուներում, այլև հենց նույն լեզվի տարբերակներում, բայց ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ տեղանունները փոփոխություններ կրել են հիմնականում կազմության կամ հնչյունական առումով, շատ հաճախ տեղանվան արտասանությունը կրել է սովյալ լեզվի հնչյունական հատկանիշները: Բացառված չէ, որ **Գուրիա** կամ **Գորյայա||Գուրիայա** ուրարտական ձևերը հնավայրի անվանումը լինեն՝ որոշակի փոփոխություններով: Հ. Ղարազյոզյանի հիշյալ հուշարձանի վերծանումը, ըստ էության, հեռու չէ մյուս հեղինակների փորձերից. «...այն կողմից ծովային զավառում՝ լեռան ստորոտում»:⁴⁵⁴ Մեկագրի այս փոխադրումը վերաբերում է **Գորիս** բնակավայրին՝ ^{KUR}**Guria**, որը կարելի է հաստատել հնչյունական որոշակի օրինաչափություններով:⁴⁵⁵ «Այս առումով ուշագրավ է Գորիս անվան կապը Ռուսա Ա-ի (735-713) Ծովինարի ժայռափոր արձանագրության մեջ

⁴⁵⁴ Վերծանությունը տե՛ս Հ. Ղարազյոզյան, *Արևելյան Հայաստանի ուրարտական տեղանունները*, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, № 10 . Ե., 1978թ., էջ 55-76:

⁴⁵⁵ Նույն տեղում, էջ 64-65:

թվարկված 19⁴⁵⁶ երկրներից 4-րդ շարքի 2-րդ տեղում հիշատակված Գուրիա անվան հետ. ուրարտերենում **g**-ի փոխարեն **ku** սեպագիրը հաճախ է կիրառվում, ուստի եղել է Գորիա, իսկ իա>ի անցումով՝ Գորի ձևը, որի հոգնակի ուղղականը կլինի՝ Գորիք, հայցականը՝ Գորիս:»⁴⁵⁷

Հ. Ղարազյոզյանը իր այլ աշխատություններում վերահաստատել է մեզ համար շատ կարևոր տեղանվան տեղագրության մասը. «Հետևաբար, kurune⁴⁵⁸ բառը, որը սովորաբար թարգմանվում է «գորեղ», տվյալ դեպքում կարելի է թարգմանել «ստորոտ»,⁴⁵⁹ քանի որ նրա արմատը, անշուշտ, kure «ոտք» բառն է, իսկ կապակցության բառացի թարգմանությունը կլինի «լեռում ստորոտին», այսինքն՝ «լեռան ստորոտում»:⁴⁶⁰ **Kurune**-ն թերևս ուրարտական շրջանում շրջանառվող **h**-**ե**. բառ պիտի համարել և ընտրել նրա նախնական իմաստը: Դա ամեննին էլ անտեսելի չէ հատկապես այն պարագայում, որ հայ երիտքերականների աշխատություններում նկատելի է ուրարտական տարածքում առկա լեզուների

⁴⁵⁶ Կարծիք կա, որ Ռուսա I-ի գրաված երկրների քանակը 23-ն է: Ըստ Հ. Կարազյոզյանի՝ Գորիս տեղանունը առաջին անգամ հիշատակվում է ուրարտական արքա Ռուսա I (մ.թ.ա. 735-713 թթ.) արձանագրության 9-րդ տողում՝ «... Գուրիայան երկիրը ...»: Սեպագրի ուսումնասիրությամբ և վերծանությամբ զբաղվել են նաև Մեսրոբ արքեպիսկոպոս Սմբատյանցը, Գ. Մելիքիշվիլին, Գ. Ղափանցյանը և ուրիշներ: Սեպագրի վերծանությունը ամբողջական կարելի է տեսնել նաև www.sarc.am Սյունիքի հայագիտական հետազոտությունների կոնսորնի պաշտոնական կայքէջում:

⁴⁵⁷ **Ն. Դիլբարյան**, *Հայկական բնականունները*, Հայագիտության հարցեր, հանդ. 3, Ե., 2014թ., էջ 152-153:

⁴⁵⁸ Ենթադրելի համեմատություն է *g'hoxorō>kurune>ձոր?:

⁴⁵⁹ Թե ինչ տրամաբանությամբ է «գորեղե բառը տվյալ դեպքում թարգմանվում «ստորոտ», այդպես էլ չհասկացանք: Թերևս kure «ոտքե բառը կարելի է գուցահեռել «ներքև, ցած, ստորոտ» իմաստներին:

⁴⁶⁰ **Հ. Կարազյոզյան**, *Ուրարտական նորահայտ գաղափարագրեր*, Լրաբեր, № 2, Ե., 1978թ., էջ 66: ^{KUR}Guriaini ձևով նշում է նաև **Ն. Հարությունյանը**: Տե՛ս Դիվան *ուրարտական* սեպագիր *արձանագրությունների*, Ե., 2001թ., էջ 506:

հ.-ե. լինելը, «անցման օղակը հ.-ե. լեզվից հայերենին»,⁴⁶¹ այդ թվում՝ հայասերեն,⁴⁶² ուրարտերեն և այլն. «Մենք եկել ենք այն եզրակացության, որ հիշյալ (ուրարտական-Մ.Ք.) բանաձևերի բառապաշարն ու քերականական կառուցվածքը հնարավոր է մեկնել հայերենով, այսինքն՝ այդ բանաձևերը համարել հայոց լեզվի առաջին գրավոր տեքստերը»:⁴⁶³

Սա հարցի ուսումնասիրությունը պատմականորեն տեղայնացնելու, հիշատակման առաջին աղբյուրը գտնելու և ուսումնասիրվող թեման գնահատելու կողմն է: Սակայն կարևոր և միևնույն ժամանակ վերջնականապես գիտական հիմքերի վրա դրված չէ տեղանվան արմատի նշանակությունը: Որ լեզվում էլ որ ամրագրված կամ հիշատակված լինի տեղանունը, միևնույն է, պետք է ճշտել արմատի ծագումը. արդյոք այն բնիկ է և արտասանության մեջ ինչ փոփոխություններ է կրել:

Գալով բուն ստուգաբանությանը, կարծում ենք, որ **Գուրիա-Գորիս-Կորես** և մյուս ձևերը պետք է փնտրել հնդեվրոպական իմաստային և հնչյունական կազմով նման մի ձևում, որովհետև այս տարածքում տեղանունները հիմնականում վաղնջականություն ունեն, ինչպես՝ **Լդվերծ, Կոռնիձոր, Կարբինք** և այլն, որոնց մի մասը փոփոխությունների է ենթարկվել միայն թուրք-թաթարական արշավանքներից հետո:

Տեղանվան ստուգաբանության մեր մեթոդը տարվում է բառի հնարավոր տարբերակների քննությամբ: Մենք նման մի փորձ կատարել ենք Զանգեզուր տեղանվան ստուգաբանություն

⁴⁶¹ **Յու. Գաբրիելյան**, *Հայերենը և նախահնդեվրոպական լեզուն*, Ե., 2001թ., էջ 34:

⁴⁶² Այս մասին տե՛ս **Գ. Զահուկյան**, *Հայոց լեզվի պատմություն*, Նախագրային շրջան, Ե., 1987թ., էջ 338-341:

⁴⁶³ **Գ. Զահուկյան**, *Ուրարտական արձանագրությունների ներածական բանաձևերի հնարավոր հայկական բնույթի մասին*, ՊԲՀ, 2000թ., թիվ 1, էջ 3:

կատարելիս,⁴⁶⁴ որը հնարավորություն է տվել հարցի համակողմանի դիտարկման: Հենց այդ հիմունքով էլ կարող ենք դիտարկել հնարավոր այն բոլոր ձևերը, որոնք հնչյունական, իմաստային և ընդհանրապես լեզվաբանական և տեղագրական առումով մոտ են քննվող տեղանվանը:

Մատենագրության մեջ հիշատակված և խոսակցականում տարածված **Գորիս** տեղանվան տարբերակները քիչ չեն. ուղիղ ձևով՝ **Գորայք**, **Կորես**, **Կորես**, **Կօրես**, **Գորիս**, թեք ձևերով՝ **կօրսեսցի**, **կէօրեսցի**, **կէօրիսիցի**, **գորիսեցի**: Այս տարածաշրջանում քիչ չեն նաև նրան հարող այլ անուններ՝ **Կօրու**, **Կոռնիձոր**, **Կարբինք**:

Այսպես՝ քննվող արմատին մոտ է հայերենի **կոր**-ը:⁴⁶⁵ Բայց այս բառը չի կարող տեղանվան հիմք կազմել 1. **Գորիս** տեղանունն ունի երկու հնչողություն՝ **Գորիս** և **Կյորես**: Սրանցից առաջինը սովորաբար գրական հնչողություն ունի, որի նախադիր **գ**-ն բարբառում խլանում է: **Կոր** արմատը չի ենթարկվում բարբառում առկա **գ>կ** անցմանը, այն կամ արտասանվում է **կոր**, կամ՝ **կեռ**: 2. **Կոր** «ծուռ, կեռ» և նման իմաստները որևէ կերպ չեն տրամաբանվում **Գորիս** տեղանվան համար: 3. Վերջապես **կոր** արմատը պիտի ունենար **գոր** նախաձևը, որ բարբառում դառնար **կ**, սակայն նրա ծագումը Հր. Աճառյանը վերականգնում է այս իմաստների համար մեկ ընդհանուր նախաձևով՝ ***g'uro**, համեմատում հունարենի «կյոր, կյորացած»՝ γύροζ, «շրջանակ, բոլորակ, ծիր»՝ γύροζ, «ծռել, կորացնել»՝ γυρώω:⁴⁶⁶ Այս մասին տե՛ս մեր **Կոռնիձոր**⁴⁶⁷ տեղանվան ստուգաբանության մեջ:

⁴⁶⁴ Սյունիքի հայագիտական հանդես, N 7, Ե., 2013թ.:

⁴⁶⁵ Այս մասին տե՛ս Է. Աղայան, *Բառաքնական և ստուգբանական հետազոտություններ*, Ե., 1974, էջ 103:

⁴⁶⁶ Հր. Աճառյան, ՀԱԲ, հ. 2, էջ 474:

⁴⁶⁷ Տպագրության ընթացքում է՝ «Հայագիտություն. Սյունիք»:

Ստ. Օրբելյանը Սյունիքի տասներկու գավառների եկեղեցու հարկացուցակում Հաբանդն գավառում նշում է գրեթե նույն արմատով երկու բնակավայր՝ **Գորու**, **Գորայք**, որոնցից առաջինը ավելի մեծ էր, քան երկրորդը: Ղ. Ալիշանը դնում է երեք գյուղ. «Ի ցուցակի հին գիւղորայից գաւառիս՝ կրկին, թերեւս և երեք տեղիք են համանունաւաք, մին **Գօրու**, որ ի տրիցն (20 բեռն) վկայի մեծագոյն գոլ. միւսն **Գորայք** կոչի, և տուրք կիսով չափ նուազ. Ճանաչին և այժմ երեք տեղիք նման անուամբ. Յորոց մին կոչի Հին և է վերոնշանակեալն, ի ստորոտ լերին ի բարեղիւր և անուշօղ վայրի. Այլ իբրու ոչ ըստ բաւականին անքոյթ՝ լքեալ ի բնակչացն՝ ոչ գիտեմ երբ: Երկրորդն և այժմ գլխաւոր աւան, նա և քաղաքաւան բովանդակ գավառին, **Կորէս** կամ **Գորիս**, որ և **Ջանկեագօր**, երկու մղոնաւ կամ աւելի յարեւելից հարաւոյ կայ առաջնոյն, յերկինս ափունս կարկաչահոս և սրընթաց **Ջագեձորոյնն**, ի դժուարագնացն քարուտ և խարխարուտ ձորավայրի ի 4000 բարձու, շրջապատելոց բրգաձեւ, բարձամբք և խորափիտ խոռոչովք, և սուղ աւելի հեռի ի Մ.Հս. երրորդին որ **Կերոն** կոչի: Թէպէտ յատակ տեղւոյն խոժոռատեսիլ է և ոչ դիւրամատոյց, և ի ձորեզերն փորեալ են շատք ի տանց՝ առ ի պատսպարութիւն ցրտոյ, այլ տեսարանքն չեն անգեղեայք, և օդ և ջուրք պայծառք, բայց ոչ առողջասուն, որպէս զհինն և վերին Կորէս»⁴⁶⁸

Գորիս բնակավայրի արմատի քննություն կատարելիս մեզ մնում է անդրադառնալ **ձոր** արմատին, որ ունի ոչ միայն հնչյունական և իմաստաբանական աղերսներ, այլև տեղանշող հատկանիշ այս տարածքի համար: Նշենք, որ *Սյունիք* և *Արցախ* պատմաշխարհագրական վայրում **ձոր** բաղադրիչով տեղա-

⁴⁶⁸ Ղ. Ալիշան, *Միսական*, Վենետիկ, 1893թ., էջ 261-262:

նունները բավականին շատ են: Օրինակ՝Արցախում **ձոր**⁴⁶⁹ աշխարհագրական անվամբ բաղադրված է թվով 20 հին ու նոր բնականուն:⁴⁷⁰ Մյունիքում դրանց թիվն ավելի շատ է:

Մեր կարծիքով հ.-ե. **«ձոր, ցած հովիտ, ծործոր, լեռների ստորոտում հեղեղատի անցք»** իմաստներին մոտ արմատ պետք է գտնել: Լեզվաբան հեղինակներից շատերի կողմից **ձոր** արմատի նախաձևը տակավին առկախ է մնում: Աճառյանի «Արմատականում» բառահոդվածի պատմության մեջ դրված են նրան զուգահեռ ձևերը: ՆՀԲ, Ա. Մեյեն և էլի ուրիշներ զուգահեռում են **«ծործոր»** բառին:⁴⁷¹ Պոկոռնու բառարանում **«կիրճ, ձոր»** իմաստները գտնում ենք **gēu-, gəu-, gū- (*sgēu-)**, այլև **ank-, ang-, gel**⁴⁷² բառահոդվածների տակ, որոնցից, ինչպես նկատելի է, **gēu-, gəu-**ն մոտ են **«ձոր»** բառին՝ թերևս՝ ***gū-ro-s,*** որ տրվում է «կոր, կլոր» իմաստներով:⁴⁷³ Պոկոռնին իր տված նշանակությունները վերջնական չի համարում՝ համապատասխան ձևը չվերականգնվելու պատճառով⁴⁷⁴: Գ. Ջա-հուկյանը վերականգնում է ***g'houoro** նախաձևը

⁴⁶⁹ Լ. Մարգարյան, *Հնդեվրոպական արմատները Արցախի տեղանվանական համակարգում*, Հայերենագիտական միջազգային տասներորդ գիտաժողով, 7-9 հոկտեմբերի, 2015թ., Ե., էջ 210:

⁴⁷⁰ Այսպես, օրինակ, Հաղորթի շրջանի բնականուններում **ձոր** եզրով բաղադրված բնականունները թվով 6-ն են (**Չորագյուղ, Բանաձոր, Խանձաձոր, Ծամձոր, Մարիամաձոր, Ուխտաձոր**), իսկ Քաշաթաղի շրջանում՝ 9-ը (**Բերձոր, Աղաձոր, Մեղվաձոր, Դրախտաձոր, Ուխտաձոր, Իշխանաձոր, Օրբաձոր, Չորափ, Աղբրաձոր**), ընդ որում վերջիններս (բացի Բերձորից) նոր բնականուններ են՝ վերանվանումներ:

⁴⁷¹ Գորիսի բարբառում սրան զուգահեռ ունի նաև **զոռզոռ** սրբավայրը, որ գտնվում է հին Գորիսից մոտ 1 կմ հեռու՝ դեպի հարավ:

⁴⁷² J. Pokorny, *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*, 2, B.M., 1959, p 45-47:

* Սակայն այստեղ խնդիր է առաջանում ***g-**ից հայերեն **ձ** անցման առումով: Թերևս ***g-**ի քմայնացումից կունենային **ծ**:

⁴⁷³ Նույն տեղում, էջ 393:

⁴⁷⁴ Նույն տեղում, էջ 338, 393:

հարցականով(?)/, այլև տալիս իլիբերենում «գետ» բառին հարող իմաստներից՝ «ձև, ձոյ, թերևս նաև ձոր, ձագար»,⁴⁷⁵ փոյուգերենում նույն իմաստները արդեն բխեցնում է «աղբյուր» բառից:⁴⁷⁶ Ընդ որում՝ **«ձոր»** բառի նշված իմաստներից ծագելը Գ. Ջահուկյանի բոլոր աշխատություններում էլ կասկածով են դրված: Հայերենի՝ հնդեվրոպական մյուս լեզուների հետ բառային զուգաբանությունները գնահատելիս Գ. Ջահուկյանը **ձոր**-ը, ըստ մերձավորության աստիճանի, զուգահեռում է հունարենի և գերմաներենի հետ:⁴⁷⁷ Եվ պատահական չէ, որ այս լեզուներում, այլև գոթ., լիթ., իռլ. հ.-ե. ***g'h /&/**-ն տվել է **q:**⁴⁷⁸ Հր. Մարտիրոսյանը ***gheu**-⁴⁷⁹ «թափել, լցնել» ձևերը ***ghoꝝero-** > ***gh** **oꝝoro-** ձևերը հարմար է գտնում «ձոր» բառի համար (հմմտ. հուն. χέρω, -ορυ) և սրանից առաջացած համարում «քարանձավ, փոս» < ***kouH-r-o-**՝ իմաստային զարգացմամբ՝ «թափվել, լցվել, հոսել», այլև «թափվել» > «հուն, հոսքի, հեղեղատ»⁴⁸⁰ զուգահեռ «սոր»՝ **sor**՝ հնչյունական զարգացմամբ:⁴⁸¹

Տեղանվան բոլոր տարբերակները՝ **Գորայք, Կորէս, Կօրէս, Կօրէս, Գորիս**, թեք ձևերում՝ **կօրէսեցի, կէօրէսեցի, կէօրիսիցի, գորիսեցի**, ինչպես նկատելի է, ընդհանրանում են հենց ***ghoꝝoro-** արմատի ներքո: Իմաստային առումով, կարծում

⁴⁷⁵ Գ. Ջահուկյան, *Հայերենը և հնդեվրոպական հին լեզուները*, 1970թ., էջ 14:

⁴⁷⁶ Նույն տեղում, էջ 110:

⁴⁷⁷ Տե՛ս Գ. Ջահուկյան, *Հայոց լեզվի պատմություն*, էջ 128:

⁴⁷⁸ Այս մասին տե՛ս Զ. Աճառյանի հմմտ. տալիտակը (**Զ. Աճառյան, Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի**, հ., VI, Ե., 1971թ., էջ 546):

⁴⁷⁹ Հ.-ե. տառադարձումները հիմնականում բերված են հեղինակների օրինակով:

⁴⁸⁰ Նկատված են նաև զուգահեռները հուն. χῶρος/χώρα, թոխ. Բ käre (այս մասին տե՛ս Կ. Martirosyan, *Etymological dictionary of the Armenian inherited lexicon*, p. 468-439):

⁴⁸¹ Կ. Martirosyan, *Etymological dictionary of the Armenian inherited lexicon*, p. 438-439:

ենք, վիճարկելի ոչինչ չկա՝ նկատի ունենալով **Գորիսի**, հետագայում նրանից տեղագրայնորեն ծագած **Ջանգեզուրի** դիրքը: Այստեղ մնում է հնչյունական որոշ փոփոխությունների քննությունը: Նախալեզվի ***g'h/*ġh**-ն, որ հայերենում տվել է **ձ/զ**, սանսկրիտում թուլանում է՝ դառնալով **h**, նաև՝ **d**, զենդ. և հին սլավ.՝ **z**, լիտվ.՝ **ž**, լատ.՝ **h**, իռլ. գոթ.՝ **g**, այլն՝ խեթ.-լուվ.՝ **z**, հուն.՝ **χ/γ** /հմմտ.՝ **ձիւն-χιών**/ և այլն: Մոտ ենք այն տեսակետին, որ հայերենի **h**-ե. ***g'h>d** ուրարտերենում արտահայտվել է **z**՝ հմմտ.՝ **Alzini-Աղձնի/p/, ziuquni-ձուկն:**⁴⁸² Նշվում է, որ ուրարտերենի **g/ȝ**-ն հայերենում արտացոլվել է **գ**-ով /հմմտ.՝ **garini- uelikuni:**⁴⁸³ Ուրարտերենի **g,ȝ**, կարծում ենք, այլ նախաձև պիտի ունենային հնդեվրոպերենում: Այսպես՝ **garini- «բերդ, ամրոց»** այլն՝ **«ապաստարան»** նշանակությունները հենց աղերսվում են **«ձոր»** իմաստին, որ հին շրջանում ապաստարան է եղել: Հենց ասվածի ենթադրությունն է ***g'hoyoro>*garini: *G'hoyoro-** արմատի **ձ>զ/կ** անցման օրինակներ կան ուրարտերենում՝ ուր. **gie>*g'hējo-, garini>*g'hēr-:**⁴⁸⁴ Կարծում ենք՝ ուրարտերենին հենց անցել է **h**-ե. ***g'h-i** դիմաց ունեցած **g /ȝ/-** ձևից, որ առկա է հունարենում, գոթերենում, կամ հենց ձայնադարձին հաջորդած **z**-ով/?/: Արմատի առկայությունը **h**-ե. լեզուներում և նրա հնչյունական որոշակիորեն կանոնարկված առնչակցությունը ենթադրում են տեղանվան վաղնջական

⁴⁸² Տե՛ս **Գ. Ջահուկյան**, *Հայոց լեզվի պատմություն* (նախագրային շրջան), 1987թ., էջ 430-431:

⁴⁸³ Գ. Ջահուկյանը նշում է, որ ուրարտերենում տեղագրական բառերի մեջ **գ**-ի փոխարեն պետք է ունենար վ (տե՛ս **Գ. Ջահուկյան**, *Ուրարտերենը և հայերենը*, Ե., 1988թ., էջ 161), սակայն հետագայում պարզ դարձավ, որ «ոչ բոլոր հայկական տեղանուններն են, որոնք Գեղարքունիքի նման այն ժամանակ բառասկզբում ունեցել են վ (Ուելիկունի)» (տե՛ս **Վ. Խաչատրյան**, *Հայկական տեղանունները սեպագիր աղբյուրներում*, էջ 108):

⁴⁸⁴ Այս մասին տե՛ս **Գ. Джаукян**, *Урартский и индоевропейские языки*, Е., 1963г., стр. 98.

լինելը, որն էլ դժվարացնում է այն հարցի պատասխանը, թե արդյոք ուրարտական ձևից է անցել հայերենին, թե նախաձևից է անցել ուրարտերենին և ապա հայերենին. «առանձնապես մեծ ազդեցություն թողած պիտի լինի ուրարտերենը հայերենի բառապաշարի վրա՝ ինչպես հասարակ անունների, այնպես էլ հատուկ անունների մեջ: Միաժամանակ հարկավոր է նկատի ունենալ հակառակ ազդեցության հնարավորությունը, որ հաճախ հաշվի չի առնվում հետազոտողների կողմից»:⁴⁸⁵ Մենք հակված ենք այն կարծիքին, որ **Գորայք**, **Կորես**, **Կորես**, **Կորես**, **Գորիս** նույն անունների նախաձևը առաջացել է հ.-ե. **gʷou/o/ro** արմատից, հմմտ. **hnu.** **χῶρος** «ձոր, տարածք, փոր, կիրճ»:⁴⁸⁶ Ընդ որում՝ պրսկ. **دره/darä/** «ձոր»,⁴⁸⁷ կիրճ» բառում տվել է **d**, հմմտ. նաև՝ ձեռք/դաստակ/ **دست**, պահլ. **dast**⁴⁸⁸ և այլն: Այս կարծիքին է հակված նաև Ա. Պիկտետը՝ նշելով, որ սանսկրիտի «հովիտ», «ձոր», «այր» իմաստներով **darâ**, **darî** բառերն ունեն նաև բառակրկնված ձևերը՝ **dardara**, **dardura**, որ նշանակում են «կտրուկ լեռ», «պատռվածք» իմաստները և նույնանում են պարսկերենի **daridan** «բաժանել» և հայերենի **ձոր**՝ **ծործոր** /նաև **զոռզոռ** - Մ.Ք./ բառերի հետ⁴⁸⁹: Բառի իմաստային տարբերակները դիպուկ են տրված ՆՀԲ-ում՝ «ծործոր, լեռնամեջք, յոր ծորին ջուրք լերանց, հովիտ զնստագոյն, անցք հեղեղատի, հեղեղատ ցամաքեալ»:⁴⁹⁰ Հ.-ե. ձայնավորները հայերենում սովորաբար պարզեցվում են. հմմտ. ***gou̯ro>կորիզ**,

⁴⁸⁵ Տե՛ս **Գ. Զահուկյան**, *Հայոց լեզվի պատմություն*, էջ 428:

⁴⁸⁶ Տե՛ս **Խ. Martirosyan**, *Etymological dictionary of the Armenian inherited lexicon*, p. 439.

⁴⁸⁷ Հարկ է նշել, որ հայերենի **ձոր** արմատին զուգահեռ քիչ չեն նաև **դարս** պարսկական արմատով տեղանունները՝ Ուշդարա, Ղալադարա և այլն:

⁴⁸⁸ Մեր կարծիքով նունական են նաև հայ. **հնձան**-ը և պրսկ. **խանդակ**-ը:

⁴⁸⁹ Տե՛ս **Ա. Pictet**, *Les origines indo-européennes, ou Les Aryas primitifs*, Paris, 1859a., p. 134.

⁴⁹⁰ ՆՀԲ, հ. 2, էջ 160:

***gouoro>կոր:** Այսպես և երկբարբառային փոփոխություններով պարզեցում են ունեցել «*eu>ou, ինչպես՝ nor/ւոր>new<*nouoro-<*neuroro->nor/ւոր>new<*, ինչպես և՝ *sroue/o>*sreu-e/o>ařoganem/«ոռոգել»⁴⁹¹ ձևերը:

***G´houoro-** արմատում ձայնավորների պարզեցումը հավանաբար տեղի է ունեցել ուրարտական շրջանում, որովհետև ուրարտերենը սովորաբար չի պահպանել հնդեվրոպական հիմնալեզվի և նրանից սերող լեզուների հատուկ ձայնավորական երկարություն և կարճություն: Այսպես նկատված է նաև, որ հ.-ե. երկբարբառների մեծ մասի պարզեցումը գործել է ուրարտերենում:⁴⁹² Այստեղից ենթադրելի է, որ ուրարտական շրջանում արմատում ձայնավորները փոփոխվել են և հետո արդեն **ձոր>գոր/կոր /gou-ro/** պարզեցված անցել հայերենին: Անկում է ապրել նաև ձայնավորամեջ շրթնային **պ**, եթե ընդունում ենք, որ ուրարտերենում **Գուր-իա** տեղանունը համապատասխանում է **Գորիս** տեղանվանը: Այստեղ ավելորդ չէ ենթադրելը, որ, այնուամենայնիվ, տեղավայրի արտասանության մեջ մասամբ պահպանվել է ձայնավորական շրթնային նախաձևը՝ **ու**-ն, բառի աճման դեպքերում՝ **կ՝ուրմուսան, կ՝ուրմուսեցի** և այլն: Ձայնավորների պարզեցման երևույթով ձայնավորամեջ շրթնայինի անկումը ամբողջական չի եղել և պահպանվել է նաև բարբառային ձևերում:⁴⁹³ Սյուս բոլոր դեպքերում **ր**-ին նախորդող ձայնավորի

⁴⁹¹ **Ph. Probet, A. Willi**, *Laws and Rules in Indo-European*, New York, 2012, p. 138.

⁴⁹² Տե՛ս **Г. Джаукян**, *Урартский и индоевропейские языки*, եզրակացություններ բաժնում, էջ 142 և նույն հեղինակի ՀԼՊ, էջ 431:

⁴⁹³ Այս մասին տե՛ս **Ալ. Մարգարյան**, *Գորիսի բարբառը*, Ե., 1975թ., էջ 59, **Մարգարյան Ա.**, *Ղարաբաղի բարբառի բառարան*, Ե., 2013թ., էջ 8: Գորիսի շրջանի միայն Շինուհայր գյուղի խոսվածքում, որքան էլ զարմանալի, պահպանված է նաև հակառակ երևույթը՝ փոր-փուր, փոզ-փուզ և այլն (տե՛ս **Ալ. Մարգարյան**, *Գորիսի բարբառը*, էջ 53):

անկումը փոխանցվել է նաև շրթնային ք-ի անկմանը. հմմտ.՝ **սոր, փոր, ձոր** և այլն:⁴⁹⁴

Այսպիսով՝ **Կորէս-Գորիս** տեղանվան մեջ պահպանված է հ.-ե. բնիկ ձևը՝ ***gʰou̯oro-**՝ **ձոր>գոր/կոր** **/*gou-ro/**: Այն նախապես ունեցել է հասարակ անվան նշանակություն և մատնանշել է ոչ թե բնակավայր, այլ աշխարհագրական տարածք՝ **ձոր**: Հնարավոր է, որ ուրարտական շրջանում կամ դրանից հետո միայն հ.-ե. ծագման ***gʰou̯oro-ձոր** բառը ստացած լինի տեղանվան նշանակություն՝ **Գուր-իա**: Այդ է վկայում նաև այն հանգամանքը, որ Գորիսը ուղղակիորեն գտնվում է ձորում, որ մեծ առումով ընդգրկվում է Զանգեզուրի ձորագանգվածում, իսկ փոքր առումով՝ փոքր ձորերից մեկում, ինպես **Օսկէձոր, Զազէձոր, Հալիձոր** և այլն: ***Gʰou̯oro-** արմատից են ծագում ոչ միայն **Գորիսը**, այլև **Կորուն, Կուրիսը**: Կարծում ենք, որ հուն. **χωρος**, սանս. **darā/dari**, պրսկ. **دره /darä/**, հայ. **ձոր** բառերը ունեն նույնական ծագում՝ **հ.-ե. *gʰou̯o/ro-**:

Мгег Кумунц- Этимология слова «Горис»..- Много авторов изучали этимологию слова «Горис», однако они не имели успеха, или некоторые вопросы были неправильно интерпретированы. Эта работа является очередной попыткой изучения этимологии слова, где были исследованы предыдущие мнения, и происхождение слова «Горис» представлена с совершенно новой точки зрения.

Слово **«Горис»** происходит из индоевропейского корня **«*gʰou̯oro-»** - **«ձոր>գոր/կոր /*gou-ro/»**. Первоначально оно имело значение нарицательного существительного и означало не место проживания, а географическую местность - ущелье.

⁴⁹⁴ Այս մասին մանրամասն տե՛ս **Н. Martirosyan, Etymological dictionary of the Armenian inherited lexicon**, p. 739-740.

Возможно, что в урартский период слово «*gʰou̯oro-ḏn» приобрело значения места - «Գոր-իւ» – так как Горис расположен непосредственно в ущелье. Не только «Горис», но и слова «Կորուն» и «Կորիւ» берут начало от корня «*Gʰou̯oro-». По нашему мнению, греческое «χῶρος», санскрит «darā/darī», персидское «دره /darā/» и армянское слово «Զոր» имеют аналогичную этимологию.

Mher Kumunts-Etymology of the name Goris.- Many others studied the etymology of the name Goris, however, they did not have success, or some questions were not interpreted properly. This work is one of the attempts of studying the etymology of this name. The previous opinions have been reflected in the work, and the origin of the name Goris has been depicted in an entirely new way.

The name Goris derives from the Indo-European root *gʰou̯oro-`ḏn>qnr/ynr /*gou-ro/. At first, it was a common noun, and did not mean residence, but a geographical place, cave. It is possible that during the Urartu period, the word *gʰou̯oro-ḏn obtained a meaning of a location, Գոր-իւ, as Goris is situated in a ravine. Not only Goris, but also the words Կորուն and Կորիւ derive from the root *Gʰou̯oro-. In our opinion, Greek χῶρος, Sanskrit darā/darī, Iranian دره /darā/, and Armenian Զոր words have the same etymology: h.-t. *gʰou̯/o/ro-.

